

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

ZAŠTITA SPOMENIKA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA

POTREBA, SVRHA I ORGANIZACIJA SAVJETOVANJA*

Uskoro će se navršiti pet godina otkako su konzervatori Jugoslavije, zajedno sa predstavnicima Centralnog i republičkih odbora Saveza boraca NOR-a, većih muzeja i nekih drugih zainteresovanih faktora, na 23. marta 1957. godine u Beogradu, održali savjetovanje o problemima zaštite spomenika NOR-a. Glavni cilj toga savjetovanja sastojao se u tome da se rasprave neka osnovna aktuelna pitanja iz te problematike, zatim da se učesnici savjetovanja dogovore kako da se razne aktivnosti u oblasti zaštite spomenika naše najnovije istorije ubuduće pravilnije usmjere i koordiniraju, a posebno kako da se zavodi za zaštitu spomenika kulture, kao najpozvaniji i najodgovorniji faktori u toj oblasti, sa još više stručnosti i sistema angažuju na obavljanju svojih tako važnih zadataka.

U smislu postignutog dogovora, sve ustanove i organizacije koje su bile zastupljene na tome savjetovanju primile su izvjesne obaveze, koje su u proteklom periodu, svaka prema svojim ušlo vama, nastojale i da realiziraju. Poznato je da su za ovih pet godina postignuti lijepi rezultati na zaštiti spomenika NOR-a. U tim poslovima su stečena nova dragocjena iskustva, koja će korisno poslužiti da se naš dalji rad unaprijedi. Sigurno je u tim poslovima bilo i teškoća, vjerovatno je bilo i grešaka, a možda i još uvijek ima nekih nejasnih i neriješenih pitanja, koja nas sputavaju u radu. Zbog svega toga je nužno da se predstavnici svih tih faktora ponovno nađu na okupu — da se osvrnu na dogovor iz 1957. godine, da dadu ocjenu rezultata svoga rada u proteklom periodu, zatim da zajednički konstatuju sadašnje stanje i da postignu sporazum o harmoničnom nastavljanju svoga djelovanja.

Postoje i drugi razlozi koji govore o potrebi organizovanja našeg novog savjetovanja. U vezi s tim, nužno je navesti neke važne događaje i momente, koji su uslijedili u međuvremenu, a koji

su snažno utjecali na naše poslove. Osobito je važna činjenica da su doneseni novi zakonski propisi o zaštiti spomenika kulture i prirode. U smislu tih novih propisa vrši se decentralizacija organa zaštite i uvodi se društveno upravljanje u tu službu. Da naša društvena zajednica prati rad na zaštiti spomenika NOR-a i svih ostalih spomenika kulture i da nastoji da se uslovi toga rada poboljšavaju vidi se i po tome, što je početkom ove godine Savezna narodna skuština raspravljala pitanja zaštite spomenika kulture i, u vezi s tim, uputila svoje preporuke svim političko-teritorijalnim jedinicama i ostalim zainteresiranim faktorima da pomognu unapređenje ove službe.

I u muzejskom sektoru, zatim kod organizacija Saveza boraca, kao i kod ostalih ustanova i organizacija, uslijedili su također novi momenti koji jače osvjetljavaju, naše zajedničke zadatke i puteve. Ističem samo IV kongres svih boračkih organizacija NOR-a, koji je u julu ove godine održan u Beogradu, a koji, zato što je dosta pažnje posvetio problematici zaštite spomenika NOR-a, treba da nam posluži i kao podstrek i kao orijentacija u našem radu.

U nizu elemenata koji govore o potrebi organizovanja savjetovanja o zaštiti spomenika NOR-a važna je i činjenica da još uvijek neki zadaci nisu jasni i da je kriterij u odnosu na neke vrste spomenika još nesiguran i nejednak, kao i činjenica da neki poslovi trpe od toga što nisu brižljivo organizirani, a osobito od toga što nije ostvarena potrebna koordinacija između svih koji se bave tim poslovima.

* Ovaj članak je referat koji je autor podnio na Savjetovanju konzervatora Jugoslavije, održanom 15. XII. 1961. godine u Rijeci. Na osnovu toga referata, zatim koreferata Razumenke Petrović »Zaštita spomenika NOB-e na teritoriji NR Srbije« i diskusije koja se vodila na Savjetovanju doneseni su zaključci koji se prilažu na kraju ovoga referata.

REDAKCIJA

Po propisima novih zakona o zaštiti spomenika kulture i zakona o zaštiti prirode potrebno je uskoro obaviti jedan nov zadatak, koji svojim značajem i obimom predstavlja vrlo ozbiljnu obavezu ne samo zavoda kao organa zaštite, nego i narodnih odbora, muzeja, arhiva, društvenih organizacija i drugih organa — zadatak registrovanja spomenika kulture i prirode, pa prema tome i spomenika NOR-a. Organizovanje i sprovođenje toga zadatka traži prethodno konsultovanje, jasan kriterij i jedinstveno gledanje na sva pitanja koja povodom toga iskrsavaju. U vezi s tim su održana dva savjetovanja koja je organizovao Savezni institut za zaštitu spomenika kulture u Beogradu — jedno savjetovanje konzervatora u Dubrovniku krajem prošle godine, a drugo savjetovanje muzealaca i konzervatora, koje je ovih dana održano na Rijeci.

Uzimajući u obzir sve ove činjenice, Društvo konzervatora Jugoslavije je smatralo da ima puno razloga da pristupi organizovanju jednog savjetovanja na kome bi se okupili odgovorni predstavnici zavoda za zaštitu spomenika kulture kao i predstavnici drugih faktora koji djeluju u oblasti zaštite spomenika naše najnovije istorije — predstavnici organizacija Saveza udruženja boraca NOR-a, republičkih savjeta za kulturu, većih

muzeja i drugi. Dosljedno tome, konzervatori su na svom III kongresu, koji je održan u maju o. g. u Ohridu, donijeli zaključak da se savjetovanje organizuje još u toku ove jubilarne godine, kako bi se i na taj način obilježio doprinos opštenarodnoj proslavi dvadesetogodišnjice narodne revolucije. Za ostvarenje ove namjere konzervatori su imali podršku Saveznog odbora Saveza udruženja boraca NOR-a. Tako je došlo do ovoga savjetovanja, koje je iz praktičnih i racionalnih razloga povezano sa savjetovanjem na temu »Muzeji i zaštita«, koje je organizovano na inicijativu Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture ovdje na Rijeci.

Prema tome, osnovni zadatak našeg savjetovanja sastojao bi se u tome da se osvrnemo na naš rad oko zaštite spomenika NOR-a u toku proteklih pet godina, zatim da sagledamo naše mjesto i zadatke danas i u perspektivi, naročito zadatke zavoda za zaštitu spomenika kulture, da postavimo i riješimo ključna pitanja koja zavise od nas samih a čije rješenje uslovljava naš dalji rad, te da postignemo zajedničku riješenost i spremnost da u novom radnom periodu uložimo još više truda i umješnosti na zaštiti spomenika NOR-a.

POJAM SPOMENIKA NOR-A

Držim da ćete se složiti sa mnom ako pojam spomenika NOR-a uzmemo kao jedno od najvažnijih pitanja današnjeg savjetovanja.

Naša ranija praksa pružala je dosta razloga da zaključimo kako nekim stručnjacima koji se bave poslovima zaštite spomenika NOR-a, a pogotovo ljudima koji na bilo koji način imaju veze s tim poslovima, nije bilo jasno, ili barem nije bilo potpuno jasno, šta se sve smatra spomenikom NOR-a, koji su to nepokretni ili pokretni objekti i predmeti koje bi po propisima naših zakona trebalo smatrati da imaju svojstva spomenika, pa ih kao takve onda našim rješenjima stavljati pod zaštitu države, odnosno voditi brigu da se očuva njihov integritet i da se stvore svi uslovi njihovog održavanja i korištenja u naučne i kulturno-prosvjetne svrhe. Može se reći da nije uvijek postojao jasan pojam spomenika NOR-a i da taj pojam nije bio zvanično ni definisan. Pogotovo nije bilo uvijek našeg jedinstvenog gledanja na pojam spomenika. Otuda je, zbog različitih gledanja, razumljivo, dolazilo i do naših različitih postupaka u odnosu na takve objekte. Zbog svega toga je ovaj problem bio predmet našeg savjetovanja 1957. godine, na čemu smo se relativno dosta dugo zadržali. Iz referata i diskusije, koja je tada vođena, pokazalo se da nije moguće a ni potrebno dati čvrstu definiciju spomenika NOR-a, jer postoji opasnost da takva definicija ne bi bila sve-

obuhvatna i dovoljno jasna i određena. Iz tih razloga nije ni u postojećim zakonskim propisima data čvrsta definicija spomenika kulture uopšte. Na savjetovanju je istaknuta potreba određivanja aspekata i više opisa pojma spomenika NOR-a, a u vezi s tim, i potreba našeg jedinstvenog stava u odnosu na to određivanje, odnosno opisivanje. Iz toga je proizašao zaključak koji zbog njegove važnosti ovdje citiram:

»U cilju stvaranja neophodnog jedinstva u shvatanju i ocjenjivanju šta se sve može i treba smatrati spomenikom NOB zaključeno je da kao polaznu osnovu treba uvijek imati na umu svu širinu i mnogostranost i složenost narodnooslobodilačke borbe, kao i njen revolucionarni karakter. Prema tome, svaki dokumenat, ili svaki predmet, nepokretni ili pokretni, koji nam svojom sadržinom, izgledom, ili bilo čime, govori i svjedoči o bilo kojem vidu te naše revolucionarne borbe, aktivnosti i napora, kao i rezultatima svega toga, zatim svako mjesto uz koje su najznačajniji događaji iz bilo koje oblasti NOB vezani, — sve to ima i svoje odgovarajuće spomeničke vrijednosti. Sa tih osnova moramo polaziti kako u ocjenjivanju šta sve treba da se smatra spomenikom NOB, tako i u praktičnoj aktivnosti na samoj zaštiti spomenika NOB.

Da bi se ovaj zaključak mogao što bolje i pravilnije sprovesti u život, biće od koristi da se za

tu svrhu razrade detaljnija i konkretnija uputstva na bazi i u skladu sa materijalima koji su o tom pitanju bili dati na diskusiju za ovo savjetovanje.«

Treba lojalno priznati da, na žalost, obaveza iz zadnjeg stava citiranog zaključka nije izvršena.

U vezi sa pitanjem pojma spomenika isticano je i pitanje njegovih vremenskih granica. Činjenica je da NOB nije slučajno i stihijski nastala — ona ima svoje uzroke, povode i pripremu koja je duže trajala. Za NOB je neposredno vezan i dalji period — socijalistička izgradnja. Dakle, ovdje se zapravo ne radi samo o periodu NOR-a, nego o širem periodu — periodu čitave narodne revolucije, pa bi s toga stanovišta bilo sasvim opravdano da našu djelatnost na zaštiti spomenika naše najnovije istorije protegnemo toliko da obuhvatimo i vrijeme djelovanja Komunističke partije Jugoslavije i vrijeme djelovanja revolucionarnog radničkog pokreta. S tog aspekta bi trebalo upotrebljavati i adekvatniji naziv za sve te spomenike — spomenici narodne revolucije. Na beogradskom savjetovanju su prihvaćene šire vremenske granice, iako one nisu strogo određene. Ostalo je, ipak, da poenta naše djelatnosti bude vrijeme od 1941. do 1945. g., što ima svoje opravdanje i u tome što se mi još uvijek nalazimo u prvoj fazi izvršavanja zadataka u odnosu na zaštitu ove vrste spomenika. Ali, mislim da se već sada može govoriti o proširenju naše aktivnosti, o višoj fazi te naše aktivnosti, pogotovo u nekim republikama gdje su poslovi znatno odmakli. Tako isto, već može biti govora i o koncentraciji naših aktivnosti u smislu orijentiranja najvećih napora na zaštitu onih spomenika koji su karakteristični za određeno područje i za određeno vrijeme, npr. spomenici koji su u užičkom kraju vezani za događaje iz 1941. godine.

Pretpostavljam da je veliki broj od nas prisutnih posljednjih godina živio u uvjerenju da smo raspravili sve što se odnosilo na poimanje spomenika NOR-a, da smo postigli jedinstveno gledanje na njih i da će u našoj praksi rezultirati postupci karakteristični za takav naš jedinstven kriterij. Međutim, na žalost, nije tako. Još nekima i od nas koji radimo u zavodima za zaštitu spomenika kulture nije sasvim jasno šta sve treba smatrati spomenikom NOR-a, a to pogotovo vrijedi za ljude izvan naše struke. Eklatantan primjer nejednakog gledanja na pojam spomenika NOR-a jest slučaj koji je ovih dana bio aktuelan u Sarajevu: U jednoj zgradi u Skenderiji ulici za vrijeme rata je stolovao i vršio nečuvena masakriranja i najzvjerskija ubijanja brojnih sarajevskih komunista i rodoljuba zloglasni ustaški glavešina Luburić. O tome postoji jezivo potresna dokumentacija. Nakon stručne i svestrane analize anketom prikupljene građe o spomenicima NOR-a u Bosni i Hercegovini, iz oko 4.000 objekata izdvojena su 124 kao najvažnija koji su stavljani pod zaštitu države, a među njima i tzv. Luburićeva

vila u Sarajevu, kao najizrazitiji primjerak objekata toga karaktera. I pored svih obavljenih zakonskih formalnosti u vezi sa zaštićivanjem toga spomenika, bili smo svjedoci kako se, po naređenju odgovornih rukovodilaca Narodnog odbora opštine Centar u Sarajevu, spomenik počeo rušiti da bi se na njegovom mjestu podigla neka veća stambena zgrada, i to bez ikakva obavještenja o tome koje bi se uputilo nadležnom organu za zaštitu, a kamoli dobijanja prethodne saglasnosti toga organa da se spomenik može rušiti. Kada je Zavod BiH uložio svoj veto i zaprijetio sudom, obustavljeno je rušenje, ali se digla velika uzbuna i uslijedile su diskusije na više mjesta i nivoa. Nadležni rukovodioci opštine su negodovali na postupak Zavoda i izražavali su mišljenje da takav objekat, zato što podsjeća na grozote koje je činio neprijatelj, ne bi ni trebalo tretirati spomenikom NOR-a. Dakle, baš oni koji su pozvani da tumače zakonske propise i bdiju da se oni pravilno primjenjuju čine u tome pogledu najveće smetnje. — Ovaj slučaj nije usamljen. Nešto slično se dogodilo i sa spomenikom na Ostrošcu kod Bihaća, a sigurno takvih ili sličnih primjera ima i u drugim republikama. To sve govori o potrebi i daljeg našeg dogovaranja i objašnjavanja pojma i kriterija spomenika NOR-a.

Da bi se pozvani lakše snašli u svom radu u ovoj oblasti, na prošlom savjetovanju je dat popis spomenika NOR-a, svrstanih u 10 kategorija, koji je u svoje vrijeme izradila jedna komisija Centralnog odbora Saveza boraca NOR-a, i napis druga Madarica u kome je on opširnije objasnio sam pojam spomenika. Mislim da bi i dalje trebalo ići i, u smislu onoga što smo već bili zaključili, izraditi uputstvo, koje bi sigurno bilo od velike koristi svima koji se bave ili imaju veze sa ovakvim poslovima. U tu svrhu sam pokušao da pružim novi, potpuniji popis vrsta spomenika NOR-a, koji bi se mogao koristiti pri izradi toga uputstva. (Vidi prilog.)

Kada govorimo o ovim spomenicima, mi ih najradije, često i nehotično, dijelimo na nepokretne i pokretne i u vezi s tim mi nekada i naše međusobne poslove tako dijelimo. Zato što se npr. muzeji inače bave pokretnim spomenicima, a s druge strane, što su zavodi još uvijek najviše angažovani osnovnim zadatkom evidentiranja brojnih nepokretnih spomenika i što oskudijevaju stručnim kadrom za te poslove, to je pomoć muzeja u zaštiti pokretnih spomenika na terenu dragocjena. Mislim da postignuti dogovor na prošlom našem savjetovanju o toj podjeli poslova treba i dalje da ostane na snazi.

Pred očima nam je i brojna skupina različitih nepokretnih i pokretnih objekata koji se najčešće nazivaju spomenicima a koji su nastali iza oslobođenja, bilo da se radi o monumentalnim likovnim spomenicima, koji su podignuti radi evokiranja nekog događaja ili u čast i spomen nekoj ličnosti, ili pak da se radi o spomen-objektima. Obično su

takvi objekti briga organizacija Saveza boraca NOR-a, što je i razumljivo. Međutim, ima mišljenja da bi mnoge poslove oko ovakvih spomenika trebalo prebaciti na zavode, kao državne organe zaštite. Takva mišljenja se objašnjavaju činjenicom da u zavodima postoji aparat koji se većinom spomenika NOR-a već bavi, pa bi mogao i ovima, tim više što će jednog dana prestati da živi organizacija Saveza boraca NOR-a, pa će neko morati da se o tim spomenicima brine. Nekada nam izgleda da takvi objekti nisu spomenici NOR-a u pravome smislu riječi, jer su kasnije nastali, pa bi se na toj osnovi možda moglo reći da oni nisu u nadležnosti službe zaštite spomenika kulture. Međutim, ako ih nešto šire posmatramo, pogotovo ako ih tretiramo spomenicima narodne revolucije, onda je za njih zainteresovana i služba zaštite spomenika kulture. Iz podataka koje sam primio iz jedne republike moglo bi se zaključiti da je tamo služba zaštite spomenika kulture dosada jedino izvjestan interes pokazala za objekte koji su podignuti iza oslobođenja, što bi nekima moglo, opet, izgledati kao da se tamo jedino i isključivo takvi objekti tretiraju spomenicima NOR-a. Naravno, takvo gledanje, ako ono uopšte postoji, bilo bi sasvim ekstremno i nepravilno. Nije potrebno, a mislim da nije ni moguće, ovdje postavljati strogu granicu. Sigurno je da su organizacije Saveza boraca tu najviše zainteresovane, ali i to da je u rješavanju mnogih pitanja iz toga sektora potrebna saradnja konzervatora i ostalih.

Slična je situacija i sa jednom drugom vrstom spomenika narodne revolucije, sa partizanskim grobljima i grobljima žrtava fašističkog terora. Njihovo uređenje i održavanje ide također najviše linijom Saveza boraca, iako bi još veća briga drugih ovdje trebalo da postoji, jer su u odnosu na ovu vrstu objekata, po postojećim zakonskim propisima, narodnim odborima opština i savjetima za socijalnu politiku, odnosno upravama za invalidska i boračka pitanja u saveznom i republičkim savjetima za socijalnu politiku, postavljene najveće obaveze. Što se konzervatora tiče, mislim da i u ovome pogledu mora postojati njihova zainteresovanost, barem u odnosu na evidenciju ovakvih objekata.

Arhivalije i dokumenti od papira uopšte predstavljaju posebnu kategoriju pokretnih spomenika koji su relativno vrlo brojni i koji, zbog svoje osjetljivosti na atmosferilije i inače dosada velike oštećenosti, predstavljaju permanentno ozbiljan problem. Iako se u odnosu arhiv — muzej ponekad postavlja pitanje definitivne raspodjele ovoga spomeničkog fonda, i u tome svjetlu ističe problem boljeg ili slabijeg čuvanja, sa našeg zajedničkog stanovišta nije primarno gdje se materijal nalazi, nego kako je on zaštićen. U tome pogledu postoje velike obaveze i odgovornosti pred onim ustanovama koje takav materijal posjeduju.

Kada već govorimo o vrstama spomenika, onda bih htio da ukažem na objekte koji su i umjetnički spomenici i spomenici NOR-a, kao što je npr. jedan srednjovjekovni dvorac koji je vezan za važnije događaje iz NOR-a, ili neki drugi objekat koji bi i da nije važan za NOR bio pod zaštitom države. Takvi su spomenici npr. Ostrožac u Bosni, kula Kamerlengo u Trogiru, hvarski Arsenal, stari frankopanski grad Ogulin i dr. Ovakvi spomenici, zbog svog složenog karaktera, traže nešto drugačiji konzervatorski odnos od onoga koji se primjenjuje kod drugih spomenika NOR-a. Ovdje moramo biti mnogo oprezniji kod svakog zahvata i mnogo strožiji kada se bude postavljalo pitanje uređenja za neku novu namjenu.

Postoji još jedna kategorija objekata sa dvjakim spomeničkim svojstvima o kojoj dosada nismo govorili na ovakvim sastancima. To su objekti prirode koji su vezani za krupnije događaje iz NOR-a. Dosada smo mi ovakve objekte tretirali isključivo sa stanovišta Zakona o zaštiti spomenika kulture, pa smo npr. bukvu na Milinkladama, pored koje je u petoj ofanzivi ranjen drug Tito smatrali spomenikom kulture, odnosno istorijskim spomenikom, ili smo neku špilju u kojoj je bila smještena partizanska bolnica zaštitili po istome zakonu, iako je ona prirodni objekat i možda kao takav predstavlja kraški fenomen. Isto tako smo čitava područja, kao što je npr. Kozara ili Sutjeska, na isti način tretirali. Slična je situacija sa »Topolom uzdača« u Jasenovcu, sa pećinom u Drvaru, špiljom na Visu i mnogim drugim objektima. Sada, pak, kada imamo zakone o zaštiti prirode u kojima je predviđena i posebna kategorija objekata prirode koji imaju značaj iz naše novije istorije — kao kategorija *memorijalnih objekata prirode*, i kada već u nekoliko republika imamo i posebne zavode za zaštitu prirode, biće potrebno drugačije da se odnosimo prema ovakvoj vrsti spomenika. U nastojanju da izvanredno značajnom području Sutjeske damo najbolje odgovarajuće organizaciono rješenje, odlučeno je da se Sutjeska, u smislu nove koncepcije, proglasi nacionalnim parkom i da joj se priključi prašumsko područje Perućica, koje se po posebnom rješenju tretira kao strogi prirodni rezervat. Nacionalni park je jedna od kategorija prirodnih područja koja se predviđaju u Zakonu o zaštiti prirode BiH. Kod određivanja i sprovođenja režima takvog područja, kao što je npr. Sutjeska, mora postojati potpuna suglasnost istoričara-konzervatora iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture sa stručnjakom iz Zavoda za zaštitu prirode.

Čini mi se da najviše neodlučnosti ima kada se postavi pitanje da li zaštititi ili investirati neka sretstva u objekat koji je dokumenat nekog neprijateljskog akta, npr. neko vojno utvrđenje, zgrada u kojoj su vršena masovna strijeljanja ili hapšenja, logor ili slično. O tome govori i slučaj iz Sarajeva, o kome je bilo riječi naprijed. Naročito

ljudi u drugim sektorima rada misle da takvi objekti ne dolaze u obzir za zaštitu, a nekada se čini da bi oni svojoj srdžbi prema okupatoru bili u stanju i srušiti takav objekat da se tako zatara i trag podsjećanja na odnosne događaje, kao što je učinjeno sa Jasenovačkim logorom. Možda nekome izgleda da održavanje takvog objekta i trošenje novaca na njega predstavlja nedovoljno osuđivanje neprijateljskih akata? I slično. Međutim, bez obzira na eventualna takva gledanja, objekte koji su vezani za veće neprijateljske akte, kao što je npr. Jasenovac, konclogor u Nišu, zgrada crkve u Velikoj Kladuši, u kojoj

su ustaše poubijale i poklale preko 1.500 nevinih ljudi iz toga kraja, pa i okupatorski bunker, neka druga utvrđena mjesta, ili barem po neki tipičan primjerak takovih utvrđenja trebalo bi evidentirati i čuvati. Takvi objekti su ubjedljiva svjedočanstva o tome čega se neprijatelj sve laćao u svom bijesu da uništi oslobodilački pokret, koliko je on morao u takve poduhvate investirati kapitala, i, na kraju, takvi objekti dokumentovano govore o nepojmljivo zvjerskim osobinama neprijatelja kao ljudi koji se dijametralno razlikuju od našeg čovjeka, koji i u takvom ratnom vihoru nije mogao biti nehumano biće.

SARADNJA I KOORDINACIJA ZAINTERESOVANIH FAKTORA

U oblasti zaštite spomenika NOR-a ima više zainteresovanih faktora, čija je koordinacija u interesu same stvari neophodna. U ranijem periodu se ovome pitanju nije pridavala potrebna pažnja. Bilo je raznih inicijativa i aktivnosti koje u većini slučajeva nisu bile koordinirane. Naravno, i pored znatnog truda koji je ulagan u te pojedinačne akcije, one nisu donijele toliko vrijedne rezultate kakvi bi oni bili da su koordinirani. Izvjesna usklađivanja ostvarivana su putem centralne i republičkih komisija Saveza boraca NOR-a u akcijama obilježavanja istorijskih mjesta. U Sloveniji je vrlo uspješno djelovalo republičko koordinaciono tijelo Zavoda, Muzeja i Glavnog odbora Saveza boraca. I Bosna i Hercegovina je uspjela da stvori jedan koordinacioni odbor, od predstavnika Zavoda, Muzeja NR, Istoriskog odjeljenja CK SKJ za BiH i Savjeta za kulturu NR BiH, koji se, na inicijativu Zavoda, povremeno sastajao i rješavao najvažnija pitanja zaštite spomenika NOR-a. U drugim republikama je stvar koordinacije stajala mnogo slabije. Uviđajući neophodnost koordinacionih organa i pozitivno iskustvo u radu takvih organa u Sloveniji, a onda i u BiH, prošlo naše savjetovanje je preporučilo da se za svaki od važnijih poslova organizuju posebne komisije za usklađivanje aktivnosti koje obavljaju nekoliko ustanova i organizacija, kao i to *da se pri svakom republičkom zavodu za zaštitu spomenika formira jedno posebno koordinaciono tijelo* (odbor ili komisija), sastavljeno od predstavnika svih ustanova i organizacija odgovornih i zainteresovanih za zaštitu i Čuvanje spomenika NOR-a. U vezi s tim, pomenuto je da bi možda najcjelishodnije bilo da takvo tijelo postavi republički savjet za kulturu. A što se tiče takvog tijela na saveznom planu, ostalo je da pitanje mogućnosti njegovog formiranja razmotri Centralni odbor Saveza boraca NOR-a u sporazumu sa Sekretarijatom za prosvjetu SIV.

Ako u ovome pogledu učinimo kratak osvrt na period od 1957. g. do danas može se konstatovati da je u većini republika ostvarena saradnja zavoda sa organizacijama Saveza boraca, a onda i sa muzejima i narodnim odborima kada se radilo o nekim konkretnim akcijama. Iz primljenih izvještaja je vidljivo kako je takva saradnja u Sloveniji, Bosni i Hercegovini i na Kosmetu dala plodne rezultate. Sa stalnim koordinacionim tijelima, međutim, nismo mnogo odmakli od stanja koje je bilo prije pet godina. Slovenija je nastavila kako je ranije radila i ima lijepa iskustva. Ne vidi se samo čiji je to organ, da li je ozvaničen i kakve su mu sve nadležnosti. U Bosni i Hercegovini je Savjet Zavoda postavio stalnu komisiju za spomenike NOR-a, u kojoj su okupljeni odgovorni predstavnici Glavnog odbora Saveza boraca NOR-a, Muzeja NR, Istoriskog odjeljenja CK SKJ za BiH i Zavoda, koja, kao savjetodavni organ Zavoda, raspravlja sva važnija pitanja iz te oblasti. Pri Zavodu Hrvatske je također formirana slična komisija, kojoj je namijenjen zadatak da, nakon obavljene evidencije spomenika NOR-a, koja je u toku, izvrši selekciju i valorizaciju spomenika. Iz primljenih izvještaja ne vidi se da li u još nekoj republici postoji takvo stalno tijelo za koordinaciju. Isto tako, nije mi poznato da li je bilo kakve aktivnosti u smislu preporuke da se ispitaju mogućnosti stvaranja saveznog koordinacionog tijela. U svakom slučaju mislim da ne možemo biti zadovoljni činjenicom da takve organe, za koje smo već utvrdili da su nam iz više razloga neophodni, nemamo u svim republikama pa i na samom saveznom planu.

Želio bih još samo da dadem jednu napomenu. U međuvremenu su u nekim republikama formirane nove ustanove koje se bave pitanjima istorije radničkog pokreta — instituti za proučavanje istorije radničkog pokreta, te mislim da bi odsada pored od ranije postojećih ustanova i organizacija — zavoda za zaštitu spomenika kulture, zavoda

za zaštitu prirode, muzeja narodne revolucije, kao i memorijalnih muzeja iz NOR-a i zavičajnih muzeja koji imaju odjeljenja za NOR, zatim odbora i drugih faktora (možda i organizacija

SSRN, omladinskih i sindikalnih organizacija), trebalo u zajedničku saradnju uključiti i predstavnike instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta.

O ZAVODIMA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE

U mreži ustanova, organizacija i drugih faktora koji se bave poslovima zaštite spomenika NOR-a bez sumnje zavodi za zaštitu spomenika kulture, čiji su zadaci zakonom određeni, imaju najveće obaveze. Pored obaveza oni istovremeno imaju i najveće odgovornosti u odnosu na sve poslove koji se odnose na zaštitu spomenika NOR-a.

Takav položaj zavoda je naročito podvučen na savjetovanju 1957. godine. Većina poslova takve naravi spada u direktnu nadležnost i obavezu zavoda, za dobar dio poslova zavodi su pozvani da organiziraju saradnju, pomoć i koordinaciju drugih faktora, dok za ostali dio poslova, koje samostalno obavljaju drugi faktori, zavodi su dužni da vode nadzor u stručnom pogledu i u tome smislu, u krajnjoj liniji, i za njih snose odgovornost. Za obavljanje svih tih funkcija zavodi se moraju osposobiti. U tu svrhu je više puta, kao i na pomenutom savjetovanju, istaknuta potreba jačanja zavoda. A određujući faktor u tome pogledu jest stručni kadar.

Osvrnimo se časak na organizaciju zavoda u odnosu na ovaj sektor rada.

U Zavodu Slovenije je još od 1948. g. postojao referat za spomenike NOR-a, na kome su bila zaposlena 2 stručnjaka, a 1955. g. su poslovi evidencije i topografije preneseni u Muzej NR, dok su konzervatorski i restauratorski poslovi ostali u Zavodu. Danas u Muzeju na tim poslovima rade 3 stručnjaka, a u Zavodu 1. Obilježavanje istorijskih mjesta i podizanje novih spomenika se uglavnom sprovodi putem komisije Glavnog odbora boraca. U svemu je potpuno obezbijeđena saradnja i koordinacija.

U Zavodu BiH od 1954. g. postoji referat za spomenike NOR-a, na kojemu je sa prekidima do 1956. g. radio 1 referent — istoričar. Od 1956. g. postavljena su 2 stalna referenta — istoričara, koja su i danas na tome poslu.

U Republičkom zavodu Srbije postoji poseban referat za ovu vrstu spomenika sa 1 referentom — istoričarem od 1958. g. Pored toga, u Zavodu Kosmeta je od 1957. g. kreirano jedno posebno mjesto za spomenike NOR-a i postavljen referent.

U Konzervatorskom zavodu Hrvatske organizacija poslova nije postavljena po istorijskim epo-

hama ili vrstama spomenika, nego po teritorijama, tako da poslove oko spomenika NOR-a vrše istoričari umjetnosti, uz ostale svoje poslove. Čini mi se da nisu sasvim zadovoljni postojećim slanjem i da osjećaju potrebu korekcije svoje organizacije, u smislu angažovanja čistih istoričara, i to samo na poslovima zaštite ove vrste spomenika. U zavodima u Splitu i na Rijeci je ista organizacija poslovanja kao i u Zagrebu. Na Rijeci također osjećaju potrebu posebnog referenta.

Zavod Crne Gore nema posebno sistematizovanog radnog mjesta za spomenike NOB-e, čiju potrebu osjećaju, iako i sa ovakvom organizacijom vrše poslove evidentiranja spomenika još od 1952. g.

Zavod Makedonije nije dao nikakve podatke o svojoj organizaciji. Pretpostavljam da nema referenta za spomenike NOR-a.

Nije poznato kako u tome pogledu stoje ostali zavodi, Zavod za AP Vojvodinu i drugi, novoformirani u srezovima, gradovima i opštinama, ali pretpostavljam da nijedan od njih nema posebnog referenta za spomenike NOR-a.

Ovakvo stanje organizacije i stručnog kadra sigurno nas ne zadovoljava, zbog čega bismo morali preduzeti potrebne mjere da se ono popravi i postavi tako da odgovara našim naraslim potrebama. Ja ne mislim da organizacija poslova na zaštiti spomenika NOR-a mora da bude po jednom šablonu u svim republikama i u svim zavodima. Ne bi trebalo da nas smeta npr. što su glavni poslovi u Sloveniji koncentrisani u Muzeju NR umjesto u Zavodu, iako bi, u smislu ranije iznesenog mišljenja većine, po pravilu trebalo da bude u Zavodu, ako su Slovenci time zadovoljni i ako postižu zadovoljavajuće rezultate. Važno je to da se kod nadležnih izborimo za ostvarenje posebnog referata, odnosno mjesta u sistematizaciji, da za popunu toga mjesta, odnosno tih mjesta (ako ih je više), osiguramo finansijska sredstva i onda da ih popunimo odgovarajućim stručnjacima. Čini se da za te poslove više odgovaraju istoričari nego drugi stručnjaci, pod uslovom da je za izvjesne poslove osigurana saradnja ostalih stručnjaka u zavodu (arhitekata, istoričara umjetnosti, itd.).

EVIDENCIJA I DOKUMENTACIJA SPOMENIKA NOR-A

Osnovni i temeljni posao na čitavom području zaštite spomenika NOR-a neosporno je evidencija

spomeničkog fonda, od čega ovise sve druge naše aktivnosti. To je naglašeno više puta, a posebno

na savjetovanju 1957. godine. Evidencija je organski vezana sa konzervatorskom dokumentacijom, koja je, opet osnov za sve intervencije na spomenicima. To sve predstavlja obimne i dugotrajne poslove koji imaju svoje faze. Prva faza bi se mogla zvati *inventarizacija objekata i predmeta* za koje se osnovano može pretpostaviti da imaju spomenička svojstva. Opšti i osnovni podaci, koji se najlakše mogu prikupiti na terenu, putem organizovanih ekipa, uplovljavaju drugu fazu rada na evidenciji — studij svakog pojedinog objekta i *odabiranje onih koji imaju spomenička svojstva* radi upisivanja u registar. S tim je usko povezana tako zvana *stručna evidencija*, koja se, po mome mišljenju, sastoji u tome da prikupljene podatke kompletiramo i naučno provjerimo i da svaki spomenik do kraja atribuiramo i valoriziramo. Dalji naš rad nužno prelazi na ustanovljavanje stanja spomenika i na tako zvanu *dokumentaciju*, na kojoj se zasnivaju i kojom se opravdavaju stručne konzervatorske intervencije.

Na poslovima evidencije se u nekim republikama dosada već dosta uradilo:

U Sloveniji su prve faze evidencije povezane sa prikupljanjem topografske grade i sa izradom topografskih karata. Poslovi su prilično široko zasnovani, pa inventarizacija čitavog područja još nije dovršena. Inače je dosada inventarizirano ukupno 7.731 objekt, koji su svi uneseni u trovrstu kartoteku. Od toga broja su izdvojena i zaštićena kao najvrednija 23 spomenika. Sa registrovanjem se još nije počelo zato što se čekalo na nove zakonske propise, koji su upravo ovih dana doneseni.

U Bosni i Hercegovini su anketom, koja je trajala više od 2 godine, uz učešće organizacija Saveza boraca NOR-a i organa za prosvjetu i kulturu narodnih odbora opština i srezova, dobijeni osnovni podaci za 3.629 nepokretnih objekata. Posebna republička stručna komisija je, kompletirajući i provjeravajući na taj način prikupljene materijale, izdvojila 124 najznačajnija objekta, koji su predloženi za zaštitu. Za ova 124 spomenika je potom izvršena i putpuna stručna evidencija. Upravo je sada obavljena priprema da se počne sa njihovim upisivanjem u registar po propisima novog Zakona i posebnog pravilnika o registrovanju. Eventualno registrovanje ostalih spomenika NR obavice se zajedno sa predstojećim registrovanjem i svih drugih spomenika kulture.

Na svom području Zavod Hrvatske u Zagrebu ima evidenciju za 35 autentičnih spomenika NOR-a. (Prema naknadnom usmenom izvještaju ovaj Zavod ima evidenciju za mnogo veći broj autentičnih spomenika). On očekuje da će sa uspostavljanjem centralnog registra, čemu se već pristupilo, dobiti podatke o ostalim spomenicima NOR-a, odnosno NR, i to sa čitavog teritorija republike. Inače, registrovanje je u ovoj republici organizovano tako da se vode registri po srezovima, i to posebno za pokretne a posebno

za nepokretne spomenike. U registre su već uneseni spomenici koji su dosada bili pod zaštitom. Zavod na Rijeci je organizovao inventariziranje objekata svoga područja, koje još traje, ali je pri kraju. Potpuno je inventarizirano područje Istre, odakle su se dobili podaci za 450 objekata, dok je sa područja sreza Rijeke dosada popisano 200 objekata. Ovaj zavod je zaštitio samo nekoliko objekata, i to onih na kojima se nešto radilo (koji su konzervirani), ili kojima je prijetila neka opasnost. Zavod za Dalmaciju nije cifarski iznio rezultate svoje evidencije, ali se vidi da na tim poslovima radi duže vremena i da za više od 200 nepokretnih spomenika ima kompletne podatke.

Ovdje nije unesen još jedan podatak koji sam naknadno dobio od Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru: Prema evidenciji organizacije Saveza boraca NOR-a, na području zadarskog sreza evidentiran je ukupno 71 nepokretan — uglavnom neobilježen — spomenik NOR-a.

U Zavodu Srbije se također duže vremena vršilo postepeno evidentiranje značajnijih nepokretnih spomenika i tim načinom došlo do zaštićivanja 51 takvog spomenika, od kojih najviše rodni kuća narodnih heroja. Inače, nemaju inventarisane sve objekte. Oblasni zavod u Prištini je iza 1957. godine počeo sa prikupljanjem osnovnih podataka o nepokretnim objektima i tako dosada inventarizirao 384 spomenika, uključujući tu i spomenike koji su iza oslobođenja podignuti. Od toga broja je izdvojio 9 najznačajnijih i stavio ih pod zaštitu. Prema izvještaju Zavoda grada Beograda vidi se da je na njegovoj teritoriji inventarizirano 25 zgrada koje su vezane za događaje iz NOR-a i 175 spomen-ploča i drugih spomenika koji su podignuti iza oslobođenja, ali još nije obavljena njihova valorizacija i izdvajanje onih koje bi trebalo upisati u registar. Inače, registrovanju po novim propisima u Srbiji se još nije pristupilo.

Na terenu Crne Gore, u vremenu od 1952. godine do danas, inventarizirano je 209 spomen-ploča i spomenika podignutih nakon oslobođenja. Zavod na Cetinju je početkom ove godine pristupio prikupljanju podataka za sve spomenike NOR-a, i to nešto obimnijih, kako bi oni poslužili i za registar po novim propisima i kao osnov za topografiju. Planirano je da se ti poslovi obave putem narodnih odbora i organizacije Saveza boraca, ali su se dosada tome odazvale samo neke komune, i to sa nepotpunim podacima. U ovoj republici namjeravaju da uvedu poseban registar za ovu vrstu spomenika, samo osjećaju da kod nadležnih ne postoji jednako gledanje šta sve treba upisivati u registar pa predlažu da se pitanje kriterija raspravi na saveznom planu.

Zavod Makedonije je jednom kampanjom 1956. godine, na zahtjev Glavnog odbora Saveza boraca te republike i za organizaciju Saveza boraca, izvršio inventarizaciju 259 spomen-ploča, spomen-česama i spomen-kosturnica. Iz primlje-

nog izvještaja nije vidljivo da su se bavili daljom evidencijom i drugim spomenicima, a nije poznato da li su tamo već počele pripreme za registrovanje.

Iz primljenih izvještaja po republikama ne može se znati koliko je i kakvih spomenika NOR-a dosada inventarizirano i evidentirano u našoj zemlji. Brojno stanje toga fonda se bolje vidi iz podataka koje su organizacije Saveza boraca prikupile za IV kongres boračkih organizacija, koji je ove godine održan, iako ni ti podaci nisu potpuni. Prema tim podacima, koji su izneseni u glavnom referatu Kongresa i koji su saopšteni u štampanim materijalima neposredno pred Kongres, dotle obavljenim popisom obuhvaćeno je ukupno 14.402 spomenika i spomen-objekta. Taj broj po republičkim područjima izgleda ovako: Slovenija — 4.035 (nedavno dobijeni podaci od Zavoda iz Ljubljane već spominju broj od 7.731 spomenik), Bosna i Hercegovina — 3.574 (prema izvještaju Zavoda — 3.629), Hrvatska — 2 940, Srbija — 2.866, Crna Gora — 712 i Makedonija — 275 (prema izvještaju Zavoda — 259). Po vrstama spomenika taj broj izgleda ovako: radionica oružja — 133, bolničkih objekata — 443, ratnih štamparija — 356, sjedišta štabova i drugih rukovodećih organa iz NOR-a — 1.411, kuća narodnih heroja — 485, ratnih skloništa — 671, zgrada i drugih mjesta vezanih za okupatorske zločine — 803, uređenih partizanskih grobalja — 1.145, podignutih kosturnica i mauzoleja — 1.204, postavljenih spomen-ploča — oko 5:000, spomen-česama — 211, spomen-zgrada — 20, bista istaknutih boraca — 318, podignutih piramida, obeliska i figuralno-arhitektonskih spomenika — 1.130, uređenih spomen-parkova — 4, spomenika iz revolucionarnog radničkog pokreta — 184 i ostalih spomenika — 804.

Mi se upravo nalazimo pred početkom vrlo važnih poslova oko registrovanja svih spomenika, s jedinom razlikom što je Zavod Hrvatske već registrovao ranije zaštićene spomenike i u tome pogledu ide nešto ispred ostalih zavoda. Mislim da je upravo sada najpotrebnije da se dogovorimo kako o kriterijumu, tako isto i o samoj organizaciji izvođenja poslova. Mi u Bosni i Hercegovini ne mislimo da bi trebalo centralni registar voditi odvojeno za svaki srez, jer bi to, zato što smo se odlučili za knjigu, a ne za registar u formi kartona, tražilo više knjiga (za svaki srez po dvije, jer se vodi zasebna knjiga za pokretne a zasebna za nepokretne spomenike), a i eventualne promjene političko-teritorijalnih granica bile bi smetnja u radu. A što se tiče samih spomenika NOR-a, mislim da nikako ne dolazi u obzir poseban registar jer bi to, pored ostaloga, bilo prilično nasilno izdvajanje tih spomenika od ostalih istorijskih i kulturnih spomenika. Mi smo se odlučili da dosada zaštićene spomenike NOR-a smatramo kao svršen posao i ne zamećemo proceduru za njihovo registrovanje od početka (pri-

javljanje, komisijsko proučavanje, itd.), nego da samo podatke o njima prilagodimo prema Pravilniku o registrovanju i upišemo ih, jer obavljena procedura oko njihovog zaštićivanja, naročito kriterij, potpuno zadovoljava naše nove potrebe. Jedino bih ovdje, više kao pitanje, istakao stvar kriterija u odnosu na kategorizaciju spomenika, jer smo na dosadašnjim savjetovanjima usvojili i podjelu spomenika po kategorijama — koje spomenike treba smatrati prvom, koje drugom, a koje trećom kategorijom? Bilo bi vrlo korisno ako na današnjem skupu budemo mogli nešto određenijega reći. Ja mislim da bi u najvišu kategoriju mogli da dođu oni spomenici koji imaju opštejugoslavenski značaj, u drugu oni koji imaju republički, dok bi treća kategorija obuhvatila spomenike značaja užeg teritorija. Spomenici prve kategorije bi, po mome mišljenju, dolazili u obzir da se po Međunarodnoj konvenciji unesu u registar spomenika pri OUN, koji uživaju zaštitu u slučaju rata. Što se tiče same organizacije poslova registrovanja, s obzirom da su oni obimni, a da ne raspolažemo potrebnim kadrom, trebalo bi ih što ravnomjernije planirati, obrađujući u prvoj etapi samo područje izvjesnog broja komuna, zatim preći na drugu skupinu komuna itd., kako je to već uradila Hrvatska. Poseban aranžman u tome pogledu trebalo bi napraviti sa muzejima, arhivima i drugim ustanovama za obavljanje poslova registrovanja spomeničkog materijala koji se nalazi u njihovom posjedu. Samo takvom organizacijom ćemo, držim, pravilno rasporediti i iskoristiti oskudne raspoložive kadrovske snage i na taj način obaviti zaista obiman i ne lak posao koji nas čeka.

Na ovome mjestu bi trebalo još jedno pitanje raspraviti i zauzeti određen i jedinstven stav. Da li bi partizanska groblja, spomen-kosturnice, zatim spomen-ploče, spomen-česme, spomen-bolnice spomen-vrtove, a onda i spomen-biste, skulpturalne i arhitektonske spomenike, koji su podignuti da evociraju događaje iz NOR-a, trebalo registrovati u smislu propisa Zakona o zaštiti spomenika kulture ili ne? Meni se čini da partizanska groblja i groblja žrtava fašističkog terora (pogotovo veća, kao što je npr. ono na Garavici kod Bihaća, gdje je sahranjeno preko 8.000 takvih žrtava), pa i pojedinačni grobovi partizanskih rukovodilaca (npr. narodnih heroja), bilo da su »in situ« ili da su preneseni i pohranjeni u spomen-kosturnice, bez sumnje, spadaju u spomenike NOR-a, koje bi trebalo upisivati u registar, dok bi se o drugoj vrsti spomenika, nastalih nakon oslobođenja, moglo diskutovati, odnosno oni bi se mogli i drugačije tretirati. Ne želeći da prejudiciram tu diskusiju, slobodan sam izraziti svoje lično mišljenje i u odnosu na takve spomenike: Skulpture ili arhitekture, kao javne spomenike, koje evociraju krupnije događaje iz NOR-a, i uz to imaju visoku umjetničku vrijednost, kao što je npr. spomenik — mauzolej Augustinčića i grupe

saradnika na Šehitlucima kod Banjaluke, ja bih tretirao kao objekte koji imaju sva svojstva spomenika kulture NR-e i upisao bih ih u registar, dok ostale skulpture i arhitekture, zatim spomenbiste, a onda i spomen-česme, spomen-bolnice, spomen-vrtove i slično ne bih zasada tako tretirao. A što se spomen-ploča tiče, kao najbrojnijih novih spomenika koji su nastali iza oslobođenja, one bi došle u obzir za registrovanje samo kao element nekog postojećeg nepokretnog spomenika NR-e, ukoliko su na takve objekte one postavljene; inače, same za sebe zasada ne bi došle u obzir za registrovanje po Zakonu o zaštiti spomenika kulture. Evidenciju o spomen-pločama, kao i svim drugim spomenicima koji su podignuti iza oslobođenja, trebalo bi prvenstveno voditi kod organizacije Saveza boraca, gdje je ona i po sadašnjoj praksi bila koncentrisana.

Na konzervatorskoj dokumentaciji ne bih htio dugo da se zadržavam. Naprijed sam već naveo da smatram kako je to logičan nastavak rada na stručnoj evidenciji, upravo, to je viša faza koja nužno dolazi nakon kompletiranja podataka stručne evidencije i služi kao osnova za preduzimanje svih mjera zaštite, počev od onih administrati-

vnih i upravnih do sasvim usko-stručnih konzervatorskih. Naravno, ta dokumentacija se i dalje nastavlja u procesu primjene tih samih mjera kao stručno-naučno objašnjenje onoga što i kako preduzimamo. Naša stručna konzervatorska dokumentacija se izražava u raznim vidovima: u dosijeima, elaboratima, kartonima sa podacima u određenim rubrikama, u fotosnimcima i tehničkim snimcima, koji su sistematski povezani za kartone i druge dokumente da se lako snalazimo, itd. Nije mi poznato kako je u kojem zavodu organizovana i vođena konzervatorska dokumentacija, ali po situaciji u Bosni i Hercegovini pretpostavljam da ima mnogo razloga preduzimanju mjera da se dokumentacija unaprijedi, sistematskije postavi i kompletnije vodi, kako bi odražavala naše težnje da svoj rad u tome pogledu modernizujemo i podignemo na veću visinu. Ja bih ovdje još jedino htio da istaknem to da smo se mi konzervatori prošle godine na savjetovanju u Dubrovniku i na kasnijim sastancima u vezi s tim savjetovanjem definitivno dogovorili kako da ubuduće organizujemo i vodimo naše evidencije i dokumentacije. To je naša moralna obaveza koju bi mi i ovdje, u odnosu na spomenike NOR-, trebali još jedanput da prihvatimo.

KONZERVACIJA, RESTAURACIJA I REKONSTRUKCIJA SPOMENIKA NOR-A

Inventariziranje, evidentiranje i pribavljanje dokumentacije o našim spomenicima predstavljaju oblike izvjesne zaštite tih spomenika, ali stvarna i neposredna zaštita nastupa onda kada mi opravljamo spomenik, kada ga konsolidujemo i osposobljavamo za život i njegovu funkciju koju smo mu namijenili. Takve oblike naših intervencija mi nazivamo konzerviranjem i restauriranjem spomenika. Tim intervencijama pristupamo kada smo spomenik proučili, utvrdili njegovo stanje, kada smo izradili potrebne stručne elaborate — investicione programe sa projektima i, naravno, kada za takve zahvate osiguramo finansijska sredstva. I rekonstrukciju čitavog objekta ubrajamo u ovakve vrste stručnih intervencija. Na ovim pitanjima mi se nismo dugo zadržali na prošlom savjetovanju. Rekli smo da je dosada u našoj nauci prevladavao princip konzervacije, kada postavljamo pitanje da li konzervirati ili restaurirati, ali i da restauraciji ove vrste spomenika možemo mnogo slobodnije pristupiti nego u slučajevima kada se radi o čisto umjetničkim spomenicima. A što se tiče rekonstrukcije, iako je to oblik za koji konzervatori u principu nisu mnogo zainteresovani, rekli smo da on na sektoru spomenika NOR-a može doći u obzir; naravno, tamo gdje imamo punu dokumentaciju i gdje postoje i drugi razlozi za rekonstrukciju. Mislim da se u odnosu na ovakvo tretiranje ovih pitanja dosada nije ništa izmijenilo. Međutim, činjenica je da smo mi

općenito malo pristupali svim ovim oblicima neposrednih intervencija, najviše s razloga što za njih nismo imali dovoljno finansijskih sredstava. Gdje je bilo više razumijevanja nadležnih, tamo je bilo i više takvih zahvata. Da vidimo kako otprilike stojimo u tome pogledu:

NR Slovenija je nesrazmjerno najviše u tome pogledu postigla. Na njenom području su od oslobođenja do danas potpuno ili djelomično rekonstruisani ovi objekti: Baza 20 (sa 25 objekata), Bolnica Jelendol (8 objekata), Zgornji Hrastnik (7 objekata), Tiskarna Toneta Tomšiča u Ljubljani, Bolnica »Franja« kod Cerkena, Tiskarna »Slovenija« na Vojskem, Bolnica »Krvavice« u Iškrom Vintgarju, te 16 drugih raznovrsnih objekata.

Na području NR Hrvatske konzervirani ili restaurirani su ovi objekti: Stari grad u Ogulinu, ruševine crkve Sadilovac, brvnara Zbijeg, a u toku su etapni radovi na bolnici u Petrovoj gori, bolnici na Papuku i kuli Kamerlengo u Trogiru. Osim toga, konzervatori iz ove republike su sudjelovali pri konzerviranju zgrada-spomenika za memorijalne muzeje u Sisku, Vukovaru, Kumrovcu i Zagrebu.

Na teritoriji NR Srbije opravljena je bolnica u Prijepolju, zatim zgrada u Stolicama kod Krupnja, a onda je obavljeno i nekoliko manjih opravaka kuća narodnih heroja. Osim toga, uređen je bunar-sklonište u selu Vrelo na Kosovu i pristupilo se izradi elaborata za opravak i uređenje

koncentracionog logora u Nišu. (Iz Vojvodine nemamo podataka.)

Od važnijih zahvata u NR Bosni i Hercegovini možemo istaknuti rekonstrukciju manastirskog konaka u Šekovićima, kao spomenika NOR-a, konzervaciju i restauraciju neogotičkog dvorca u Ostrošcu, restauraciju Titovog vagona u Drvaru, rekonstrukciju nekoliko zgrada u Drvaru i nekoliko manjih opravaka drugih zgrada (Mušovića kuća u Mostaru, nekoliko kuća narodnih heroja i sl.).

U Crnoj Gori se ove godine pristupilo opravci zgrade u Kolašinu u kojoj je formirana Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Crne Gore. Nije poznato da li je ovdje bilo kakvih ranijih zahvata.

Iz izvještaja Makedonije ne vidi se da je tamo bilo kakvih konzervatorskih zahvata.

Iz ovoga pregleda, koji možda nije potpun, izlazi konstatacija da je dosada bilo relativno malo konzervatorskih zahvata. Najviše ih je bilo u Sloveniji, i to uglavnom rekonstrukcija, sa kojima su, s jedne strane, zadovoljni zato što ti objekti privlače brojne posjetioce, a s druge strane, nezadovoljni jer je održavanje tih objekata s obzirom na trošak materijal (drvo) vrlo skupo i skoro nemoguće. Mislim da se moramo izboriti za mnogo više finansijskih sredstava za ove svrhe i poučiti postignutim iskustvima Slovenije.

Po novim zakonskim propisima mi smo dužni da se, pored ostaloga, brinemo i za osposobljavanje spomenika u toj mjeri i u tome obliku da oni uspješno vrše svoju obrazovnu i vaspitnu funkciju. To znači da se naša aktivnost proteže i na preduzimanje mjera da se objekti urede za prezentiranje publici. Tako uređeni spomenici će po-

stati turistički faktori, donosiće izvjesne prihode i omogućiće ili olakšati svoju egzistenciju — održavanje i čuvanje. U vezi s ovim je sasvim razumljiva i također instruktivna aktivnost konzervatora Hrvatske u pravcu intervencija na zgradama koje su namijenjene memorijalnim muzejima. Međutim, nekada se u tome pogledu ide predaleko pa se vrše nedozvoljene adaptacije, ili se rekonstrukcijom svjesno stvara sasvim drugačiji objekt. Takvih slučajeva je bilo npr. u Bosni kod rekonstrukcije zgrada u Drvaru i kod restauracije zgrade II zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, a vjerujem da je takvih postupaka bilo i u drugim republikama. Takve greške su obično posljedica akcija nekog drugog interesenta u kojima nije ostvarena saradnja i koordinacija sa stručnjacima nadležne konzervatorske ustanove. Nisu svi arhitekti istovremeno i stručnjaci za konzervatorske zahvate. Poželjne su i dobrodošle inicijative drugih ustanova i organizacija, ali u njih moramo unijeti više reda i pravilnosti da izbjegnemo sve nepotrebne greške. Kod svih ovih zahvata moramo uvijek izbjegavati improvizacije i boriti se za punu dokumentaciju kako kod pristupanja poslovima tako i u toku samih poslova.

Mi smo isto tako zainteresovani za uspješno rješavanje problema zaštite spomenika u slučaju rata, tim prije što je naša zemlja pristupila Međunarodnoj konvenciji o zaštiti spomenika u slučaju rata i ima izvjesne svoje obaveze u tom pogledu. Obaviješteni smo da se već preduzimaju neke mjere u tome pravcu. Tu je više zainteresovanih faktora i poslovi traže dosta truda i finansijskih sredstava. Pomoć konzervatora u svemu tome je neophodna i mi moramo biti spremni da se u tome pogledu i angažujemo.

PROBLEM FINANSIRANJA ZAŠTITE SPOMENIKA NOR-A

Kada govorimo o problemu praktičnih konzervatorskih zahvata onda u prvi plan najčešće ističemo teškoće sa finansijskim sredstvima. Pošto je za očuvanje i uređenje ove vrste naših spomenika veoma zainteresovana organizacija Saveza boraca NOR-a, to se, nema sumnje, njeno djelovanje osjeća i u rješavanju pitanja obezbjeđenja finansijskih sredstava za te radove. U Sloveniji je npr. Savez boraca osigurao sredstva za brojne radove, a kod nekih zahvata je participirao. I u Hrvatskoj je takva situacija. U Bosni i Hercegovini su sredstva dobijana podrškom Saveza boraca kod mjerodavnih faktora. Izgleda da su i zavodi u Srbiji imali takvu podršku, a da je održavanje spomenika u Makedoniji bila isključivo briga Saveza boraca. Osnivanjem republičkih fondova za kulturne djelatnosti ukazala se nova mogućnost finansiranja naših zahvata. Već su Srbija i Hrvatska uspjele da se koriste tim izvorom. Opšti je stav da veći dio finansij-

skih obaveza pada na narodne odbore, najviše na komune, što je u skladu sa kompetencijama i nadležnostima koje imaju komune. Ali rijetki su narodni odbori koji u svojim društvenim planovima i budžetima osiguravaju neka sredstva, i to vrlo malena, pa je i dalje ostala akutna potreba finansiranja iz centra republike, bilo iz redovnih kredita koje prima zavod, bilo iz republičkih investicija koje se kao dotacije daju Savjetu za kulturu ili neposredno zavodu, strogo namjenski za konkretne objekte. U Bosni i Hercegovini se osnovna i glavna sredstva dobijaju kao posebne investicione dotacije na osnovu elaborata — investicionog programa, prethodno prihvaćenog na specijalnoj republičkoj komisiji, koja ima zadatak da program ocijeni ne samo sa stručne, građevinske, strane nego i da daje ocjenu o društvenoj opravdanosti investiranja traženih sredstava. U zadnje vrijeme se davanje tih sredstava uslovljava obaveznom participacijom narodnih odbora na

čijem se terenu nalaze konkretni spomenici. Tako se onda udruženim sredstvima, u organizaciji samoga zavoda, neposredno ili putem režijskog odbora, koji se formira prema postojećim propisima, radovi organizovano izvode pod neposrednim nadzorom zavoda. I eventualno dobijanje sredstava iz republičkog ili saveznog fonda za kulturne djelatnosti u zadnje vrijeme se također uslovljava participacijom narodnih odbora ili nekog drugog interesenta. Samo, obavezno pretходно izrađivanje i revidiranje investicionih programa pretstavlja i jednu ozbiljnu teškoću. Budući da se naši elaborati tretiraju isto kao i drugi elaborati — programi, idejni i izvedbeni projekti za građevinske objekte, po propisima o građevinarstvu, to projekat mora raditi projektantsko preduzeće, odnosno ovlašteni projektant u ime preduzeća, ili ga barem oni moraju formalno potpisati makar da je taj program i projekat izrađen u zavodu za zaštitu spomenika kulture. A takva usluga preduzeća je veoma skupa jer ono zaračunava svoj faktor zarade. Pa i kada bismo imali toliko novaca da skupo plaćamo projekte kod takvih preduzeća, opet bi naši arhitekti-konzervatori morali na njima da rade, s obzirom na okolnost da obično preduzeća nemaju stručnjake za naše potrebe. Dovodimo se ponekad u sasvim nezgodnu situaciju da naš stručnjak radi program kao honorarni saradnik projektne organizacije i da nam samo za potpis i štambilj ta organizacija diže pare koje ona nije zaslužila a koje mi teško namičemo. Mislim da nije pravilno da se naši konzervatorski i restauratorski radovi, zato što su oni specifični i imaju više karakter opravljanja i održavanja, a ne građenja objekta, pogotovo ne građenja u običnom smislu riječi (to nije izgradnja jedne stambene kuće), uopšte podvrgavaju propisima o građevinarstvu, nego bi ih kao specifične trebalo izuzeti od toga. Zatim, ne vidim ni sasvim opravdanog razloga da naši programi idu na ocjenu republičkoj revizionoj komisiji pored ostaloga i zato što u njoj nema ni jednog konzervatorskog stručnjaka i što ti ljudi ocjenjuju stvar po običnim građevinskim normama, dok se većina naših radova ne može tako normirati. Osim toga, naši programi najprije prolaze kroz savjet za kulturu, pa mislim da nije nužan još jedan, i to uži, filter sa aspekta ocjene društvene opravdanosti predloženog programa. Ako bi već trebalo da neko republičko tijelo ocjenjuje sve takve elaborate, onda mi se čini najlogičnijim da se takva stručna komisija formira pri

republičkom zavodu, pa makar je postavio Savjet za kulturu. Nadalje, nelogično je da arhitek-konzervator, koji je ne samo arhitekt nego još i specijalista za konzervaciju, nema legitimacije da potpisuje elaborate o konzervaciji, nego da mu to čini arhitekt koji nije konzervator. Sve skupa predstavlja kompleks pitanja koja bi u interesu same stvari trebalo energično zahvatiti i što prije riješiti, pogotovo ako je takva situacija i u drugim republikama. Držim da bi najbolje bilo formirati jednu komisiju koja bi čitavu stvar uzela u razmatranje i dokumentovano je obradila kako bismo kod nadležnih sa potpunim pravom mogli tražiti izmjenu odnosa i tretmana.

U sklopu čitavog problema finansiranja pojavljuju se i druge teškoće. Jedna od njih odnosi na održavanje spomenika NOR-a koji su u privatnom vlasništvu, kao što su npr. kuće narodnih heroja ili neke druge zgrade koje se koriste u privatne svrhe. Teškoća se sastoji u tome što vlasnici ili korisnici takvih objekata redovno traže da im država popravlja objekat, ili bez odobrenja nadležnog organa zaštite, na svoju ruku, popravljaju zgrade, daju im razne namjene, pa čak i ruše zgrade kada ih ne mogu ili ne žele dalje opravlјati. Takvih pojava ima npr. u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Srećom, to nije tako česta pojava. Mislim da ovdje vrijedi stav koji smo zauzeli i kod svih drugih spomenika kulture, koji, uostalom, proizlazi iz zakonskih propisa: korisnik objekta je obavezan da taj objekat i održava. U slučaju da vlasnik ili korisnik zaista nema mogućnosti da obavi opravak dužan je zavod preuzeti potrebne korake da se sredstva stvore na drugoj strani. U nastojanju da se ova teškoća ublaži, pojedine republike su donijele i posebne propise po kojima se vlasnicima i korisnicima zaštićenih objekata može dati finansijska pomoć u visini njihovih poreskih obaveza. Tako je ovih dana Izvršno vijeće BiH donijelo Uredbu o uslovima i načinu korišćenja dotacije u vidu oslobođenja od plaćanja poreza na dohodak poreskim obveznicima koji upotrebljavaju prihode za održavanje spomenika kulture. Ovaj porez se ne odnosi samo na dohodak od zgrade koja je zaštićena nego i na dohodak od poljoprivrede, zatim od ostalih zgrada, od samostalnih zanimanja i od ostale imovine. Vjerujem da će ova mjera značiti zaista poboljšanje situacije održavanja spomenika NOR-a koji su u privatnom vlasništvu, a takvih ima relativno dosta.

PROBLEM ZAŠTITE ARHIVALIJA I DOKUMENATA OD PAPIRA

U fondu pokretnih spomenika najveći broj pripada dokumentima koji su zbog svoje osjetljive materije izloženi propadanju, a mnogo ih je već propalo. To su fotografije i svi dokumenti od papira. O problemu zaštite ove vrste materijala mi

smo i na prošlom savjetovanju govorili. *Konstatovano je vrlo teško stanje i zaključeno da se o tome upoznaju nadležni organi vlasti te da se hitno radi na osposoblјavanju kadra i radionica koje bi sistematski preuzimale poslove na konzer-*

viranja ovoga materijala. Dobro bi bilo da sada vidimo šta je u tome pogledu preduzeto i kakve smo rezultate postigli. Ja nisam imao nužne elemente da utvrdim to stanje, ali prema onome što mi je poznato mislim, da se vrlo malo postiglo i da se i sada isti problem postavlja u svoj svojoj oštrini. On je istaknut i na IV kongresu Saveza boračkih organizacija, u julu o. g. U Bosni je, npr. u tome pogledu stanje skoro kao i ranije. Slovenci su još prije glavnu pažnju posvetili osposobljavanju centralne radionice i laboratorije pri Muzeju NR u Ljubljani i uspjeli su da hemičara u tu svrhu specijaliziraju u Rimu. Neki arhivi koji su nabavili laminatore i osposobili se za izvjesne poslove konzerviranja toliko su pretrpani svojim arhivalijama, koje su jedva čekale na intervenciju, da se ne mogu angažovati još i na našim zadacima. Muzej revolucije naroda Jugoslavije, koji je još u formiranju, uočio je svu težinu toga problema i, kako mi se čini, pokušava da stvori savremeno opremljenu radionicu. Mislim da ne bi trebalo ostavljati da se ovaj pro-

blem rješava sam po sebi, razdrobljeno i usitnjeno, tj. da ga rješava za sebe svaka ustanova koja raspolaže takvim materijalima, u okvirima svojih mogućnosti, nego da se on sagleda u cjelini i zatim preduzmu mjere za njegovo plansko rješavanje. Nije moguće ni u centrima republika stvoriti moderne radionice i laboratorije, sa svim potrebnim stručnjacima za takve poslove, jer je to skupo i traži dugo vremena, dok nam materijal strahovito brzo propada, nego se treba orijentirati na razvijanje postojećih radionica i na stvaranje barem jedne centralne-jugoslavenske, možda baš pri Muzeju revolucije naroda Jugoslavije u Beogradu. Za rješavanje ovoga problema trebalo bi, po mome mišljenju, sazvati posebno savjetovanje, kojemu bi prethodilo potpuno upoznavanje fonda, zatim stanja radionica, kadra i barem približnih potreba i naših mogućnosti. Svrha mi je bila da se ovaj problem ponovno istakne, da se na njega skrene pažnja svih koji su dužni da se zabrinu i da se eventualno prihvati misao o posebnom savjetovanju.

POPULARIZACIJA SPOMENIKA NOR-A

Naprijed smo napomenuli naše obaveze u odnosu na uređenje spomenika da bi oni, kao javni objekti, bili pristupačni publici. Ovi spomenici su sami po sebi vrlo snažni faktori obrazovanja, vaspitanja i njegovanja tradicija NOR-a kod naših građana, a posebno korisno mogu poslužiti u razvijanju socijalističkog patriotizma kod naše mlade generacije. Zato je preporučljivo iskorištavanje svih mjera koje se mogu preduzeti za njihovo popularisanje i opravdano je svako ulaganje finansijskih sredstava da se oni uredi i osposobe za posjećivanje i razgledanje. Na žalost, moramo priznati da smo u tome pogledu pokazali vrlo malo aktivnosti. Šta smo preduzeli da obavijestimo javnost kakvi se i gdje sve nalaze spomenici? Skoro da uopšte ne postoje ikakve oznake na samim spomenicima, kao ni oznake na saobraćajnicama koje bi putnicima skrenule pažnju i pomoću kojih bi ovi lakše pronašli spomenike, ne postoje ni živi niti pisani vodiči, ne postoje monografije, brošure niti kakva druga štampa. Ako razvijemo neki turistički prospekt, rijetko ćemo gdje vidjeti fotografiju ili tekst spomenika NOR-a. Čak sam kao konsultant pri izradi jednog takvog prospekta bio svjedok gdje je, na prijedlog da se u prospekt unese i neki od spomenika NOR-a, jedan turistički aktivista izjavio da to nema smisla s obzirom na to da je prospekt prvenstveno namijenjen inostranim turistima. Možda ima još negdje ovako nakaradnih gledanja, koja bismo energično morali likvidirati.

U nastojanju da se u ovom pogledu nešto više učini nego dosada, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, zajedno sa Turističkim savezom BiH i Direkcijom za puteve, pristupio je izradi i po-

stavljanju velikih limenih tabla na važnijim turističkim itinererima. Isto tako, na predlog Zavoda, a u zajednici sa Turističkim savezom, uskoro će se pristupiti štampanju jeftinih prospekata u vidu običnih letaka, sa potrebnim autentičnim tekstom, u velikom tiražu, koji će se dijeliti besplatno. U ovim programima su obuhvaćeni ne samo spomenici NOR-a nego i svi drugi spomenici kulture. Možda bi se takve ili slične mjere mogle preduzeti i u drugim krajevima, ukoliko se već negdje tome nije pristupilo.

Zaista se upadno malo u stručnoj štampi piše o spomenicima NOR-a i uopšte malo se tretira problematika njihovog čuvanja i korištenja. Mogli bismo na prste nabrojati sve publikacije i studije koje su o tome štampane. Pored nekoliko radova te vrste u Dalmaciji, zatim nekoliko slovenačkih radova, skoro da uopšte ništa drugo nemamo.

U Sloveniji praktikuju da prikupljenu građu o spomenicima NOR-a najprije na ciklostilu, u ograničenom broju primjeraka, publiciraju radi provjeravanja i dopunjavanja te građe od strane ustanova, organizacija i pojedinih ličnosti koje dolaze u obzir za takvu pomoć, a kada se to sve provjeri, onda namjeravaju da pristupe štampanju publikacija građe za pojedina područja. Ovaj način znatno doprinosi popularizaciji naših spomenika.

I topografske karte, na kojima radimo, biće važan doprinos na ovom sektoru naše djelatnosti.

U nekim republikama su stvorene institucije patronata za spomenike NOR-a. Tako je npr. rodna kuća Đure Đakovića u Slavanskom Brodu

postala briga velikog kombinata »Đuro Đaković« iz Slavonskog Broda, a objekat na Stolicama kod Krupnja, u kome je uređen memorijalni muzej, preuzeo je na čuvanje Rudnik Zajača. Po ugledu na ove primjere mogli bismo i u drugim mjestima postići slične rezultate. U odnosu na instituciju patronata, spomenici NOR-a relativno su u boljem položaju nego ostali spomenici kulture, zato što za njih postoji veći interes građana. Mnoga naša velika privredna preduzeća nose imena ista-

knutih boraca NOR-a, za čije djelovanje su obično vezani i objekti koje zaštićujemo kao spomenike NOR-a. Ta preduzeća imaju svoje fondove iz kojih mogu odvajati sredstva i za ovakve svrhe. Na taj način ne samo da osiguravamo održavanje spomenika nego i za brigu o njima angažujemo radne kolektive i njihove organe samoupravljanja, što na liniji popularizacije i pravilnog korištenja spomenika znači veoma mnogo.

RAD NA TOPOGRAFIJI SPOMENIKA NOR-A

Govoreći o evidenciji, a maločas o popularizaciji spomenika, ja sam spominjao naš rad na topografiji. Da bismo došli do topografskih grafičkih pregleda moramo imati podatke o svim spomenicima. Zato se uz inventarizaciju i evidenciju spomenika NOR-a pristupa širem i kompletnijem prikupljanju građe, zatim provjeravanju te građe, a onda i grafičkom prikazivanju svih tih spomenika na kartama. Ti poslovi su još uvijek u početnoj fazi, osim u Sloveniji gdje se u tome pogledu već prilično dosta učinilo. Tamo se već od 1956. godine, uglavnom snagama članova Saveza boraca i muzealaca, postepeno obuhvata i obrađuje područje po područje. Najprije je uzeta u rad Bela krajina, a zatim se akcija proširila na taj način što su se, po iskustvu stečenom na tome području, formirale ekipe i za druga područja. Ovako zamišljeni i planirani poslovi su vrlo obimni i oni, razumljivo, teku dosta sporo, ali su temeljiti i, za razliku od radova u drugim republikama, ovdje rad na topografiji znači istovremeno i rad na inventarizaciji i evidenciji. Centar svih poslova je u Muzeju NR u Ljubljani. U vezi s ovim radovima, dosada su izdata 2 sveska topografske građe na ciklostilu — Bela krajina i Poljanska dolina. Gradivo prvog sveska je već provjereno i dopunjeno, sada je u rukama istoričara i, kada ga ovi još dopune podacima iz arhiva i ostalog publiciranog naučnog materijala, pristupiće se definitivnom publiciranju ove građe. Finansiranja ovih poslova vrše se iz sredstava organizacija Saveza boraca, muzeja i Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Topografske karte za ova dva područja su već izrađene.

Mislim da nam ovako organizovan, planski i strpljivi rad može kao primjer vrlo instruktivno poslužiti.

Nije mi poznato da je nešto slično preduzeto u drugim republikama, ali, iz izvještaja koje sam primio, ne bih rekao. Mogu samo još nešto da kažem o tome kako se radi u BiH. Poslije naše široke ankete za opšti popis, upravo za inventarizaciju, koju smo obavili 1956—1958. na čitavom području republike, mi smo pristupili prikupljanju topografske građe, i to najprije na području Kozare. U tu svrhu su bile sukcesivno obrazovane ekipe od istoričara i arhitekata ili tenhičara, a gdje je bilo moguće i fotografa, koji su posao obavljale po opštinama (8 opština). Prikupljeni su podaci od rukovodilaca, prvoboraca i najstarijih ljudi, crtali su se i snimali spomenici. Uporedo sa ovim, preko posebne ekipe stručnjaka, izvršeno je geodetsko snimanje najvažnijeg područja. Sada se upravo vrši provjeravanje i dopunjavanje prikupljene građe. Paralelno s tim, pristupilo se i područjima Sutjeske, zatim Grmeča i jednog dijela Hercegovine. I ovdje poslovi teku polagano, ali su temeljiti.

Na prošlom savjetovanju smo govorili i o simbolima-znakovima za obilježavanje pojedinih vrsta spomenika na topografskim kartama. Slovenci su već odabrali znakove i mi smo zaključili da se oni uzmu kao zajednički za čitavu zemlju, jer su dobro odabrani. Jedino je trebalo izvršiti manje korekcije i ovo dopuniti znacima za još neke dotle nepredviđene objekte. Taj nam je posao sve dosada ostao neizvršen.

Mislim da ćete se svi složiti sa konstatacijom da je rad na topografiji spomenika NOR-a veoma potreban i koristan, zatim da smo ga svi prihvatili kao jedan od zadataka koji će više godina zauzimati važno mjesto u našim planovima rada.

PARTIZANSKA GROBLJA I GROBLJA ŽRTAVA FAŠISTIČKOG TERORA

Dosljedno onome što sam već ranije nešto rekao o partizanskim grobljima i grobljima žrtava fašističkog terora, nedvojbeno je da ona spadaju u spomenike NOR-a već po tome što su nastala u periodu NOR-a. Pored toga, ona sama po sebi

imaju veliki dokumentarni značaj. Nužnost tačne evidencije, uređenje i čuvanje ovih spomenika mislim da nije potrebno objašnjavati ovome skupu. Činjenica je, međutim, da je naš odnos prema ovim grobljima općenito bio slab i da je moralo

da prođe dugo vremena dok se stvarno pristupilo poslovima njihove zaštite. Nekoliko posljednjih godina je donijelo vidne rezultate u tome pogledu. Najveća zasluga da se stanje grobalja tako popravilo pripada organizacijama Saveza boraca, koje su na sebe preuzele najveće obaveze, iako postojeći zakonski propisi u tome pogledu najodgovornije zadatke postavljaju narodnim odborima.

I na ovome sektoru je bila neophodna evidencija i uvid u stanje ovih spomenika, čemu se najprije pristupilo u svim republikama. Paralelno s tim, na mnogo mjesta se pristupilo uređivanju i obilježavanju većih i značajnijih grobalja. Svi ti poslovi su išli linijom Saveza boraca NOR-a.

O stanju na sektoru zaštite ove vrste spomenika raspolazem vrlo oskudnim podacima.

Kao i u drugim tako i u ovim poslovima u Sloveniji je zadovoljavajuće stanje. Tamo je dosada uređeno 500 grobalja za koja postoji potpuna evidencija. Ostalo je još oko 10% grobalja koja čekaju na svoje uređenje.

U Bosni i Hercegovini je također obavljen dosta veliki posao u ovome pogledu. Staranjem Glavnog odbora Saveza boraca u toku 1960. g. izvedeno je organizovano evidentiranje i snimanje svih grobalja po prethodno utvrđenim kategorijama. Prema toj evidenciji, na području BiH ima ukupno 382 groblja (računajući u to i 60 kosturnica), od čega je trajno uređenih 93, privremeno uređenih 85, neuređenih 121, trajno uređenih kosturnica 49 i kosturnica koje su u radu 11. Ovome treba dodati i 23 jame u koje su bacane

žrtve fašističkog terora, koje su također trajno uređene. Među neuređena a veoma važna groblja spada dio Jasenovačkog logora na bosanskoj strani, gdje ima 120 grobnica sa 350.000 do 400.000 posmrtnih ostataka žrtava fašističkog terora. Radovi na uređenju grobalja se nastavljaju i broj uređenih grobalja se neprestano povećava. Finansijska sredstva u ovu svrhu se udružuju sa više strana, a znatan je prilog samih građana u tome pogledu.

Iz ostalih republika nemam podataka, ali iz materijala IV kongresa boračkih organizacija vidi se da je u čitavoj zemlji dosada uređeno 1.145 grobalja i podignuto 1.204 kosturnice i mauzoleja, što je vrlo impozantna cifra.

Način obilježavanja i uređivanja ove vrste spomenika bio je predmet diskusija na raznim skupovima i u štampi. Bilo je primjedaba na neka rješenja, ali se može reći da je obilježavanje i uređenje većine grobalja i kosturnica naročito u upoređenju sa obilježavanjem druge vrste spomenika, riješeno na prilično zadovoljavajući način. Znatan broj ih je, posebno u Sloveniji, vrlo uspješno uređen.

Organizacije Saveza boraca će insistirati na tome da se u čitavoj zemlji dođe do potpunih podataka o svim grobljima i da se široka akcija oko njihovog uređenja do kraja izvede. U tim poslovima je potrebna pomoć konzervatora i muzealaca. Svi zavodi za zaštitu bi morali imati evidenciju i dokumentaciju barem o onim grobljima koja će doći u obzir za upisivanje u registar spomenika NOR-a.

OBILJEŽAVANJE ISTORIJSKIH MJESTA I PODIZANJE SPOMENIKA U ČAST NOR-A

Obilježavanje mjesta i događaja iz NOR-a već godinama predstavlja ozbiljan zadatak organizacije Saveza boraca u svim republikama. Te akcije su, inače, sinteza napora mnogih ustanova, organizacija i pojedinih građana. S tim su usko povezane aktivnosti na podizanju raznovrsnih umjetničkih spomenika inspirisanih događajima iz NOR-a. U svim tim akcijama dosada su već postignuti vrlo veliki rezultati. Broj spomen-ploča, piramida, obeliska i drugih arhitektonskih rješenja, bista, figurativno-arhitektonskih spomenika, zatim spomen-česama, spomen-škola i drugih spomen-zgrada, te spomen-parkova i sl., prelazi već cifru od 9.000. O svakom od ovih vidova obilježavanja i podizanja spomenika imalo bi razloga i moglo bi se posebno diskutovati, ali je to materija koja bi više spadala u nadležnost savjetovanja nešto drugačijeg sastava. Predmet je, inače, duže vremena aktuelan i on se diskutuje u dnevnoj i stručnoj štampi, kao i na raznim skupovima aktivista organizacije Saveza boraca i stručnjaka — arhitekata, urbanista, skulptora i drugih. Teško bi bilo iz kompleksa pitanja izvući samo neka i staviti ih

na dnevni red ovoga savjetovanja. U svakom slučaju, to bi bilo samo dodirivanje tih pitanja, što za samu stvar ne bi značilo veliku korist. Nas bi ovdje prvenstveno interesovalo evidentiranje, registrovanje i čuvanje takvih objekata koji imaju svojstva spomenika kulture iz perioda socijalističke izgradnje naših naroda. Činjenica je da se evidencija skoro isključivo vodi u organizacijama Saveza boraca, što je razumljivo. Ali i muzeji i zavodi za zaštitu spomenika i prirode morali bi da ebezbijede evidenciju za izvjestan broj onih objekata koji će se selekcijom i valorizacijom izdvojiti iz tih 9.000 i upisati u registar spomenika kulture. Taj posao izbora trebalo bi prvenstveno obaviti na osnovu građe koja je prikupljena u Savezu boraca. U kategoriju spomenika koji će se upisivati u registar ući će, po mome mišljenju, relativno najviše arhitektonskih i skulpturalnih djela kao uspješnih umjetničkih kreacija.

U opštem nastojanju da se kod podizanja javnih i monumentalnih likovnih spomenika, inspirisanih motivima NOR-a i NR-e uopšte, izbjegniju dosadašnje raznovrsne greške (kod odabiranja ide-

je i utvrđivanja programa za umjetničko oblikovanje, pri izboru lokacije, kod žiriranja itd. i mi ovdje možemo dosta pomoći. U pravcu povezivanja i usklađivanja brojnih inicijativa za podizanje spomenika i nastojanja da se postigne maksimalni umjetnički kvalitet spomenika, republički odbori Saveza boraca su preduzimali više mjera — davali direktive i uputstva i propisivali pravilnike za rad organizacija. Zahvaljujući tim mjerama, zadnjih godina se postižu lijepi rezultati. Napominjem da je u BiH bio izrađen nacrt pravilnika o podizanju umjetničkih spomenika, ali je u zadnje vri-

jeme prevladalo mišljenje da bi umjesto toga pravilnika Glavnog odbora Saveza boraca trebalo da Izvršno vijeće BiH donese uredbu koja će regulisati podizanje svih vrsta javnih spomenika, ne samo onih koje evociraju događaje iz NOR-a i ne samo onih na čijoj realizaciji djeluju organizacije Saveza boraca. U vezi s tim, upravo se ovih dana radi na projektu takve uredbe. U čitavoj stvari je najvažnije to da se osigura princip javnog i anonimnog konkursa, što bez sumnje, ima svoje višestruke prednosti.

NEŠTO O NOVIM USLOVIMA NAŠEG RADA

Već sam naprijed naveo da su u vremenu od našeg prošlog savjetovanja do danas počeli da djeluju neki novi faktori koji direktno ili indirektno utiču na naše poslove. Prije svega, to su novi zakoni o zaštiti spomenika kulture i novi zakoni o zaštiti prirode, koji u znatnoj mjeri mijenjaju dosadašnje stanje u odnosu na karakter i zadatke službe zaštite spomenika kulture i prirode. U skladu sa našim opštim razvitkom, a posebno sa razvitkom organizacije narodne vlasti, i naša organizacija ide ka decentralizaciji i demokratizaciji. U tom pravcu već je stvoren niz novih ustanova u srezovima, gradovima i opštinama, a ta mreža se i dalje razgranjava. U vezi s tim, naglo je porasla i briga za stručnim kadrom, kako u pogledu usavršavanja postojećeg tako i u pogledu osiguranja novog, mladog kadra. U smislu odredaba novih zakona, već je u sve naše ustanove uvedeno društveno upravljanje, koje ranije nismo imali, a čije se pozitivno djelovanje već sasvim dobro osjeća. Na liniji uvođenja institucije društvenog upravljanja, zakoni omogućuju stvaranje odbora ili savjeta građana kojima bi se predali pojedini spomenici ili spomenički kompleksi na neposredno staranje i upravljanje, a predviđa se i mogućnost da izvjesne društvene organizacije, npr. organizacije Saveza boraca, ili turističke organizacije, također preuzmu poslove neposredne brige oko održavanja i korištenja nekog spomenika kulture ili objekta prirode. Kako vidimo, u ovome pogledu postoje dosta velike i povoljne mogućnosti, koje mi, iskreno rečeno, još dovoljno ne iskorištavamo.

U uskoj vezi sa društvenim upravljanjem je i jedan također novi faktor koji će imati snažnog uticaja na unapređenje svih naših poslova. To je primjena novih mjera finansiranja i nagrađivanja službenika u oblasti kulture i javnih službi, analogno mjerama koje se već primjenjuju u privredi. Sigurno je da će u tim novim uslovima svaki naš stručnjak, i radnik uopšte, biti mnogo više zainteresiran za ostvarenje većeg obima i boljeg kvaliteta svojih poslova, jer će to biti najuticajniji element novog, boljeg nagrađivanja, kao što je

sigurno i to da će čitav kolektiv poprimiti karakter jednog organa društvenog upravljanja, odnosno organa samoupravljanja, i prema tome, imati mnogo veći uticaj na sve akcije koje se budu planirale i poduzimale. Znači, u tim mjerama dobivamo jedan nov stimulatив za naš kvalitetniji rad.

Još jedan momenat htio bih da istaknem, koji je od ogromne važnosti kada govorimo o boljim uslovima našeg rada. Krajem prošle godine je Odbor za prosvjetu Savezne narodne skupštine na jednoj svojoj sjednici razmatrao stanje i probleme u oblasti zaštite spomenika kulture i, u vezi s tim, izradio zaključke, koje je, zajedno sa izvještajem, podnio Saveznom vijeću Savezne narodne skupštine. Savezno vijeće Savezne narodne skupštine je na svom zasjedanju u decembru 1960. g. taj izvještaj i zaključke prihvatilo i, nakon toga, to sve, kao svoje preporuke, početkom ove godine, dostavilo opštinskim i sreskim narodnim odborima, republičkim i savezним organima i ustanovama nadležnim za pitanja zaštite spomenika kulture te privrednim i društvenim organizacijama koje su zainteresirane za ovu oblast. Po mome mišljenju, ova okolnost da je Savezna skupština smatrala potrebnim da razmatra ova pitanja i da o svojim konstatacijama i stavovima obavijesti sve nadležne faktore u zemlji znači ne samo pridavanje važnosti i društvene opravdanosti poslovima kojima se bavimo, nego i potporu sa najvišeg mjesta da se naša služba još više afirmira i unapredi.

Ima i drugih novih objektivnih faktora koji bitno utiču na formiranje odnosa čitave društvene zajednice prema zaštiti spomenika NOR-a i NR-e o kojima ja ovdje ne govorim. Naročito bi bilo razloga da se istaknu novi uslovi u muzejskom i drugim sektorima ove naše široke oblasti na kojima se ja nisam mogao zadržavati. Međutim, smatram neophodnim da se napomene kako je IV kongres Saveza boraca NOR-a, odnosno svih boračkih organizacija NOR-a, također raspravljao pitanja zaštite spomenika NOR-a i obilježavanje istorijskih mjesta iz NOR-a, da je konstatovao

da su u tom pogledu u periodu između III i IV kongresa postignuti vidni rezultati koji se ogledaju u sve većem broju i sve boljem kvalitetu novopodignutih spomenika i obilježenih mjesta i u zaštiti spomenika koji su vezani za značajnije događaje i mjesta iz NOR-a. U odnosu na buduće, još složenije zadatke Kongres je, između ostalog, donio slijedeći zaključak: »I dalje nastaviti sa obilježavanjem značajnijih mjesta i zbivanja iz istorije NOR-a podizanjem umjetničkih spomenika, vodeći pri tom računa prije svega o mjeri i o kvalitetu. U tom cilju neophodno je posredno prethodno ispitati sve uslove i kroz najpogodnije forme javnog takmičenja angažovati stručnjake na izradi spomenika. Istovremeno, preko odgovarajućih ustanova, treba efikasnije nego dosada obezbijediti zaštitu spomenika. Završiti uređivanje pojedinačnih i zajedničkih grobova palih boraca i žrtava fašističkog terora i stalno voditi Brigu o njihovom čuvanju i obilježavanju.«

* * *

Kako vidite, pokušao sam da ovim referatom ukažem na ona pitanja koja u ovoj fazi našeg rada

traže naš odgovor i čekaju na svoje rješenje, jer naš dalji rad u znatnoj mjeri ovisi od toga kako se mi u odnosu na ta pitanja postavimo. Isto tako, pokušao sam da upozorim na naše najaktuelnije zadatke. Gdjegod mi je bilo moguće dao sam i mišljenje ili sugestije za rješenje tih pitanja odnosno za planiranje poslova, gledajući na sve to uglavnom iz aspekta Bosne i Hercegovine. Razumljivo, ovim nisu tretirana sva aktuelna pitanja, niti su ona koja su uzeta u obzir svestrano razmatrana. Referat je u tome pogledu zamišljen više kao uvod i podloga ovome savjetovanju.

S obzirom da u našim poslovima nema nekih nerješivih pitanja, zatim da smo već stekli bogato iskustvo a i rutinu u radu, kao i to da sada postoje općenito mnogo povoljniji objektivni uslovi našeg rada, mislim da je budući uspjeh na području zaštite spomenika NOR-a u najvećoj mjeri uslovljen našim dobro organizovanim, strpljivim i koordiniranim radom.

POPIS VRSTA SPOMENIKA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA I SPOMENIKA PODIGNutih IZA OSLOBODENJA U ČAST NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA

I. *Nepokretni spomenici NOR-a*

1. Zgrade i drugi građevinski objekti vezani za krupnije događaje iz NOR-a.
2. Građevinski objekti u kojima su bila sjedišta vojnih štabova i političkih rukovodstava i objekti koji su vezani za njihove važnije akcije.
3. Teritorijalno određena mjesta na kojima su se zbili značajniji vojni i drugi događaji iz NOR-a (bitke, proboji, marševi, skupovi, zborovi, formiranja većih jedinica i sl.).
4. Rodne kuće narodnih heroja i istaknutih političkih rukovodilaca.
5. Radionice oružja i oruđa iz NOR-a.
6. Štamparije i tehnike iz NOR-a.
7. Pećine, zemunice, baze i druga skloništa koja su korištena u toku NOR-a.
8. Zgrade boravka savezničkih vojnih misija.
9. Aerodromi i mjesta na koja su saveznici avionima spuštali pomoć u hrani, oružju i drugom materijalu za NOV.
10. Bolnice iz NOR-a.
11. Partizanska groblja i groblja fašističkih žrtava i pojedinačni grobovi znanih i nezvanih boraca NOR-a.

12. Građevinski objekti, objekti prirode, lokaliteti i druga mjesta vezana za zločinstva okupatora i domaćih izdajnika (jame, pećine, ponori, drveća i sl.).
13. Neprijateljski vojni objekti.
14. Zgrade, prirodni objekti, lokaliteti i druga mjesta vezana za važnije događaje radničkog pokreta i KPJ prije NOR-a.

II. *Pokretni spomenici NOR-a*

1. Pismeni dokumenti političkog i vojnog karaktera (proglasi, naredbe, saopštenja, obavještenja, izvještaji, mape isl.) iz NOR-a.
2. Fotomaterijali o NOR-u.
3. Pismeni dokumenti vezani za istaknutije vojne i političke rukovodioce iz NOR-a.
4. Privatni pismeni dokumenti i fotografije rukovodećih ličnosti iz NOR-a (dnevници, pisma, bilješke, lični papiri, fotografije i sl.).
5. Razni privatni dokumenti i predmeti koji posredno ili neposredno govore o masovnom učešću naših naroda u NOP-u.
6. Sve vrste štampe iz NOR-a (novine, bilteni, naredbe, plakati, knjige).
7. Razni predmeti kao dokumenti iz NOR-a (oružje, odjeća, oprema, vojne zastave, filmovi, filmske trake, faksimili i sl.).

8. Razni predmeti iz NOR-a koji su vezani za istaknutije ličnosti (oružje, oprema, lični pribor itd.).
9. Djela likovnih umjetnika-partizana iz NOR-a (crteži, grafika, slike, skulpture, razni modeli, oprema štampe i dr.).
10. Pismeni dokumenti o vojnom i političkom djelovanju okupatora i kvislinga (proglasi, naredbe, mape, izvještaji).
11. Razni predmeti koji govore o životu, patnjama i stradanjima u neprijateljskim zatvorima, logorima, streljštima.
12. Neprijateljska štampa (novine, liste strijeljanih, plakati, štampane naredbe, proglasi itd.).
13. Sav neprijateljski fotomaterijal.
14. Razni predmeti iz posjeda neprijatelja i kvislinga (oružje, oprema, odjeća, zastave, filmovi i dr.).
15. Pismeni dokumenti, fotografije, štampa i drugi predmeti koji su vezani za djelatnost radničkog pokreta i KPJ prije NOR-a.
16. Pismeni dokumenti, fotografije, štampa i drugi predmeti vezani za istaknutije ličnosti radničkog pokreta i djelovanja KPJ prije NOR-a.

III. Nepokretni i pokretni spomenici podignuti iza Oslobođenja

1. Spomen-kosturnice.
2. Spomen-ploče.
3. Spomen-česme.
4. Spomen-zgrade (bolnice, škole i dr.).
5. Spomen-parkovi.
6. Biste važnijih ličnosti iz perioda NOR-a NR-e.
7. Skulptorski ili arhitektonski spomenici podignuti u čast događaja iz NOR-a.

ZAKLJUČCI

U smislu zaključaka III kongresa konzervatora, koji je održan u maju 1961 godine u Ohridu, Društvo konzervatora Jugoslavije je, uz podršku Saveznog odbora Saveza boračkih organizacija, organizovalo Savjetovanje o zaštiti spomenika Narodnooslobodilačkog rata na Rijeci 15. decembra 1961. godine. Na Savjetovanju su pored konzervatora učestvovali i brojni predstavnici muzeja i organizacija Saveza boraca NOR-a.

Nakon podnesenog referata »Zaštita spomenika NOR-a« druga Šefika Bešlagića i koreferata »Zaštita spomenika iz NOR-a na teritoriju NR Srbije« drugarice Razumenke Petrović, kao i diskusije učesnika, na Savjetovanju su utvrđene slijedeće konstatacije, preporuke i zaključci — koji su naknadno formulirani od strane posebno izabrane Komisije:

1. Savjetovanje konstatuje da su u proteklom petogodišnjem periodu, tj. od prvog savjetovanja o problemima zaštite spomenika NOR-a, koje je održano u Beogradu 23. marta 1957. godine do danas uloženi veliki naponi i postignuti vidni rezultati na polju zaštite spomenika naše najnovije istorije, ali se isto tako konstatuje da veliki značaj ovih spomenika, kao i stanje u kome se oni nalaze, traže dalje i još veće napore svih pozvanih faktora da se oni stručno evidentiraju i obrade, dostojno obilježe, urede, zaštite i prezentiraju našoj javnosti.

2. Učesnici su izrazili spremnost da u daljnjem periodu rada na zaštiti spomenika NOR-a unesu više organizovanosti, sistema i koordinacije koristeći pri tome nove zakonske propise o zaštiti spomenika kulture i propise o zaštiti prirode, preporuke Savezne narodne skupštine o zaštiti spomeni-

ka kulture i sve veći interes građana za ovu vrstu spomenika, kao povoljne objektivne uslove za ovu našu djelatnost.

3. Savjetovanje je ustanovilo da još uvijek ima pojava različitog odnosa prema spomenicima NOR-a koji proizlaze iz nejednakog poimanja tih spomenika, ili zbog izvjesnih nejasnosti u dosadašnjim objašnjenjima pojma spomenika NOR-a, pa je odlučeno da se putem posebne komisije stručnjaka pitanje pojma spomenika NOR-a potpunije, određenije i čvršće razradi i zajedno sa upustvima stavi do znanja svim zainteresiranim faktorima kao i cjelokupnoj javnosti.

4. U oblasti zaštite spomenika NOR-a zavodi za zaštitu spomenika kulture i zavodi za zaštitu prirode imaju relativno najobimnije i najodgovornije dužnosti. Zato, ove ustanove treba svestrano jačati. Nije moguće poslove za zaštitu spomenika NOR-a organizovati i preduzimati onako kako to oni po svome značaju zaslužuju bez široke mreže zavoda i odbora, kao posebnih organa upravljanja pojedinim spomenicima, u srezovima i komunama, niti je moguće te poslove uspješno obavljati bez osposobljenih stručnih kadrova. Prije svega, neophodno je da se u republičkim zavodima odnosne organizacione jedinice kadrovski popune i stručno ojačaju gdje to još nije učinjeno.

5. U ovoj oblasti ima više pozvanih i zainteresiranih faktora, pa je nužno sve njihove djelatnosti koordinirati. U tom pogledu su već postignuti dobri rezultati u nekim republikama, ali ostaje i dalje važan zadatak da se objedinjavanje svih aktivnosti organizuje u svim republikama i sprovodi neprekidno. U tu svrhu Savjetovanje preporučuje stvaranje posebnih koordinacionih organa

— komisija pri republičkim zavodima za zaštitu spomenika kulture od predstavnika zavoda, glavnih odbora Saveza boraca NOR-a, muzeja Revolucije i drugih zainteresiranih ustanova.

6. U skladu sa opštedruštvenim interesom cjelokupnog poslovanja na zaštiti spomenika NOR-a. Savjetovanje je istaklo neophodnu potrebu stvaranja boljih uslova ovih djelatnosti u okvirima komunalnih zajednica i na toj liniji angažovanja što većeg broja građana i materijalnih sredstava same komune.

7. U obezbjeđivanju finansijskih sredstava za potrebe zaštite spomenika NOR-a, naročito koncer-

vatorskih zahvata na važnijim spomenicima, Savjetovanje ističe mogućnost i opravdanost korišćenja sredstava republičkih i Saveznog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti.

8. Kako čuvanje i korištenje spomenika NOR-a u najvećoj mjeri ovisi od svijesti naših građana, odnosno od njihove pravilne obaviještenosti o značaju samih spomenika i potrebe njihovog čuvanja, Savjetovanje preporučuje veće korišćenje dnevne i periodične štampe, radia, cestovnih oznaka, turističkih letaka i prospekata, noćnog osvjetljavanja i sličnih sredstava popularisanja spomenika.

LA PROTECTION DES MONUMENTS DE LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE

Cet article est le rapport de l'auteur que celui-ci avait présenté à la Consultation des conservateurs yougoslaves à Rijka le 15 décembre 1961.

L'auteur d'abord expose le besoin, le but et l'organisation de cette consultation — conférence yougoslave.

On dispute le plus, dans cet article, de la plus importante question de ce problème — la notion du monument de la Guerre de libération nationale. L'auteur propose une large action pour inventorier non seulement les monuments de la Guerre de 1941 jusqu'à 1945 mais aussi les périodes de la préparation et des conséquences de la Guerre. On souligne ici le contenu varié et la complexité du période de la Guerre de libération nationale des peuples yougoslaves et, en rapport avec cela, la richesse et la variété du fond des monuments.

Pour la protection de ces monuments il y a plusieurs institutions qui s'en occupent, et c'est pourquoi on explique ici leur nécessité et des manières de leur collaboration. Pourtant, les instituts pour la protection des monuments de la culture sont les plus responsables pour la protection de ces monuments et c'est pourquoi l'auteur traite la question de l'organisation et les conditions du travail de ces institutions. On marque la tenue des feuilles de contrôle et la documentation des monuments de la Guerre de la libération nationale comme un des devoirs primaires qui

doit être accompli soigneusement et avec un plan. On cite les résultats déjà faits dans ce travail. On dispute aussi de la conservation, de la restauration et de la reconstruction des monuments parce que ce sont aussi les devoirs importants de ces institutions spécialisées. En rapport avec cela on donne quelques importantes expériences des différentes parts de notre pays.

On a souligné spécialement le problème des archivals et des documents de papier. L'auteur traite aussi le problème du financement des travaux pour la protection de ces monuments et puis il dispute la question d'exécution des cartes topographiques. A la fin on marque des questions séparés: l'aménagement et la protection des cimetières partisans et des cimetières des sacrifices du terrorisme fasciste, et l'érection des nouveaux monuments à l'honneur de la Lutte de libération nationale.

L'auteur a fait une liste de toutes les sortes des monuments qu'il avait ajoutée là. Cette liste a trois groupes (immobiles, mobiles et des monuments érigés après la Guerre) qui ont au total 37 catégories des monuments.

A cette conférence on a donné des conclusions qui seront l'indicateur à tous les facteurs qui s'intéressent et qui sont responsables pour la protection de ces monuments. Ces conclusions sont ajoutées à la fin de ce rapport.

LONGINOVE IKONE I FRESKE U MANASTIRU LOMNICI*

O Longinovim lomničkim ikonama pisano je dosada u nekoliko navrata¹, a literatura o Longinu je opširnija no i o jednom našem slikaru iz doba stvaranja pod Turcima.²

Veliki interes za Longina, umetnika monaha koji se pored slikarstva bavio crkvenim pesništvo i prepisivanjem knjiga, može se objasniti time što je ovaj naš najplodniji umetnik XVI veka ostavio o sebi mnogo podataka koji osvijetljavaju njegovu zanimljivu ličnost i delovanje kroz dugi niz godina. Po potpisanim i datiranim delima njegov se rad može pratiti od 1566. do 1598. godine. U tridesetgodišnjem periodu Longinovog stvaranja nastao je znatan broj dela od kojih je sačuvano više ikona u Peći, Dečanima, Pivi, Velikoj Hoći, Lomnici, selu Cikote u Bosni i Nikoljcu kod Bijelog Polja. Među ovim ikonama nalaze se i ikone dva delimično očuvana ikonostasa — pivske iz 1573 — 74. godine, za koje se misli da su pripadale mileševskom ikonostasu,³ i ikone skoro u celini sačuvanog lomničkog ikonostasa iz 1578.

¹ Đ. Mazalić, Izveštaj o ispitivanju starina crkava manastira Ozrena, Tamne, Papraće i Lomnice, Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije, L, Sarajevo 1938, 108; M. Filipović — Đ. Mazalić, Crkva Lomnica u Bosni, Spomenik SAN, CI, Beograd 1951, 145-49, sl. 11, 12, 13, 14 i 15, Z. Sekulić, Konzervacija lomničkih ikona, radova ikonopisca Longina XVI veka, Zbornik zaštite spomenika kulture, III, Beograd 1953, 85-94, sl. — Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, Naše starine, I, Sarajevo 1953, 207; Đ. Mazalić, Novosti iz Lomnice, Naše starine, II, Sarajevo 1954, 227-229; S. Radojčić, Majstori starog srpskog slikarstva, Beograd, 1955, 74-75.

² R. Grujić, Hvastanski aer i nereski trenos, Starinar, II ser., knj. 5, Beograd 1930, 12-17; V. Petković, Legenda sv. Save u starom živopisu srpskom, Glasnik SKA, CLIX, Beograd 1933, 62-76; id., Longin srpski slikar, Pravda, Beograd 1-4. IV. 1936; L. Mirković, Crkvene starine Dečana, Peći, Cetinja i Praskovice, Godišnjak muzeja Južne Srbije, I, Skoplje 1940, 101-112, 114, 117-118; M. Čorović-Ljubinković, Pečko-dečanska ikonopisna škola, Beograd 1955, 7-10; M. Teodorović-Šakota, Prilog proučavanju ikonopisca Longina, Saopštenja Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture NR Srbije, I, Beograd 1956, 156-166; M. Ivanović, P. Pajkić i R. Lazović, Tri Longinove ikone iz velike Hoće, Glasnik muzeja Kosova i Metohije, III, Priština 1958, 195-206; Đ. Radojčić, Stara srpska književnost, Beograd 1960, 250, 357-358.

³ S. Radojčić, majstori starog srpskog slikarstva, posebna izdanja SAN, CCXXXVI, Beograd, 1955, 74.

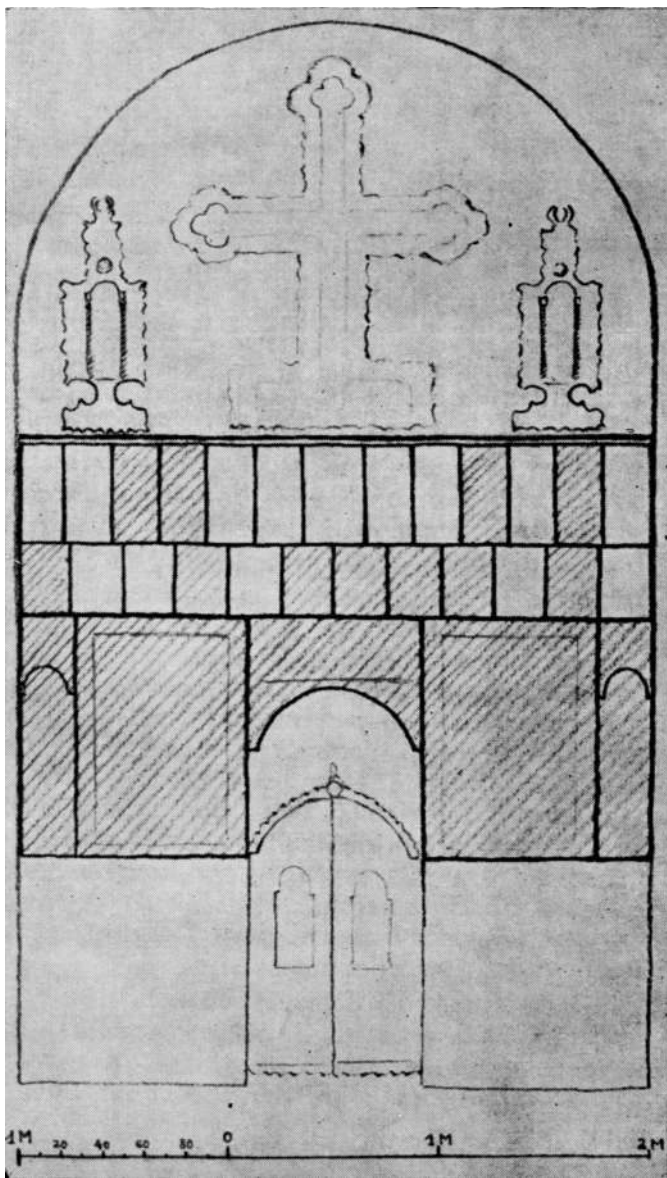
godine. Longin je ostavio za sobom i jedan slikani antimins iz 1566. godine i jedan aer iz 1597. godine. Dve rukopisne knjige — Akatistnik iz dečanske biblioteke (inv. br. 137) i Četverojevanđelje iz zbirke rukopisa SAN (inv. br. 4), preostali su primerci Longinove književno-prepisivačke delatnosti.

Povod za ovaj osvrt na Longina i lomnički ikonostas, i pored toga što je o njemu već pisano, dali su rezultati ispitivanja koja sam vršila na ikonopisu manastira Pive (Longinovim ikonama i ikonama nastalim pod njegovim uticajem), ponovna restauracija lomničkog ikonostasa⁴, zatim nedavno otkrivene Longinove ikone u Velikoj Hoći, izgled Longinovih ikona posle čišćenja koje se sada vrši u okviru priprema za izložbu ikona Jugoslavije za XII međunarodni kongres vizantologa u Ohridu i najzad, zaključak do kojeg sam došla po obilasku Lomnice, da je Longin tamo slikao i freske u gornjim zonama.

Svi ovi momenti doprineli su dobijanju jedne potpunije slike o Longinu i njegovom stvaranju, a novoprikupljeni podaci o njegovim radovima u Pivi i Velikoj Hoći, koji su predhodili Lomnici

⁴ 1950-51. godine izvršena je, zauzimanjem Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture i Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, konzervacija Longinovih ikona iz Lomnice. Kako u to vreme Savezni institut još nije imao oformljen svoj restauratorski atelje, konzervaciju je poverio restauratoru Narodnog muzeja u Beogradu Zdravku Sekuliću. Tom prilikom ikone su konzervirane, očišćene i delimično restaurirane, o čemu postoji napred pomenuti izveštaj restauratora Sekulića. Po izvršenoj restauraciji ikone su vraćene u vlažnu lomničku crkvu gde je drvo nastavilo da radi, što je prouzrokovalo nove krakature i odvajanje gipsane preparacije od drvene podloge. Đ. Mazalić, osvrćući se na stanje ovih restauriranih Longinovih ikona, u svom članku »Novosti iz Lomnice« daje vrlo umesne primedbe i tačna predviđanja (o. c. str. 229). Uskoro, vlaga je, uslovljena primenjenim konzervatorskim postupkom na ikonama delovala u toj meri na njih, da je 1958. godine Savezni institut ponovo preuzeo njihovu konzervaciju. Ovoga puta tretira se ikonostas u celini a ne samo Longinove ikone, konzervaciju izvodi M. Medić i ona je još u toku.

* Materijal za ovaj članak izložen je delimično u okviru predavanja »Prilog proučavanju slikara Longina, Strahinje iz Budimlja, Georgija Mitrofanovića i Kozme«, održanog 4. V. 1961 na 150-oj sednici Arheološkog instituta SAN.

Sl. 1. Skica ikonostasa, iz šrafirane površine predstavljaju preostale Longinove ikone

— u kojoj slikar dostiže svoju punu umetničku zrelost i daje najbolje ostvarenje, — objašnjavaju donekle razvojnu nit najplodnije i najbolje faze.

Lomnički ikonostas, odnosno Longinov rad na njemu, i pored sveg interesa koji je izazvao njegovo otkrivanje od strane Đ. Mazalića pre skoro četvrt veka, nije dosada detaljnije analiziran, te je stoga, čini nam se, potrebno ponovo se osvrnuti na ovu značajnu ikonopisnu celinu.

Naša želja da se konkretnije zadržimo na onim formalnim elementima koji su bitni za najbolju fazu Longinovog stvaranja (u vremenu između sedamdesetih i osamdesetih godina XVI veka), imala bi za cilj da se istaknu neke naročito dragocene vrednosti i osobenosti i da se osvetli kako njegovo slikarsko sazrevanje u jednom određenom periodu tako i njegov uticaj na sledbenike.

Od Longinovih ikona na lomničkom ikonostasu su: dve velike prestone ikone, Bogorodica sa Hri-

stom, anđelima i prorocima i Hristos sa Bogorodicom, Jovanom (Deizis) i apostolima, ikone svetog Đorđa (patrona crkve) i svetog Dimitrija koje su postavljene tako da flankiraju dve predhodne ikone, sedam ikona velikih praznika, četiri ikone sa predstavama stojećih apostola i ikona Nedremanog oka nad carskim dverima. Carske dveri i Raspeće sa ikonama Bogorodice i svetog Jovana nisu Longinove, već su rad nekog drugog, nepoznatog majstora XVII veka, kako je to već ranije zaključio Đ. Mazalić (sl. 1)⁵

BOGORODICA SA HRISTOM, ANĐELIMA I PROROCIMA (sl. 2 i 3)

Slikana je na dasci veličine 117 X 82 ± X 1 cm. Daska je iz dva komada po sredini spojena, sa naličja su ubačena dva kušaka. Duž ivice ikone dodate su četiri uske letvice i one obrazuju ram ispučen 1,5 cm, koji sa prednje strane izgleda kao sastavni deo daske pošto su spojnice drveta nalepljene lanenim platnom i potom prevučene gipsanom preparacijom pa pozlatom koja ih je pokrivala. Lanenim platnom nalepljene su i ostale spojnice drveta. Centralni prostor ikone (59 X 98 cm), na kome je predstavljena Bogorodica sa Hristom i anđelima, za 0,5 cm je niži od slikanog okvira gde su proroci. Po sredini ikone duž dasaka nastalo je oštećenje u vidu jedne trake oko 10 cm široke, koja po vertikali deli ikonu na dva dela. Na oštećenju koje zahvata obe figure i Bogorodičin lik otpao je bojeni sloj i gipsana preparacija. Duž leve ivice ikone pruža se također jedan oštećeni uži pojas.

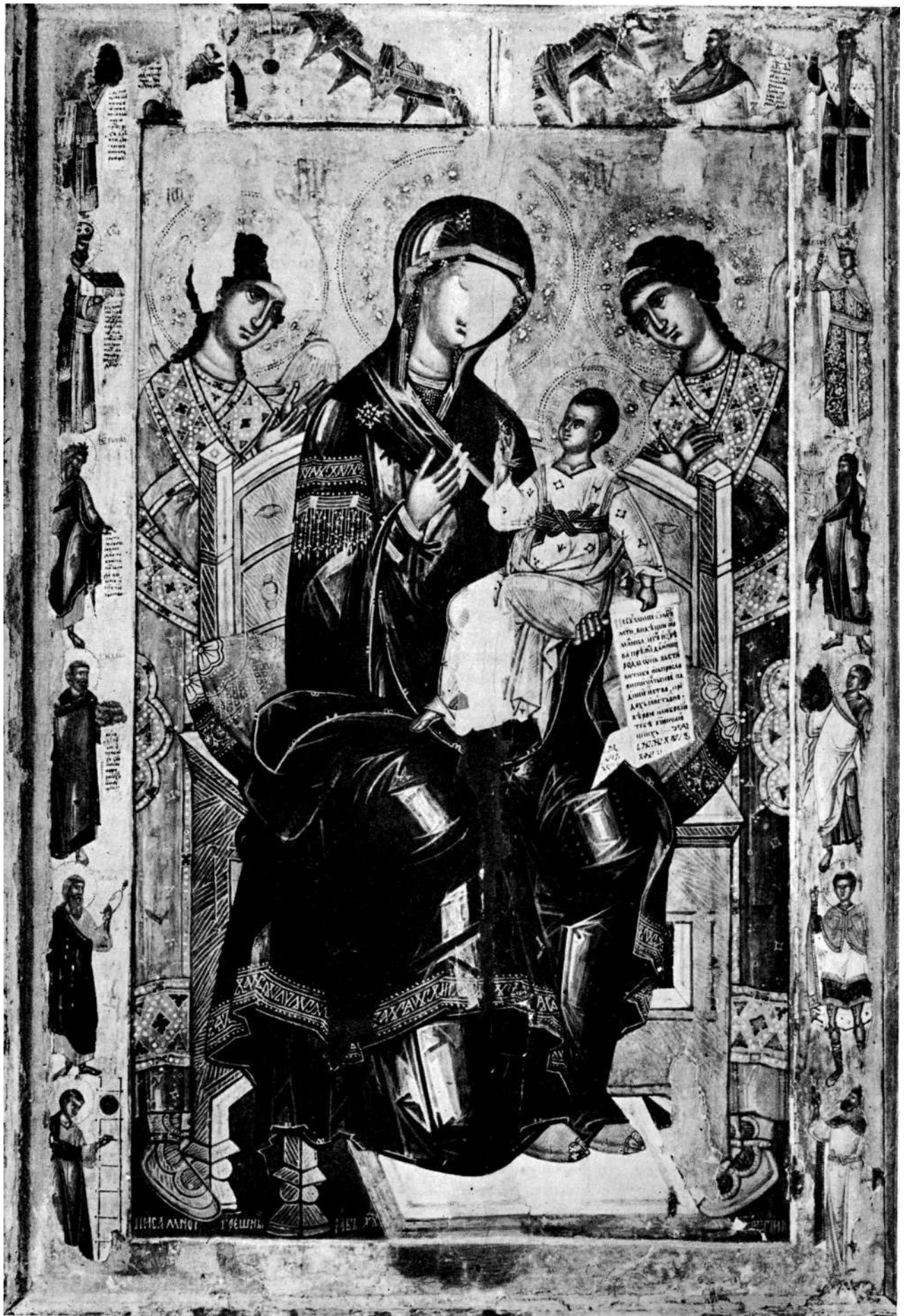
Bogorodica $\overline{\text{MP}}-\overline{\text{CV}}$ je na prestolu sa Hristom na krilu $\overline{\text{IV}}-\overline{\text{XV}}$, u nimbu B-B-C , okružena dvojicom arhandela. Obučena je u plavu haljinu, svetlije plavu kapu ukrašenu zlatnim ornamentima, cinober-pozlaćene papuče i purpurni maforion. Vrlo brižljivo su slikani zlatom ukrasni detalji: dugmad kojom se zakopčava donja haljina, zvezdasti ornament na glavi i ramenima, kićanke i bordura u obliku stilizovanih ortografskih ornamenta na ramenima i duž donje ivice maforiona. Hristos je u svetlozelenoj haljinici ukrašenoj crnim i zlatnim ornamentima preko koje je crveni pozlaćeni peribrahion i plavi pozlaćeni pojas napred vezan. Ogrtač je oker sa pozlatom izšrafiran. Mali Isus okrenut je udesno ka majci koju blagosilja, u levoj ruci drži razvijen svitak sa tekstom:

НЕСЪМНИСЕ СЪМЪ | МѢН, ВНАДЪШНЪ МО | МЛНЦА, НГО ИЗЪРЪ | ВЪ ПРЪЖЕ ДЪННИЦЕ |
 РОДЪ СЪЦЪ-ВЪСТА | ВИТИ БО ИСЪПРОСЛА | ВИПИ ЧЛЪСКОЕ ПА | ДШЕНЕ КЕСТВО, ПРИ |
 ДОХЪ ПЪВСТВЕНО | ВЪРОЮ И АМБОВІЮ | ТЕБЪ ВЪКНУІЮ | ШНХЪ:-

Presto na kome sedi Bogorodica na cinober jastuku je oker, izšrafiran zlatom sa ružičastim ivi-

⁵ Đ. Mazalić, »Novosti iz Lomnice«.

Sl. 2. Prestona ikona Bogorodice sa Hristom, anđelima i prorocima (foto D. Kažić)

cama. Supadaneum je također ružičaste boje neobično lepog tona. Iza prestola stoje — desno, arandel Gavrljo ^{АР-РА} u crvenoj haljini, zelenom divitisionu ukrašenom zlatnim ornamentima i oker lorosu, po kome su drago kamenje i biseri. Levo, arandel Mihajlo ^{АР-МИ} u plavoj haljini sa zlatnim ornamentima, u crvenom divitisionu sa oker lorosom ukrašenim biserima i dragim kamenjem. Oba anđela stoje uza sam presto tako da su im stopala, u oker obući ukrašenoj biserima, naslikana ispred nogu prestola. Pri dnu na zelenom podu potpisao se slikar zlatom:

ПИСА МНОГО ПРЕШНІ РАБЪ ХЪ АВОГІННЪ.

Na bočnim stranama ikone su stojeće figure proroka kao ilustracija crkvenog teksta »Proroci su te navestili ...«

Prorok Mojsije naslikan je pri vrhu sa leve strane. Oštećena je gornja polovina figure i signatura. On ispred sebe drži kupinu u plamenu sa medaljonom Bogorodice u zelenom grizaju. Levom rukom pridržava i razvijeni svitak na kome piše:

КОУПИН | ОУ ТЕ ѿ | НЕМЪ Б | ЖИВА | НЕОПАЛІ | МОУЮ | ПРЪЗРЕ | ХЪ ДРЕ |
ВЛЪ ДВО | ГОРЕШУ | И НЕСАГА | РАЮШУ :-

Prorok David ^{ДАВ} levom ivicom oštećen. U carskom odelu ukrašenom biserima, donja haljina plava, purpurni ogrtač ukrašen zlatnim floralnim ornamentima spojen romboidnim agrafom, sa zlatnom okruglom krunom na glavi, drži ispred sebe obema rukama čivot, ružičast sa plavim krovom na kome je medaljon Bogorodice i ispred koga se spušta svetlozeleni razvijeni svitak na kome je tekst:

КЪВОП | ТЕ ЗАВЪ | ТА ГНІА | ИМОШІ | СКРНЖА | ЛЬ ПРЪ | СПО ѿЧИ | И СОУШЪС |
ШВО - НА | ПИСАНН | ВІДЕХЪ | ДВО

Prorok Jeremija ...^{ІЕРЕМІА} levom ivicom je oštećena figura. U levoj ruci prorok drži svitak na kome piše:

ПОУТЬ | ЖИВОТА | ГАВИ СЕ | ДВО ТО | ВОЮ КЪ | НА ГЪНІ | ДЕ ВЪ | ШНІН - И |
СПЕ ЧАД | ЧЪСМВО :-

Prorok Gedeon ...^{ГЕДЕОН} duž leve ivice je oštećen, predstavljen kao starac sede kose i brade. Obučen je u purpurni hiton i tamnozeleni himation. U levoj ruci drži runo sa poprsjem Bogorodice u plavom grizaju, ispod koga je razvijeni ružičasti svitak sa tekstom:

РНО | Е ПР | ЧМ.Е | ПРОВАІ | ХЪ ДВО | МИСЛЬ | НОУЮ | РОСУ ХА | ИМОУ | ШІН

Prorok Isaija ...^{ІСАІА} — levom ivicom je oštećen, sede kose i brade u cinober hitonu i purpurnom himationu. U levoj podignutoj ruci drži klešta sa žarom.

Prorok Jakov nema signature, oštećen je levom ivicom. Mlad, golobrad, kratke kose, u cinober hitonu i plavom himationu. Levom rukom se oslanja na lestve, na kojima je naslikano u plavom medaljonu, poprsje Bogorodice.

Prorok Aron je prvi u redu s desne strane. Sačuvana je figura proroka duge sede brade u bogatoj

odeći stroazavetnog sveštenika. Purpurna donja haljina, kratka zelenoplava bluza i preko nje ogrtač ukrašen slovima, na glavi kruna. Odeća je ukrašena zlatnim bordurama sa biserom. Ispod njega je

Prorok Salomon ^{ПРРКЪ} u carskom divitisionu zelene boje bogato ukrašenom zlatnim floralnim ornamentom. Loros i bordure su zlatni. Cinober ogrtač spaja agraf sa plavim kamenom. Na glavi je kruna ukrašena biserima. Desnom rukom, podignutom visoko, blagosilja, leva je oštećena.

Prorok Jezekilj ^{ПРРКЪ} prorok prosede duge kose i brade, desnom ivicom oštećen, u cinober hitonu i plavom himationu. U desnoj ruci drži dvostruke dveri sa poprsjem Bogorodice u grizaju. *Prorok Avakum* (signatura oštećena). Prorok predstavljen kao golobradi mladić kratke smeđe kose, izvijene figure u svetloplavom hitonu i svetloružičastom himationu. U desnoj visoko podignutoj ruci drži grm sa medaljonom Bogorodice u grizaju.

Prorok Danil (signatura oštećena), predstavljen kao golobradi mladić kratke kose sa starozavetnom kopicom na glavi u kratkoj zelenoj tunici, preko nje je svetloružičasta bluza i preko svega prebačen kratki cinober ogrtač. Desnom rukom blagosilja a leva mu je oštećena.

Prorok Valaam, čija figura je jako oštećena završava red s desne strane. U svetloružičastom je hitonu vezanom, pojansom, preko koga je zeleni ogrtač spojen ispod vrata agrafom, opervažen zlatnom bordurom ukrašenom biserima. Oko vrata mu je cinober spuštена kapuljača.

Na gornjoj strani okvira leva i desno od segmenta plavog i zelenog neba, koji je na sredini oštećen i u kome su bile naslikane otvorene dveri (vide se samo tragovi i levo signatura ^{СТЪ} naslikana su dva proroka.

Prorok Zaharija je *levo*. ^{ЗАРІА} Poprsje mu je vrlo oštećeno. On u desnoj ruci pokrivenoj plavim himatinom drži razvijeni ružičasti svitak na kome se još čita preostali deo teksta:

...З ПАЕ ПРІ | ДЪ СВЕТИ | АННІОМЪ | ВРХОУ ЕГО

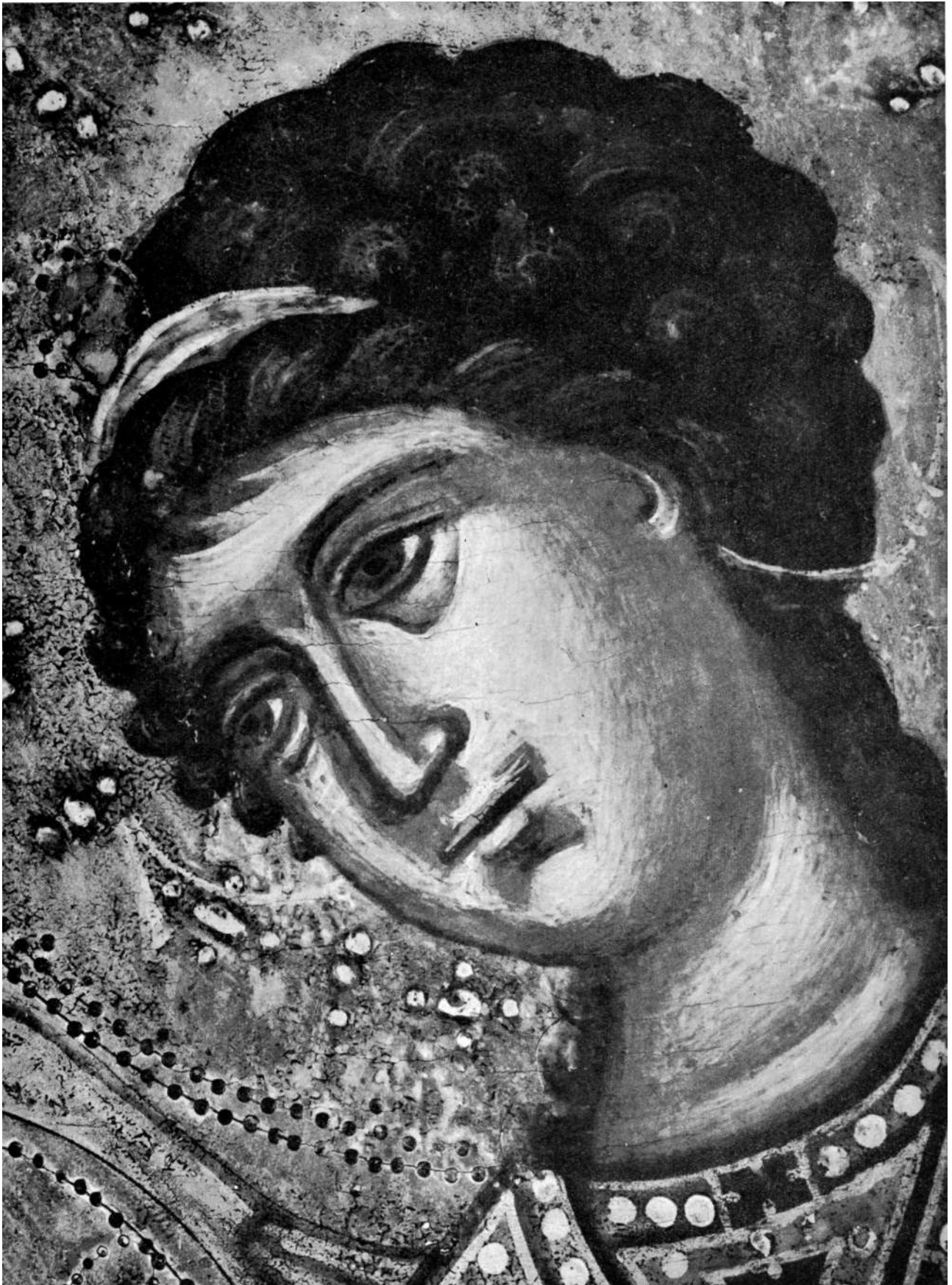
u desnoj ruci drži svećnjak.

Prorok ^{ПРРКЪ} ... je desno od segmenta. Sed, duge kose i brade u cinober hitonu i oker himationu, poprsje dosta dobro očuvano. Desnom rukom blagosilja, a levoj pokrivenoj drži svetlozeleni svitak sa poprsjem bogorodice u grizaju na kome piše:

ТАКО | ГЛѢТЬ ГЪ | ДАЪ ЧТО СЯ | НА НЪВО РО | РЕ И ЗНА | МЕНІА НА |
ЗЕМАН | ДОЛЕ КР | ВЪВ И ѿ | ГНЪ И КЪ | РЕНІЕ ДІМ :-

PRESTONA IKONA HRISTA SA BOGORODICOM, JOVANOM I APOSTOLIMA (sl. 4 i 15c).

Drveni pano, veličine kao i prethodna ikona 117 X 82 X ±4 cm. Sastavljen je iz tri vertikalne daske sa ramom koji duž četiri ivice obrazuju uske letvice. U spojnice dasaka po sredini ikone umetnute su dve lajsne. Na poledini su dva

Sl. 3. Glava anđela, detalj prestone ikone Bogorodice sa Hristom, anđelima i prorocima (foto D. Kažić)

horizontalna kušaka. Veliko oštećenje koje ide sredinom ikone od gornje do donje ivice, deli je na dva dela. Ono zahvata Hristovu figuru, čija je glava potpuno uništena, i remeti strukturu centralnog panoa. Još jedno manje oštećenje zahvata delimično glavu svetog Jovana, dok na slikanom okviru, na kome su predstavljeni apostoli, ima dosta oštećenih delova. Isus Hristos, signiran velikim crvenim slovima ИС ХС sedi na prestolu, na jastucima, desnom rukom blagosilja (oštećena), levom na kolenu pridržava veliko Jevandjelje sa tekstom:

$\text{ПРИИДЪТЕ | БЛГВЕННИИ | ОЦА НІЕ | ГО НАСАДЪ | УНТЕ ОУГОТО | ВАННОЕ ВЪ | ЦРТВО-}$

Hristos je obučen u purpurni hiton i tamnoplavi himation ivica ukrašenih zlatom i s bordurom stilizovanih ortografskih ornamenta. Presto sa cinober i zelenim jastukom ukrašenim zlatnim ornamentima je oker, izšrafiran zlatom. Ivice prestola su ružičaste kao i supedaneum. Iza prestola stoje Bogorodica i Jovan ruku ispruženih prema Hristu (Deizis). Bogorodica, sa lepo slikanim likom (sl. 4) sem manjih ljsanja boje, dobro je očuvana, u tamnoplavom je hitonu i purpurnom maforionu ukrašenom zlatnim ornamentima i resama. Jovan Preteča, čiji je lik skoro u celini očuvan, a oštećenje zahvata pretežno kosu i bradu, obučen je u svetloružičasti hiton i tamnozeleni ogrtač. Nimbovi su naznačeni na zlatnoj pozadini dvostrukim nizom iskucanih tačaka, dok je njihova unutrašnjost ukrašena vencem perlastih plastičnih rozeta. Po dnu, na zelenom pojasu uz samu ivicu centralnog prostora je ispisan zapis:

$\text{И ПРІ СМЕРЕННОМЪ (С)ТАРЦУ (АКА)КЪЮ І БРАТІАМЪ ЕГО.}$

Na slikanom okviru iznad Hrista preostalo je samo dva-tri fragmenta bojenog sloja, na osnovu kojih se vidi da je na sredini bio naslikan zupčasti segment neba sa zlatnim zracima, a levo i desno od njega dve dopojasne figure svetitelja sa razvijenim svicima, na kojima se od teksta može pročitati: $\text{...ХВА... | ЗАНЕ, ТОМО... | ПРИИТИА | ОУГНЪ РО... | ИНАЛ...}$ kod prvog, i

$\text{РОВ... | МОЕМО | И ОУСЛІ | ША МЕ, | И СЧДВА | АДОВА | ВЪ ПДЪ | МОМ:-}$

kod drugog svetitelja. Levo i desno od centralnog panoa, na okviru, naslikane su figure po šest apostola. Leva strana je dosta dobro očuvana, dok se na desnoj nalazi po koji fragment.

Apostol Petar je prvi levo, oštećena mu je glava i signatura. Obučen je u plavi hiton i tamno oker himation. Ispred sebe drži razvijen svitak na kome piše: $\text{ТЪ НЕТІ | ХС СНЪ | БА ЖУ | ВАГО}$

Apostol Jovan ... ІС ДО — starac u svetloplavom hitonu i ružičastom himationu, okrenut i priklonjen Hristu, pred sobom drži poluotvoreno Jevandjelje sa početkom teksta: $\text{ВНАЧЕ БЪ СЛОВО И СЛОВА}$ njaste brade i kose u cinober hitonu i himationu.

Apostol Marko $\text{СТЪ АПЛЬ - МАРКЪ КЕВАН}$ kratke keste- Drži zatvoreno Jevandjelje, korica ukrašenih bi-

serorn i dragim kamenom. Stav figure u kontrastu i modelovanje draperija je lepo rešeno (sl. 4).

Apostol Andreja $\text{СТЪ АПЛЬ - АНДРЕА ПРВОЗВА}$ starac sede kose i brade, obučen u zeleni hiton i mrki himation. Levu ruku je ispružio ka Hristu a u desnoj, opuštenoj, drži savijen svitak.

Apostol Jakov СТЪ АПЛЬ — predstavljen je sa kratkom smeđom kosom i bradom u svetloružičastom hitonu i zelenom himationu. Okrenut je ka Hristu sa ispruženom levom rukom dok u desnoj, pokrivenoj, drži uvijen svitak.

Apostol Filip ...ФНА — mlad golobrad svetitelj u cinober hitonu i zelenom himationu okrenut kao i prethodni tričetvrt ka Hristu. Desnom rukom blagosilja, u levoj, podignutoj, pokrivenoj himationom, drži uvijen svitak.

Apostol Pavle je prvi na desnoj strani okvira. Signatura i glava su potuno uništene, očuvana je samo figura od ramena nadole. Apostol je u zelenom hitonu i ružičastom himationu, okrenut ka Hristu ispred sebe, drži zatvoreno Jevandjelje.

Apostol Matej $\text{СТЪ - М, АПЛЬ КЕВАН...}$ oštećenog lika i stopala, obučen u plavi hiton i svetlozeleni ogrtač. Povijen je prema Hristu, prema kome drži otvoreno Jevandjelje na kome je na obe strane ispisan tekst:

$\text{КНИ | ГА РО | АСТ | ВА ІУ | ХВА | СНА | АДОВА | СНА | ДАЕР | АМ П}$

Apostol Luka СТЪ... je sledeća figura oštećene signature i glave, u plavom hitonu i purpurnom himationu, sa otvorenim Jevandjeljem, biserom ukrašenih korica, ispred sebe.

Preostala tri apostola očuvana su samo fragmentarno. Prvi je:

Apostol Simon, oštećena signatura, od figure je ostala glava i deo poprsja. Predstavljen je kao sedi ćelav starac u plavom hitonu i tamno oker himationu, koji se preliva, sa uvijenim svitkom u levoj ruci. Sledeći,

Apostol Vartolomej, oštećenog lika i stopala, u purpurnom je hitonu i svetloružičastom himationu. Drži uvijen svitak.

Apostol Toma je poslednji, takođe oštećen u predelu glave i duž desne ivice. Mladić kratke kestenjaste kose, okrenut ka Hristu, u rukama drži umotan svitak. Obučen je u zeleni hiton i cinober himation.

IKONA SVETOG DIMITRIJA — СТЪ ДИМИТРИ sl. 5. Slikana na dasci iz jednog komada, veličine 107 X 25,5 X ± 4 cm. Na licu ikone stepenastim dubljenjem obrazovan je u istoj dasci dvostruki ram i zasvođeno polje u kome je naslikana figura svetitelja. Ikona je oštećena na više mesta. Jedno oštećenje zahvata čitavu glavu svetitelja idući ivicom siluete na zlatnoj pozadini. Figura svetitelja je vrlo skladno ukomponovana u izdubljenu arkadu pozlaćene podloge. Sveti Dimitrije u bogato drapiranom cinober hitonu, čija je donja ivi-

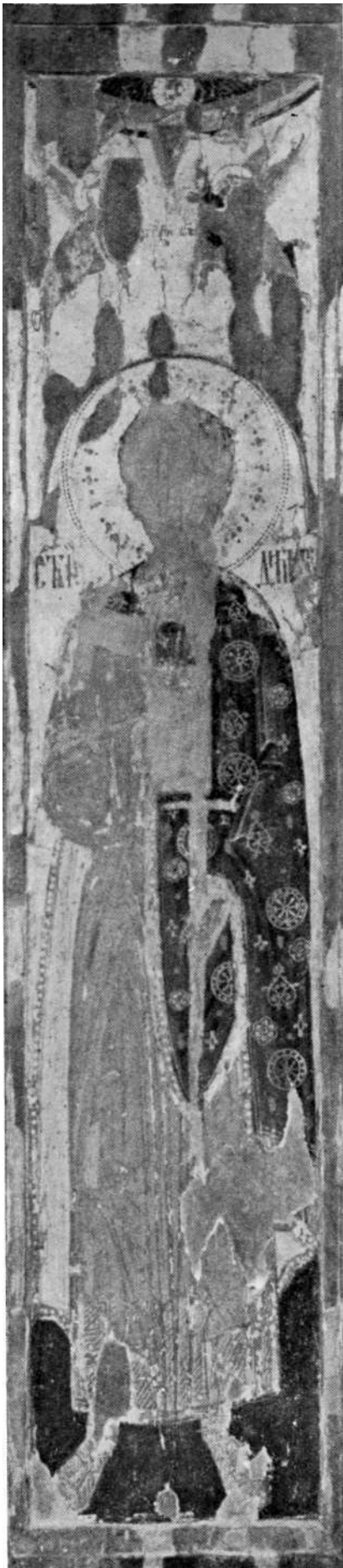

Sl. 4. Glava Bogorodice i apostoli sa okvira, detalj prestone ikone Hrista sa Bogorodicom i Jovanom

ca ukrašena oker bordurom sa zlatnim prugama i biserima, preko koga je prebačen zeleni ogrtač sa zlatnim ornamentima u vidu malih i velikih rozeta, takode oivičen bisernim nizom. Ogrtač je postavljen belim. Obuća je oker, zlatom izšrafirana. U desnoj savijenoj ruci svetitelj je držao krst, šaka je uništena; levom, opuštenu rukom drži ispred sebe dugi mač. Nimb označen na zlatnoj pozadini, dvostrukim nizom iskucanih tačaka, u unutrašnjem delu je ukrašen vencem perlastih ispupčenja, raspoređenih u vidu rozeta. Na površini iznad svetog Dimitrija pri gornjoj ivici je plavi segment neba, u kome je poprsje Hrista u cinobor hitonu. Hristos u raširenim rukama drži mač i dijademu, pružajući ih anđelima koji lete

ispod, ruku ispruženih prema njemu. Figure oba anđela su oštećene.

IKONA SVETOG ĐORĐA — *Св. Ђорђе*, sl. 6. Na isti način obrađena i istih je dimenzija kao predhodna ikona, kojoj predstavlja pandan. Oštećena je na više mesta. Od glave svetitelja, koja je oštećena i od koje se vidi kontura oblika na zlatnoj podlozi nimba, sačuvan je samo jedan manji fragment lica. Po silueti se može zaključiti da je sveti Đorđe imao kovrdžastu kosu do ispod ušiju i dijademu. Figura svetog Đorđa, u bogatoj odeždi, je kao i kod predhodnog svetitelja skoro u celini očuvana. On je u dugoj, tamnoplavoj haljini, ornamentiranoj zlatnim floralnim romboidnim mo-

tivima, sa crvenim pupoljcima zelenih vreža u sredini. Pri donjoj ivici haljinu završava široka oker bordura ukrašena biserima. Preko ramena je prebačen svetlocinober ogrtač, ivicom ukrašen biserima. U desnoj, na prsima savijenoj ruci svetitelj rži beli mučenički krst (delimično oštećeno). Levom, do pojasa podignutom rukom on drži dugi mač u koricama.

Na gornjem polju, pri vrhu, u plavom segmentu neba sa zlatnim zracima, je poprseje Hrista u cinober hitonu. Hristos blagosilja raširenih ruku. Spod segmenta neba naslikana su dva anđela koji sleću prema svetom Đorđu, levi u svetloružičastom, desni u plavom ogrtaču, koji mu nose mač i dijamenu. Figure anđela su na više mesta oštećene.

NEDREMANO OKO Ἰϛ·ΧϞ·ΒΣΤΑ·ΕΠΙΘΗ·ΝΕΔΡΕΜΑΝΝΟΙΕ ΟΩΚΟ, sl. 7, je na dasci pravougaonog oblika veličine 82 X 62 X ± 4 cm, koja ima donju ivicu lučno zasvedenu. Površina panoa je podeljena na dva dela, horizontalnom ispučenom trakom, izdubenom iz iste daske — gornji pravougaoni, i donji u obliku dva spojena trougla koja oivičava luk. Duž ivice ikone unaokolo ide ispučeni ram od ± 4 cm širine, dok zasvođeni deo, na kome je ispisan tekst, predstavlja sam za sebe donji okvir.

Kompozicija Nedremanog oka, smeštena na gornjoj pravougaonoj površini, slikana je na zlatnoj podlozi i zelenom pojasu pri dnu. Mladi Hristos leži opružen na dijagonalno postavljenom cinober jastuku, ukrašenom zlatnim ornamentima u pet redova ispisanih ukrasnim slovima. On je u svetloružičastom hitonu, po kome su šare kao na haljinama gde se slika kao mladenac, rađene zlatom, crvenom i crnom bojom; preko njega je oker himation, zlatom izšrafiran. Nabori su slikani tamno crvenom bojom. Ispod himationa se hiton vidi duž donje ivice i na desnom ramenu. Na uzglavlju su dva jastuka, svetlooker i zeleni. Hristos je naslikan kao mlad dečak, kratke kose, otvorenih očiju, glave oslonjene na desnu ruku; levom, opuštenom preko pojasa drži kraj himationa. Probranim pokretom leva noga mu je prebačena preko desne, čime izdužena figura dobija još više u lepoti stava. Zlatni nimb ovičen je tačkastim nizom i u njemu je cinoberom upisan krst i signatura (Ϟ·Π·Ϟ). Bogorodica stoji nad uzglavljem Hrista i drži zastavicu. Ona je u plavom hitonu i purpurnom maforionu. Anđeo ἄγγελο stoji po dnu nogu, nagnut ka Hristu. U obema ispruženim, prekrivenim rukama drži zdelu u koju su pobodeni krst i instrumenti mučenja. Lik anđela je oštećen. Dugačka krila su mu sklopljena na leđima. Obučen je u cinober hiton, koji se vidi samo donjom ivicom ispod svetloružičastog himationa, na kome su nabori izvedeni modelovanjem ružičaste, svetloplave i bele boje. Na zelenom polju, desno od nogu Bogorodičinih zlatom je ispisan godina slikanja, koja datira ceo ikonostas u 1578. godinu.⁶ Ἰϛ·ΖΠϞ

⁶ Ibid.

Prorok David ПРѢКЪ ДАВІДЪ naslikan je na donjoj površini u levom segmentu luka, u carskoj odeždi purpurne boje sa zlatnim cvetnim orgamentima. Zlatni loros, sa naličja plav, prebačen je preko ruke, na glavi ima zlatnu okruglu krunu, ukrašenu dragim kamenjem. Prorok desnom, visoko podignutom rukom blagosilja, a u levoj drži svitak na kome piše:

СѢ НЕВЪ | ЗДРЕМ | АКТЪ, | НИ У СѢ | БЖТВО | ХРАНЕ И | ... И

Prorok Mojsije, delimično oštećen. Duge smeđe brade i kose koja mu pada na pleća. U plavom je hitonu, Obema rukama drži razvijen svitak na kome piše: ВЪЗЛЕГЪ | ПОСПА | Я | КО ЛАВЪ | ... СВЪ | ... КТО | ... ТЪ И

Tekst na luku pisan je zlanim majuskulnim slovima na plavoj osnovi:

... НЕО... ННО К... ВО, ОУЧ... ИСТЕВЪ БІЦЕ ДПИСА СЕ ВЪ ПЛЪШАЕ... НЪ МЫ... ОВВЛЮЩЕ СРЕНІ...

predstavlja deo crkvene pesme

U levom i desnom uglu su zlatom iscrtani ornament.

PRAZNIČNE IKONE

Blagovesti (signatura oštećena). Na dasci iz jednog komada veličine 22,3 X 35,7 X ± 3 cm, na kojoj je dubljenjem centralne površine obrazovan okvir. Na naličju, po sredini, je jedan kušak. Veća oštećenja zahvataju desni gornji i donji ugao ikone.

U prvom planu, na zelenom polju, levo je arhanđel Gavriilo (Г), koji korača prema Bogorodici i blagosilja je desnom ispruženom rukom, u levoj drži žezlo. Velika, spuštena krila su oker izšrafirana zlatom. Anđeo je u cinober hitonu sa zlatom naznačenim peribrahinom i tamnozelenom himationu. U zlatnom nimbu cinoberom je upisano Г. Desno, na prestolu okrenutom udesno, oker izšrafiranom zlatom, na cinober jastuku sedi Bogorodica. Od glave koja je zahvaćena gornjim oštećenjem nije ostalo ništa, vidi se još samo desna ivica zlatnog nimba. Bogorodica, u plavom hitonu i purpurnom maforionu, opervaženom zlatom sedi i prede. Ispod nogu joj je supedaneum. Fon kompozicije čini arhitektura. Niži, svetloplavi zid, ukrašen plastičnim floralnim motivima, je u drugom planu. Visoka zgrada iste boje sa cinober krovom je desno, u trećem planu i najvećim delom je oštećena, a levo je takođe visoka građevina svetio-oker, skoro bela, sa tamnozelenim krovom, preko koga je prebačena cinober zavesa.

Krštenje (signatura oštećena) sl. 8, 8a i 8b. Na dasci iz jednog komada veličine 22,4 X 35,7 X ± 3 cm, sa jednim kušakom na poleđini. Dva veća oštećenja u gornjem delu i manja na donjoj ivici. Oštećenja u gornjim partijama idu duž ivica stenovitih brda koja zatvaraju pejzaž kompozicije. Hristos

Sl. 6. Ikona svetog Đorđa

Sl. 7. Ikona Nedremanog oka

(Ϡ·κ̅, u zlatnom nimbu je cinoberom upisan krst i signatura Ϡ̅-), stoji na sredini Jordana na supedaneumu oko koga je obavijeno šest zmijsa. Figura Hrista je skoro frontalno postavljena, jedva malo okrenuta udesno Jovanu, Oko bedara mu je beli perizonium. Obe ruke su u znaku blagoslova. Desna savijena prema svetom Jovanu leva opuštena prema reci. Iznad Hristove glave je svetlosni segment neba iz koga se spušta dugačak krak sa svetim duhom u vidu zlatnog goluba u proširenom kružnom prostoru. Voda Jordana slikana je vrlo lazurno, svetloplavom bojom, po čijoj su površini šrafiranjem tamnije plavom bojom naznačeni talasi. Po reci, u raznim pravcima plivaju ribe slikane zlatom i osenčene crnom bojom. U prvom planu, levo od supedaneuma je u plavom grizaju naslikana personifikacija Jordana — starac koji kleči na jednoj nozi u rukama oslonjenim na koleno desne noge drži amforu iz koje prosipa vodu. Nag je, samo sa perizonijumom oko bedara. Svetloplavi grizaj je veoma uspelo izveden. Ispod lazurno slikane vodene površine vidi se prvobitni crtež ove figure postavljene niže i malo ulevo, na kome je starac drugačije koncipiran. Crtež je rađen crvenom bojom i nazire se ispod lazurno sli-

kane vode, takođe se vidi crtež drugačije raspoređenih riba i par crta koje označavaju prvobitno zamišljen profil desne obale (sl. 8a i 8b).

Jovan Krstitelj stoji na levoj, stenovitoj obali reke, u odelu od kamilje dlake, koja je slikana svetloplavom bojom, obavijen tamnozelenim platom, opervaženim zlatom. On je položio desnu ruku na glavu Hristu (od oštećene ruke ostala je samo šaka). Leva obala slikana je tamnim okerom, a desna svetlom, skoro belom bojom. Na njoj stoje četiri anđela, ruku ispruženih prema Hristu i prekrivenih bogato drapiranim himationima (cinober hitoni sa tamnozelenim himationima oivičeni zlatom). Krila su im slikana tamnim okerom, potom šrafirana zlatom.

Lazarevo Vaskrsenje (signatura oštećena) sl. 9. Na dasci veličine 22,3 X 35,7 X ± 3 cm, sa jednim kušakom na poleđini. Dva veća oštećenja zahvataju površine uz gornju i donju ivicu ikone. Scena se odvija u prvom planu, na tamnozelenom polju. Levo, stoji Hristos (Ϡ·κ̅, u zlatnom nimbu cinoberom upisano ω·ο·ν) u purpurnom hitonu i plavom himationu opervaženom zlatom. On podignutom rukom vaskrsava Lazara. Grupa učenika

Sl. 8. Ikona Krštenja

prati Hrista, apostol Petar u plavom hitonu i tamnooker himatitonu, jedan mladi apostol u cinober hitonu i tamnozelenom himationu itd. Ispred Hrista su sestre Lazareve, koje mu se obraćaju oplakujući brata raspletih kosa. Jedna, u cinober moforijumu, kleči ljubeći Hristu stopala, druga diže prema njemu ruke prekrivene tamnozelenim moforijem, Lazar, zavijen u beli povoj sa crnim prugama, stoji u plavoj grobnici, koja je postavljena vertikalno uz desnu ivicu ikone. Oko Lazara su tri sluge, jedan u zelenoj, dva u cinober tunikama. Dvojica spuštaju na zemlju poklopac skinut sa grobnice, a treći, oplakujući Lazara, odvija povoj. Drugi plan je zanimljivo rešen dijagonalnim ukrštanjem dva stenovita brda; levo svetio, skoro belo, po kome je visoko i nisko raslinje, i desno — tamnooker, skoro potpuno golo. U trećem planu je arhitektura svetloplava kao i grobnica; u njenom otvoru pojavljuje se grupa staraca u odeći živih boja (cinober, zelena, purpurna).

Cveti (ЦВЕТОВОСІЕ...) sl. 10. Scena se odvija na padinama svetlog, skoro belog brda obraslog retkim Hristos (ХРІСТЪ , u zlatnom nimbu cinoberom upi-

Sl. 8. Personifikacija Jordana, detalj sa ikone Krštenja, običan snimak

Sl. 8b. Personifikacija Jordana — detalj sa ikone Krštenja, infracrveni snimak

Sl. 9. Ikona vaskresenja Lazareva

san krst i signatura $\omega, \theta -$), u purpurnom hitonu i travčicama. U prvom planu je tamnozeleno tlo. plavom himationu sedi na svetloplavoj mazgi preko koje je prebačena cinober materija umesto sedla. Prate ga apostoli odeveni kao na ikoni Lazarevog vaskresenja. Desno su plave zidine Jerusallima sa crvenim krovovima zgrada. Na vratima grada sačekaju Hrista Jevreji u purpurnim, cinober i zelenim haljinama. Ispred njih su dva dečaka, prvi u kratkoj belo haljinici prostire cinober haljinu pred mazgu, drugi, u cinober haljinici pruža mazgi grančicu da jede. Palma na koju se penje treći dečak, u cinober haljinici, je oštećena. *Raspeće* ($\dots \chi\rho\theta$). Na dasci je iz jednog komada veličine 22,3 X 35,6 X \pm 3 cm, koja je po sredini napukla, verovatno usled čvora u drvetu pri donjoj ivici. Oštećenja zahvataju gornji i donji deo kompozicije, a gipsana preparacija i bojeni sloj su otpali skoro duž čitavog okvira ikone. Figura razapetog Hrista ($\chi\rho$) je skoro čitava zahvaćena gornjim oštećenjem. Od nje je preostalo samo leva ruka, deo belog perizoniuma oko bedara i noge od kolena na dole. Levo od krsta je Bogoro-

Sl. 10. Ikona Cveti

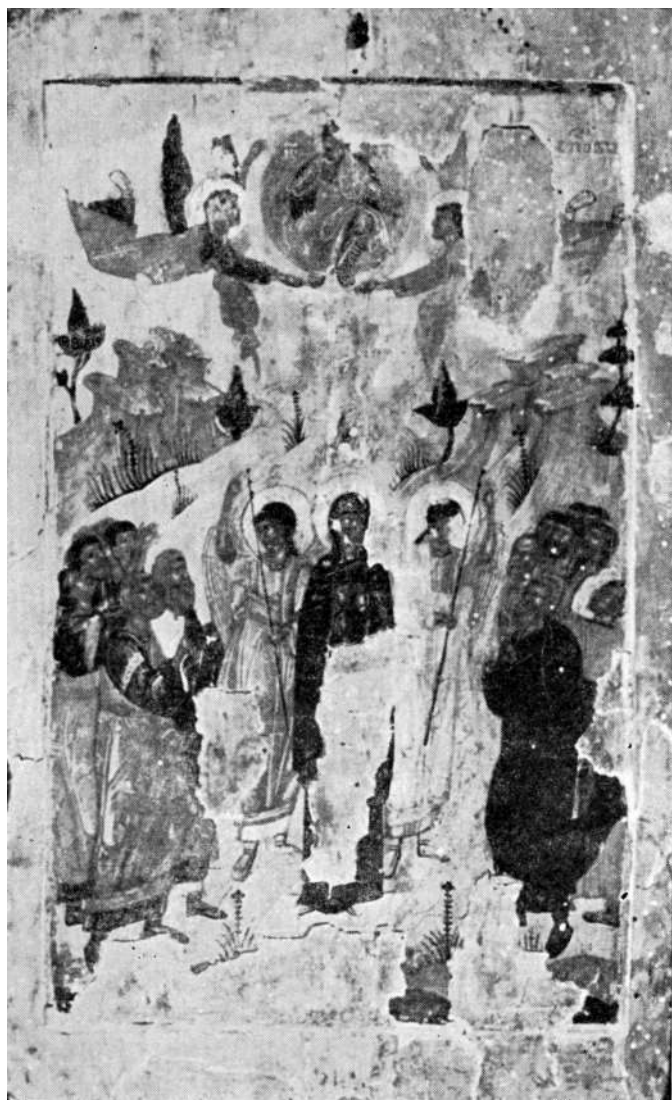
dica ($\mu\eta\rho-\phi\upsilon$) u plavom hitonu i purpurnom matorionu, opervaženom zlatom i zlatnim zvezdastim ukrasima na glavi i ramenima. Bogorodica, kao i dve žene pored nje u cinober i zelenim matorionima, je raspletene kose. Desno od krsta je Jovan ($\lambda\theta$) u cinober hitonu i zelenom himationu. Iza njega stoji Longin ($\lambda\theta$) sa kopljem, predstavljen u trenutku kada se sprema da ga podigne i probode Hrista. On je u vojničkom odelu u kratkom cinober ogrtaču sa oker štitom, Stenoviti brežuljak Golgote, u koji je zaboden krst i na čijim padinama stoje ličnosti, je svetio oker sa belim osvetljenim partijama, rupa u steni je crna, a u njoj bela Adamova lobanja. Na lobanju kaplje krv koja teče iz, čavlima probodenih, Kristovih nogu. Pojas tla je u prvom planu tamnozelen. Kompoziciju zatvara visoki plavi zid sa zupcima i plastičnim ukrasima.

Vaznesenje ($\dots \zeta\eta\nu\theta\epsilon\omega$) sl. 11. Kao i prethodne ikone, na dasci iz jednog komada veličine 22,3 X 35,7 X \pm 3 cm, sa jednim kušakom na poleđini. Oštećenja takođe, kao na predhodnim

ikonama zahvataju partije uz gornju i donju ivicu ikone. Scena se odvija na padinama stenovitog brežuljka. Bogorodica (MP-ΦΥ) u purpurnom maforionu je u sredini kompozicije, flankirana sa dva anđela, koji, simetrično postavljeni istim pokretim drže žezla. Odeveni su u cinober i tamnozelenu odeću. Levo i desno od centralne grupe — Bogorodice sa anđelima — su grupe apostola datih u vrlo živim pokretima, i odeći cinober, tamnozelene, oker, plave i purpurne boje.

U drugom planu su stenoviti vrhovi tri brda, između kojih je naslikano visoko zeleno drveće, dok su po padinama razbacani žbunovi. Pri vrhu ikone je okrugla mandorla sa Kristom u zlatom izšrafiranoj odeći, koju nose dva anđela, leteći u vrlo lepim pokretima. Obučeni su u cinober i žene haljine. Kompoziciono i koloristički ova ikona je svakako jedna od najlepše rešenih.

Duhovi σβῦσπαιε σμῆρο na dasci veličine 22,3 X 35,6 X ± 3 cm. Nekoliko manjih oštećenja duž okvira ikone i na više mesta ljušenje bojenog sloja. Kompoziciono potpuno simetrična,

Sl. 11. Ikona vaskresenja

cela ikona rešena u oker svetlim i tamnim tonovima na zlatnoj podlozi. Na tamnooker, zlatom izšrafiranoj klupi, lučno postavljenoj, sede apostoli u odeći živih boja: apostol Toma (✝), u plavom hitonu i cinober himationu; apostol Vartolomej (ⲓⲁⲛⲁ), u zelenom himationu; apostol Andrej (ⲁⲛⲁⲛⲁ), u zelenom hitonu i purpurnom himationu; apostol jevanđelista Marko (ⲙⲁⲗⲕⲟ), u cinober hitonu i plavom himationu, sa Jevandjeljem u ruci; apostol jevanđelista Jovan (ⲓⲱⲛ), u maslinasto oker hitonu i cinober himationu, sa Jevandjeljem ispred sebe; apostol Petar (ⲡⲉⲧⲣⲟⲥ), u plavom hitonu i oker himationu, sa uvijenim svitkom, je na čelu grupe. Desno prema njemu simetrično postavljen je apostol Pavle (ⲡⲁⲩⲓⲗⲟⲥ), u cinober hitonu i purpurnom himationu, on na krilu drži kodeks sa koricama drugačije ukrašenim od Jevandjelja apostola-jevanđelista. Apostol jevanđelista Matej (ⲙⲁⲧⲁⲓ), u plavom hitonu i zelenom himationu sa Jevandjeljem ispred sebe; apostol jevanđelista Luka (Ⲛⲓⲕⲁ), u cinober hitonu i purpurnom himationu, sa tonzurom, drži Jevandjelje ispred sebe; apostol Simon (Ⲛⲓⲙⲟⲛ), u plavom hitonu i tamnooker himationu; apostol Jakov (ⲓⲁⲕⲟⲩ), u cinober hitonu i tamnoplavom himationu i apostol Filip (ⲓⲩⲁⲛⲁ), u cinober hitonu i zelenom himationu, dat u potpunom profilu, za razliku od ostalih apostola koji su postavljeni tričetvrt.

U niši koju obrazuje supedaneum apostolske klupe, na tamnozelenom fonu predstavljen je na prestolu, dugobradi starac u cinober carskom divitionu sa zlatnom krunom na glavi i prugastom draperijom, koju drži obema podignutim rukama razvijenu ispred sebe. Signatura

— ispisana je cinoberom. U pozadi kompoziciju završava dvokrilna, svetlooker građevina, zanimljivo perspektivno rešena. Pri vrhu ikone je segment neba sa zlatnim zracima, u kome je predstavljen beli golub raširenih krila — sveti Duh, koji u vidu dvanaest plamenih jezika, raspoređenih uz ivicu sementa, silazi na apostole. Ostale ikone velikih praznika su propale, Od dvanaest ikona koliko ih je bilo, sada ima samo sedam.⁷ Iz sledećeg reda ikona — apostola sa Dezisom — preostajalo ih je još manje, od trinaest ikona svega četiri, i to veoma oštećene.⁸

IKONE APOSTOLA

Apostol Vartolomej (ⲥⲧⲃⲓ ⲁⲛⲁⲛⲁ - ⲃⲁⲓⲧⲟ) sl. 12. Na dasci iz jednog komada veličine 47 X 21 X ± 3 cm, sa dva kušaka na poleđini. Površina na kojoj je predstavljen apostol izdubljena je i za pola santimentra niža, tako, da ispupčene ivice daske obrazuju ram. Pozadina je zlatna. Ikona je na više mesta oštećena — otpala je gipsana preparacija i bojeni sloj. Tlo na kome apostol stoji je tamnozelene boje. Odeven je u cinober hiton sa zlatnim

⁷ Đ. Mazalić u svome prvome izveštaju o ispitivanju starina manastira Lomnice iz 1938. godine (o. c. str. 108) kao osmu ikonu velikih praznika pominje Preobraženje, koga danas nema.

⁸ Ibid., 1938. godine bilo ih je pet.

peribrahionom i purpurnim himationom. Drži uvijeni plavi svitak.

Apostol Jovan Bogoslov (...ΒΡΟΥΣΣΕΒ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤ) sl. 13. Na dasci iste veličine i obrade kao i predhodna ikona, oštećena na više mesta. Sv. Jovan Jevandjelista je u plavom hitonu i svetloružičastom himationu, drži Jevandjelje oker ukrašenih korica.

Sl. 12. Ikona apostola Vartolomeja

Apostol Jakov (СТ... - ЯКОВ) Ikona je obrađena kao i predhodne, na tri-četiri mesta je otpala gipsana preparacija sa bojenim slojem, a na više mesta se ljusa boja, naročito svetlozelena. Apostol je u cinober hitonu i svetlozelenom himationu. Obema rukama, drži oker uvijeni svitak.

Apostol Matej (СТ... АБ М. М. КЕ...) Ikona sv. apostola

Mateja Jevandjeliste je vrlo oštećena. Oštećenje zahvata i lik na kojem se boja oljusala. Apostol je u cinober hitonu i tamnoplavom himationu, na kome se bojeni sloj jedino u celini očuvao, i prikazuje veoma vešto modeliranje i način nabiranja draperije. Apostol ispred sebe drži zatvoreno Jevandjelje.

Ikone apostola najslabije su očuvane. Sudeći

Sl. 13. Ikona apostola Jovana Bogoslova

prema preostalim, fragmentarno očuvanim ikonama, moglo bi se pretpostaviti da je to bio friz veoma brižljivo slikanih figura. Način slikanja likova, obrada inkarnata, postavljanja figura i modeliranja draperija odeće, pokazuje najbolje osobine Longinovog slikarstva. Šteta je što je ovaj red ikona u toj meri oštećen, jer bi umnogome

doprineo opštem estetskom izgledu ikonostasa i omogućio potpuniji uvid i širu analizu stila i načina slikanja.

Ukupno uzev, i pored toga što su dosta oštećene, preostale Longinove ikone na lomničkom ikonostasu predstavljaju jedinstvenu ikonopisnu celinu (sl. 1).

Ikonostas sačinjavaju dva zasebna dela: široka ikonopisana površina, 3 X 2 metra, formirana od tri reda ikona — koja u stvari čini ikonostas, odnosno njegov glavni deo i duborezne carske dveri i Raspeće sa ikonama Bogorodice i svetog Jovana. Ne zna se tačno kada je nastao drugi, duborezom ukrašeni deo (dveri i krst). Svakako pošto je glavni deo sa ikonama bio već završen, ali, da li su današnje dveri i krst bili prvobitni sastavni delovi ikonostasa ili je ove delove, kasnije nestale iz nama nepoznatih razloga, prvobitno, uradio Longin, teško je reći. Ipak izgleda moguće, s obzirom na kompoziciju skladnost ova dva dela da je ikonostas bio odmah ovako zamišljen, i da se Longin, prevashodno slikar — ikonopisac, poduhvatio izrade glavnog dela ikonostasa — samih ikona, a da je duborezne kitnjaste delove prepustio drugom majstoru. Longin ni na jednom svom radu ne pokazuje ni najmanje sklonosti ka primeni duboreza. Za razliku od nekih majstora — ikonopisaca XVII veka, koji ponekad veoma vešto kombinuju ikonopis i duborez, Longin voli ravne pozlaćene površine koje oživljava isključivo svojim bogatim koloritom. U prilog takvoj pretpostavci išao bi i relativno brzi nastanak duboreznih delova po izradi Longinovog ikonostasa (sudeći po njihovim stilskim osobinama, oni su iz početka XVII veka), te bi teško bilo objasniti kako bi za tako kratko vreme, da su postojale, Longinove dveri i krst propali i morali biti zamenjeni novim. Ako bi se prihvatila gornja pretpostavka, ostaje donekle nejasan odnos carskih i takozvanih gornjih dveri (ikone Nedremanog oka). Mirna površina ikone Nedremanog oka, čisto slikarski tretirana, jako kontrastira sa duboreznim pozlaćenim dverima, te se nameće pitanje zašto Longin nije uradio i carske dveri, čime bi bio kompletiran ikonostas. Moguće je da je Longin, završivši glavni deo ikonostasa, morao iz nama nepoznatih razloga da ode iz Lomnice, te je i izradu dveri uz Raspeće, koje je i onako zasebna celina, prepustio svome sledbeniku. No, u ovome trenutku se na drugi, duborezni deo ikonostasa (carske dveri i Raspeće), koji inče sačinjava sam za sebe jednu vrednu i lepu umetničku celinu — osvrćemo samo kao na sastavni deo Longinovog ikonostasa, koji nas prvenstveno interesira.

Longinova zanatska tehnika pripremanja drvene podloge ikona — upotreba drvenih panoa sastavljena iz više komada dasaka po spojnicama nalepljenih lanenim platnom (slučaj prestonih ikona) — i način obrade površine drveta i stavljanja gipsane preparacije — uslovlila je kasnije, u vrlo vlažnoj crkvi nastanak oštećenja. Drvo upotreblje-

Sl. 14. Prestona ikona Bogorodice sa Hristom i prorocima iz manastira Pive

no za izradu ikona je topola i ono je na skoro čitavoj površini napadnuto crvotočinom.

Gipsani grund stavljen preko ravno istesane površine drveta u nanosu debljine 1 do 2 mm prekriven je pozlatom. Zlatni listići, kako izgleda prema oštećenim površinama, na više mesta, stavljeni su na gipsanu podlogu presvučenu cinoberom.

Slikarska tehnika primenjena pri izradi ovih ikona karakteristična je za Longinov način slikanja u periodu između sedamdesetih i osamdesetih godina XVI veka.

Crtež glavnih kontura je tanko ugraviran u gipsanu podlogu, potom izveden dosta debelom

lazurnom linijom tamnocrvene, skoro smeđe boje, koja se utapa u kolorit tako da se gotovo i ne primećuje. Crnom bojom na velikim ikonoma iscrtane su samo oči i obrve, dok je na malim, prazničnim ikonama ona upotrebljena uglavnom na draperijama, i to samo tamo gdje je bilo potrebno izdvojiti ih, i za slikanje obuće. Na minijaturnim likovima malih ikona crteža gotovo i nema, obrađeni su modeliranjem boja inkarnata Longinu svojstvenim sfumatom, i na njima su crnim tačkama naznačene sitne oči. Longin, slikajući ovaj ikonostas, liniju potpuno podređuje boji. Isti je slučaj i na ikonoma iz Pive i Velike Hoće, koje su prethodile lomničkim. To je karakteristično upravo za njegov način rada tih najplodnijih desetak godina, dok kasnije, kao što je već zapaženo, pod uticajem ruskog slikarstva na njegovim delima preovlađuje graficizam i naglašeni crtež je crne boje.⁹ U odnosu kolorita između lomničkih i poznijih ikona dolazi do slične pojave: dok je u Lom-

ničastom i belom. Oval lica, nos, oči i obrve podvučeni su debljom tamnocrvenom linijom, dok su izraziti akcenti na očima (treptavice i obrve) i usne izvučene mestimično crnom bojom. Usne su rađene cinoberom. Longinov svetli kolorit inkarnata bogato iznijansirani odlikuje se izvanrednom svežinom koja je, kako je već ranije istaknuto, sasvim neobična za naš ikonopis tih vremena.¹⁰

Svoje izdužene figure Longin obavija odećom vesto slikanih draperija koje nabira, modeluje i koloristički slaže sa mnogo smisla za izbor boja, u čemu ide do rafiniranosti. To se u prvom redu odnosi na proroke i apostole sa okvira prestonih ikona, koji predstavljaju najbolje slikane partije na ikonostasu. Verovatno da bi, da su bolje očuvane, ovde mogle da se uvrste i ikone stojećih apostola. Longin često ukrašava odeću zlatnim ornamentima, najčešće floralnim, u čemu u lepoti linije pokazuje pravo majstorstvo (odeća svetog Dordža na istoimenoj ikoni ili proroka Solornona

Sl. 15. Tri prestone ikone Hrista sa apostolima, a — iz Pive, b — iz Velike Hoće i c — iz Lomnice

nici Longinova paleta, bogata, svetlih živih boja, prozračno slikanih, vremenom ona postaje sve siromašnija i toliko ustupa crtežu da pozne dečanske ikone daju utisak grafike u boji.

Gama Longinovih lomničkih ikona je veoma raznovrsna, probranih tonova zelene, plave, purpurne, cinober, ružičaste i oker boje.

Inkarnat je podslikan maslinastozelenom bojom, preko koje je modelirano svetlim okerom, ru-

sa prestone Bogorodične ikone). Već ranije je ističana lepota Longinove linije u ornamentalnim detaljima, ali mu je zamerano da je ne prenosi na likove kao celine¹¹ i da nije slikar negovane forme, da je slab i siromašan u likovnom izrazu pri obradi glava većeg formata.¹² Iako je Longin, uku-

¹⁰ Radojčić, Majstori, 75.

¹¹ Ibid., 74.

¹² M. Ćorović-Ljubinković, Pečko-dečanska ikonopisna škola, 9.

pno uzev, neosporno bolji u slikanju manjih figura u pokretu no u rešavanju većih površina sa statičnim figurama, što je uostalom slaba strana svih ikonopisaca, sačuvani likovi arhandela na Bogorodičinoj prestonoj ikoni demantuju gornja mišljenja (sl. 2 i 3). Glava arhandela Gavrila spada sigurno u najbolja ostvarenja slikarstva pod Turcima i pomenuta mišljenja mogu se odnositi pre na Longinovo poznije stvaranje — ikonu Stevana Dečanskog. Iako je kompoziciono rešenje centralnog dela ikone Dečanskog i prestonih ikona u Lomnici skoro identično, u likovnom pogledu one se natno ralikuju. No nas u ovome trenutku ne zanima toliko odnos lomničkih i poznijih ikona, na koje smo se osvrnuli tek radi potrebnog podvlačenja razlike u slikarskim fazama,

Za nastanak ikona lomničkog ikonostasa, na kojima Longin dostiže punu umetničku zrelost i reklo bi se vrhunac svog slikarskog dometa, hitnije su ikone iz Pive i Velike Hoće, koje su im prethodile. Na ovim ikonama jasno se može pratiti razvoj stila Longinovog zrelog stvaralaštva.

U Pivi se nalaze tri dobro očuvane velike Longinove ikone istih dimenzija (69X137X3,5 cm): Bogorodica sa prorocima (sl. 14.), Hristos sa apostolima (sl. 15a) i ikona Uspenja Bogorodice sa prorocima (sl. 14), Hristos sa apostolima i ikona Uspenja Bogorodice sa poprsjem svetih meloda na donjoj ivici. Potpis slikara je, kao i na lomničkim, ispisan na prestonim ikonama, ovde i datiran, počinje

na Bogorodičinoj *АКЕТЪ ПЪВЪ ПРЪШНЫ ЛОГГИНЕ*
ПОЧЕ СЕ МЦА НОЕМВРИА И СЪВЪРШИХ МЦА МАЙЯ:~
 a završava na Kristovoj:¹³

Kompoziciona shema ovih ikona zasnovana je na strogoj simetriji u kojoj dominira vertikalna. Bogorodica sa malim Hristom na prestolu data je en face s tim što su joj noge postavljene malo ulevo, a presto je takođe, u donjim partijama slikan u perspektivi (tri četvrt). Na isti način rešena je i ikona Hrista, samo su mu noge i donji deo prestola okrenuti u suprotnom pravcu. Duž okvira ovih ikona naslikani su proroci i apostoli, dati skoro uvek en face sa lakim iskoračenjem leve ili desne noge. Na pivskim ikonama su na gornjim okvirima poprsja tri svetitelja, za razliku od hoćanskih, na kojima je na ovome mestu slikan segment neba, i lomničkih, na kojima su kombinovana oba predhodna rešenja — segment neba u sredini i dva dopojasna svetitelja sa strane.

Hoćanske ikone se u opštoj koncepciji kompozicije ne razlikuju mnogo od ikona u Pivi. Pored pomenutog segmenta neba na gornjem okvi-

¹³ Kao što smo napomenuli, smatra se da su ove ikone pripadale mileševskom ikonostasu (S. Radojčić, Majstori...) što, čini nam se, treba uzeti sa izvesnom rezervom, bar za sada dok se za takvo gledište ne prikupe sigurniji podaci.

ru, za razliku od pivskih ikona, na kojima su poprsja svetitelja na gornjem i na donjem delu okvira, u Hoći su — ispod centralnog panoa naslikane scene: na Bogorodičinoj ikoni, Čudo spašavanja tri dečaka iz ognjene peći, a na Hristovoj Marija Magdalena na Hristovom grobu.¹⁴ Apostoli na okvirima sa strane, postavljeni su na supedaneume, dok na pivskim i lomničkim stoje u slobodnom prostoru. Na lomničkim prestonim ikonama Longin, kao novinu na centralnom panou, unosi dve figure kojima flankira centralnu ličnost. Ova novost može se tumačiti željom za reprezentativnijom i svečanijom formom.

Upoređujući sva tri para prestonih ikona možemo zaključiti da je evolucija kompozicije minimalna (sl. 14, 2 i 15 a, b, c). Ipak, posmatrajući detalje vidimo da se, iz početka krute, statične figure polako pokreću, iz frontalnog položaja prelaze u tričetvrt, i oslobađajući se statičnosti čine slobodnije pokrete lepих stavova (apostoli i proroci).

Bogorodica iz vrlo statičnog frontalnog položaja, u kome malog Hrista čvrsto drži ispred sebe (sl. 14), postepeno se okrećući, prelazi u poluprofil i Hrista lako pridržava samo jednom rukom (sl. 2).

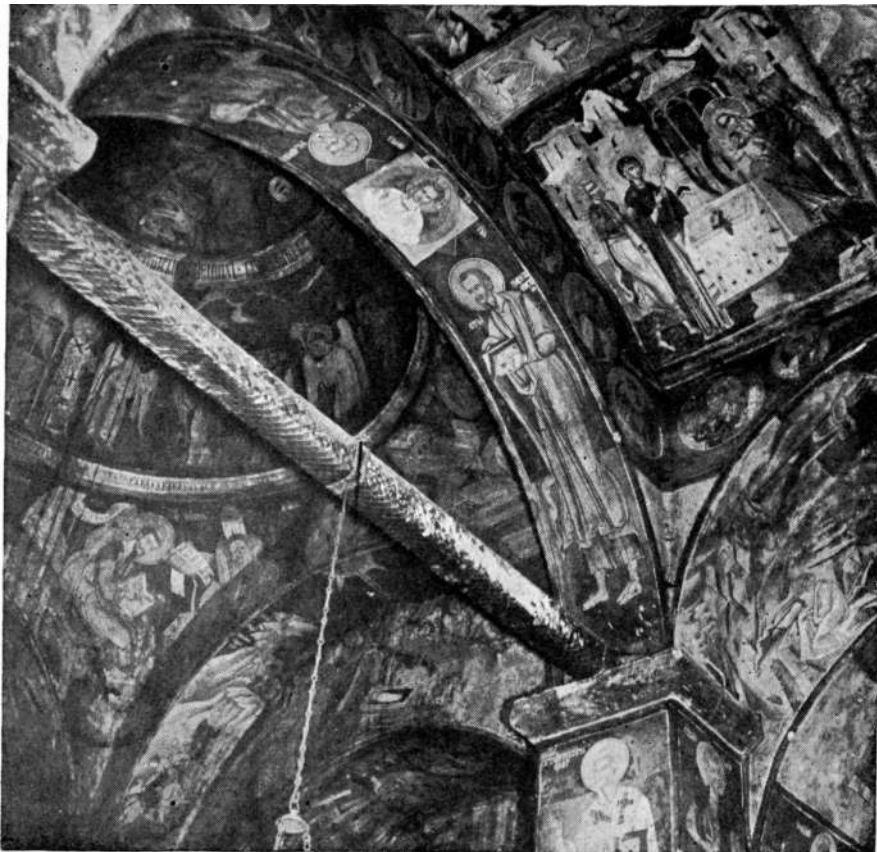
Slobodu pokreta prati opšte sazrevanje forme. Sve više se ističe plastičnost oblika. Tamne i svetle partije, koje su u Pivi ujednačene, na lomničkim ikonama su već jasno izdiferencirane i iz njih majstor veštım modeliranjem izvlači vrlo naglašenu plastičnost oblika, koji su lepi i ne sukobljavaju se u oštrim kontrastima kao na poznijim delima. Najznačajnije nam izgleda Longinovo sazrevanje u obradi lika. Šteta je što su likovi oba protagonista prestonih ikona u Lomnici oštećeni, ali sudeći po očuvanim glavama arhandela, načinu slikarske obrade i izrazu lica (sl. 2 i 3) jasno se vidi da je slikar ovde postigao rešenja čija je visoka vrednost neosporna.

Izvesne slabosti u crtežu i perspektivnim rešenjima koje se opažaju na centralnim poljima velikih prestonih ikona, gube se i blede pri posmatranju ovih ikona, ustupajući u prvom redu utisku izvanredne kolorističke svežine koji dominira.

Kompozicione sheme malih prazničnih ikona rađene su sa više invencije i neposrednosti. Prirodno, Longin se ovde koristi određenim, već postojećim shemama, ali njegov doprinos u obradi kompozicije — smisao da likovno tečno ispriča jednu scenu i pri tome je kompoziciono reši sa mnogo osećanja za raspored figura u prostoru, koje, kao i akcesorija daje koristeći simetričnost kao kompozicionu bazu, veoma je značajan.

Longinov ikonopis sa svim osobenostima u crtežu i slikarskom postupku zauzima najistaknutije mesto u našem slikarstvu XVI veka. Izrastao iz umetničke sredine obnovljene Pečke patrijašije, gde je dobio prve pouke iz slikanja i počeo da radi

¹⁴ M. Ivanović, R. Pajkić i R. Lazarić: Tri Longinove ikone iz Velike Hoće, Glasnik muzeja Kosova i Metohije, 1958, 200 i 202.

Sl. 16. Freske u potkupolnom prostoru

sudelujući po svoj prilici u živopisanju priprate 1961. godine, (na nekim scenama i likovima ilustriranog crkvenog kalendara u gornjim zonama primećuju se upadljive sličnosti sa istoimenim kompozicijama na poznijim Longinovim ikonama), Longin se u svom radu oslanja na tradicije slikarstva XIV veka. Njegov način rada i stil imali su velikog uticaja na savremenike i sledbenike. Tako u manastiru Pivi pod njegovim uticajem nastaju početkom XVII veka horosne praznične ikone rađene direktno po Longinovim ikonografskim predlošcima (može se do u detalje pratiti sličnost koja ide do istovetnosti u kompoziciji, načinu slikanja svetitelja i koloritu)¹⁵.

U delima slikara koji su došli posle Longina (Mitrofanović, Kozma i drugi), odražavače se još kroz čitav XVII vek ponešto od Longinovog slikarstva, no šta je i koliko koji od Longinovih sledbenika od njega primio, predmet je jedne posebne studije. Ovom prilikom želeli smo da istaknemo neke od bitnih osobina i vrednosti Longinovog slikarstva na lomničkim ikonama i da konstatujemo da je Longin u Lomnici započeo i živopisanje crkve.

Freske u Lomnici radilo je više slikara. Dovoljno je pogledati živopis da se to uoči. Natpis nad vratima iz 1608 godine pominje i imena živopisaca:

¹⁵ Pre čišćenja, koje je otkrilo neuporedivo grublji crtež, ove ikone su toliko ličile na Longinove da mi je u prvom trenutku čak izgledalo da su njegove.

dva Jovana, Nikolu i Georgija (sl. 17).¹⁶ Iako se donekle razlikuju, ove freske međusobno vezuje dosta slab umetnički kvalitet. Ali pored ovog živopisa, o kome govori natpis, postoje u Lomnici znatno bolje freske koje se nalaze na gornjim površinama u konhi apside, kaloti slepog kubeta i na izvesnim površinama svodova ispod njega (sl. 16 i 18). Čađ i salitra koje su delomično prekrile ove freske i mesto na kome se nalaze, možda objašnjavaju zašto one do sada nisu zapažene kao posebna celina. Postojanje ovih fresaka pre živopisanja 1608 godine objašnjava nejasnu reč iz natpisa, u osmom redu «ЛІСА И ДОВЪХРНІ...» koja se može tumačiti kao *dovrši*, ili «ДО ВЪХРНІ-Х — do gornjih». Mazalić govoreći o zidnom slikarstvu Lomnice, — »da je crkva bila živopisana tek 40 godina posle građenja, za vreme igumana Prohora«, kaže da je verovatno da se sa izradom živopisa počelo još za života starca Akakija, jednog od osnivača crkve.¹⁷ On logično pretpostavlja, jer kada se malo bolje zagledaju freske na gornjim površinama vidi se da su one rad Akakijevog majstora — Longina. Longin za starca Akakija 1578 godine slika ikonostas, tih godina svakako počinje da živopiše i crkvu u Lomnici. Ne završivši posao, Longin ubrzo, iz nama nepoznatih razloga, možda bolesti, prekida rad.

Longin je u Lomnici naslikao: u kaloti slepog kubeta *Hrista Pantokratora* (... 16·x2) u meda-

¹⁶ o. c. Spomenik SAN, str. 132

¹⁷ o. c. 143

ljonu, oko koga je traka sa tekstem iz 102 Davidovog psalma: *ГѢ СЪ НБѢ НА ЗЕМЛЮ ПРИЗРѢ СЛИШАТЪ ВЪЗДИХАНІЕ СКОВАННЫХЪ ВЪЗДРЕШИТЪ СНЫ ОУМРЪШВЛЕНІХЪ ВЪЗВѢСТИТЪ ВЪ СІОНѢ ИМѢ ГНѢ И ХВАЛУ ЕГО ВЪ ІЕРУСАЛѢ*:

i Nebesku liturgiju: (*ІС ХС ЖРТВА ТАИННА ІС ХС*), četiri jevanđelista u pandantifima i između njih sv. ubrus, sv. keramidiu i arhanđele Rafajela i Urila *СТЫН ЛУК ІЕВГЛІСТЪ, АРХГЛЪ ОУРІИЛЪ, СТЫ ІЕВГЛІСТЪ МАРКО, СТАА КІЕРАНИДА, СТЫ ІОАН ВГСЛОВЪ СТЫ ПРОКОВ, АРХАГЛЪ РАФАІЛЪ, СТЫ МАФЕМ ІЕВЛІСТЪ, СТЫМ ОУБРУСЪ*.

U potkupalnom prostoru, na potrbušju triumfalnog luka, u sredini *Slovo božje* (*СЛОВО БЖІЕ*), levo proroka Arona (*ПРРКЪ АРРОНЪ*) a desno proroka Mojsija (*ПРРКЪ МОУСІИ*). *Rođenje Kristovo* (*РОЖДѢСТВО ХВО*) na gornjim lučnim površinama južnog zida i kao pandan na severnoj strani *Silazak u ad* (oštećeno). U oltarskom prostoru, u koshi apside *Bogorodicu sa Hristom na prestolu* sa arhanđelima *Gavrilom* i *Mihajlom*

(*МР-ФУ, АРХАГЛЪ МИХАІИЛЪ, АРХАГЛЪ ГАВРІІЛЪ*)

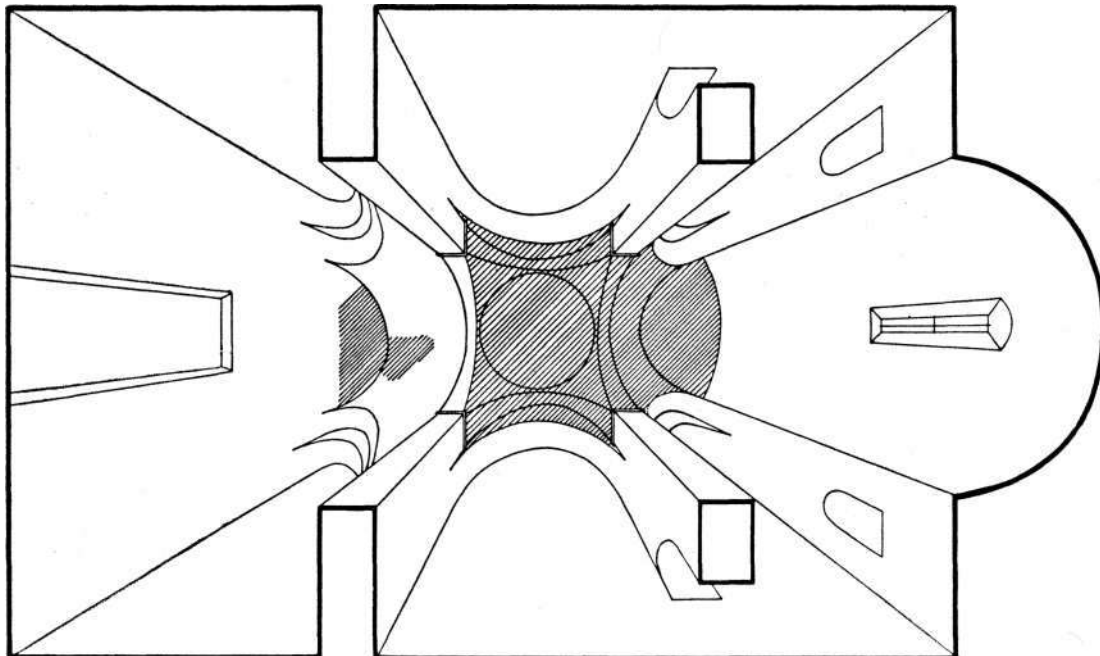
veoma oštećeno od vlage, a pričešće apostola u donjoj zoni još više, te je za njega teško reći dali je Longinovo) i na luku svoda, levo *Vaznesenje Hristovo* (*ВАЗНЕСЕНІЕ СПСВО*) ispod koga su u segmentima prorok David (*ПРРКЪ ДАВІДЪ*), i prorok Isaija (*ПРРКЪ ІСАІА*), i desno *Silazak svetoga duha* (*СЫШЕСТВІЕ СТЫГО ДУХА*). U zapadnom traveju naosa, na svodu su četiri scene velikih praznika od kojih je Longin naslikao *Cveti* (*ЦВѢТОНОСІЕ ХВО*) i na zapadnom zidu počeo *Uspenje Bogorodice*, naslikavši samo pri vrhu nebesa čije dveri otvaraju dva anđela, i medaljon sa Bogorodicom i dva anđela koji ga nose (sl. 18).

Longinove freske, slikane na plavom fonu (druge su na crnom, žutom i zelenom) iako mestimično pod naslagama čađi i šalitre, izdvajaju se sve-

Sl. 17. Natpis o živopisanju crkve 1608

osamdesetih godina. Pojedinačne figure kao i kompozicije vrlo često ponavljaju rešenja sa ikona. Tako je odlično slikani prorok Aron istovetan sa njegovom minijaturnom predstavom na okviru Bogorodične prestone ikone. Vaznesenje Hristovo komponovano je kao i na ikoni, nešto je dinamičnije. Susrećemo bezbroj zajedničkih crta u ikonopisu i živopisu, od kompozicionih rešenja i obrade likova do načina slikanja odeće, arhitekture i niza detalja (kao što je ornamentat na svetlozelenoj draperiji sv. ubrusa u vidu rasutih kvačica koje ukrašavaju i haljinicu malog Hrista na prestonoj iko-

Sl. 18. Prostorna projekcija odozdo po A. S. Izšrafirane površine označavaju Longinov živopis

žinom i većom umetničkom vrednošću. Koliko se može zaključiti pre čišćenja fresaka, one stilski sasvim odgovaraju Longinovom načinu slikanja

ni). Longin slikajući freske ostaje veran i gami svoje palete koju vešto prenosi u drugu tehniku. Upotrebljava i zlato kojim ukrašava korice jevan-

đelja i haljine Hrista Pantokratora kao i odežde anđela u nebeskoj liturgiji, slikane za Longina karakterističnom svetlozelenom bojom, preko kojih su, takođe tipični bogato biserom i dragim kamenjem ornamentirani lorosi i bordure. Lik prvog desnog anđela iz istoimene kompozicije je veoma tipičan za Longina. Jevanđelista Luka ima neobično naglašeno modelirane jabučice, dok je crkva kraj njega, trodelna zgrada sa mavarskim lucima i kupolom — ružičasta sa olovnoplavim krovom i okruglim raznobojnim prozorima, tipična za Longina i srećemo sličnu u petoj sceni iz legende kralja Stefana Dečanskog na istoimenoj Longinovoj ikoni u Dečanima. Na stočiću jevanđeliste Luke su izvanredno slikani detalji — stilo, divit i makaze (sl. 16). Rođenje Kristovo, odmah desno, na raspoloživim lučnim i vertikalnim površinama veoma je vešto komponovano u tri dela. Ovo originalno rešenje u vidu triptiha Longin nije mogao preneti sa ikona. Levo i desno su mudraci na konjima sa anđelom koji im pokazuje put, na srednjem lučnom prostoru je Rođenje. Leva grupa mudraca koji idu da se poklone Hristu (ΠΟΚΛΟΝΗΤΕΣ ΤΗΣ ΧΡΟΥ)

jedan je od najlepših fragmenata ovog živopisa (sl. 16). Kompoziciono izvanredno rešena scena i koloristički vrlo sveža. Kroz pejisaž stenovitih oker i ružičastih litica, jašu konjanici u haljinama živih boja (plava, ružičasta, zelena i tamnocrvena) na sivim konjima koji su odlično slikani. Anđeo u plavom hitonu sa velikim krilima kao i visoko zeleno raslinje upotpunjuju kolorit. Ova scena i još neki detalji, kojih će vjerujemo, posle čišćenja biti još više prikazuju Longina kao dobrog živopisca. Kao što je na lomničkim ikonama dostigao svoj umetnički vrhunac, tako je reklo bi se i na ovim sreskama Longin ostvario do met svog zidnog slikarstva još nedovoljno poznatog na putu od Peći i Studenice do Lonmice.

Pošto se završe radovi Zavoda za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine na konzervaciji živopisa manastira Lomnice i kada ikonostas najzad zauzme svoje mesto, imaćemo uređen jedan veoma dragocen spomenik u koji ćemo, kroz prekrasne predele u kojima leži, ići na hodočašće Longinovom remekdelu.

LES ICONES ET FRESQUES DE LONGIN AU MONASTERE LOMNICA

Le grand intérêt que l'on prend pour Longin, moine artiste qui, sans compter ses oeuvres de peinture, a travaillé comme copiste de livres et a laissé aussi des poésies religieuses, peut être expliqué par le fait qu'il fut le peintre serbe le plus fécond pendant la domination ottomane (XVIe s.) et que nous possédons aujourd'hui un grand nombre de données qui nous renseignent sur l'activité de ce personnage intéressant durant une longue période de temps. En effet, ses oeuvres signées et datées se suivent entre 1566 et 1598. Au cours de cette trentaine d'années, Longin a laissé bon nombre d'icônes que nous voyons encore à Pec, Piva, Velika Hoca et Lomnica, au village de Cikote en Bosnie et à Nikoljac près de Bijelo Pôlje. Parmi toutes ces icônes se font remarquer particulièrement celles qui font partie de deux iconostases partiellement conservées à savoir les icônes de l'iconostase de Piva, qui datent de 1573/4 et qui ont fait partie auparavant, à ce que l'on présume, de l'iconostase de Mileseva, ainsi que les icônes de l'iconostase de Lomnica, conservées presque en entier, qui datent de 1578 (fig. 1).

Les icônes de Longin du monastère de Lomnica furent l'objet de plusieurs études toutefois sans une analyse détaillée jusqu'ici, et, en général, les écrits sur Longin sont plus nombreux que sur n'importe quel autre de nos peintres du XVIe siècle.

Le présent article concernant l'iconostase de Lomnica et les icônes de Longin en particulier a pour but d'enregistrer les résultats des recherches faites par l'auteur de l'article sur les icônes de Longin et sur les icônes peintes sous son influence au monastère de Piva. Il est également suscité par la récente découverte de certaines icônes de Longin à Velika Hoca, par la nouvelle restauration de l'iconostase de Lomnica et par la nouvelle vue de certaines icônes de Longin après la nettoyage faite à propos de l'exposition d'icônes yougoslaves, organisée à Ohrid à l'occasion du XIIe Congrès international de byzantologues.

Les données que nous venons de mentionner nous ont permis d'avoir une idée plus complète de l'oeuvre de Longin et de ses qualités de peintre. Les renseignements obtenus dernièrement sur ses icônes de Piva et de Velika Hoca, qui ont précédé celles de Lom-

nica, expliquent, dans une certaine mesure, le développement de son art et nous font entrevoir le chemin qu'il a fait avant d'arriver à la période la plus féconde de son activité, entre 1570 et 1580, quand ce peintre d'icônes atteint sa maturité et donne ses meilleures oeuvres, celles de Lomnica.

En procédant à une analyse détaillée des icônes de Longin sur l'iconostase de Lomnica, l'auteur du présent article insiste sur les éléments formels qui caractérisent l'apogée de Longin: coloris riche, frais et clair, belle ligne et forme soignée.

En soulignant les traits particuliers et la valeur des solutions picturales qui caractérisent les icônes de Longin à Lomnica et en comparant celles-ci avec les icônes de Piva et de Velika Hoca, l'auteur de présent article explique la maturation de la peinture d'une période donnée de l'activité de Longin, ainsi que son influence sur ses successeurs.

Longin, ce meilleur peintre serbe du XVIe siècle, provient des milieux artistiques de la Patriarchie de Pec restaurée, où il a pris ses premières leçons de peinture et où il a fait ses premiers pas, prenant probablement part en 1561 à l'exécution des peintures dans le narthex de la Patriarchie. Dans son oeuvre, il s'inspire des traditions picturales du XIVe siècle. Sa manière a exercé une grande influence sur ses successeurs. Ainsi, par exemple, au monastère de Piva, les icônes de fête datant du début du XVIIe siècle ont été exécutées d'après les icônes de Longin.

Dans les oeuvres des peintres qui sont venus après Longin (Mitrofanovic, Kozma et les autres) durant tout le XVIIe siècle se reflétera encore plus ou moins la peinture de Longin, mais quels sont les éléments de sa peinture qui ont été empruntés par ses successeurs et dans quelle mesure, est sujet d'une étude particulière. La présente étude avait pour but de souligner quelques unes des qualités les plus remarquables de ce peintre distingué, ayant surtout en vue la valorisation de ses meilleurs oeuvres — des icônes faisant partie de l'iconostase de Lomnica, ainsi que de constater que Longin a également commencé l'exécution des fresques qui décorent les zones supérieures de l'église (v. fig. 18, parties hachurées).

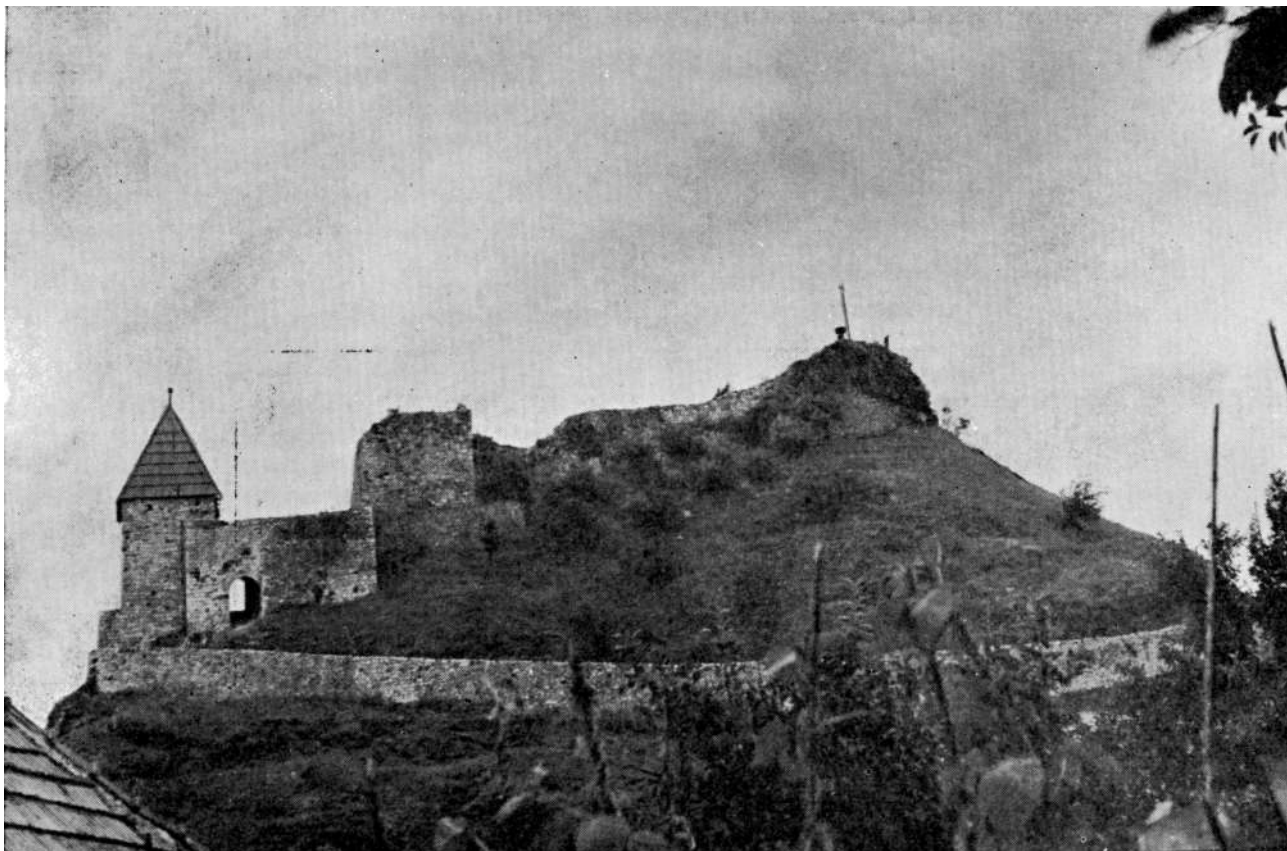
ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

STARI GRAD DOBOJ

— KONZERVATORSKI RADOVI 1962. GODINE —

Kada se u Bosnu dolazi željeznicom od Bosanskog Broda, prva markantnija najava bosanskog srednjeg vijeka pripada starom gradu (Gradini) u Doboju. Ruševine tvrđave Dobor kod Modrice, od koje danas stoje samo najskromniji ostaci dveju kula, ostaju skoro neprimijećene. Tek će obrisi Doboja privući pažnju putnika davši mu mogućnost da stvori prvu sliku o ovoj vrsti spomenika kulture, tako karakterističnih za Bosnu i Hercegovinu. Zatim će, idući na jug, uslijediti drugi stari gradovi u dolini Bosne: Maglaj, Vranduk, Visoki i ostali, a nešto po strani ostaće skriveni Tešanj i Bobovac.

Iznad modernog naselja novog Doboja u ravnici, na ušćima Spreče i Usore u Bosnu, srasla sa stijenama kupastog brijega i opkoljena dotrajanim zdanjima stare čaršije u neposrednom podnožju, dobojska tvrđava, slična ogromnom brodu, usmerenom na jug sa polomljenom palubom, predstavlja vizuelno najizloženiji spomenik kulture na glavnoj saobraćajnici u Bosni — onoj koja dolinom istoimene rijeke povezuje naš sjever sa jugom. Naime, ni jedan naš stari grad ne može se tako dugo razgledati u toku vožnje željeznicom ili drumom kao što je to slučaj kod Doboja. Dolazeći vozom sa sjevera tvrđava se primjećuje da-

Sl. 1 Stari grad Doboj, sjeverna strana, prije radova 1982. god.

I. ISTORIJSKI OSVRT

O staroj dobojskoj tvrđavi dosada su pisali Ćiro Truhelka¹, Đoko Mazalić² i Hamdija Kreševljaković³. Truhelka i Mazalić donijeli su njene planove i dali opis sa istorijskim osvrtom, a Kreševljaković je izložio dokumente o sudbini grada u toku turskog perioda. Sudeći po poznatim dokumentima i vrlo rijetkim pomenima Doboja, proizlazi da je njegova uloga u istoriji Bosne bila sekundarna, ukoliko se ne radi o našoj nemogućnosti da dođemo do važnijih dokumenata njegove prošlosti. Od vremena pisanja navedenih autora do danas, fond pisanih dokumenata o ovome gradu nije obogaćen nijednim novim primjerkom. Tek su ovogodišnji konzervatorski radovi iskorišćeni da se svaki elemenat, važan za sagledavanje njegove prošlosti, što potpunije fiksira i iskoristi.

Usko područje ušća Usore i Spreče u Bosnu, koje uslijed toga predstavlja izrazitu saobraćajnu raskršnicu u kojoj se sijeku putevi sjever—jug i istok—zapad ovoga dijela Bosne, bilo je od najstarijih vremena naseljeno. Nije slučajno da su na ušću Usore pronađeni paleolitski nalazi, inače vrlo rijetki u Bosni. Od tada pa do naših dana život na ovom mjestu može se u kontinuitetu pratiti.⁴

Nekadašnji, centar tog života bila je Crkvina u Makljenovcu neposredno kod današnjeg Doboja u blizini ušća Usore u Bosnu, 2—3 km daleko od današnje tvrđave Doboje. Kada je život na ovom lokalitetu negdje u ranom srednjem vijeku počeo da umire, novo naselje se polako stalo formirati u podnožju nedaleko kupaste kamene glavice, nasuprot ušća Spreče. To je mjesto današnje dobojske stare čaršije. Već tada mogli su nastati prvi skromni začeci docnije tvrđave, koja je u neorganizovanom i nemirnom vremenu VIII—XII vijeka bila sklonište mjesnog stanovništva. No o toj utvrdi mi danas možemo samo da stvaramo sliku maštom i analogijama. Uzaludno je danas tražiti i najskromnije njene ostatke. Suvozd i drvo od kojih je ona mogla biti izvedena, s obzirom na ilirsko-slovensku tradiciju, nestali su u docnijim velikim građevinskim poduhvatima.

U vremenu ojačalog feudalnog društvenog sistema, u XII—XIII vijeku, nepoznati vlastelin župe Usore sagradio je na nekadašnjoj utvrdi svoju kulu-dvor. Ona se nalazila na vrhu glavice, a njeni temelji, otkopani u toku ovogodišnjeg zahvata, ujedno su osnova docnije donžon-kule. Tu je moglo da bude još nekoliko manjih ekonomskih i

odbrambenih objekata, koji su se nalazili neposredno uz kulu (vidi plan grada i sl. 14). U taj sklop ulazila je i ekonomska zgrada obliha zidova.

Ovo najuže i najstarije jezgro današnje tvrđave bilo je vjerovatno u XIV vijeku prošireno na čitav plato gornje tvrđave.

Početak XV vijeka imamo prvi pomen tvrđave Doboje, 28. juna 1415. godine u podgrađu (trgu) ispod grada («... in Uxsora subtus castrum Doboie» ..) logorovali su Sigismundovi vojnici koji su na njegovu zapovjest krenuli u Bosnu protiv kralja Ostoje. Predvodio ih je Ivan Konjara (Johanes de Conhara)⁵. Iz ovoga podatka, pored toga što saznajemo da postoji castrum Doboje, vidimo da je postojalo i njegovo podgrađe, u kome stanuje pomenuta vojska. Nema sumnje da se radi o naselju na mjestu današnje stare čaršije u Doboju.⁶

Ovaj prvi pomen Doboja istraživačima uliva nadu da će nadalje moći lakše da prate njegovu istoriju, ali za kratko. Njegovo ime je i docnije vrlo rijetko ili nikako spominjano.

U februaru 1503. godine Doboje posjeduju Turci, jer tada on već ima tursku posadu sa dizdrom Mustafagom na čelu. Međutim, kada su ga zauzeli nije tačno ustanovljeno. Njegova strateška važnost u to doba bila je svakako velika, jer je nešto sjeverniji grad Dobor još uvijek bio u vlasti Berislavića i zauzet je tek 1536. godine. Docnije, kada se granice turskog carstva pomiču na sjever, uloga Doboja opada.⁷

Godine 1657. on ima 30 čuvara sa pet aga, 1 top i havan, pet buradi baruta. Slično je stanje i 1785, 1800 (kada ima 10 čuvara) i 1804. godine (kada ima 15 čuvara). Početkom XVIII vijeka Doboje postaje sjedište kapetanije, što ostaje do 1831. godine.⁸

Oko Doboja je naročito nemirno krajem XVII i početkom XVIII vijeka. Austrijska granica ponovo je na Savi. Javila se potreba da se sve tvrđave u dolini Bosne osposobe, te je negdje u XVII vijeku Doboje bio generalno modernizovan i prepravljen za savremenu artiljerijsku tvrđavu. Iz tog vremena poticala bi ojačanja na sjevernom i zapadnom zidu gornje tvrđave i zemljani naboj i vrh glavne artiljerijske tabije, kao i niz drugih objekata.

Prva gravira grada sačuvana nam je iz vremena pohoda Eugena Savojskog na Sarajevo. Ona

¹ Ć. Truhelka, Naši gradovi, Sarajevo 1904, 77—80.

² Dj. Mazalić, Vinac i Doboje, GŽM (Glasnik Zemaljskog muzeja) Sarajevo 1958, 237—240.

³ H. Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, Naše starine I, Sarajevo 1953, 21.

⁴ Dj. Basler, Arheološko nalazište na Crkvini u Makljenovcu kod Doboja, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Tuzla 1961, 75—88.

⁵ Fermendžin, Acta Bosnea, 101.

⁶ Imena sa korijenom »dob« karakteristična su za nekoliko naših starih gradova (Doboje, Dobor, Dobrun, Dobrič, Dobra Kuća, Dobrinj, Dobra, rimska utvrda). Stanovnici obližnjih sela Doboje nazivaju i Dobuj, a tako ga spominju i izvjesni dokumenti.

⁷ H. Kreševljaković, nav. djelo.

⁸ Svi podaci H. Kreševljakovića, nav. djelo.

je datirana 16. oktobrom 1697. godine, danom kada je Doboju bez borbe bio predat austrijskoj vojsci (sl. 2).

Na prolazu za Travnik austrijski konzul Josip P. Mitteser imao je vremena da relativno vjerno nacrtaj sjevernu stranu Doboja, te nam je na taj način pružio izvanrednu mogućnost da sagledamo njegovo stanje i izgled u maju 1808. Istom prilikom ovaj iskusni obavještajac i diplomata skicirao je situaciju grada sa neposrednom okolinom na kojoj možemo vidjeti naselje ispod tvrđave sa mrežom ulica koja se ni do danas nije izmijenila. Tada je naselje imalo 70 kuća.¹¹

¹¹ O radu Mitesera u Bosni pisali su H. Kreševljaković i H. Kapidžić (Podaci o tvrđavama u Derventi i Travniku, Naše starine IV, 1957, 210). U ovom radu reprodukovane su i dvije njegove gravire Doboja (sjeverna strana i situacija grada) kao i crtež Doboja iz 1697. godine. Pošto se na ove gravire češće poziva

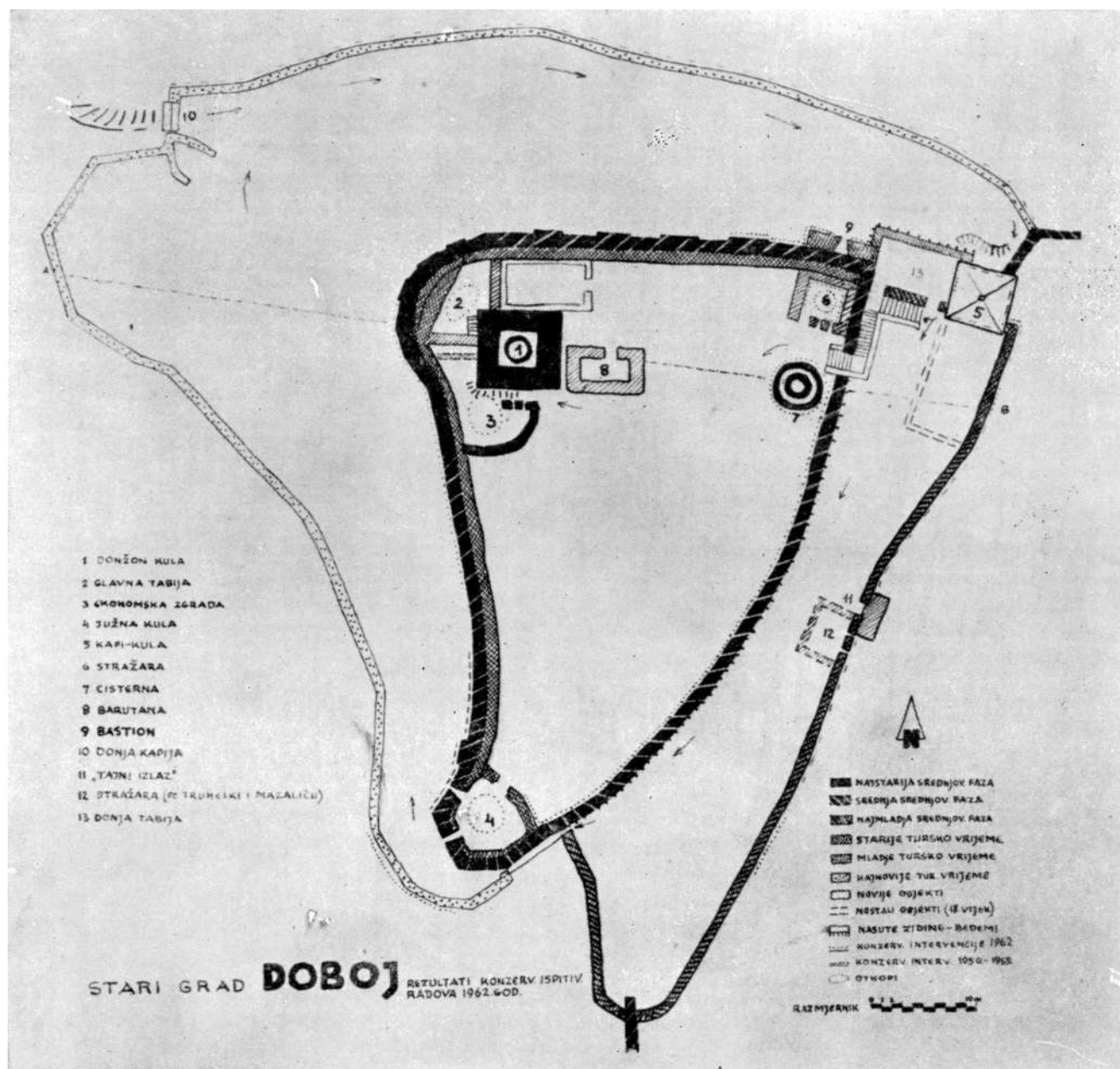
Na dan 5. septembra 1833. godine, kada je izvršeno investiranje Doboja on je imao 5 topova manjeg kalibra, 57 pušaka, 315 malih i 71 veliko topovsko tane, 300 tovara kukuruza u čardacima u rezervi i raznog drugog nevažnog inventara čije spominjanje svjedoči o tadašnjoj ubogosti i zapuštenosti ovoga grada na umoru.¹²

Definitivno je napušten kao vojni logor i tvrđava tek 1851. godine.¹³

vamo jer predstavljaju koristan materijal za restauraciju grada, a one na fotografijama ne pokazuju dovoljnu jasnoću, donosimo u crtežu ono šta će nas najviše interesovati (sl. 2). Gravire potiču iz Državnog ratnog arhiva u Beču a posuđene su iz dokumentacije Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu.

¹² H. Kreševljaković, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, Prilozi Orijentalnog instituta II, Sarajevo 1952, 161.

¹³ H. Kreševljaković, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb 1962, pod »Doboj«.

Sl. 3 Plan grada

Doboj je austrijska vojska zauzela i 1718. godine. Bilo je to u vrijeme drugog pokušaja generala Petraša da prodre u Bosnu, što je imalo za posljedicu požarevački mir. Doboj je tada za kratko vrijeme ušao u red strateški najvažnijih tvrđava i bio je prva jača utvrda prema Austriji. Za vrijeme tih ratova, 1716. godine, jedan odred austrijske vojske pod komandom kapetana Udarihelya zauzeo je naselje u Doboju i donje zidove tvrđave, ali posadu od 1000 momaka, zatvorenu u gradu, nije mogao prisiliti na predaju, te su se napadači povukli⁹. Ako uzmemo u obzir da je tvrđava 1697. godine osvojena bez borbe, ovaj neuspjeh austrijske vojske 19 godina docnije govori nam da je tvrđava u cjelini bila spremnija da dočeka neprijatelja, te da je u međuvremenu morala da bude utvrđena. To je moglo da se nastavi i docnije jer je već 1717. godine Doboj bio na spisku gradova koje je Austrija planirala da

osvoji. Međutim, to je osujećeno Petraševim neuspjehom pod Zvornikom.

Iz nešto docnijeg vremena, odnosno iz 1763. godine imamo jedan kratki opis Doboja («Dobuja») u kome se kaže da je grad čvrsto utvrđen ali bez jake artiljerije. Opasan je kružnim bedemima i ima šanac okolo (?). U pogradau je naselje »sa 50 čisto turskih kuća«.¹⁴

Godine 1749. dobojska tvrđava služila je kao zatvor i u nju su dovođeni osuđenici čak iz Tuzle.¹⁵

Izvjесne podatke o dobojskoj tvrđavi dao je austrijski špijun Božić 1785. godine.

¹⁴ O prilikama oko Doboja za vrijeme ovih ratova vidjeti: G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini 1718–1739, GZM, 1907, 578. H. Kreševljaković i H. Kapidžić, Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine, Sarajevo 1957, 7

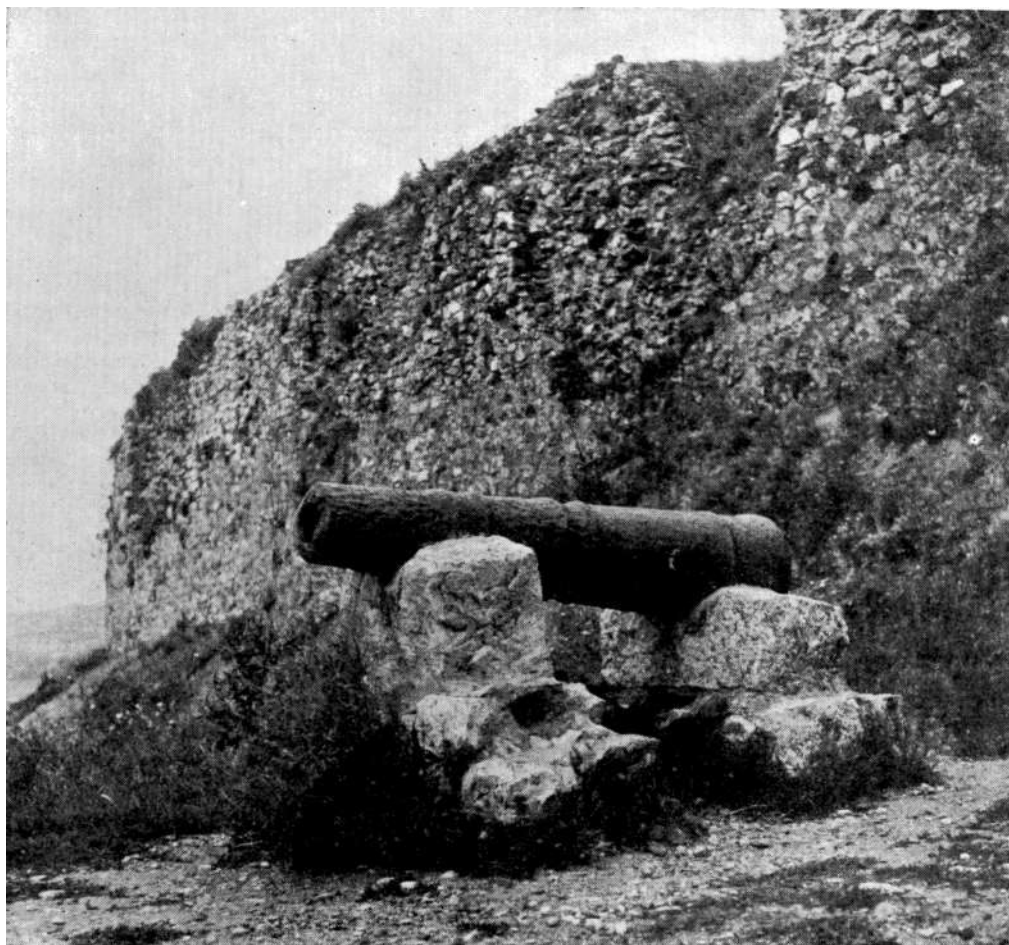
¹⁵ F. Spaho, Pobuna u tuzlanskom srezu pol. 18. v., GZM 1933, 72.

PREGLED RANIJIH KONZERVATORSKIH INTERVENCIJA

Prve radove na popravljanju tvrđave poslije napuštanja 1851. godine, izvela je austrougarska uprava 1381. godine. Spomen na ovu obnovu ostao je zabilježen na jednom kamenu u zidu kojim je

bio podzidan južni dio glavne tabije i koji se jasno izdvaja od ostalih zidova koji nisu obnavljani.

Godine 1915, konzervatorskim radovima na Doboju rukovodio je kustos Zemaljskog muzeja

Sl. 4. Istočni zid gornje tvrđave. Top je donešen na grad u novije vrijeme.

Vejsil Čurčić.¹⁶ Tada je postavljen krov nad kapikulom, koja je vjerojatno i nadozidana pri vrhu, a na istočnom zidu gornje tvrđave izvedene su na mjestu starih kamenih stepenica nove betonske neizgledne i neadekvatne. Tih godina odnesen je sa Doboja posljednji stari top, koji je Truhelka 1904. godine vidio i fotografisao.

U toku Narodne revolucije 1941—1945. godine, tvrđava u Doboju je bila još jedanput adaptirana u savremeno ratno utvrđenje. Neprijatelj je njegove tabije iskoristio za izgradnju provizornih bunkera (na donžon-kuli, južnoj kuli, glavnoj tabiji i na platou gornje tvrđave). Iz istog vremena je betonskom pločom pokrivena hala ispod glavne tabije. U toku borbi oko Doboja zidovi tvrđave bili su na nekoliko mjesta pogođeni i oštećeni artiljerijskim zrnima. Kapikula je ponovo ostala bez krova.

Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH izvodio je manje spasavalačke i konzervatorske radove na tvrđavi u toku 1950, 1952, 1953. i 1955.

II. PREGLED OBAVLJENIH POSLOVA

Prije nego što se detaljnije zadržimo na arheološko-arhitektonskoj problematici dobojske tvrđave a u svjetlu novih podataka koji su dobijeni ovogodišnjim konzervatorskim radovima, o čemu će biti riječi u narednom poglavlju, izložićemo ukratko opšti pregled radova u toku konzervatorskog zahvata 1962. god. (vidi plan grada).

Istočni zid gornje tvrđave, onaj koji spaja kulu uz stepenice na zapadu i šestostranu kulu na jugu, većim dijelom bio je izgubio svoju spoljnu kamenu oplatu, a dijelom i polovinu jezgra od lemljenog kamena i maltera. Traženjem zdrave podloge moralo se na ovom zidu oboriti još oko 15 m³ zida. Da bi se došlo do zdrave podloge na vrhu ovoga zida, koji je na toj visini bio naročito jako oštećen, morao se uz čitavu njegovu dužinu iskopati rov dubok oko 80 cm, pošto je kruna zida bila već odavno iščezla. Od ukupne mase kamena uzidanog 1962. godine u dobojsku tvrđavu, na ovaj zid otpada oko polovina (sl. 4 i 5).

Stepenice iz 1915. g. na istočnom zidu, izvedene u kamenu i betonu i dotrajale, zamijenjene su novim, a na betonsku konstrukciju stepenica postavljena je kamena oplata (sl. 5).

Kula uz stepenice (sl. 11) je otkopana do nivoa tla gornje tvrđave, njeni zidovi su konzervirani, istočni zid¹⁹ je adaptiran u stepenice za

godine. Tokom tih zahvata rekonstruisani su donja ulazna kapija i zid sa njene desne strane, kapikula je ponovo pokrivena drvenini šiljatim krovom sa sindrom, konzervirana je kruna kružnog zida donje tvrđave a najopsežniji radovi obavljani su na južnom dijelu zapadnog zida uz južnu kulu, koji je iz osnove prezidan. Međutim, dobojska opština, koja je uglavnom finansirala ove zahvate, nije pokazala spremnost za saradnju sa Zavodom, radovi su povjereni neukim izvođačima i radnicima, te je Zavod, uvidjevši da se radovi na zapadnom zidu obavljaju nestručno, bio prisiljen da ih obustavi pravosnažnim rješenjem o zabrani.¹⁷

Ovogodišnji konzervatorski radovi bili su daleko obimniji kako u pogledu finansijskih sredstava tako i po veličini obavljenih radova.¹⁸ Oni su nastavak napora da se ova srednjovjekovna tvrđava dovede u stanje tehničke ispravnosti ali ne predstavljaju njihov završetak. Radove na konzervaciji Doboja potrebno je nastaviti.

penjanje na bastion uz ovu kulu, koji je opet nadozidan i završen sa debelom parapetom i otvorom za top na sredini (sl. 13).²⁰

Sjeverni zid gornje tvrđave (sl. 13) obnovljen je samo u dužini od 10 m, računajući od postamenta iznad kule uz stepenice prema glavnoj tabiji. Pošto je ovo zidno platno sastavljeno iz dva zida različitog porijekla, obnovljena je samo njegova spoljna polovina (starija), dok je unutrašnja polovina (mlađa) adaptirana u stepenice, tako da se po zidu može hodati. Rekonstruisani dio spoljnog zida završen je na vrhu sa tri puškarnice. Kada on u cjelini bude restauriran, a treba samo nadozidati spoljni zid do visine od 1 m iznad postojećeg unutrašnjeg zida, onda će se sa bastiona na istoku moći prelaziti na glavnu tabiju ovim zidom.

Opsežniji radovi vršeni su još na glavnoj tabiji, čiji je zid sa zapadne strane (južna polovina) prezidan iz temelja, tabija je otkopana do dubine od 160 cm, otkopani zidovi su konzervirani a čelo tabije je, na osnovu Miteserovog crteža, restaurirano sa 7 artiljerijskih otvora (puškarnica) (sl. 14, 16).

Donžon uz glavnu tabiju je otkopan samo do dubine od oko 50 cm kako bi se identifikovali

¹⁶ Na žalost o ovim radovima nije ostalo pisanih dokumenata.

¹⁷ O ovim radovima: Izvještaji Zavoda, Naše starine I, 204—208, II, 268 i arhiv Zavoda, dosije »Doboj«.

¹⁸ Finansiranje konzervatorskih radova na Doboju u 1962. godini vršeno je iz udruženih sredstava Saveznog fonda za unapređenje kulturne djelatnosti (3.000.000 din.) Republičkog fonda (2.500.000 din.) i sredstava NOO Doboj (2.000.000 din.). Projekat su izradili prof. ing. Esad Kapetanović i ing. arh. Nede-

ljko Rosić. Radovi su izvođeni preko režijskog odbora pod stručnim rukovodstvom Zdravka Kajmakovića i tehničkim nadzorom ing. arh. Remzije Korkut.

¹⁹ U toku mog odsustva sa radilišta, majstori su na svoju »samoinicijativu« na istočnom zidu uz ovu zgradu izveli dva slijepa prozorčića, koji tu nikada nisu postojali.

²⁰ Vrh ovoga bastiona nije nadozidan do prvobitne visine jer se išlo za uštedom sredstava. Da je on bio viši, ostavili smo da svjedoči jedan vrh staroga zida, koji je samo konzerviran.

Sl. 5 Istočni zid poslije zahvata (uporediti sa slikom 4).

njegovi temelji, a njegova istočna strana, koja je prijetila da se sruši, je podzidana,

Zgrada uz glavnu tabiju djelomično je otkopana do dubine od 2 metra. Radove na otkopavanju potrebno je nastaviti (sl. 8).

Isto to urađeno je i u prostoru južne šestere-strane kule koja je otkopana do dubine od 1,80 m. Istočni zidovi ove kule nadozidani su do visine od 1 m.

Zapadni zid gornje tvrđave obnovljen je u dužini od 18 m sa sjeverne strane, odnosno do svoje polovine. Južna strana ovoga zida obnavljana je prilikom ranijih konzervatorskih zahvata u toku 1953. godine. Ostala je još netretirana sredina zida (sl. 1).

Južni vrh donje tvrđave morao je biti prezidan pošto je prijetila opasnost da se obruši na kuće ispod ove najstrmije strane tvrđave.

»Tajni izlaz« na istočnom zidu donje tvrđave je zazidan pošto je izgubio svaku funkciju. Propuštajući kamenje sa grada ovaj otvor je predstavljao stalnu opasnost za gradsko naselje u podnožju tvrđave.

Novootkrivena cisterna na tvrđavi je otkopana, prezidana i konzervirana (sl. 10, 11, 16).

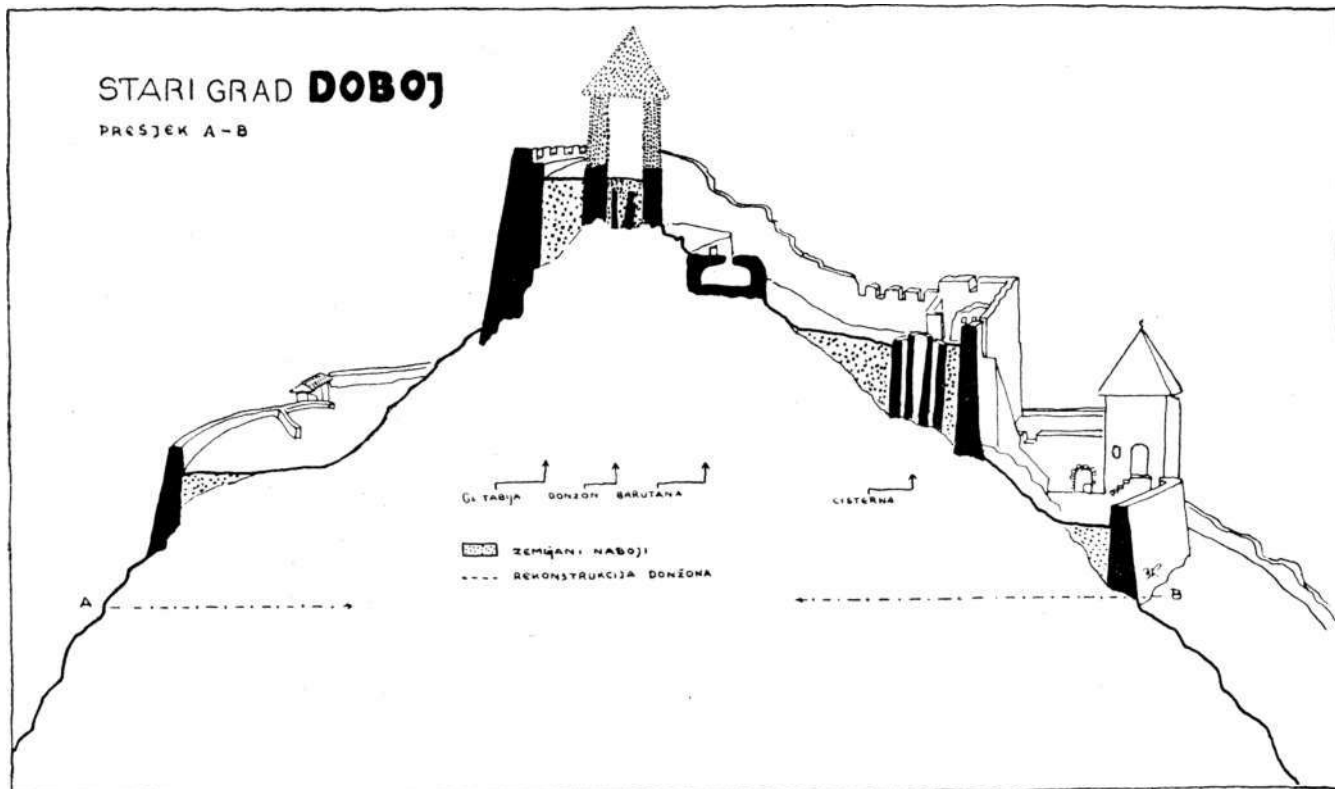
Pored toga izvršen je niz manjih konzervatorskih intervencija na pojedinim dijelovima, kao na primjer: učvršćenje pokrenutih blokova kamena, fugovanje, nadomještavanje ispalih kamenih blo-

kova, adaptacija kružne staze oko gornje tvrđave, zidanje zaštitnih parapeta, stavljanje podesta i kaldrme, nivelacija tla, nadomještaj šindre na otkrivenim površinama krova na kapikuli i ulaznoj kapiji, itd. (vidjeti plan).

Sa grada je uklonjena vatrogasna sirena koja više od 60 godina stoji na glavnoj tabiji, a već ranije porušeni betonski spomenik omladinskih radnih brigada (pruga Šamac—Sarajevo), uz šesterestranu kulu iskorišćen je kao sporedni građevinski materijal.²¹

Pristupajući konzervatorsko-restauratorskim radovima na dobojskoj tvrđavi imali smo na umu slijedeće: tamo gdje je iz bilo kojih razloga bilo nemoguće doći do tačne predstave o starijem izgledu objekta, izvršena je samo njegova konzervacija, a tamo gdje je raniji izgled mogao da bude uočen, bilo na osnovu dokumentacije ili po logičnim pretpostavkama, izvršena je potpuna ili

²¹ Ovom prilikom želim da se ogradim od načina na koji je rekonstruisana južna strana glavne tabije. Analogno sjevernoj strani, koja je prvobitna, južnu stranu trebalo je rekonstruisati sa jednim plitkim kontraforom (pilastrom) a prelaz sa vertikalnih zidova tabije na nakošene zidove zapadnog zida izvesti preko jednog sferično izvijenog polja kakav se vidi na sjevernoj strani tabije. Nesporazumom među ljudima koji su me zamjenjivali u toku moga odsutstva sa radilišta, moj plan, ostavljen u dnevniku, nije realizovan.

Sl. 6 Presjek tvrđave pokazuje debele naboje zemlje uz zidove.

djelomična rekonstrukcija, smatrajući to najpodesnijim vidom konzervacije. Na primjer, Mitese-rova gravira dozvoljavala je rekonstrukciju vrha sa puškarnicama na sjevernom zidu tvrđave (sl. 2). Zato su te puškarnice ovdje i realizovane (sl. 13). Istočni zid, međutim, završen je ravno, jer o izgledu ovog zida, odnosno njegovog vrha, nemamo nikakvih podataka. Ali, sam zid je rekonstruisan pošto su za to bili dovoljni njegovi temelji ili sačuvano jezgro. Ukoliko se pak pronađu dokumenti iz kojih bi se sagledalo kako je ovaj zid bio završen, on će se moći tako završiti, te je zbog toga zid u cjelini ostavljen nešto nižim nego što je on svakako bio (sl. 5). Znači, držali smo se principa: odrediti stepen rekonstrukcije za svaki objekt posebno u zavisnosti od mnoštva elemenata, imajući na umu da je nepotrebno i štetno nasilno i isforsirano obnavljanje svakog detalja, jer bi to

moglo da umanja izvjesne likovno-emotivne kvalitete ove srednjovjekovne tvrđave-ruine. Ali u isto vrijeme smatrali smo da se proces propadanja ovakvog objekta može uspješno zaustaviti globalnom obnovom ugroženih zidnih masa, a to je, u krajnjoj liniji, omogućavalo da tvrđava ponovo dobije svoje prvobitne prostrano arhitektonske i siluetne kvalitete. Naravno da se pri tome nije moglo ići, niti je to bilo potrebno, za nekim daljim istorijskim rekonstrukcijama. O izgledu grada prije 1697.²² godine mi nemamo nikakvih podataka (sl. 2). Grad je zamišljen onako kako je on izgledao krajem XVII i početkom XVIII vije-

²² N. starine IV, gravira na str. 209.

Sl. 7 Presjek prizemnog prostora donžona sa cisternom

Sl. 8 Sjeveroistočni ugao ekonomske zgrade u toku otkopavanja.

ka.²³ Svim nadogradnjama na ovoj tvrđavi, koje su, kako se to može vidjeti, bile brojne, poklanjana je jednaka pažnja i ravnopravan tretman. Radeći ovako, mi smo imali na umu da dobojska tvrđava treba da dobije određenu namjenu za kulturno, ekonomsku eksploataciju, i da ona, ipak, nije takav objekat koji bi trebalo samo iskoristavati u naučnoispitivačke svrhe u užem smislu riječi.

U toku rada upotrebljavan je stari i novi kamen skoro u istoj srazmjeri. Stari kamen korišten je pretežno za oplatu. On je dobijen rušenjem oštećenih zidnih masa i iskopom, a novi kamen nabavljan je u kamenolomu »Spreča«. S obzirom na razliku u boji između ove dvije vrste kamena, pazilo se da se, polazeći sa zidanjem od zdrave podloge, izvrši blagi »mozaički« prelaz sa starog na novi materijal. Tako je novi kamen stavljen odmah na početku nadozidavanja, ali u minimalnoj količini, da bi se njegovo prisustvo povećalo prema vrhu, koji je skoro potpuno završen u novom kamenu. Zahvaljujući ovome razlike u zidovima na prvi pogled teško se uočavaju, ali pažljivo oko uvijek će ih razdvojiti. Na taj način novi kamen obilježava granicu tretirane površine. Ovaj metod ublažuje neminovnu razliku između tretiranih i netretiranih površina, koje su ponekad drastično uočljive (sl. 5).

Kao vezivo upotrebljavan je produžni (1:3:6) i cementni malter. Cementni malter korišten je odmah, na početku nadozidavanja zidova do 1 m

Sl. 9 Zapadni dupli zid g. tvrđave u toku obrušavanja u svrhu traženja zdrave podloge.

;visine i na završetku zida, opet u visini od 1 m. Pazilo se da se prelazi između produžnog i cementnog maltera obave postepeno kako bi se umanjila opasnost pucanja zida usljed različitog ponašanja. Tako su novoprizidane zidne mase, koje su ponekad dosezale visinu od preko 10 m, dobile betonsko postolje i »kapu«.

III. REZULTATI ARHEOLOŠKO-ARHITEKTONSKIH ISTRAŽIVANJA

Donžon-kula. Da je negdje uz glavnu tabiju postojala donžon-kula, svjedočila je Miteserova gravira iz 1808. godine (sl. 2). Pažljivim posmatranjem ona se može primijetiti i na graviri iz 1697. godine kao najistaknutija tačka tvrđave. Mazalić je takođe ispravno pretpostavljao lokaciju donžona negdje uz glavnu tabiju, ali je mislio da je on srušen od strane Turaka pošto je predstavljao dobru metu za artiljerijska oružja. Međutim, sudeći po gravirama, on je nadživio mnoga bombardovanja topova i mogao je definitivno propasti tokom XIX vijeka, kada je dobojska tvrđava polako napušтана u cjelini.

Relativno visoki zidovi donžona mogu se vidjeti na graviri nepoznatog autora koji je donio »Slovinac« za 1880—1881. godinu, strana 133.

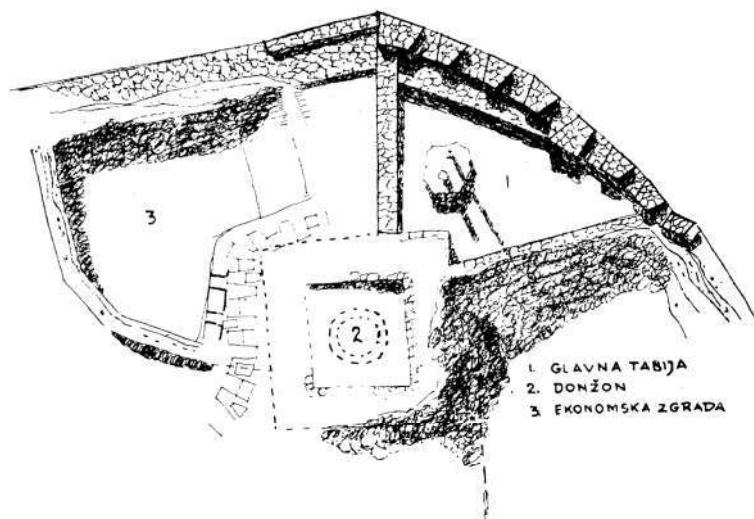
Blagodareći pomenutim gravirama, temelje donžona nije bilo teško odrediti. Trebalo je samo na postamentu iznad barutane skinuti rastinje pa da se oni u osnovnim konturama odrede. Otkopa-

vanjem je ustanovljeno da je donžon imao kvadratičnu osnovu. Zidovi su bili debeli 175 cm, a strane spolja iznosile su 7,20 m. Jedan dio zida sačuvan pod zemljom tabije, pokazuje da je kula bila ozidana od lijepo tesanih i pravilno složenih kamenih pravougaonika, po čemu se odvađa od ostalih objekata na tvrđavi. Jugozapadni ugao donžona ulazi u prostor tabije; na njega se samo prislanjaju poprečni i istočni zidovi tabije. On se nalazi na najistaknutijoj tački kamene glavice. Zbog toga se donžon, zajedno sa kompleksom neposredno uz njega (prostor na kome je danas tabija i ekonomska zgrada), mora smatrati najstarijim jezgrom staroga Doboja. On je prva utvrđena kula dvora nepoznatog vlastelina župe Usora (sl. 14).

Sa zapadne strane donžona nađeno je na dubini od 30 cm nekoliko kamenih stepenica. Ulaz u donžon nalazio se, znači, na toj strani.

U podrumskom prostoru ove kule nađena je još jedna mala cisterna za vodu sa ljevkastim nabojem plave ilovače uz zidove donžona, šoderom i kružnim bunarom ozidanim od kamena.

²³ Isto, Miteserovi crteži Doboja na strani 208.

Sl. 10 Novo stanje najstarijeg jezgra u Doboju.

Sistem je u osnovi isti kao i kod donje cisterne, o kojoj će biti posebno riječi. Ova cisterna bila je jedan od uzroka dočnije propasti donžona, jer je voda, koja se akumulirala u oštećenoj cisterni, skoro potpuno razorila istočni zid kule, koji je nadnesen nad platoom tvrđave, te je voda tuda jedino mogla da otiče (sl. 7).

Jedan profilisani ulomak nekog vijenca ili konzolice nađen u štu ekonomske zgrade vjerojatno je porijeklom sa donžona (sl. 17).

Odsustvom najistaknutije i najtvrđe kule na dobojskoj tvrđavi njena panorama je znatno osiromašena. Iz tih razloga donžon bi trebalo restaurirati do visine od oko 12 m i završiti kao ruinu (sl. 19).

Ekonomska zgrada. Raniji istraživači Doboja smatrali su ovu zgradu cisternom.²⁴ Polukružnog je oblika i prislonjena je sa južne strane donžona i glavne tabije. Na zapadnoj strani naslonjena je fra zid tvrđave (sl. 14).

Zgrada je otkopana do dubine od 1,40 m, no kopanje još nije završeno; obustavljeno je na dubini 30 cm niže od malih prozorčića nađenih na sjevernom zidu zgrade (sl. 8). Zapadni ugao ovoga prostora bio je podzidan nakošenim zidom debelim 40 cm. On je, sudeći po tome što je nakošen, podignut dočnije kada je počelo nasipanje prostora na glavnoj tabiji. U blizini ovoga zida, koji je morao da bude srušen jer ga je zemlja sa tabije već bila prevrnula, na dubini od 180 cm (20 cm ispod sadašnjeg tla zgrade) nađeni su ostaci pepela, ugljvlja i ulomaka pečene gline, na osnovu čega se može zaključiti da se radi o peći — ognjištu. Pošto su sredstva bila iscrpljena, ova mala sonda je ponovo zatrpana kako bi se drugom prilikom mogla ispitati. Pored ovog nalaza, na istoj dubini nađeni su dva ulomka kamena od žrvnja i dva profilisana kamena: jedan je ulomak

rimskog cipusa a drugi je dio neke profilisane konzole sa donžona (sl. 17). Ulomak cipusa ima profile sa tri strane dok mu je četvrta, šira strana ostala neobrađena. Na užim bočnim stranama nalaze se plastične reljefne predstave grančica sa srololikim listićima. Ulomak je rađen u mekom kamenu, muljiku, i nije moguće reći je li on na tvrđavu donesen sa bliskog rimskog lokaliteta na Usori (Crkviea), ili je rimska stanica postojala na mjestu današnje tvrđave. Jedan ulomak rimske plastike bio je 1959. godine uzidan u zid kod donje kapije pa je dočnije nestao.²⁵

Nalazi keramike nisu bili brojni i svode se samo na skromne ulomke srednjovjekovne i turske crne i sive keramike.²⁶

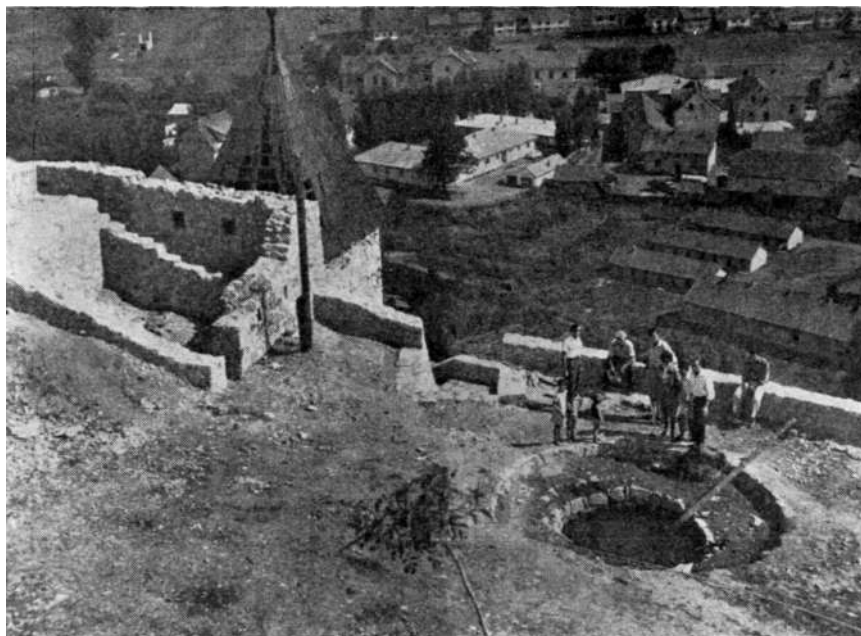
Gdje su bila ulazna vrata ove zgrade nije bilo moguće sa sigurnošću ustanoviti. Može se samo pretpostaviti da su ona morala biti negdje na

²⁵ Č. Truhelka (nav. djelo, 78) kaže da je jedan od dokaza srednjovjekovnog porijekla dobojskog grada i postojanje nekoliko ulomaka srednjovjekovne plastike uzidanih u njegove zidove, ali on ništa detaljnije ne kaže o njima. Ulomak rimske plastike našao je Dj. Mazalić 1948. godine uzidan u zid kod donje kapije. Ulomak je bio dug 17 cm i predstavljao je zadnje noge konja. Rađen je tehnikom dubokog punktiranja svrdlom. Tih ulomaka danas nema na gradu, a ovaj rimski je, izgleda, prenesen u Zagreb. O rimskom lokalitetu Crkvini na ušću Usore vidi: W. Radimsky, Rimska utvrda na Crkvini i kastrum kod Doboja, GZM, 1891, 251; Istri, Dalji predmeti nađeni kod rimske utvrde na Crkvini kod Doboja, GZM, 1892, 190; Dr K. Patsch, Epigrafski nalodaji iz godine 1895, GZM, 1895, 573; Isti, Mali rimski nalodaji i posmatranja, GZM, 1897, 530; I. Čremošnik, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci u Sarajevu, GZM, 1951, 249—50. Iscrpan pregled kulturnih slojeva na Crkvini od paleolita do srednjeg vijeka dao je Đuro Basler (Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu kod Doboja, Clanci i grada za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Tuzla 1961, 75—88). Na istom mjestu ostala literatura.

²⁶ Svi nalazi pohranjeni su u Zavičajnom muzeju u Doboju.

²⁴ Č. Truhelka, nav. djelo, 80 (plan grada).

Sl. 11 Pogled sa tabije na stražaru uz bastion (lijevo), ulaz na g. tvrđavu i novopronađenu cisternu koja je uspješno korištena za akumulaciju vode potrebne radilištu. Stanje u toku rada.

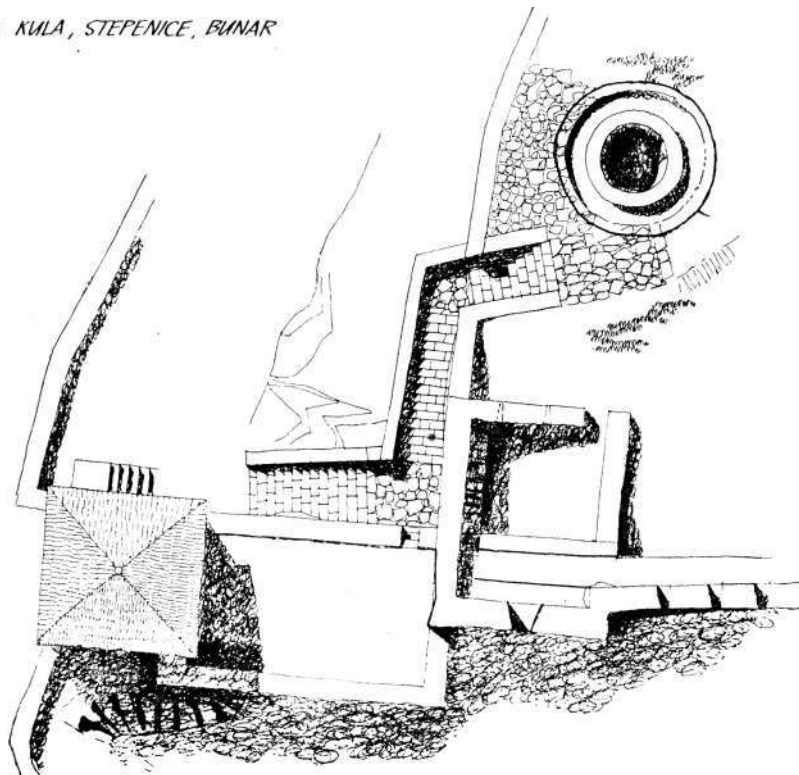
kraju koridora koji čine paralelni tokovi uže polovine zapadnog zida zgrade i južnog zida donžona (sl. 14).

Čatrnja. Prilikom otkopa jarka uz istočni zid gornje tvrđave, u blizini stepenica, sa lijeve strane, otkopan je spoljni zid dosad nepoznatog objekta. Praćenjem ovoga zida otkopom ustanovljeno je da je on kružnog oblika. Unutar njega pronađen je još jedan manji kružni zid, te je bilo ja-

sno da se radi o cisterni za vodu. Zatim je cisterna u potpunosti otkopana (sl. 11).

Prečnik otvora spoljnog kruga cisterne iznosi 5,69 m, a unutrašnjeg 2,5 m. Između ova dva koncentrična kruga nalazi se čitav sistem slojeva plave i crvene gline i pijeska. Plava glina nalazila se i na dnu cisterne. Unutrašnji zid cisterne ozidan je od pritesanih, u redove složenih, kamenih pravougaonika. Oni su djelomično tokom vremena, naročito u gornjim zonama, poispadali, te

ULAZNA KULA, STEPENICE, BUNAR

Sl. 12 Sjeveroistočni ugao grada poslije radova.

Sl. 12 Cisterna poslije konzervacije i djelimične rekonstrukcije

su ove površine bile docnije zamijenjene običnim kamenom slabije izrade. Sedreni kvadri od kojih je nekada bila izgrađena cisterna u cjelini, nađeni su u kompaktnosti jedino u donjim zonama. Cisterna se od vrha prema dole sužava, a sami vrh dna mogao je biti zaobljen.

U donjim zonama na zidovima bunara nađen je karakteristični hidroulični malter sa par slojeva. Prvi sloj sastojao se od čistog kreča (0,7 cm), a preko njega je stavljeno nekoliko krečnih premaza. Da se ne bi narušila nepromočivost sistema glinenih slojeva između zidova, ovaj prostor nije otkopavan te nismo u stanju da kažemo da li je i spoljni zid bio omalterisan, ali na osnovu izvjesnih indicija koje nam daje sistem glinenih slojeva, proizlazi da on nije morao da bude omalterisan. Njegova funkcija je bila da pridržava posljednji glineni sloj.

Dobojska cisterna daje nam mogućnosti da jasno sagledamo kako su funkcionisale cisterne ovoga tipa.

Pošto je unutrašnji zid cisterne bio malterisan, postavlja se pitanje kako je u njega doticala voda, tim prije što nisu nađeni nikakvi kanali. Tek na dnu, u mulju, pronađena je tanka željezna cijev promjera 1 cm.²⁷ Pretresom sedrenih kvadra ustanovljeno je da su izvjesni blokovi u donjim zonama objekta, sa zapadne i sjeverne strane, bili povezani umjesto malterom, kako je to inače slu-

²⁷ Gdje je cijev mogla da stoji nije bilo moguće ustanoviti.

čaj kod ostalih površina, sitnim šljunkom.²⁸ Postaje jasno da je unutrašnji krug cisterne samo jedan dio ovoga komplikovanog sistema iz koga se neposredno crpila akumulirana voda. Ali voda se isto tako zadržavala i u međuprostoru ispunjenim glinom i pijeskom, čija je glavna funkcija filtracija vode. Voda se, dakle, slijevala površinskim tokom sa padina gornje tvrđave u međuprostor između spoljnog i unutrašnjeg zida cisterne, koji je morao biti kaldrmisani. Ispod kaldrme voda je prolazila u sloj šljunka širok oko 25 cm i po zakonu spojenih sudova prolazila u unutrašnji krug cisterne na samom njenom dnu. Da ne bi voda istekla izvan spoljnog kruga ona je od njega izolovana debelim slojem plave gline koji se inače produžava i ispod dna cisterne, a da ne bi ulazila u prostor za akumulaciju, te na taj način oštetila zid, postavljen je nešto tanji sloj naboja crvene gline (terra rossa), koji se pri dnu tanjio da bi odmah iza polovine dubine cisterne iščezao i bio zamijenjen slojem pijeska. Prolazeći

²⁸ Šljunak umjesto maltera nađen je na cisterni grada Zvečana. Sistem zvečanskih cisterni u osnovi je sličan dobojskom. (Arh. Ivan Zdravković, Rezultati konzervatorskih ispitivanja i radova na gradu Zvečanu, Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd 1961, 92, 93).

Ovo pokazuje da je građenje cisterni na ovakav način bilo u srednjem vijeku veoma rasprostranjeno. Ovako komplikovan sistem cisterni gradio se, izgleda, prije svega na tvrđavama gdje je zemljište za cisterne bilo nepodesnije za zadržavanje vode.

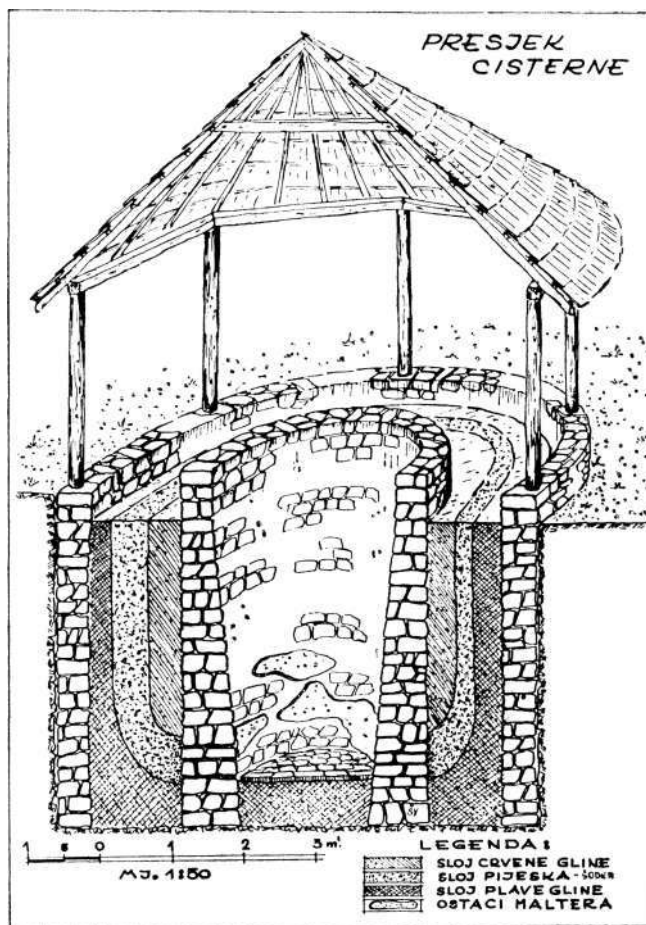
u cisternu kroz pijesak i akumulirajući se djelimično u međuprostoru sa pijeskom, voda je prečišćavana, odstranjivano je štetno ilenje cisterne te se ona rjeđe čistila. No, na ovaj način regulisana je i temperatura vode jer je njen jedan dio prilikom crpljenja nadolazio iz prostora sa pijeskom; na taj način naši stari graditelji cisterni konstruisali su izvrstan rashladni uređaj. Hidroulički malter²⁹ u unutrašnjem krugu cisterne onemogućavao je kvašenje zida, imao je izvjesne higijenske funkcije i usmjeravao je priticanje vode samo na određenim površinama pri dnu bunara.³⁰

Ispitivanja nisu našla nijedan element koji bi govorio da je unutrašnji krug (bunar) bio odozgo presvođen kupolastom kalotom, iako se ta mogućnost još ne mora isključiti. Ali, s obzirom da je cisterna morala imati zaštitni krov, te uzevši u obzir debljinu zidova, čini se da će pretpostavka da je krov bio od drveta imati najviše opravdanja. Kako je on mogao izgledati, pokazujemo u pokušaju rekonstrukcije na sl. 13.

Postavlja se pitanje kada je mogla nastati ova cisterna. Na glavici na kojoj je sagrađena tvrđava nema izvorske vode. To nam govori da je sa prvim fortifikacionim objektom morala postojati i cisterna. Cisterna nađena na donžon-kuli na glavnoj tabiji svakako je starija od ove. Arheološki nalazi prilikom otkopavanja sasvim su siromašni, što je i razumljivo jer je cisterna pored redovnih čišćenja bila relativno dugo u upotrebi. Zemljane lule sa početka XIX vijeka nađene su na samom dnu, a i željezna cijev, o kojoj je bilo riječi, ne može biti starija od XVIII vijeka. Dodavši tome da je kod starih Dobojslija još uvijek živo sjećanje na pričanje njihovih roditelja da su u doba velikih suša donosili vodu sa »Gradine«, možemo zaključiti da je cisterna polako zatrpavana od 1851. godine, kada je grad napustila turska vojna posada, do sedamdesetih godina proš-

²⁹ Pod ovom vrstom maltera, koji ne propušta vodu ni pod kakvim uslovima, mislimo da treba podrazumijevati samo malter koji se pravio od crvene gline i kreča. On je čvrst kao kamen, krt, a površina mu se lako glača. Od njega treba razlikovati malter sa tucanom opekam umjesto pijeska, koji se još od rimskog doba upotrebljavao za malterisanje ploha koje se prije svega žele slikati. Takve maltere imala je većina džamija iz 16 vijeka u BiH jer je njihova unutrašnjost bila oslikavana (Aladža u Foči, Arnautija u Banjoj Luci, Sulejmanija u Bijeljini). Ovaj malter lakše je specifične težine od svakog drugog maltera te je naročito bio podesan za pokrivanje potkupolnih prostora. On nije higrouličan već higroskopičan, te je stavljen kao podloga drugom bijelom sloju koji je obično oslikavan. Na taj način on je državao vlagu iz zidova. Njegova higroskopičnost posljedica je prisutne opeke. (O ovim malterima pisali su Rajko Sikimić i Vinko Durović u Zborniku za zaštitu spomenika kulture za 1960. i 1956. godinu).

³⁰ Cisterna skoro u potpunosti identična dobojskoj otkopana je na Bobovcu 1961. godine (Ivo Bojanovski, Stari grad Bobovac i njegova konzervacija, Naše starine VIII, 1962, 76, 77, sl. 5). Autor smatra da je unutrašnji krug bobovačke cisterne nastao docnije, kada je spoljni krug počeo da propušta vodu.

Sl. 13 Sistem dobojske cisterne.

loga vijeka. Kada je tvrđavu ispitivao dr Ćiro Truhelka prvih godina našega vijeka, ona je već bila zatrpana šutom i zemljom i Truhelka je nije mogao vidjeti. Otud njegovo pogrešno određenje polukružne zgrade kao cisterne.

Solidnost izvedbe i konstrukcija čatrnje upućuje nas da ovdje vidimo djelo primorskih majstora, poznatih na našem širem području kao izvrsnih graditelja ovakvih objekata.³¹ Međutim, na pitanje kada je mogla nastati ova cisterna, teško je sa sigurnošću odgovoriti. Iz činjenice da je ona djelo primorskih majstora i da se nalazi na platu gornje tvrđave, koja je nesumnjivo srednjovjekovna, proizlazilo bi da je i čatrnja mogla nastati u predturskom vremenu. Ovo tim prije ukoliko još uvijek nije indentifikovana neka druga čatrnja na ovom dijelu grada. (Čatrnja u podrumu donžona je starija od ove, ali ona je vrlo malog kapaciteta da bi mogla da zadovolji potrebe cjelokupne posade. Voda iz čatrnje u donžonu korišćena je od užeg kruga ljudi i čuvana kao posljednja rezerva u najtežim časovima kada je donžon jedino ostajao neosvojen.) U prilog datiranja dobojske čatrnje u predturski period govorile bi i analogije između nje i čatrnji na Bo-

³¹ K. Jiriček, Istorija Srba, knj. II, Beograd 1952. 114.

bovcu i Zvečanu, koje su određene kao srednjovjekovne. Našu čatrnju Turci su samo obnovljali.³²

Međutim, ovakvom datiranju može da se suprotstavi činjenica da je dobojska čatrnja djelomično ukopana u zemljani naboj, formiran uz istočni zid gornje tvrđave. To znači da je čatrnja svakako mlađa od ovoga zemljanog naboja, koji na mjestu čatrnje dostiže debljinu od 3—4 m. (U donjim dijelovima čatrnja je, pretpostavljamo, ukopana u stijenu.). Zato se postavlja pitanje kada je izvršeno nasipanje terena unutar tvrđave. Mi znamo da je takvih nasipanja bilo u turskom vremenu i to vrlo kasno,³³ a smatra se da je to karakteristika artiljerijskog doba, kada se javila potreba za tabijama. Lokacija dobojske čatrnje mogla bi se vrlo uspješno iskoristiti za tvrđenje da je takvih nasipanja bilo i u srednjovjekovnom periodu i da je teren niveliran nasipanjem ne samo da bi se zidovi ojačali i formirale artiljerijske tabije već i radi dobijanja podesnijeg prostora za organizaciju života na tvrđavi. Plato gornje tvrđave, koji je danas skoro ravan, bio je prije ovih nivelacija krševit, jako ukošen te skoro neprohodan. Pored organizovanih nivelacija, nasipanje je vršeno i spontano — zatrpavanjem tokom vremena. Ipak, ovdje u Doboju nanos zemlje nije mogao dostići debljinu potrebnu za izgradnju čatrnje prije XV vijeka, te nam se nje-

³² Cisterna je nekada bila ozidana od sedrenih blokova. Oni su se zadržali još uvijek na njenim donjim zonama. Gornji zid unutrašnjeg kruga cisterne zidan je lomljenim kamenom te je očigledno da je u izvjesnom periodu cisterna bila srušena i ponovo opravljena. To takođe potvrđuje njenu relativnu starost.

³³ Polovinom XVIII vijeka Sarajlije su bile često mobilisane da nasipaju tabije na sarajevskoj tvrđavi (Hronika Mula Mustafe Bašeskije, prevod M. Mujezinovića, u rukopisu).

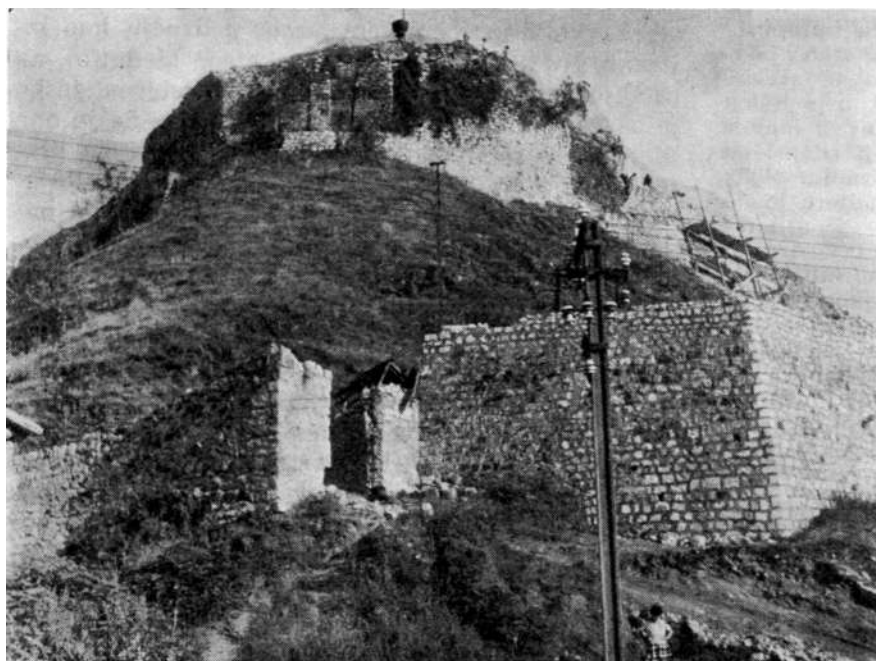
gova polovina čini najprihvatljivijim datumom nastanka dobojske cisterne (sl. 12).

Glavna tabija. Danas tabija izgleda kao zarubljena nepravilna polukupa podzidana blago izlomljenim bedemom. To je bivši »štit grada«, adaptiran u artiljerijsku tabiju tipičnu za XIII vijek. Kako su nekada izgledale ovakve tabije može se najbolje vidjeti ako pogledamo tabiju u Travniku, koju je Miteser pedantno nacrtao oko 1809. godine³⁴ To je petostrani polukrug, izbačen nad provalijom na najvišoj tački grada, čiji je vrh uokviren puškarnicama za artiljerijska oružja. U artiljerijskom vremenu ovakve tabije zamjenjuju ulogu ranijih donžona te je opšta pojava da se javljaju uglavnom u blizini ruševina ovih kula ili u njihovoj neposrednoj blizini. One su mirnim vremenima mogle da budu i pokrivene, kakva je još uvijek »krnja kula« u Tešnju, a u ratnim danima sa njih je skidan krov. (Gravira iz 1697. god., sl. 2, prikazuje donžon i ostale kule otkrivenim, vjerovatno zbog ratnog stanja, a gravira iz 1808, sl. 2, iste kule prikazuje sa krovovima.).

Na crtežu iz 1808. godine ova tabija je predstavljena kao polukružna, otkrivena i sa vijencem ispod niza puškarnica. Međutim, pred početak konzervatorskih radova bila je prava ruina, te se njen prvobitni izgled teško mogao i nazreti (sl. 15). Austrougarske intervencije na južnoj polovini tabije još više su pogoršavale utisak. Dobar dio zidnih površina bio je pokrenut, rastočen rastinjem i svakog momenta moglo je doći do rušenja. Zbog toga je izvršeno prezidavanje južne strane tabije i zida do nje. Da bi se to uspješno obavilo, morala se površina tabije otkopati do dubine 1,60 m, kako bi se došlo do zdrave podloge.

Prilikom otkopavanja ustanovljeno je da je tlo tabije više puta prekopavano te je naučna vrijed-

³⁴ Kreševljaković Kapidžić, nav. djelo, 211.

Sl. 14 Pogled na donju kapiju i glavnu tabiju. Stanje pred početak radova 1962.

Sl. 15 Pogled na čeonni dio dobojske tvrđave sa munare džamije. Stanje poslije radova. Uporediti sa sl. 15.

nost kulturnih slojeva vrlo mala. Na primjer, na dubini od 100 cm nalaženo je starijih željeznih artiljerijskih kugli naporedo sa puščanom municijom iz prvog svjetskog rata i sa savremenom ciglom. Dublji slojevi bili su tek nešto interesantniji. Na dubini od 1,20 m nađeno je ognjište sa tlom od pečene gline. Nalazilo se u sjevernom uglu tabije pri spoljnjem zidu. Ali ni ono nije bilo sačuvano u izvornom stanju već u detaljima. Pečena glina sa ugljevljem nađena je i na drugim mjestima tabije na približno istoj dubini. Čini nam se da je ovo dubina na kojoj je tabija duže vremena bila završena. To je vjerojatno tek XVII vijek.

Kopanjem sonde do dubine od oko 210 cm nađen je jedan kameni projektil nepravilnog jajastog oblika na kome je još uvijek bila sačuvana degenerisana i izmijenjena skrama gari i ulja. Mišljenja smo da se radi o primitivnijim projektilima za izbacivanje zapaljivih materijala. Pronađen je i jedan ulomak kamena od žrnja i to je sve. Ipak, vidjelo se da su dublji slojevi interesantniji, no oni nisu otkopavani jer je tabiju trebalo završiti na visini na kojoj se ona mogla nalaziti 1808. godine.

Na dubini od 40 cm naišlo se na jedan dosada nepoznati zid, koji je uži prostor tabije zatvarao sa južne strane, spajajući njen spoljni zid sa donžonom. Pošto se zid nalazio pod zemljom, proizilazi da je on već odavno bez funkcije. Do koje dubine seže, nije ustanovljeno jer se nije vršilo otkopavanje. Pošto na njegovom vrhu nisu na-

đeni prolazi za tabiju, a preko njega se jedino moglo doći na nju, ovaj zid je mogao imati samo funkciju pridržavanja zemljanog naboja na tabiji, ili se radi o ostacima prvobitnog kompleksa oko donžona. On je, međutim, sigurno mlađi od donžona, što se vidi po spojnicama (sl. 14).

Južnije od ovoga zida nađen je kosi podzid koji je poslije izgradnje tabije podignut, a docnije porušen od pritiska zemlje.

Buduća arheološko-arhitektonska ispitivanja na ovoj tabiji trebalo bi da riješe pitanje izgleda prvobitnog kompleksa oko donžon-kule, koji je izmijenjen izgradnjom ove tabije u XVII vijeku.

Tabija je, na osnovu podataka sa crteža iz 1808. godine, završena sa 7 artiljerijskih puškarica i prsobrana (sl. 16).

Južna kula. Kula se nalazi na južnom vrhu gornje tvrđave. U osnovi ima nepravilni šestougonik. Danas je sačuvana samo u temeljima a zbog velikih obnova nije moguće sagledati sve elemente na osnovu kojih bi se moglo sa sigurnošću reći iz kog je vremena. Njena nepravilna osnova upućuje nas da njen nastanak tražimo poslije izgradnje zidova gornje tvrđave jer se dobija utisak da je vrh tvrđave samo pregrađen u kulu. Tome u prilog govori i ostatak zagonetnog zida sa zapadne strane tvrđave, ispod kule, koji se nalazi na mjestu gdje zid kule iskače izvan zida tvrđave. Ukoliko ovo nije kontrafor, ostalo bi jedino da ovdje vidimo ostatke prvobitnog zida gornje tvrđave, koji je u toku izgradnje ove kule ostao nenazidan.

Ipak je preuranjeno donositi bilo kakav zaključak dok se ne ispitaju temelji kule, koji su još uvijek duboko pod zemljom. Danas vidljivi zidovi često su obnavljani te se svaki podatak koji oni pružaju ne može iskorištavati bez teškoća. S obzirom da je kula konstruktivno vezana za unutrašnji, mlađi zid gornje tvrđave, ona se ipak mora datirati u tursko vrijeme,³⁵

U vrijeme pohoda Eugena Savojskog kula je bila otkrivena a 1808. godine pokrivena.³⁶

Godine 1953. restaurirana su njena dva prozora na oštri luk presvođena, a ovoga puta je njena unutrašnjost otkopana do dubine od oko 140 cm. Istočni dio unutrašnjeg zida, koji je bio u teškom stanju, konzerviran je i djelomično nadozidan.

Prilikom kopanja, u kuli nije nađeno ništa izuzev kamenog praga (sl. 17). Budućim iskopavanjem prostora izvan kule moći će se ustanoviti na kojoj su visini bila ova vrata, ali izgleda da ovdje sloj nanosa neće biti dubok. Podna konstrukcija nalazila se nešto niže (oko 20 cm) od nivoa praga, što se vidi po kamenim držačima u zidu kule.

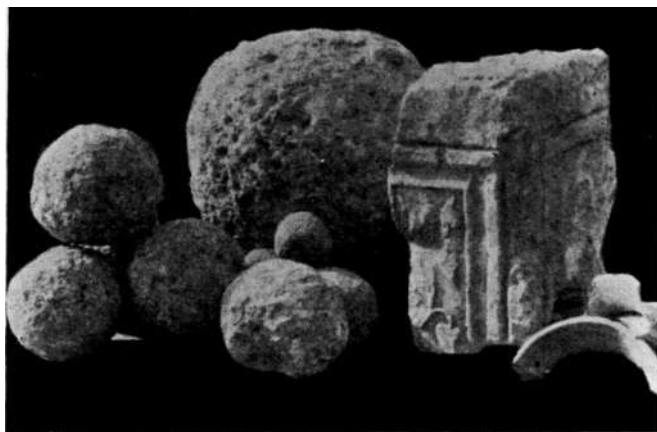
Zidovi prema unutrašnjosti tvrđave debeli su 1 m, a spoljni 2 m.

Tvrđavske zidine. Istraživanja su pokazala da su sjeverni i zapadni zid gornje tvrđave istovremeno ojačani još jednim zidom postavljenim sa unutrašnje strane. Istovremenost nastanka ovih ojačanja postaje jasna kada uočimo izvjesne njihove zajedničke karakteristike. Ojačavajući zidovi i na sjevernoj i na zapadnoj strani tvrđave zidani su znatno nemarnije, od običnog lomljenog kamena razne veličine, nasuprot nešto solidnijem spoljnom starijem zidu, čiji su kameni blokovi grubo pritesani i slagani u redove, koji su, istina, još uvijek konfuzni, ali se, ipak, na usko ograničenim površinama mogu primijetiti. Oba zida debela su 1,5 m, a pošto je i spoljni zid na današnjoj visini isto toliko debeo, to su ove strane tvrđave ukupno debele 3 m. Malter ovih dodatnih zidova je manje petrificiran i u svome sastavu pored kreča i riječnog oštrog šljunka ima i krupnije komade tucane opeke. Da je unutrašnji zid mlađi od spoljnog- najubjedljivije govori činjenica da unutrašnja strana spoljnog zida ima lice dok ga spoljna strana unutrašnjeg zida nema. Za oba spoljna zida karakteristična je pojava tankih konfrafora, od kojih su još uvijek sačuvani četiri na sjevernoj zidu, dva na glavnoj tabiji i jedan na zapadnom zidu kod južne kule. Čini se da se i ovi gotski elementi mogu koristiti u širem određenju vremena nastanka zidova gornje tvrđave.

Sudeći po Miteserovom crtežu, sjeverni zid je bio završen sa nizom puškarnica. Tako je morao

³⁵ To se jasno uočava na spojnici zida kule i zapadnog zida g. tvrđave.

³⁶ Visoki drveni krov na šestostranoj kuli vidi se na Miteserovoj graviri iz 1808. godine.

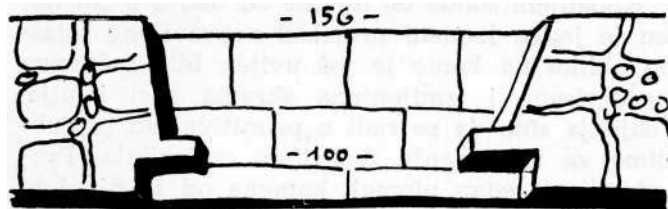

Sl. 16 Neki detalji i nalazi.

biti završen i zapadni, a možda i istočni zid gornje tvrđave.

Na spoljnim zidovima gornje tvrđave tokom vremena vršene su mnoge opravke te je danas vrlo teško odrediti koje su plohe u prvobitnom stanju. Takve opravke i prepravke sigurno su konstatovane na glavnoj tabiji i na južnoj kuli, a bastion iznad zgrade uz stepenice nastao je po svojoj prilici u vrijeme ojačavanja ovoga zida. Godine 1808. ovaj bastion bio je već ruševina (sl. 2).

Postavlja se pitanje kada su ojačani sjeverni zapadni zidovi gornje tvrđave. U tom jednom od najvećih građevinskih perioda na Doboju nastao je po svojoj prilici i kompleks u približno današnjem izgledu oko kapikule, a tada je mogla biti i nasuta glavna tabija. Oko tog vremena nastala je i šestougaona južna kula. To je doba kada je artiljerija obične kamene i željezne projekte zamijenila bombama, čije je razorno dejstvo bilo daleko veće. Desilo se to negdje u XVII vijeku, kada je i turska carevina, po ugledu na susjednu i neprijateljsku Austriju, otpočela sa modernizacijom svojih tvrđava.³⁷ Baš za to vrijeme karakteristične su polukružne petostrane artiljerijske tabije kakve imaju Travnik i Doboju.³⁸ Do tada

Sl. 17 Prag južne kule.

³⁷ Đuro Sabo, *Srednjovječni gradovi u Hrvatskoj i Sloveniji*, Zagreb 1920, 5. U drugoj polovini XVII vijeka austrijski inženjeri obilaze gradove u Hrvatskoj kako bi donijeli planove za njihovu modernizaciju. Može se pretpostaviti da je nešto kasnije isti zahvat morala da obavi i Turska.

³⁸ U Hrvatskoj petougaone bastione (tabije) imaju Samobor, Veliki Tabor, Orahovica i dr. (Đ. Sabo, nav. delo 21). Dobojska tabija izgubila je danas izgled petostrane rundele, ali je on nekada jasnije bio izražen.

Sl. 18 Bočni zid ispod kapikule. Uporediti sa sl. 2.

je Doboju još uvijek imao u osnovnim, crtama stari srednjovjekovni izgled.

Ova ojačanja postavljena su samo prema sjeveru i zapadu jer je sa tih strana grad bio najpristupačniji. Istočna i južna strana nadnose se nad nepristupačnu liticu, te su one ostale bez ojačanja. One su samo od ostalih pristupačnijih strana odvojene sa dva zida, koji se ispod kapikule i južnog špica tvrđave spuštaju do podnožja brijega. Ovi, do sada zagonetni, zidovi imali su funkciju da ometu manevrisanje napadača i da nje-

gov napad usmjere na najutvrđeniji dio tvrđave, te na taj način omogućuje opsjednutim lakšu odbranu sa manje ljudstva. Iako se ovi zidovi spuštaju niz padinu sa mjesta kojim se obilježavaju završeci sjevernog i zapadnog duplog zida odnosno ojačanih zona, ipak se njihov nastanak ne može vremenski povezati sa ojačanjima na bedemu. Oni su stariji od svih ojačanja.³⁹ Interesantno je napomenuti da su ovi zidovi ujedno obilježavali sektor na kome je podnožje brijega sa tvrđavom izlazilo neposredno na korito Bosne, koja je izgleda 1697. godine protkala ispod grada (sl. 18 i 2).⁴⁰

Na prvi pogled izgledalo je da je donja tvrđava u cjelini nastala u isto vrijeme, negdje u turskom periodu. Izvjesna razlika u zidanju ipak pokazuje da je istočni dio donje tvrđave stariji od zapadnog, koji je postojao 1716. godine. Tada je austrijska vojska zauzela jedan dio gradskih bedema, ali tvrđavu ipak nije mogla da osvoji. Tu se u svakom slučaju misli na zapadni dio donje tvrđave, koji je skoro otvoren, te ga je lako bilo osvajati.⁴¹ Ovaj dio mogao je nastati nepo-

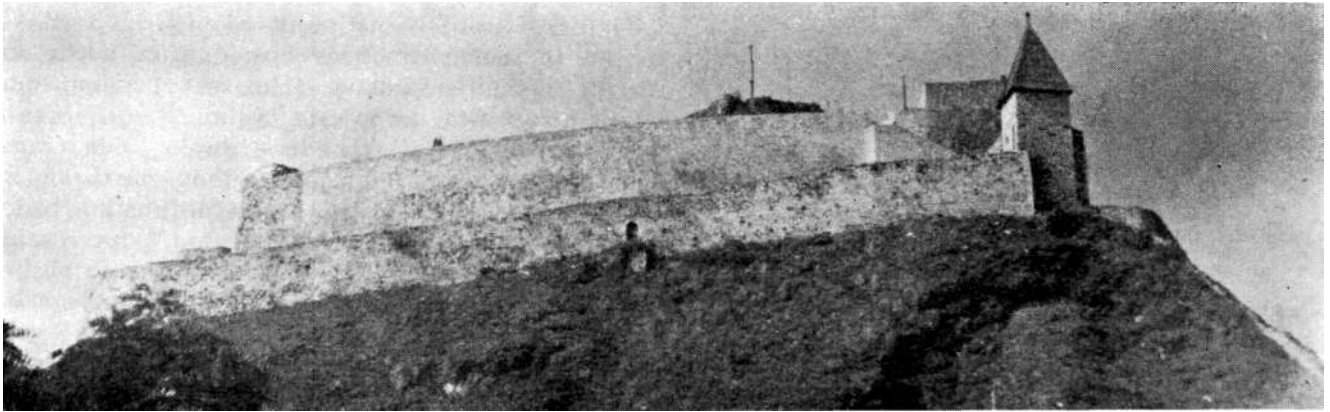
³⁹ Zidovi koji se spuštaju niz brijeg u Doboju stariji su i od donje tvrđave u cjelini jer ovaj južni zid prelazi u prostor istočnog dijela donje tvrđave. (Po Mazaliću, nav. delo, vidjeti plan grada).

⁴⁰ Vidjeti crtež Doboja iz 1697. godine, Naše starine IV.

⁴¹ G. Bodenstein, nav. djelo.

Sl. 19 Zamišljena rekonstrukcija Doboja (istočna strana) prema gravirama (sl. 2) i činjeničnom stanju. Obrisi donžona upotpunjuju siluetu tvrđave.

Sl. 20 Istočna strana poslije zahvata.

sredno poslije pohoda Eugena Savojskog 1697. godine. Zidovi su izvedeni sa tesanim kamenom slaganim u nepravilne redove, što je odlika novijeg vremena, a nanos zemlje uz zidove je relativno plitak. Tlo istočnog dijela gornje tvrđave nešto je uzdignutije od tla zapadnog dijela.

Istočni dio donje tvrđave veže se po sistemu zidanja više za srednjovjekovnu fazu. »Tajni izlaz« na ovom zidu u današnjem obliku potiče iz docnijeg vremena, ali mogao je i ranije postojati.

Prilikom rada na obnovi zidina moglo se jasnije sagledati na koji je način korištena drvena armatura — hatule. Hatule su nađene u raznim oblicima na istočnom, sjevernom i zapadnom zidu gornje tvrđave (u oba sloja duplih zidova), postojale su u zidovima donžona i južne kule a vide se i u zidu što zatvara tabiju sa istočne strane.

Ustanovljene su izvjesne razlike između hatula u starijim i mlađim zidovima. Donžon i sta-

riji zidovi gornje tvrđave imali su četvrtaste grede u zidovima koje su bile debele oko 15—20 cm a duge do 10 m. Hatule mlađih zidova turskog vremena bile su u obliku oblica prečnika 7—10 cm, a duge do 5 m. Hatule starijih zidova bile su po dužini zida postavljene na svakih 2—3 m visine, dok je razmak između hatula novijih zidina iznosio 1,5 m. U oba slučaja radi se o ljestvičastim hatulama. Poprečne grede mlađih zidova bile su nešto ukošene prema vani.

Drvena armatura nije mogla biti pronađena u zidinama donje tvrđave, ekonomske zgrade i u bočnim zidovima.

Interesantno je bilo primijetiti da je jedva osjetna podjela na plohe istočnog zida gornje tvrđave u zavisnosti od ovih hatula, pošto se zid mogao lomiti samo na njihovim završecima.

Hatule su u cjelini istrulile i na njihovom mjestu danas stoje samo šupljine u kojima su voda i kreč formirali lažne stalaktite i stalagmite.

Sl. 21. Sjeveroistočni dio grada sa kapikulom 1958. godine.

Proizlazi da su hatule brojnije i češće ali i tanje u mlađim zidovima, dok su one u starijim rjeđe ali deblje.

Inače u sistemu zidanja nema novosti. Kao i svuda na ovakvim objektima, zid je obložen pritesanim kamenjem nejednake veličine, a unutrašnjost je ispunjena kašom od lomljenog kamena i maltera sa mnogo kreča. Takvu jezgru nemaju jedino bočni zidovi koji se spuštaju niz padinu

brijega. Oni su zidani od relativno dugih, ali tankih kamenih komada (sl. 18).

Solidnije su zidane izvjesne površine spoljnog zida gornje tvrđave, donje zone čatrnje i donžona, dok je sve ostalo relativno slab rad. Majstori iz turskog vremena pokazali su najveće majstorstvo prilikom zidanja prolaza ispod kapikule, čiji svodovi zasada predstavljaju najinteresantniji i najkvalitetniji detalj na ovoj tvrđavi.

OLD CITY DOBOJ

Work on its conservatiao during 1962.

Old city Doboj is situated at the confluence of the rivulets Usora and Spreca into the river Bosnia. It is an important traffic junction of this part of Bosnia. It was mentioned for the first time in 1415. After that we know nothing about it until the Turkish period. In 1503 the Turks came into the town and during their rule they did a lot of work in order to make the fortress stronger and better. A lot of work was done in the course of the 17. th and 18 th century. In 1851 it was deserted by the Turks.

Work on its conservation in 1962 was done in order to investigate and find the oldest traces about the fortress. At the same time the task was partly to conserve and reconstruct the old walls which were ruined.

On the platform of the main bastion the foundations of a special tower were discovered. By all means this tower is one of the oldest objects of the fortress. Together with a semicircular house and the main bastion this tower makes the main heart of the first castle which belonged to an unknown lord of the region Usora. These objects are dated in the 12th or 13 th century.

Later the fortress was widened and so it got the position and size which it has had today.

On the surface of the upper fortress a well was built in the 15 th century. It has a shape of a well with double circular walls filled with a mass of clay and sand. Water was passing into the well through

a mass of sand which filtered it. The well is conserved now, because its upper part was ruined.

Another well like this one has been found in a lower part of the tower.

Having investigated the southern tower experts have concluded that it was built at the same time when the northern and western side of the upper fortress was surrounded with another inner wall. This was done in the Turkish period when it had to be modernized and fortified because of the progress of artillery.

The eastern wall of the upper fortress was in the worst condition. So it needed to be quite restored.

The same work, but of a lesser size, was done on the western and northern wall.

There are not many archaeological things found here. Experts have found some pieces of later mediaeval and Turkish ceramics, a small console and cannon-balls made of iron and stone.

In order to reconstruct some objects of the fortress truly, the experts used old engravings from 1697. They were drawn in 1697 when the prince Eugene of Savoy with his soldiers conquered the town. The same thing was with the engravings drawn by Austrian consul Joseph P. Mittesser at Travnik in 1808.

The plan to reconstruct and restore the old fortress was made by the professor Esad Kapetanovic and the engineer Rosic Nedeljko, while the author of this article carried it out.

MELIHA ČORDA

KONZERVACIJA MANASTIRSKE CRKVE U ZAVALI

U nizu hrišćanskih sakralnih objekata turskog perioda u Bosni i Hercegovini, manastirska crkva svetog Vavedenja u Zavali (Popovo polje) zauzima vidno mjesto. Značaj ovog spomenika kulture, ne leži samo u bogatstvu njegovog fresko-slikarstva, nego i u specifičnosti njegove arhitekture.

Ovaj objekat je svojim sjevernim uzdužnim dijelom prislonjen uz stijenu, tako da se čitava polovina crkve nalazi ispod nje. I baš to što je dio građevine prislonjen uz stijenu koja je stoljećima i decenijama natapala zidnu površinu vlagom, zatim zub vremena i dugogodišnja zapuštenost, uticali su da se dobar dio fresaka ošteti i uništi.

Zbog toga se, poslije detaljnih ispitivačkih radova i izrade elaborata, koji su sastavili konzervatori Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture iz Beograda, prišlo konzervaciji arhitekture i živopisa manastirske crkve u Zavali.¹

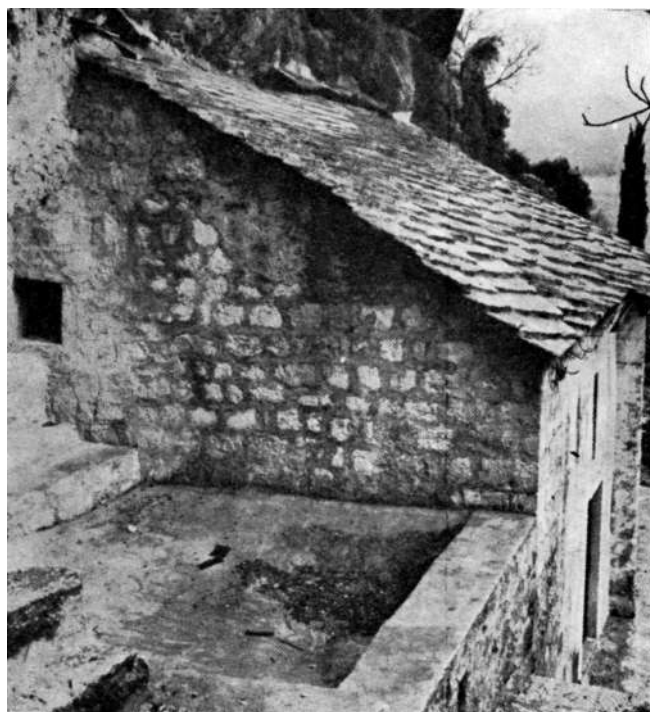
Prvi konzervatorski zahvat izvršen je još 1958. godine, kada je otvoren zazidani prostor između sjevernog zida i stijene, ispunjen šutom, koji je zadržavao vodu i vlažio čitav sjeveroistočni dio crkve. Na ovaj način omogućeno je oticanje vode i cirkulacija vazduha, koja je bar jednim dijelom isušila ovaj dio crkve. Iste godine su izvršene i manje popravke krova kako bi se i sa te strane, privremeno, otklonila vlaga.

Obimniji konzervatorski radovi počeli su tek u maju 1959. godine, prema predlozima za konzervaciju arh. Ivana Zdravkovića, sa izvjesnim dopunama i izmjenama koje su nastale uslijed novonastalih situacija na terenu kao i u iznalaženju boljih rješenja, a tekli su slijedećim redom:

Sjeverni dio crkve, koji se nalazi pod stijenom, izložen je stalnom vlaženju od vode koja kroz pukotine u stijenama iznad crkve prodire u unutrašnjost objekta. Zbog toga je ovaj dio stijene, u širini od 0,50 do 2 metra od ogradnog zida, potpuno očišćen od zemlje i raslinja, temeljito ispran a zatim ispunjen lomljenim kamenom preko koga je nabačena betonska podloga od 8 cm, sa cementnom

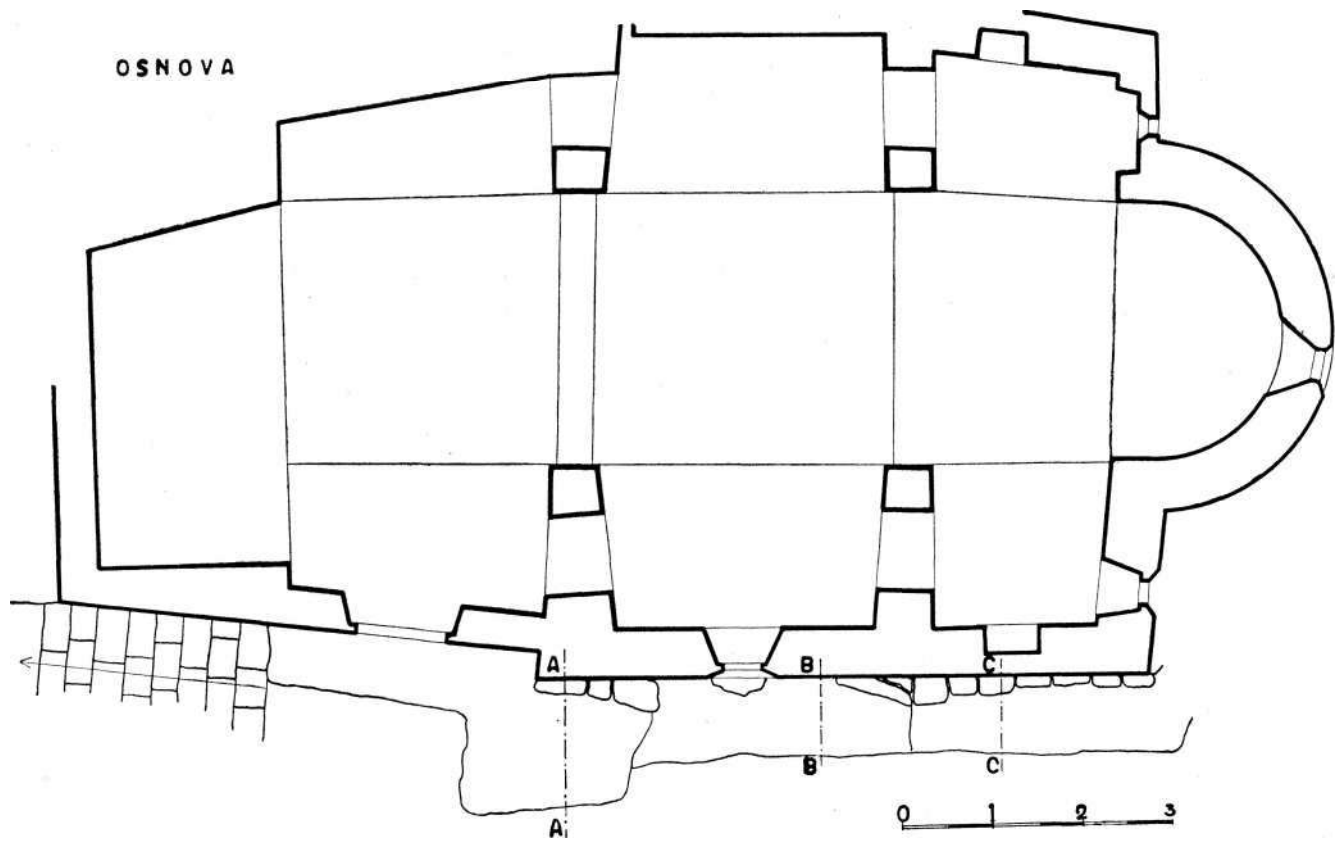
košuljicom. Zidovi oko ovih uvala su isfugirani produženim cementnim malterom kako bi se onemogućilo prodiranje vode kroz pukotine u njima. Na ovaj način je sva voda koja se ranije skupljala u uvalama iznad crkve blagim padom izvedena do otvora u zidu, zatim preko kamenog oluka na terasu uz zapadni zid crkve a dalje preko kanala u dvorište crkve. Na isti način je izvršena izolacija i osiguranje prostora oko zvonika.

Vršeći ispitivanje u cilju opravljavanja krovnih površina, otkriveno je nad zapadnim dijelom crkve oko 30 m² slabijeg i trošnijeg krova. Poslije detaljnog pregleda utvrđeno je da je ostali dio krova dosta dobar, masivan i položen u čvrst krečni malter te da bi njegovo skidanje, zbog velikih blokova ploča, bio težak i nepotreban posao. Zbog toga je zapadni otkriveni dio crkve samo poravnat, a zatim ponovo pokriven pločom u pro-

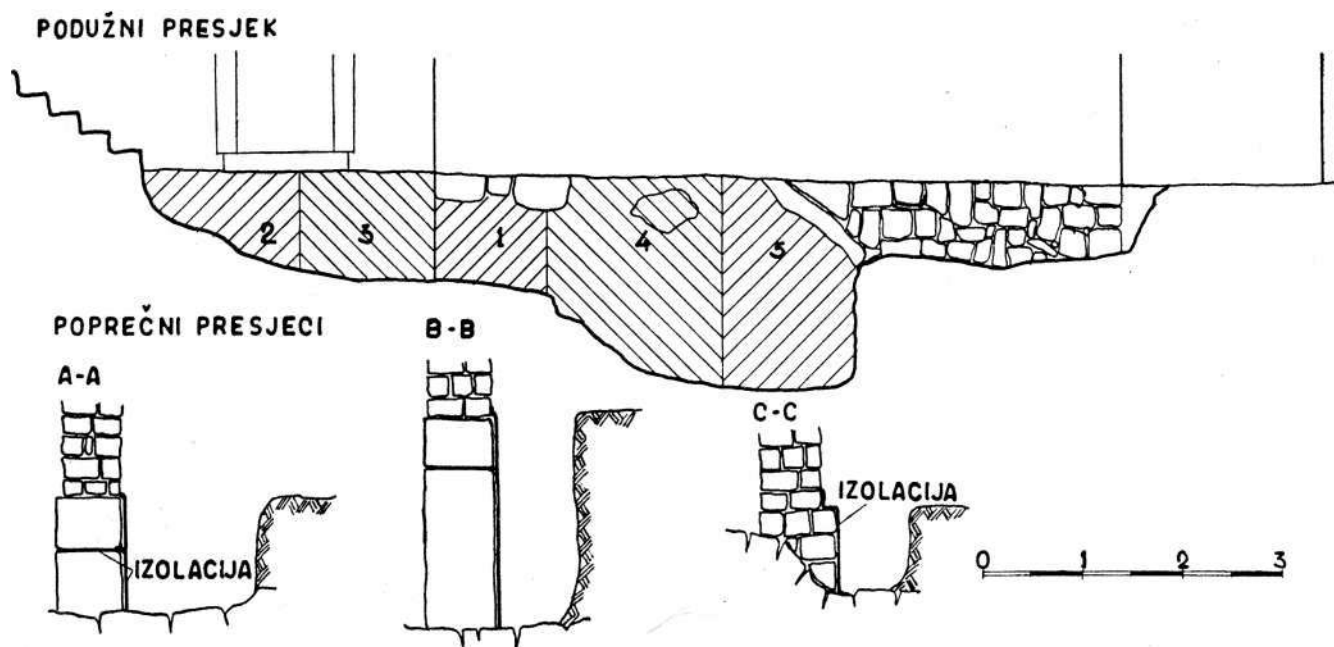

Sl. 1 Krov crkve poslije konzervacije

¹ Arh. Ivan Zdravković — Anika Skovran, Manastir Zavala — Arhitektura i freske, Naše starine, VI, Sarajevo 1959, str. 37-62

Sl. 2 Izolacija i saniranje temelja južnog zida osnova

Sl. 3 Izolacija i saniranje temelja južnog zida presjeci.

dužnom cementnom malteru. Takođe je otkrivena i ponovo solidnije pokrivena pločom i apsida. Na dijelu krova koji nije otkrivan samo su izmijenjene oštećene ploče. Nakon završenog pokrivanja, čitava površina krova je podmazana produžnim cementnim malterom (sl. 1).

Uporedo sa pokrivanjem zapadnog dijela krova popravljen je i dio porušenog svoda u skrivnici.

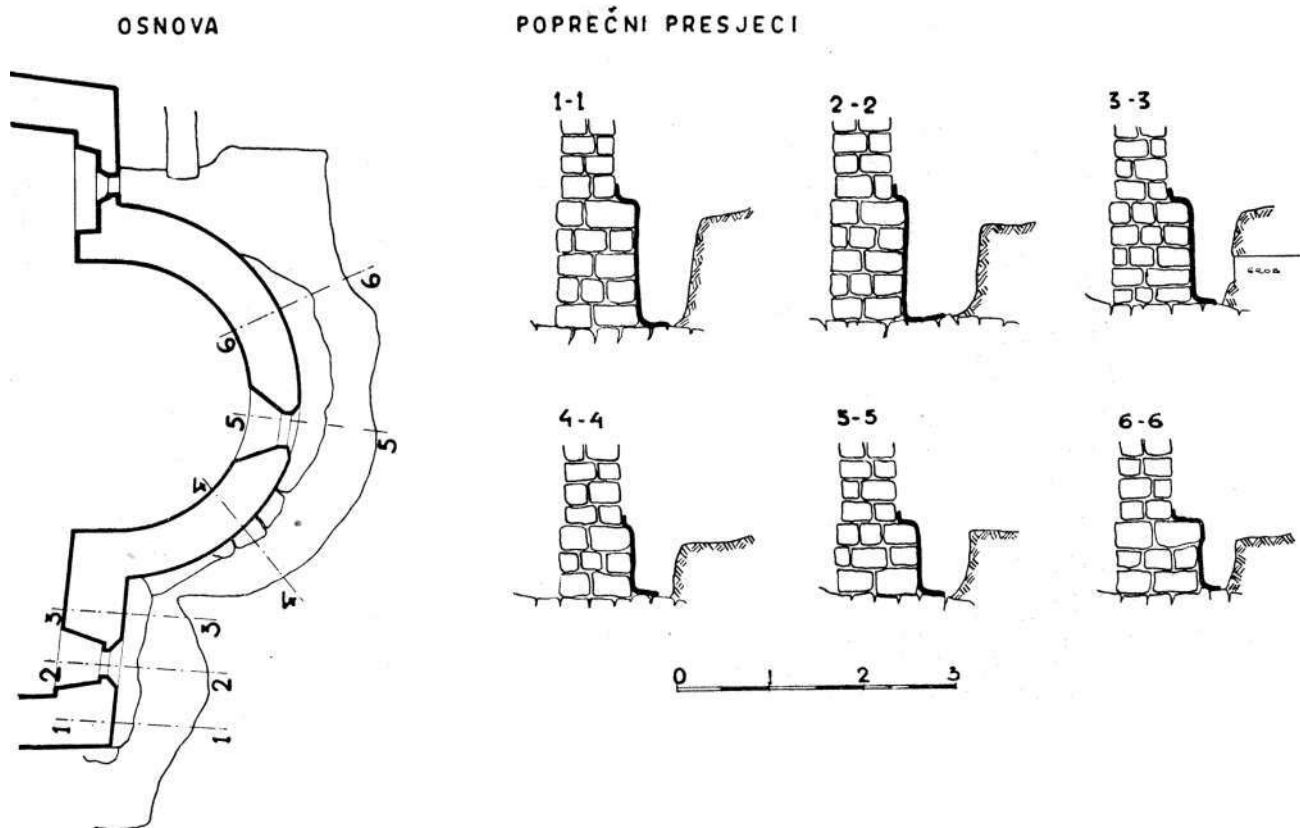
Trotoar uz južni zid crkve uklonjen je u cilju izrade novog, sa drenažnim kanalom ispod okapnice, kao i radi izolacije temelja. Međutim, prilikom otkopavanja utvrđeno je da crkva nema temelja, nego da odmah ispod površine leži na nabijenoj ilovači, koja je na nekim mestima debela preko 2 m, što je vjerovatno uslovalo stvaranje znatno velikih pukotina u svodovima bočnih prolaza uz južni zid. Da bi se crkva obezbijedila od vlage iz temelja i od eventualnih daljih slijeganja ilovače, što bi ozbiljno, ugrozilo živopis na južnom zidu, skoro cijeli južni zid je potkopan do čvrste podloge (stijene), na kojoj su sanirani temelji crkve. Podziđivanje je vršeno sa obezbeđenjima (podupiračima) u manjim dijelovima (sl. 2) kako bi se spriječilo eventualno slijeganje i širenje ranijih pukotina pa čak i rušenja zida. Paralelno sa podziđivanjem izvedena je i horizontalna izolacija ter-papirom i bitumenom, a onda je duž cijelog zida izvedena vertikalna izolacija bitumenom.

Sa istim ciljem otkopan je i prostor oko apside, ali s obzirom da je ona imala temelje, to su samo postojeći temelji popravljani i izravnati, a zatim vertikalno izolovani bitumenom (sl. 3).

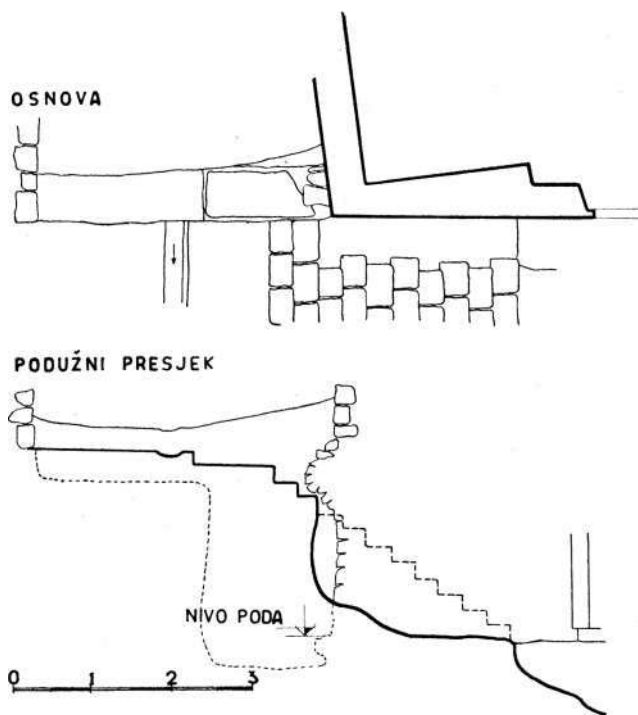
Poslije izvršene izolacije temelja, južnog zida i apside, u otkopane rovove, uz temelje, nabijena je ilovača, a preko toga umjesto ranijeg pločnika koji je bio u ravni terena i potpuno dotrajaao, izrađen je novi koji je izdignut od zemlje za visinu jedne stepenice sa nagibom ka dvorištu. Širina pločnika uz južni zid iznosi 130 cm, a uz apsidu 70 cm. Oba pločnika izrađena su od starih i dijelom od novih špicovanih kamenih ploča, položenih u ilovaču i isfugiranih cementnim malterom.

Drenažni rov nije bilo moguće izvesti zbog stepenica uz južni zid, te su postojeći oluci na krovu zadržani, s tim da se oštećena mjesta dopune i poprave.

Cementirana terasa uz zapadni zid crkve, na više mjesta ispucala, propuštala je vodu i vlažila zapadni zid. Rastreseni zid koji dijeli terasu od stepeništa i u kome se nalazi otvor za odvod vode sa terase, kao i jedan dio stepenica niz koje se zbog zapuštenosti kanala slijevala sva ta voda, dobrim dijelom su uticali da je na zapadnom zidu i dijelu južnog zida, uz stepenice, živopis skoro potpuno uništen. Svi ovi faktori, a posebno činjenica da se sada kišnica iz uvala iznad crkve preko isturenog kamenog oluka sa visine od 6 do 7 m direktno slijeva na terasu, uslovali su potrebu solidnije izolacije kako se kod jačih kiša ne bi poja-

Sl. 4 Izolacija temelja apside

Sl. 5 Izolacija jugozapadnog ugla crkve

čalo vlaženje ovog dijela crkve. Prilikom rušenja zida uz terasu i pravljenja izolacije uz zapadni i jedan dio južnog zida crkve (sl. 4), uklonjene su stepenice kako bi se napravio kanal za ventilaciju i odvod eventualne vode iz ventilacionog prostora. Kod ponovog zidanja zida uz terasu nije bilo moguće izvesti otvoreni kanal zbog visine zida te je napravljen veći četvrtasti otvor za odvod vode.

Sl. 6 Jugozapadni ugao crkve prilikom izvođenja izolacije

Sl. 7 Prostor između sjevernog zida i stijene prije otvaranja

Čišćenjem i skidanjem zemlje sa podesta uz terasu otkriven je otvoreni kanal za odvod vode sa terase. Ovaj kanal je obnovljen i malo produbljen zbog veće količine vode. Podest je popločan kamenim pločama i isfugiran cementnim malterom. Uklonjene stepenice su vraćene, popravljene i također isfugirane cementnim malterom. Na terasi je izvedena izolacija sa dva sloja bitumena i slo-

Sl. 8 Prostor između sjevernog zida crkve i stijene nakon otvaranja i izvršene izolacije

jem ter-papira, a preko toga je izvedena cementna košuljica.

Iz crkve je uklonjen kameni ikonostas pošto je on naknadna dogradnja koja je djelomično pokrivala živopis. Zbog toga je taj ikonostas porušen, s tim da se na njegovo mjesto postave samo grede dovratnice za srednja vrata, »carske dveri«, kako bi se zadovoljila sakralna funkcija crkve.

U udubljenju između dijela sjevernog zida i stijene izvršeno je podziđivanje i izravnjavanje sjevernog zida a zatim izolacija bitumenom i cementnom košuljicom sa nagibom od zida ka prirodnom rigolu u stijeni. Na ovoj način je voda, koja uvijek u manjim ili većim količinama kaplje iz stijene, učinjena bezopasnom po živopis u ovom dijelu crkve.

Zid koji je zatvarao prozor skrivnice porušen je, jer je kasnije dozidan, a prozor skrivnice je popravljen i dopunjen željeznim rešetkama koje su mu nedostajale.

Na apsidi su prvim konzervatorskim zahvatom

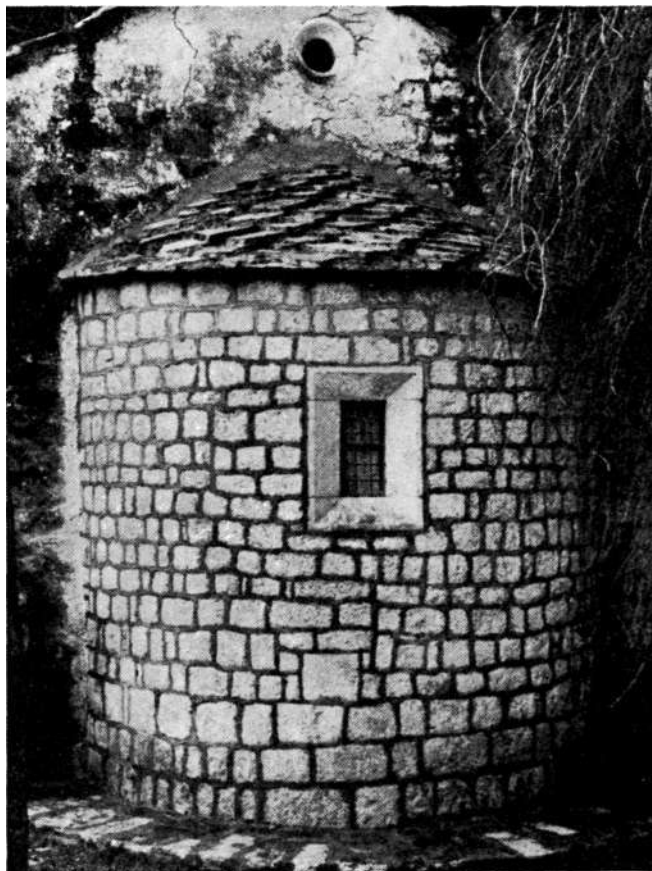
1959. g. samo zatvorene pukotine radi privremenog obezbjeđenja od vlage. Odbijanje maltera i naslaga kreča kao i fugiranje produžnim cementnim malterom izvršeno je tek juna 1960. godine (sl. 5).

Osim ovih navedenih radova, koji se odnose isključivo na konzervaciju crkve, izvršeni su manji i veći radovi i na ostalim objektima.

Prostorija pod pećinom uz terasu je popravljena, a krov pokriven kamenom pločom i podmazan produžnim cementnim malterom.

Stari zasvođeni prolaz za crkvu, dugačak oko 14 m, koji je prije izgradnje prilaznih stepenica služio kao jedini prilaz crkvi, očišćen je od nabačenog štuta i osposobljen za upotrebu izradom izlaznih stepenica, koje su mu nedostajale, i opravkom na više mjesta oštećenog svoda.

Obnovljena je jedna isposnica uz crkvu. Na njoj je postavljen krov, prezidane prilazne stepenice i postavljena ulazna vrata. Ona se sada privremeno iskorištava kao magacin za smještaj skelela i dijela pribora za rad na konzervaciji živopisa.

Sl. 9 Apsida poslije konzervacije

THE MONASTERY ZAVALA

Work on conservation of the church St. Vavedenie

The Monastery church of Zavala has been one of many monuments in Herzegovine where the complete work on conservation has been done.

The church has been very important monument of culture because of a great number of frescoes.

The northern side of the church is situated under a rock. It had been rather neglected for a long time and therefore the object very damaged. The frescoes began to fall down from damp walls.

The conservation of architecture of the church was completed in the period from 1958 to 1960.

The most important problem during the conservation was how to isolate the part of the church situated under the rock. It has been successfully done

by putting a concrete table on the part of the rock with a gutter to carry away rain water.

The whole roof was quite repaired. Edges of stone plates and tiles were completely concreted. In this way the whole will be protected for a long period of time. Ventilation was carried out, especially in the north — east and the south — west part. All the walls can be ventilated directly or indirectly.

An interesting thing was that the church had no foundation at all. It had been directly built on the ground of clay.

During the work the foundation was partially built and isolated also.

The pavement round the church was quite repaired as well. With the completed work on the conservation the church and frescoes have been protected from damp.

RAJKO SIKIMIĆ

KONZERVATORSKI RADOVI NA ŽIVOPISU U MANASTIRU ZAVALI

Manastir Zavala se nalazi u istoimenom selu Zavali u Popovom polju, pored nekada važnog srednjovjekovnog puta koji je vodio do Slanog i Stona na Jadranskom moru.

Crkva sv. Vavedenja u manastiru Zavali sagrađena je na ravnom platou ispod velike nadnesene stene. Severni i zapadni zid crkve dobrim delom su uklesani u stenu, odnosno uzidani u pećini. Nije poznato kada je nastala crkva a prvi pomen o manastiru zabeležen je 1514. godine.

Crkva je jednobrodna, poluobličasto zasvedena, sa oltarom, srednjim brodom i pripratom, iznad koje se nalazi poveća skrivnica.

Unutrašnjost cele crkve je oslikana zidnim živopisom, koji je prema očuvanom zapisu nastao 1619. godine. Po svojim likovnim vrednostima ovaj živopis spada u red najkvalitetnijih ostvarenja tzv. turskog perioda kod nas.

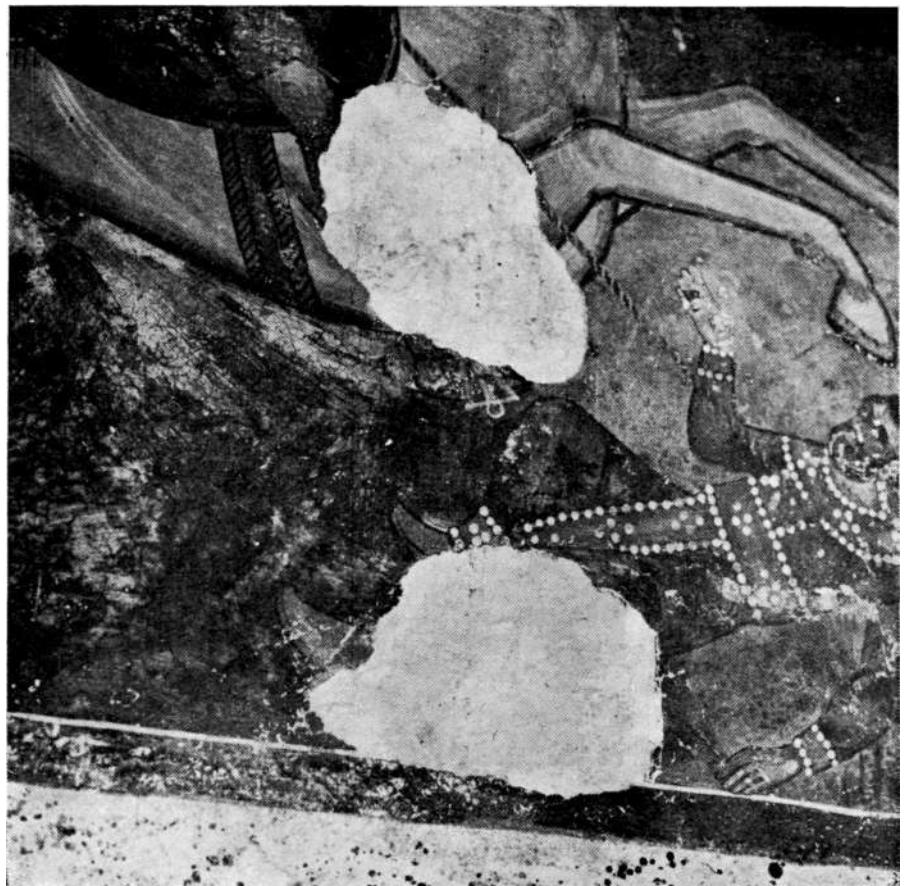
Najnovija istraživanja i upoređenja sa živopisom moračke fasade, istovetna tehnika slikanja,

Sl. 1 Karakteristična oštećenja slikanog sloja na licima i rukama

Sl. 2 Detalj živopisa oštećenog od vlage na severnom zidu crkve

Sl. 3 Detalj kompozicije sv. Dimitrije koji ubija kopljem cara Kalojana. Oštećenja maltera sa slikanim slojem.

Sl. 4. Zid u pripratnom delu crkve sa koga je otpao živopis.

stilske i ikonografske osobine, čak i priroda oštećenja slikanog sloja i maltera, potvrđuju da je i zavalski živopis delo Georgija Mitrofanovića.

S obzirom na ugroženost celog objekta, zatim istorijske a naročito likovne vrednosti zavalskog živopisa, navele su Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH da konzervatorske radove na ovome objektu poveri Saveznom institutu za zaštitu spomenika kulture.

U vremenu od 12. do 24. maja 1958. godine vršeni su konzervatorsko-ispitivački radovi s ciljem izrade elaborata za zaštitne radove na celom objektu.

S obzirom na položaj crkve, uklesane dobrim delom u pećinu, dolazilo je do infiltriranja vode u unutrašnjost s tim i do velikih oštećenja na živopisu. Oštećenja su raznovrsna: od pulverziranog i ispranog slikanog sloja, međusobno razdvojenih slojeva maltera do velikih površina otpalog živopisa zajedno sa malterom.

Pastozniji slojevi boja na složenijim detaljima kao što su lica i ruke, tamo gde se slikar duže zadržavao, otpadaju u ljuskicama ili pulveriziraju (sl. 1).

Otpadanje u ljuskicama nastalo je usled upotrebljenog jakog vezivnog sredstva a pulverziranje opet zbog nezasićenog, pastoznog slikanog sloja. Otuda imamo vrlo mali broj očuvanih portreta i ruku na zavalskom živopisu.

Karakteristična oštećenja nastala od vlage, izbrazdana površina slikanog sloja i maltera sa liša-

jevima i algama, naročito su naglašena na kompoziciji sv. Mučenika u severnoj pevnici (sl. 2).

U konhi apside živopis je mestimično pokriven slojem nataloženog kalcija i šalitre. Mestimično se nalaze manja oštećenja, gde je otpao samo malter sa slikanim slojem, dok su drugi slojevi maltera čvrsto pripojeni uz zid (sl. 3).

U pojedinim delovima crkve naročito u priprati, malter sa živopisom je u velikim površinama otpao (sl. 4).

Sokl i dobrim delom prva zona živopisa na južnom, zidu su u većim površinama uništeni. Pored toga na ovome zidu su vršene razne adaptacije, što je takođe oštetilo živopis, naročito proširivanjem ulaza u crkvu.

Živopis u svodu crkve, naročito slikani sloj, je relativno dobro očuvan (sl. 5).

Glatka površina drugog sloja maltera i velika vlaga pospešile su međusobno razdvajanje i potklobučenje slojeva maltera (sl. 6).

Slojevi maltera su međusobno bili razdvojeni mestimično i do 10 cm.

Ova vrsta oštećenja je najčešći i glavni problem konzervacije zavalskog živopisa.

Za vreme ispitivačkih radova izvršena je preventivna zaštita ugroženog živopisa. Međusobno razdvojeni slojevi maltera su nalepljeni flasterima a potom vraćeni u raniji položaj i mestimično fiksirani gipsom (sl. 7).

Na oštećenim mestima nalaze se razne restauratorske intervencije. Oštećenja su ispunjena običnim, bojenim ili cementnim malterom. Veće površine su nevešto restaurirane, naročito u oltarskom prostoru i svodu crkve.

U laboratoriji za fizička i hemijska ispitivanja Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture izvršene su analize pigmentata i vezivnog sredstva zavalskog živopisa.

Ispitivanja su pokazala da su pigmenti vezani organskim sredstvom, pa prema tome ovaj živopis je rađen tehnikom al secco, odnosno fresco secco.

Za belu boju upotrebljen je kreč. Sve slikane površine koje u sebi imaju veći dodatak kreča sa ostalim bojama vrlo dobro su očuvane, postojane i kompaktne. To su obično poledine, predstave arhitekture i draperije koje su naslikane al prima, uvek u dosta lazurnom sloju. Pored kreča kao bele boje, upotrebljen je dosta veliki registar ostalih pigmentata: svetli oker, pečeni oker, hematit, cinober, zelena zemlja, malahit, azurit i trsna crna.

Crtež je izveden crvenkastim tonom pečenog okera.

Podloga ovoga živopisa sastoji se od dva, odnosno tri sloja maltera. Malter sa slikanim slojem sastavljen je od velikog procenta kreča i sitnog peska. Neujednačene debljine od 3–10 mm.

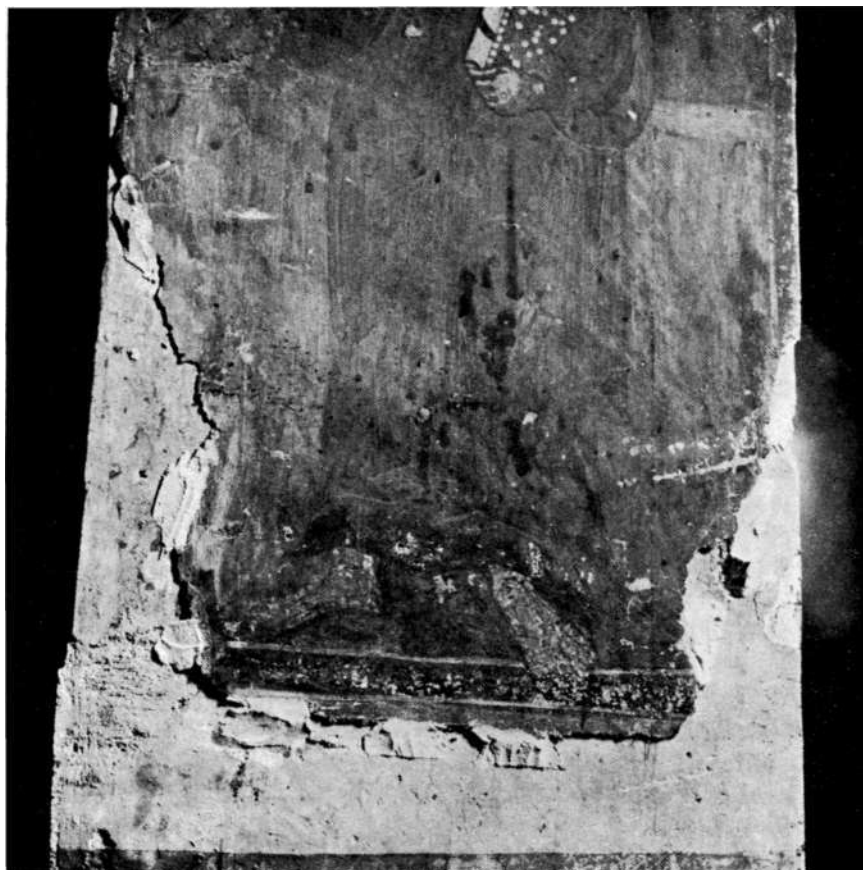

Sl. 5 Živopis u svodu crkve

Sl. 6. Detalj oštećenja u đakonikonu na kome se vide međusobno razdvojeni slojevi maltera

Sl. 7 Lik Hrista Pantokratora na jugoistočnom stupcu sa preventivno pričvršćenim malterom.

Sl. 8 Opšiveni živopis na severo-zapadnom zidu crkve.

Drugi sloj maltera je po sastavu vrlo sličan gore pomenutom, samo u nešto debljem sloju i vrlo uglačane površine.

Treći sloj je u stvari fugovanje i mestimično izravnavanje površine. Nailazi se i na hidraulični malter, za čije su dobre osobine u vlažnim prostorijama znali zidari ovog objekta.

Nosilac maltera je kamen krečnjak, dosta grubo obrađene površine, što je svakako srećna okolnost jer je malter na ovakvim površinama dobro pripojen uz zid.

Usled ovakvog stanja na živopisu, u elaboratu za konzervatorske radove predviđene su sledeće mere zaštite:

- izvršiti do maksimuma isušivanje unutrašnjosti crkve;
- kao glavni i najakutniji problem, vratiti u raniji položaj i fiksirati međusobno razdvojene slojeve maltera;
- fiksirati pulverizirani slikani sloj živopisa;
- ukloniti gipsana učvršćenja koja su služila kao preventivna zaštita i izvršiti opšivanje oštećenog živopisa;
- odstraniti sve ranije primenjene materijale kod konzervatorsko-restauratorskih intervencija;

— manja oštećenja na živopisu ispuniti novim malterom a zatim restaurirati: veća oštećenja takođe ispuniti malterom i oslikati lokalnim tonovima; na sasvim velikim oštećenjima ostaviti nepokriven zid, a mestimične ostatke živopisa konsolidovati i opšiti;

— izvršiti čišćenje algi, lišajeva, salitre, zatim kreča i maltera koji se nalaze na slikanom sloju. (Usled različitih problema na pojedinim zidovima, radovi se nisu uvek izvodili ovim redosledom).

Uporedo sa konzervatorskim radovima na arhitekturi, izvođeni su radovi na živopisu, ali samo tamo gde su zidovi bili dovoljno suvi. Posle pre-pokrivanja crkve, zatvaranja pukotina u stenama iznad crkve, otpavanja zemlje i šteta između severnog zida i pećine, zatim podziđivanja i izolacije južnog zida, zidovi crkve su se naglo sušili tako da su se mogli sistematski izvoditi radovi na živopisu.

Odstranjene su sve ranije konzervatorske intervencije. Uklonjena su mestimična preslikavanja kao i malter nabačen u velikim površinama naročito u oltarskom prostoru.

U proskomidiji je očišćen živopis koji je jednim delom bio prekriven malterom.

Gipsana učvršćenja su uklonjena i izvršeno je opšivanje oštećenog živopisa u celoj crkvi (sl. 8).

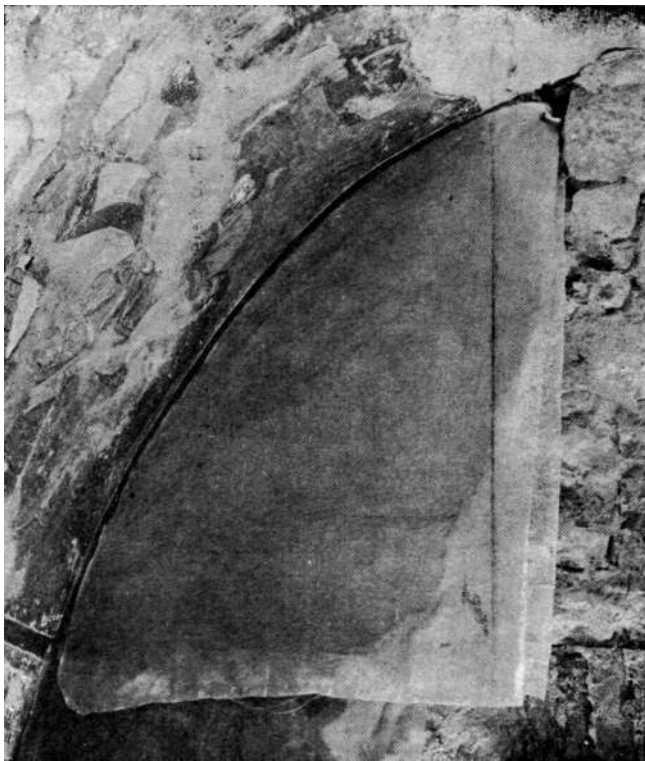
Manja oštećenja su potpuno ispunjena kazeinskim malterom u nivou slikanog sloja.

Sl. 9 Živopis pre konzervacije sa mestimično nalepljenim zaštitnim platnenim trakama

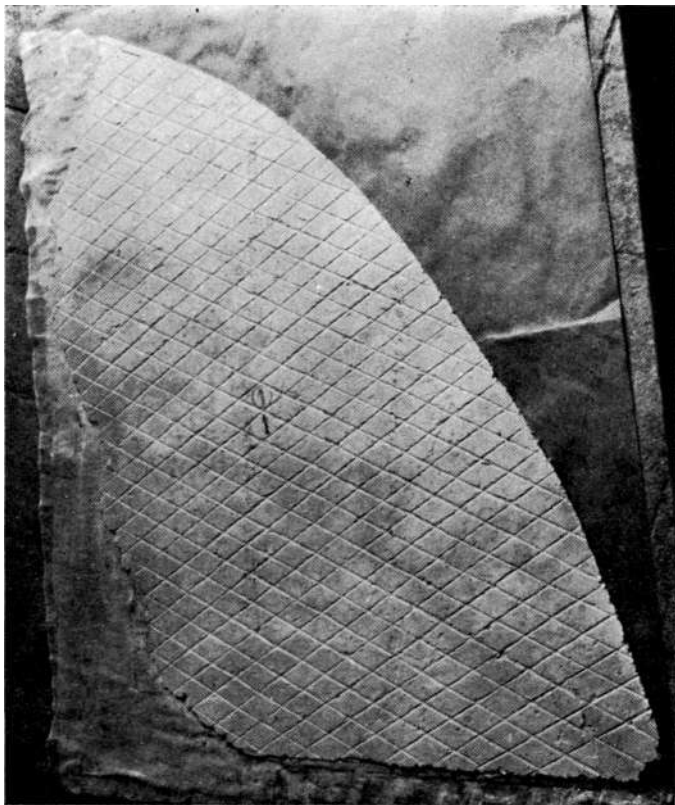
Sl. 11 Poledina prvog sloja maltera sa živopisom odvojenog na način »Di stacco«

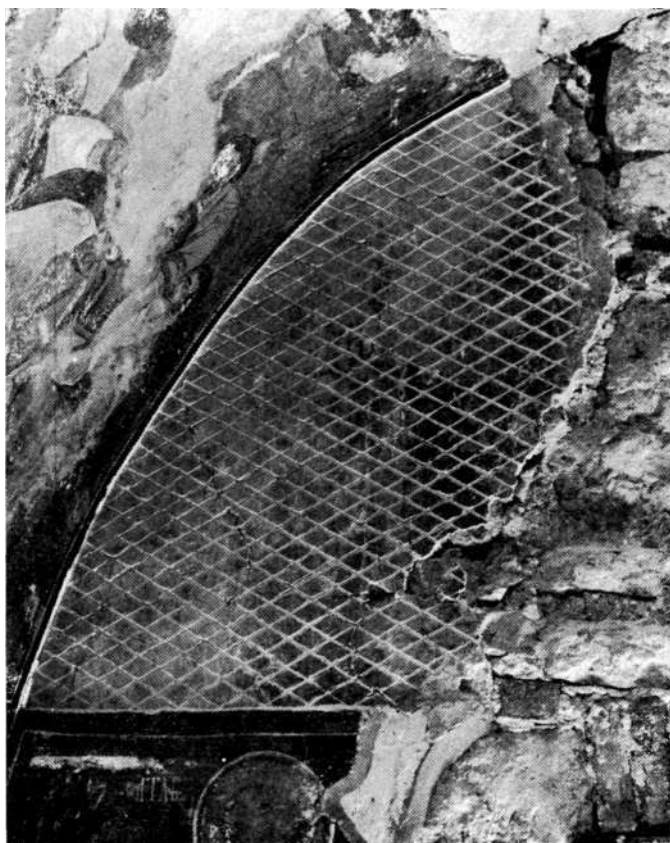
Sl. 10 Nalepljena površina zidnog živopisa pripravljena za odvajanje

Sl. 12 Drugi sloj maltera pose odvajanja prvog sloja živopisom

Sl. 13 Izbrazdani malter na naličju odvojenog živopisa

Sl. 14 Izbrazdana površina drugog sloja maltera

Na više mjesta živopis je fiksiran na taj način što je prethodno nalepljen gazom a u razdvojeni deo nanesen redak malter i zatim presovan.

Efloroscentne soli, koje se prema izvršenoj hemijskoj analizi sastoje od kalcijum karbonata, nerastvorive su u vodi, ali se uspešno odstranjuju mehaničkim putem a naročito pastom napravljenom od bimštajna u prahu i sapokalinusa.

U svodu crkve vraćeni su u svoj raniji položaj porinuti blokovi kamena sa kojih je predhodno odvojen živopis.

Uobičajeni način injektiranja nije se pokazao efikasan a ni rentabilan na ovako velikim međusobno razdvojenim površinama maltera. Mnoštvo sitnih pukotina na prvom sloju maltera, kroz koje je pri injektiranju curio kazein, uglačana površina drugog sloja maltera a zatim nataložena prašina, paučina i žilice nisu garantovali uspešno fiksiranje maltera.

U toku radova 1960. godine izvršena je proba dizanja — odvajanja jednog fragmenta živopisa sa ovakvom vrstom ugroženja u cilju obrade i čišćenja poledine te ponovnog fiksiranja na svoje mesto. Fiksiranje je izvršeno pomoću paste napravljene od kazeina rastvorenog u kreču i proceđenog, uz dodatak veće količine birkrede. Ovaj način fiksiranja pokazao se kao vrlo efikasan, pa su u toku 1961. godine izvršeni obimni radovi na južnom zidu i bočnim prolazima, gde su slojevi maltera na svim površinama sačuvanog živopisa bili međusobno razdvojeni.

Drugi sloj maltera je, srećom, čvrsto pripojen za neravnu površinu zida, odnosno još jednog sloja maltera o kome je ranije bilo reči, tako da ove slojeve nije trebalo fiksirati niti zamenjivati drugim malterom.

Fiksiranje razdvojenih slojeva uglačanog maltera predstavljalo je svakako najdelikatniji problem konzervacije na celom objektu. Ovaj način i materijal primenjen kod fiksiranja je prvi slučaj ove vrste kod nas, a nije mi poznato da je nešto slično ma gde dosada izvođeno pa ćemo se zadržati na detaljnom opisivanju celog postupka na jednom od obrađenih fragmenata.

Slikani sloj je očišćen od prašine i prljavštine a zatim fiksiran blagim rastvorom belog šelaka u denaturisanom alkoholu. (Kod odvajanja al secco živopisa neophodno je predhodno fiksiranje slikanog sloja).

Izvesne pukotine na malteru, kojima je pretila opasnost da otpadnu u toku radova, nalepljene su zaštitnim trakama — flasterima (sl. 9).

Na ovako pripremljenu površinu nalepljena je gaza a zatim i retko laneno platno. Lepljenje gaze i platna vršeno je »koletom«¹ (sl. 10).

¹ Vidi recept: Zbornik zaštite spomenika kulture, br. X godina 1959, strana 247. R. Sikimić: Tehnika konzervacije zidnog životopisa kod Italijana.

Sl. 15. Nanošenje lepljive paste na poledini odvojenog živopisa

Sl. 16. Presovanje živopisa vraćenog i fiksiranog na ranije mesto.

Kada se lepak na nalepljenim platnima dobro osušio, izvršeno je rezanje maltera sa malom testericom za furnir. (Rezanja su uvek vršena po crvenim bordurama koje dele kompozicije, radi lakšeg restauriranja. Jedino je velika površina na centralnoj sceni »Pričešća apostola« u dakonikonu rezana po sredini i odvojena u dva dela).

Na mestima gde se slojevi maltera međusobno još drže, blagim udarcima tapaciranog drvenog čekića i upotrebom koplja pospešeno je odvajanje.

Slojevi maltera su se na skoro svim mestima vrlo lako razdvajali, a odvojeni deo je postavljen licem na prethodno pripremljenu drvenu ploču (sl. 11).

Poledina odvojenog sloja maltera i površina drugog sloja maltera očišćene su od nataložene prašine, žilica, paučine itd, pa potom izbrazdane pomoću krive turpije (sl. 12, 13, 14).

Ovako pripremljene i fiksirane površine dobro prijanjaju jedna za drugu. (Kod nas je vrlo čest slučaj kada se nalaze dva sloja živopisa jedan preko drugoga ili malter u dva sloja da je donji sloj maltera izrupičan čekićem ili keserom a ponegde izbrazdan kao na primer, u manastiru Morači. Vrlo je čudno što majstor zavalskog živopisa nije to učinio, pogotovu u takvim uslovima gde je velika vlaga).

Mestimična oštećenja drugog sloja maltera punjena su na rubovima novim malterom.

Od retkog, proceđenog odležanog kreča i kazeinskog lepka uz dodatak veće količine birkrede napravljena je pasta koja je pokazala izvanredne osobine. Čak i u vrlo tankom sloju ova pasta dobro lepi, ne puca i ne menja visinu fiksiranog sloja.

Pre nanošenja paste, poledina izbrazdanog odvojenog dela i površina maltera na zidu premažu se tekućinom od jednakih delova mleka i vode.

Nanošenje paste na obe površine vršeno je četkom i špahtlom (sl. 15).

Ovako pripremljeni fragmenti prenošeni su zajedno sa daskom i fiksirani na svoje mesto. Preko ovoga postavljen je deblji sloj papirne vate, a zatim perforirane šperploče i na kraju prese (sl. 16).

Posle sušenja, koje je trajalo dva do tri dana, uklonjene su prese a mlakom vodom ispran lepak i uklonjeno platno i gaza sa slikanog sloja.

Kuckanjem, je ustanovljeno da su slojevi maltera međusobno celom površinom dobro vezani, zatim su rubovi životopisa opšiveni kazeinskim malterom (sl. 17).

Sl. 17. Opšiveni živopis posle konzervacije

Sl. 18. Zatvaranje pukotina na steni nadnesenoj iznad crkve, čime je sprečeno direktno prodiranje vode u zidove objekta.

CONSERVATION OF FRESCOES IN THE MONASTERY OF ZAVALA

The church of the Monastery Zavala had been mentioned for the first time in 1514. In the year 1619 the church was painted with beautiful frescoes by Georgije Mitrofanovich. The church was partly situated in a cave and nevertheless, it was rather damaged. In 1958 a group of experts from the Federal Institute for protecting monuments of culture came to the Monastery and spent a lot of time there. They have done a great deal of work. Working there they have seen and concluded that the pigment was connected with some organic means. So it can be easily said that frescoes have belonged to a special kind of fresco — secco. The fact is that some parts of frescoes (faces and hands) have lost and changed their original colour. The base of fresco painting consisted of three mortar layers.

During the conservation in 1960 the interior of the church was quite drained. In the first place of the work the damaged surface of walls and frescoes was plastered very carefully. Damaged mortar was replaced with special casein mortar.

Experts have tried »to raise« frescoes and put them back to their place again. The work with injection was rather unsuccessful because of porosity of mortar and the polished surface of the second layer.

The method of »raising« the frescoes was done in Yugoslavia for the first time. The author has studied and represented it very carefully.

The work on the conservation will be continued later.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

STEĆCI U BITUNJOJ

Rezultati dosadašnjeg evidentiranja i proučavanja stećaka upućuju na zaključak da je područje oko Stoca u Hercegovini kako po broju primjeraka te vrste spomenika tako i po njihovoj klesarskoj obradi, naročito po brojnosti i originalnosti reljefnih motiva i natpisa, relativno najbogatije područje stećaka u Bosni i Hercegovini. Neki važni materijali još nisu objavljeni, ali i ono što je već objavljeno jasno govori o tome.¹

Bitunja je dosta zabačen kraj u koji nisu svraćali arheolozi, etnografi i historičari, a posjeduje znatan broj stećaka vrlo zanimljivih osobina, koji su, zato što su bili teže pristupačni, a naročito zato što je većina njih bila zarasla u šumu od trnja, dosada bili skoro sasvim nepoznati.

Seosko naselje koje se nalazi na oko 10 do 12 km zračne linije na jugozapad od Stoca zove se Bitunja. Administrativno — politički pripada opštini Stolac. Naselje se dijeli na Gornju i Donju Bitunju. Donja je nešto bliža Stocu. Naši stećci su kod zaseoka Zabrdje koji pripada Gornjoj Bitunjoj.

Najlakši pristup Zabrdju je od strane Stoca. Dobrom cestom Stolac — Ljubinje — Trebinje, postepeno uspinjući se, na udaljenosti od oko 4 km dođe se pod brdo Vrstnik (kota 514 m) gdje se jugoistočno odvaja seoski put do Donje Bitunje koji dalje produžuje kao konjska i pješačka staza do Zabrdja i Gornje Bitunje. Drugi način prilaza moguć je sa sedmog kilometra glavne ceste, također konjskom i pješačkom stazom skoro sasvim istočno, koja je, međutim, slabija od one prve. Tako, dakle, za 3 sata dobrog hoda može se iz Stoca stići u Zabrdje.

Zabrdje je danas malo naselje od svega 7 do 8 kuća, koje je smješteno u uvali, sa nešto polja i obradive zemlje, na prisojnoj strani između inače prostranih i krševitih brda. Obiluje izvorskom vodom, koja za život stanovnika i stoke u ovome kraju veoma mnogo znači. Iz Zabrdja se može izaći na glavnu cestu i kod Žegulje, ali je to rdava staza. Na drugu stranu Zabrdje je stazom poveza-

no za Gornju Bitunju, a prema jugozapadu još i sa naseljima u polju Ubosko.

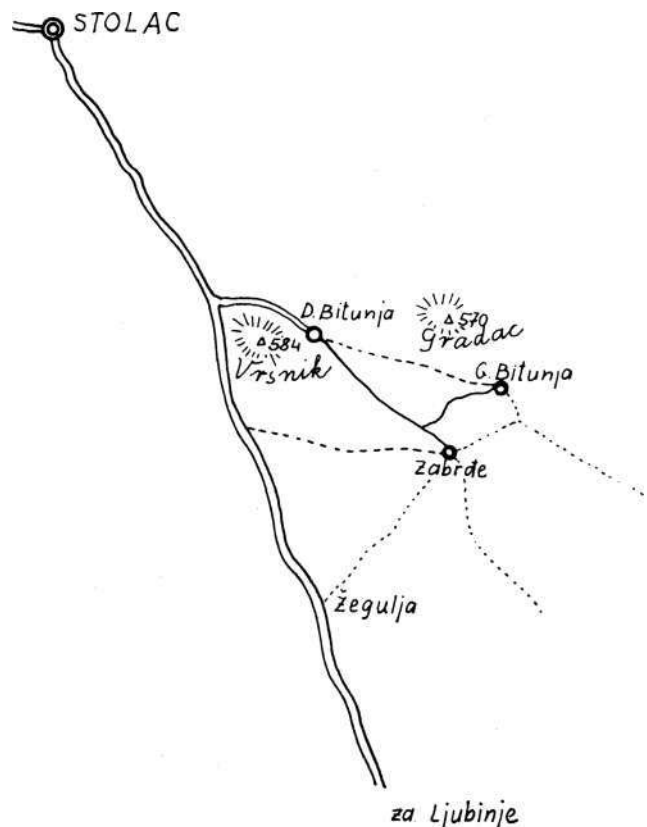
Prilaže se skica terena u približnom omjeru 1 : 100.000 (sl. br. 1).

OPIS NEKROPOLA SA STEĆCIMA

Stećci Gornje Bitunje, odnosno Zabrdja, situirani su na četiri mjesta koja su u ovome kraju poznata pod slijedećim imenima: ZAKUK, POTKUK, LOKVE i BABA, pa ćemo ih tim redom ovdje i opisati.

Zakuk

Oko 250 m sjeverno, iznad zaseoka, nalaze se velike prirodne gromade kamena vapnenca koje stanovnici ovoga kraja zovu Kuk (sl. br. 2). Iza

Sl. 1. Skica terena.

¹ A. Benac, Radimlja, Sarajevo 1950; Š. Bešlagić, Stećci na Nekuku kod Stoca, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XX, Beograd 1958, 155-175; Isti, Stećci u Opličićima, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 145-154; Isti, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 91-110; Isti, Boljuni, Starinar, knj. XII, Beograd 1961, 175-206.

Kuka, dolazeći od zaseoka, nalazi se manji zaravanak na kojemu je naša prva nekropola Zakuk. Tu je na površini od oko 20 X 20 m, u neposrednoj blizini do danas preostalih temelja neke stare crkve, smješteno ukupno 9 stećaka u obliku sanduka i 1 nadgrobni spomenik u obliku krsta. Svi su orijentirani po pravcu zapad — istok. Dosta dobro su klesani i očuvani.

Prilaže se skica nekropole (sl. br. 3).

Nekoliko stećaka imaju ukrase.

Stećak broj 1, koji ima dimenzije 165 X 95 X 40 cm, nešto malo je okrnjen, na vodoravnoj strani je ukrašen pravougaonom bordurom od urezanih kosih paralelica, a unutar ove sa dvije rozete, jedna peterolisna u kružnom vijencu a druga deveterolisna omeđena kružnicom. Od prve do druge rozete pruža se vrpca, koja se kod druge rozete završava vodoravnim prečkom, tako da ta vrpca sa prečkom liči T krstu (sl. br. 4).

Stećak broj 2, koji ima nešto manje dimenzije (154 X 86 X 26 cm), ukrašen je plitko plastičnim motivom štapa na vodoravnoj strani. Vodoravna prečka stoji okomito na dužinu štapa.

Stećak broj 3 (190 X 110 X 40 cm) imao je na vodoravnoj strani uzdužne plitko plastične paralelne pruge, koje se danas teško zapažaju.

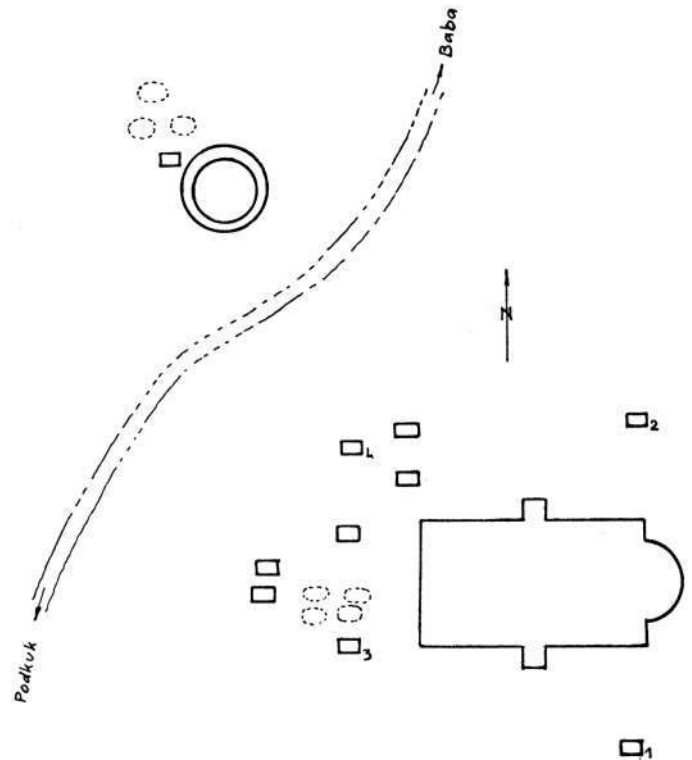
Brojem 4 obilježen je stećak u obliku sanduka prosječne veličine, koji je nešto skliznuo sa svog prvobitnog mjesta. Na vodoravnoj strani se naziru urezi koji podsjećaju na slova, ali se o tome danas ne može ništa sigurno reći.

Potkuk

Na dosta prostranom i uglavnom ravničastom terenu ispod Kuka, ali odmah do njega, smještena je najbrojnija nekropola stećaka ne samo Zabrđa nego i jedna od desetak najbrojnijih nekropola stećaka uopšte. Tu se nalazi ukupno 241 stećak, od čega 5 u obliku ploča, 2 u obliku sljemenjaka, dok su svi ostali u obliku sanduka. Najveći broj

Sl. 2. Kuk, pogled s južne strane, odozdo.

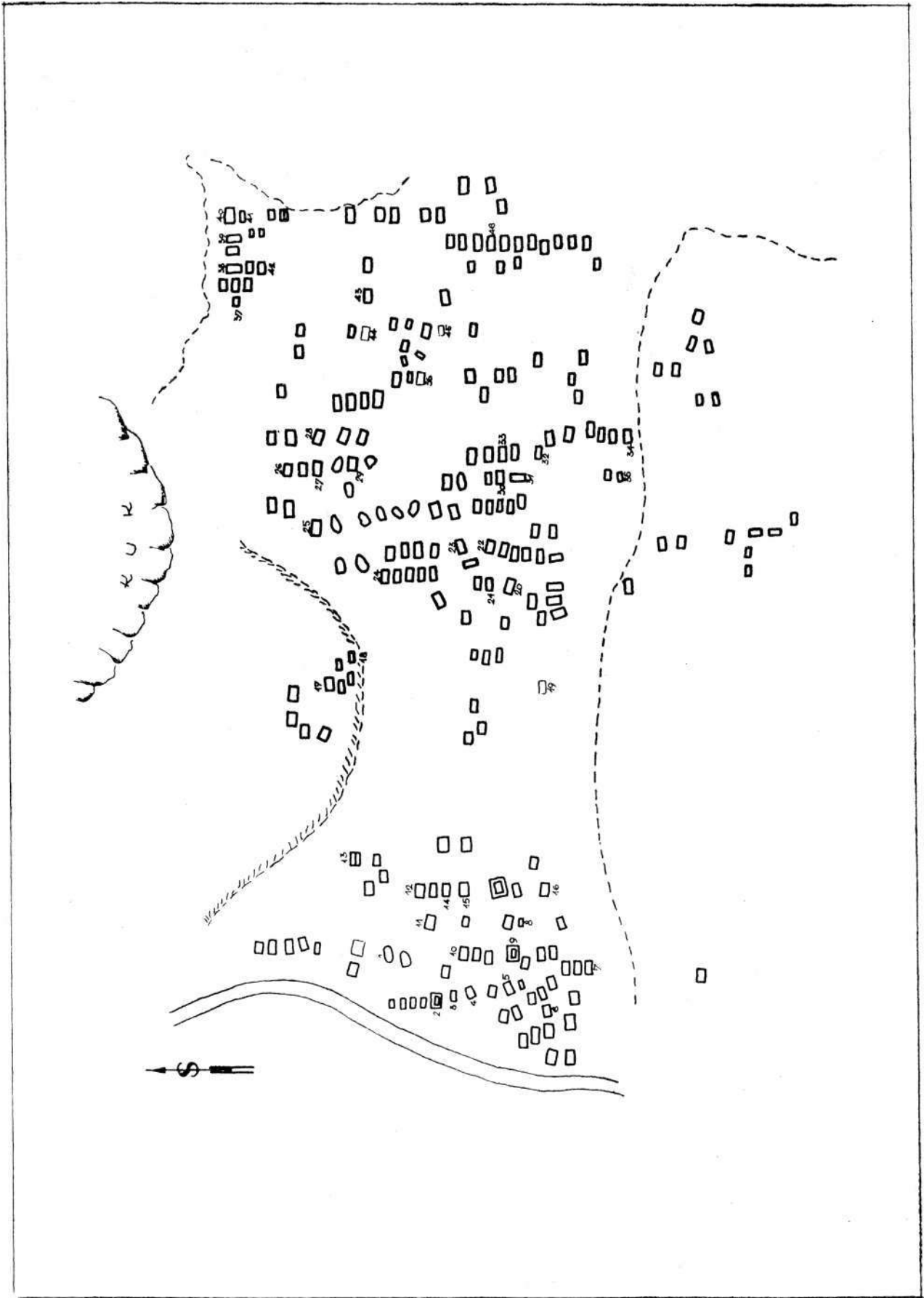
Sl. 3. Skica nekropole Zakuk.

spomenika dobro je obrađen i dosta dobro očuvan. Desetak ih je samo ovlaš oklesano i skoro da su amorfn komadi više ovalnog oblika. Izvjestan broj spomenika je danas nagnut i djelomično utonuo u zemlju. Većina spomenika je uobičajenih dimenzija, ali ih ima i većih kao i mnogo manjih dimenzija. Ogromna većina spomenika ima orijentaciju po pravcu zapad — istok, kod nekih od tih je manji otklon prema sjeveru odnosno prema jugu. Samo 11 primjeraka su drugačije orijentirani, i to po pravcu sjever — jug. Kod ukopavanja mrtvaca i postavljanja stećaka na ovoj nekropoli vodilo se mnogo računa da to bude u redovima okomito na glavni orijentacioni pravac, tj. po pravcu sjever — jug.

Nekropola zauzima površinu od oko 70 X 40 m. Prilaže se skica nekropole (sl. br. 5).

Sl. 4. Vodoravna strana spomenika br. 1 na nekropoli zakuke

Sl. 5. Skica nekropole Potkuk.

Sl. 6. Nekropola Potkuk, pogled sa istočne strane, odozgo.

Slika br. 6 prikazuje nekropolu Potkuk gledanu sa istočne strane i nešto odozgor, a sl. br 7. predstavlja centralni dio nekropole sa pogledom od sjeverne strane i nešto odozgor.

Ovdje imamo 46 spomenika sa dekorativnim ili simboličnim reljefnim motivima. O njima ćemo dati osnovne podatke.

Broj 1 je nešto zaobljen sanduk prosječnih dimenzija koji na vodoravnoj strani ima povelik plastičan običan krst.

Broj 2 je povisok i prema dolje skošen sanduk (161 X 96 X 65 cm) sa postoljem koje je visoko oko 30 cm i koje izlazi na sve strane za oko 20 cm.

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika nalaze se dva plitko plastična motiva stilizovanog krsta (veoma istrošena od atmosferilija) čiji se krakovi završavaju u obliku sidra (sl. br. 8).

Na zapadnoj čeonj strani prikazana je scena lova na jelena. Lovac je na konju. Na glavi lovca je kapa koja se prema gore — nazad produžuje

u relativno vrlo dugačak šiljak a tako isto i pozadi glave prema dolje. Glava jelena je visoko podignuta, a razgranati rogovi na njoj stoje okomito poput jele. Na vertikalnom dijelu ove strane postolja vidi se široka plastična linija sa trolistovima, koja se povija i proteže i preko svih drugih vertikalnih strana postolja (sl. br. 9).

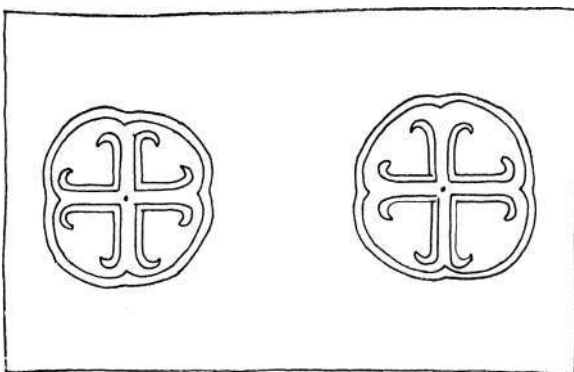
Broj 3 je dosta visok sanduk (155 X 73 X 56 cm) koji na zapadnoj čeonj strani ima vrlo plastičan motiv osamljenog jelena sa razgranatim rogovima (sl. br. 10).

Na južnoj bočnoj strani ovoga spomenika nalazi se motiv sa 5 plastično predstavljenih ptica, 4 u jednome redu, okrenute u jednu stranu, a 1 ispod ovih, koja je okrenuta također na istu stranu. Ptice su približno jednako prikazane — sa relativno dugačkim nogama a kratkim repovima i glavama prema dolje, kao da nešto zoblju, osim jedne, koja ima dugačak rep i podignutu glavu (sl. br. 11).

Broj 4 je manji sanduk (115 X 54 X 35 cm) koji na vodoravnoj strani ima scenu sa jelenom,

Sl. 7. Srednji dio nekropole Potkuk, pogled sa sjeverne strane i nešto odozgo.

Sl. 8. Spomenik br. 2 na nekropoli Potkuk.

Sl. 9. Zapadna čona strana spomenika br. 2 na nekropoli Potkuk.

koja je, međutim, tako oštećena da se danas teško raspoznaje. Pred jelenom je »kamenica« a nešto dalje manja figura čovjeka, dok se iza jelena nalazi figura psa.

Broj 5 je sanduk koji je na jednome uglu znatno okrnjen. Dimenzije su mu: 141 X 76 X 57 cm.

Na vodoravnoj strani se primjećuje već izlizan motiv pravougaonog štita sa jednom kosom stranicom i pravog ovećeg mača sa krsnicom i okruglastom glavicom na završetku, koji je prikazan ispod štita. Istočno od štita nalazi se još figura jelena.

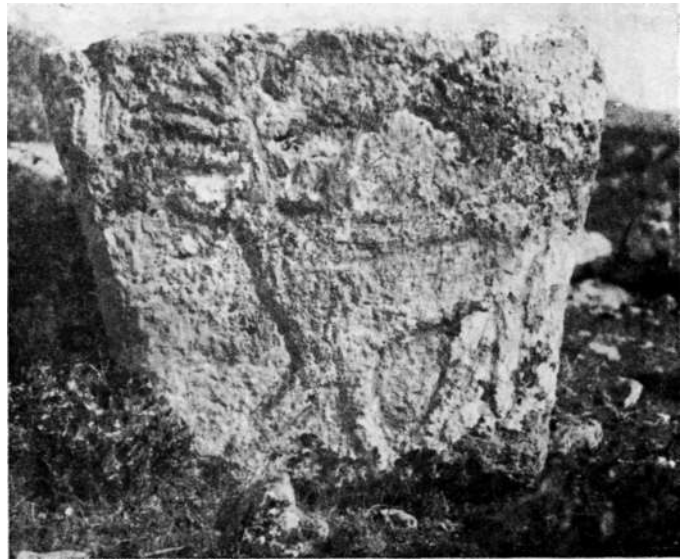
Na sjevernoj bočnoj strani se naziru dvije životinjske figure, koje najviše liče konjima.

Na južnoj bočnoj strani ovoga spomenika prikazana je originalna scena: 3 ljudske figure u kolu, vjerojatno žene, ispred kojih je lav, a iznad svega je friz od povijene linije sa trolistovima. Sve je to plastično ali dosta grubo prikazano (sl. br. 12).

Na istočnoj čeonj strani nalazi se motiv plastične povijene linije sa trolistovima.

Broj 6 je nešto širi sanduk sa dimenzijama: 133 X 100 X 40 cm. Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima motiv plastičnog polumjeseca.

Broj 7 je dosta uzak a visok sanduk (160 X 54 X 57 cm) koji na vodoravnoj strani ima plitko

Sl. 10. Zapadna čeona strana spomenika br. 3 na nekropoli Potkuk.

plastičnu pravougaonu borduru od kosih paralelica omeđenih paralelnim linijama. Isti takav motiv se nalazi i na svim uspravnim stranama ovoga spomenika.

Broj 8 je dobro klesan ali nešto okrnjen manji

Sl. 11. Južna bočna strana spomenika br. 3 na nekropoli Potkuk.

Sl. 12. Južna bočna strana spomenika br. 5 na nekropoli Potkuk.

Sl. 13. Zapadna čeona strana spomenika br. 9 na nekropoli Potkuk.

sanduk (100 X 53 X 39 cm) koji na južnoj bočnoj strani ima plastično prikazanu scenu lova na jelena. Lovac je na konju, sa kopljem kojim upravo zabada u vrat jelena. Glava jelena je podignuta i na njoj su vrlo razgranati rogovi. Usljed oštećenosti figura lovca nije potpuna jasna.

Broj 9 je običan sanduk (164 X 97 X 44 cm) sa postoljem kojemu se na zapadnoj čeonoj strani nazire figura konja sa jahačem i ispred ove još figura jelena. Lovac upravo kopljem probada vrat jelena (sl. br. 13).

Broj 10 je nešto veći sanduk (176 X 91 X 42 cm) koji na vodoravnoj strani ima prikazan motiv ruke sa mačem. Ruka je do lakta, sa velikim prstima, koji pridrđavaju dugačak mač.

Broj 11 je također veliki sanduk koji na vodoravnoj strani ima »kamenicu« omeđenu kružnim vijencem.

Broj 12 je visoki sanduk (169 X 83 X 84 cm) koji je dobro obrađen i očuvan. Pri vrhu svih uspravnih strana pruža se plastična tordirana vrpca, a na sjevernoj bočnoj strani nalazi se plastična figura čovjeka-muškarca, koji jednom rukom pridrđava dugačak mač, iza koga je relativno velik pravougaoni štit.

Broj 13 je stećak u obliku sljemenjaka koji se jako nagnuo i djelomično utonuo u zemlju. Dimenzije su mu: 160 X 64 X 90 cm do vrha zabata.

Na njegovoj južnoj bočnoj strani vidi se friz od kosih paralelica, uokvirenih dvjema linijama, koji se u toj visini proteže i preko čeonih strana.

Ispod toga friza na južnoj bočnoj strani predstavljene su arkade sa 5 interkolumnija. Stubovi i lukovi su opervaženi vrpcom koja je obilježena sa dvije linije (sl. br. 14).

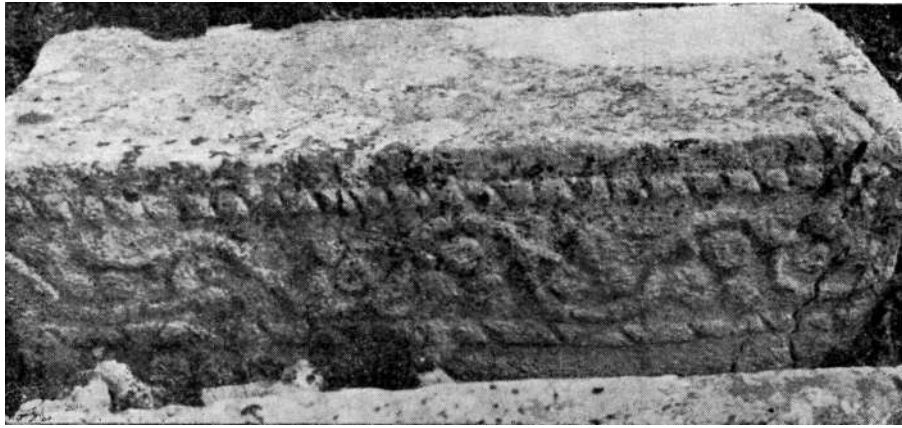
U zabatu istočne čeone strane ovoga spomenika nalazi se plastična rozeta.

Broj 14 je vrlo dobro klesan sanduk (160 X 85 X 48 cm) koji pri vrhu uspravnih strana ima široku i vrlo plastičnu povijenu liniju sa trolistovima, koja je po dužini omeđena plastičnim vrpčama sa urezanim kosim i cikcak-linijama (sl. br. 15).

Broj 15 je dobro obrađen sanduk (159 X 80 X 54 cm). Na njegovoj sjevernoj bočnoj strani plastično je prikazano kolo sa 4 ženske figure, koje se drže rukama. Jedna krajnja žena se drži za muškarca koji svojom drugom rukom pridrđava dugačak mač. Figura toga muškarca je dva put veća od figure žene, a njegov mač je dugačak kao i on

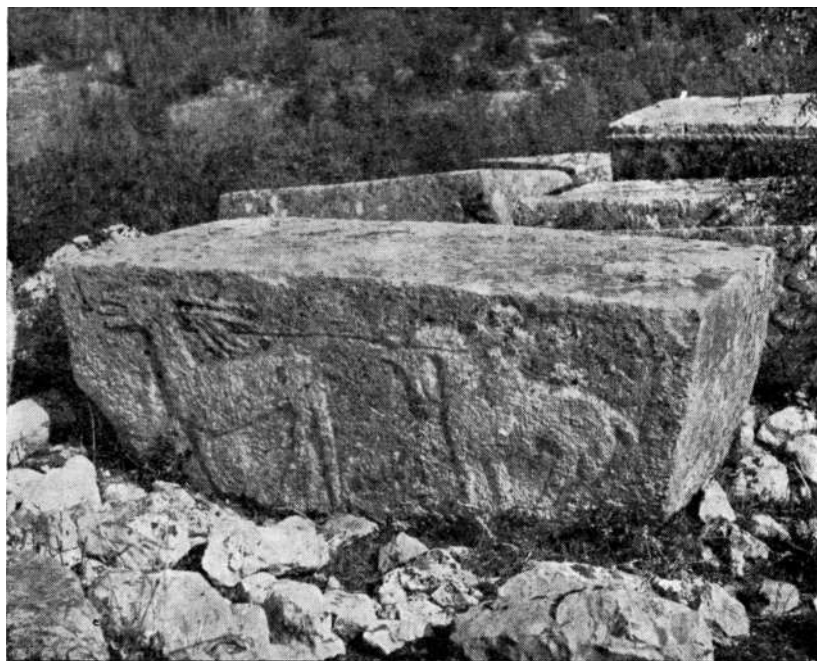
Sl. 14. Južna bočna strana spomenika br. 13 na nekropoli Potkuk.

Sl. 15. Južna bočna strana spomenika br. 14 na nekropoli Potkuk.

Sl. 16. Sjeverna bočna strana spomenika br. 15 na nekropoli Potkuk.

Sl. 17. Južna bočna strana spomenika br. 15 na nekropoli Potkuk.

sam. U površinama između prve i druge kao i između druge i treće žene prikazana je još po jedna nešto manja ženska figura sa rukama spuštenim dolje i ustranu. I na drugom kraju kola je prikazana manja figura žene koja je jednu ruku, sa upadno velikim prstima, izdigla u vis. Iznad predstave kola pruža se friz od dviju plastičnih linija koje se povijaju i povijajući prepliću. U 7 elipsastih površina, koje zatvaraju te dvije linije, predstavljeno je 7 ptica. Iznad malih međuprostora naziru se ukrasni dodaci u vidu plastičnog niza krakova paralelnih uglova (sl. br. 16). Na južnoj bočnoj strani prikazana je plastična scena lova na jelena (sl. br. 17). Lovac je na konju i kopljem upravo gađa jelena. Na zapadnoj čeonj strani ovoga spomenika nalazi se širok i plastičan friz od povijene linije sa trolistovima (sl. br. 18).

Broj 16 je dosta širok sanduk koji na vodoravnoj strani ima sredinom po dužini urezanu crtu,

Broj 17 je dobro klesan ali nešto utonuo sanduk (160 X 65 X 29 cm).

Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima pravougaonu borduru od urezanih kosih paralelica a unutar ove plastičnu figuru jelena.

Na svim uspravnim stranama nalazi se vrlo plastičan poširok friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 18 je također dobro klesan ali nešto utonuo sanduk (170 X 79 X 46 cm).

Na vodoravnoj strani prikazan je plastičan motiv pravougaonog štita i mača ispod njega.

Na istočnoj čeonj strani predstavljena je scena u kojoj žena vodi konja na kojem jaši muškarac (sl. br. 19).

Na južnoj bočnoj strani nalazi se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, koji je odozdo porubljen tordiranom vrpcom.

Sl. 18. Zapadna čeonja strana spomenika br. 15 na nekropoli Potkuk.

Broj 19 je stećak u obliku manje ploče (117 X 60 X 20 cm) koja na vodoravnoj površini ima plastičnu ljudsku figuru sa štapom. To je muškarac sa ogrtačem do koljena. Štap je postavljen koso od grudi ka zemlji. Glava je u srazmjeri sa tijelom nešto relativno veća. Rubom stranice pruža se plastičan okvir. Reljef je atmosferilijama oštećen tako da se detalji ne primjećuju (sl. br. 20).

Broj 20 je nepravilan dosta utonuo sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv stilizovanog krsta. Vodoravni kraci toga krsta su obični, gornji se završava okruglasto a donji se nešto produžuje i završava slično polumjesecu.

Sl. 19. Istočna čeonja strana spomenika br. 18 na nekropoli Potkuk

Broj 21 je nešto oštećen i utonuo sanduk (161 X 81 X 35 cm) sa plastično predstavljenim jelenom i »kamenicom« na vodoravnoj strani. Jelen ima lijepo razgranate rogove a okruglo udubljenje ispred njega vjerovatno ovdje predstavlja vrelo — zdenac, što po prvi puta vidimo na stećcima (sl. br. 21).

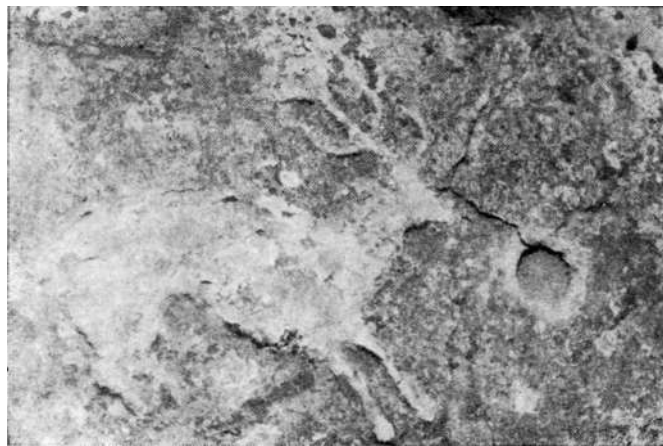
Broj 22 je nepravilna ploča na čijoj vodoravnoj strani je predstavljena »kamenica«.

Broj 23 je nepravilan podugačak sanduk koji na vodoravnoj strani ima jednostavan plastičan pravougaonik.

Broj 24 je također ne baš pravilan sanduk. Na vodoravnoj strani ovoga spomenika vidi se povećan plastičan kvadrat.

Broj 25 je stećak u obliku osrednje klesanog ali danas znatno oštećenog sanduka kod koga se na vodoravnoj strani nalazi plastičan motiv krsta čiji se kraci pri krajevima nešto proširuju,

Broj 26 je djelomično utonuo osrednje klesan i očuvan sanduk (187 X 76 X 42 cm) čija je vodoravna strana originalno ukrašena. U većoj polovici strane prikazan je pravougaoni štit ispod kojeg na obadvije uže stranice izlaze dijelovi mača — s jedne strane okruglasta glava, držak i krsnica,

Sl. 21. Vodoravna strana spomenika br. 21 na nekropoli Potkuk.

Sl. 20. Vodoravna strana spomenika br. 10 na nekropoli Potkuk.

Sl. 22. Vodoravna strana spomenika br. 26 na nekropoli Potkuk.

a s druge vrh mača. Pored štita je relativno malena figura čovjeka — muškarca, koji jednom rukom pridržava mač a drugu drži uvis izdignutu. U drugom dijelu stranice predstavljen je lav, čiji je dugačak rep gore i naprijed zavinut. U površini između glave lava i figure čovjeka nalazi se povelik kružni vijenac. Sve je dosta plastično predstavljeno (sl. br. 22).

Na sjevernoj bočnoj strani ovaj spomenik ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima a ispod njega kolo od više figura koje se zbog oštećenosti vrlo slabo raspoznaju.

Na suprotnoj bočnoj strani nalazi se plastičan friz, kao i na sjevernoj.

Broj 27 je dosta velik lijepo obrađen, dolje nešto užji, sanduk na čijim se uspravnim stranama, poput friza, pruža plastična tordirana vrpca.

Broj 28 je sanduk prosječnih dimenzija koji na vodoravnoj strani ima plastičan krst čiji su krajevi krakova nešto prošireni.

Broj 29 je pravilno i lijepo obrađen sanduk (168 X 70 X 35 cm) koji na vodoravnoj strani ima dosta velik plastičan krst sa krakovima koji su prema krajevima nešto prošireni.

Broj 30 je nešto utonuo dobro obrađen sanduk (178 X 80 X 39 cm) koji je sa vodoravne strane bio lijepo ukrašen ali mu se motivi danas jedva raspoznaju zbog oštećenosti od atmosferilija — uočava se bordura od kosih paralela i kao neko stablo sa krošnjom, ali ovaj motiv podsjeća i na zastavu (sl. br. 23).

Broj 31 je manji sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezan motiv polumjeseca (vidi sl. br. 23).

Broj 32 je manji sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastično predstavljen motiv krsta čiji su krajevi nešto širi.

Broj 33 je dobro obrađen sanduk (170 X 70 X 33 cm) koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv mača sa rukom i dosta velikim prstima. Zbog istrošenosti motiv se teško raspoznaje.

Broj 34 je dosta utonuo sanduk (153 X 75 X 30 cm). Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima vrlo plastično predstavljen motiv jelena ispred koga je dosta duboka »kamenica« (sl. br. 24).

Broj 35 je manji utonuo sanduk. Na njegovoj vodoravnoj strani nalazi se plastičan motiv krsta čiji se krakovi pri krajevima nešto proširuju.

Broj 36 je dosta velika ploča koja na vodoravnoj strani dužinom po sredini ima urezanu liniju.

Broj 37 je nešto utonuo manji sanduk koji pri vrhu uspravnih strana ima plastičnu tordiranu vrpca.

Broj 38 je dosta velik sanduk koji na uspravnim stranama ima tordiranu vrpca kao i prethodni sanduk.

Broj 39 je običan ali dosta utonuo sanduk koji na zapadnoj bočnoj strani ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Sl. 23. Vodoravna strana spomenika br. 30 na nekropoli Potkuk.

Broj 40 je dosta visok dobro obrađen i očuvan sanduk (185 X 82 X 81 cm) koji pri vrhu uspravnih strana ima vrlo plastičnu tordiranu vrpca.

Broj 41 je manji osrednje očuvan sanduk (106 X 47 X 24 cm) koji je ukrašen sa vodoravne i sa bočnih strana.

Na vodoravnoj strani nalazi se plastično prikazana scena lova. Naprijed je jelen, iza njega je ker, a zatim stoji lovac koji mačem napada jelena (sl. 25).

Sl. 24. Vodoravna strana spomenika br. 34 na nekropoli Potkuk.

Sl. 25. Vodoravna strana spomenika br. 41 na nekropoli Potkuk.

Sa obadvije bočne strane vidi se poširok plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 42 je dobro klesan visoki sanduk (175 X 94 X 75 cm) koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv pravougaonog štita sa mačem ispod njega.

Broj 43 je sasvim utonuo sanduk (?) na čijoj se vodoravnoj strani uočava po sredini urezana linija.

Broj 44 je znatno utonula ploča na čijoj se vodoravnoj strani nalazi plastičan motiv krsta sa krakovima koji se pri krajevima nešto proširuju.

Broj 45 je ploča sličnih osobina kao i prethodna, bez ukrasa.

Broj 46 je dosta velik i visok sanduk (190 X 95 X 82 cm) koji je dobro klesan i očuvan.

Na južnoj bočnoj strani ovaj spomenik ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima a ispod toga se vrlo slabo raspoznaju dva konja (?).

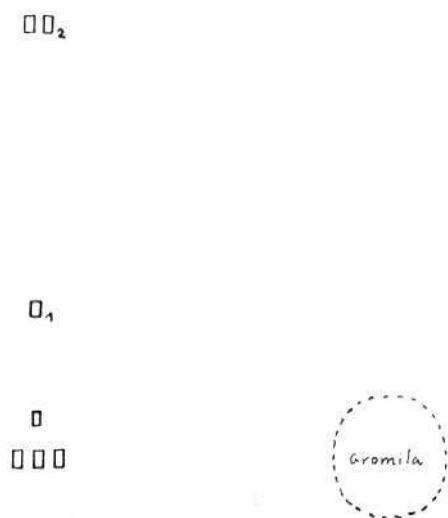
Na zapadnoj čeonj strani je malo plastičan krst čiji su krakovi predstavljeni sa po 5 uskih vrpca i u čijem centru je kružni vjenčić. Čitava strana stečka je uokvirena pravougaonikom od kosih paralelica.

LOKVE

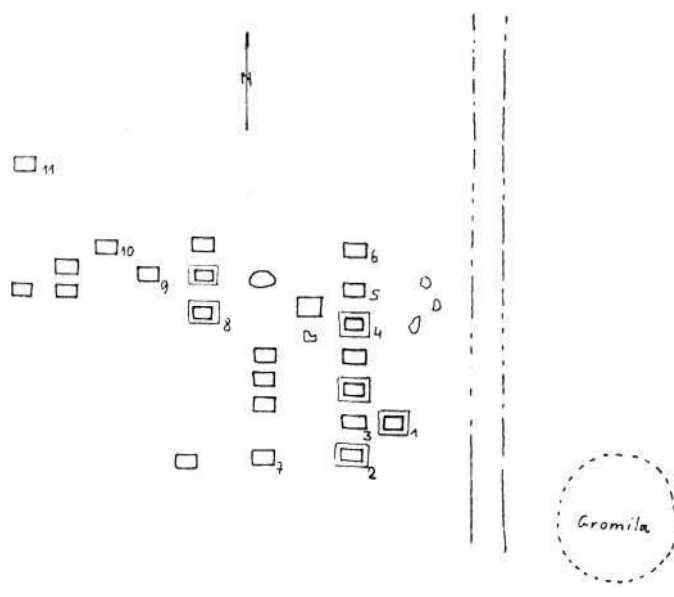
Oko 500 m zapadno od nekropole Potkuk, na zaravanku kose koju okolni stanovnici zovu Brijeg, pokraj puta za Gornju Bitunju i u neposrednoj blizini starih i novih bunareva, nalazi se nekropola od ukupno 7 stećaka, raspoređena na tri mjesta dužinom te kose, od čega 6 sanduka i 1 ploča. Obrada spomenika je osrednja. Orijehtacija im je isključivo po pravcu zapad-istok.

Dolazeći sa istočne strane od Potkuka najprije nailazimo na tri oštećena i nagnuta sanduka osrednje veličine, poredana po liniji sjever-jug, bez ikakvih ukrasa.

Na udaljenosti od oko 4 m zapadno odatle stoji 1 vrlo slabo obrađena ploča.

Sl. 26. Skica nekropole Lokve.

Sl. 27. Skica nekropole Baba.

Na oko 25 m dalje ka zapadu situiran je 1 sanduk. Njegove dimenzije su 150 X 100 X 60 cm. Na vodoravnoj strani ovaj stećak ima urezan motiv četverouglastog štita i mača koji je preko štita (ne ispod štita, kako je to uobičajeno). Na štitu se nalaze 4 rozete sa po četiri lista kao heraldičke oznake.

Oko 100 m dalje ka zapadu smještena su još 2 sanduka osrednje obrade i veličine. Na vodoravnoj strani jednoga spomenika bio je prikazan neki figuralni motiv. Danas je taj motiv jako oštećen atmosferijama tako da se jedva nazire samo jedna životinjska figura.

Prilaže se skica nekropole Lokve (sl. br. 26).

BABA

Od nekropole Zakuk stazom uzbrdo na udaljenosti od oko 300 m dođe se na zaravanak brda Baba, odakle je omogućen divan pogled na sve strane. Malo naniže istom stazom stiže se u Gornju Bitunju. Na tom zaravanku, pokraj samoga puta, a na mjestu koje okolni stanovnici zovu Greblje, situirana je naša četvrta nekropola sa ukupno 24 stećka, koji su svi odreda orijentirani po pravcu zapad-istok i svrstani u nizove okomito na tu orijentaciju. Po osnovnim oblicima to su sve sanduci, od čega je trećina visokih (3 vrlo visoka) a 6 od njih imaju i postolje. Dosta dobro su obrađeni i osrednje očuvani; ima ih prevaljenih a i oštećenih, a na nekoliko mjesta vide se fragmenti dobro obrađenih stećaka. Nekropola zauzima površinu od oko 22 X 14 m.

Prilaže se skica nekropole (sl. br. 27).

Nekoliko spomenika je ukrašeno.

Broj 1 je visoki sanduk koji je prevaljen sa postolja (115 X 40 X 110 cm). Prema dolje je nešto uži i tanji.

Na vidljivoj bočnoj strani prikazan je motiv arkada sa 6 interkolumnija. Stubovi i lukovi su obrubljeni tordiranom vrpcom. Iznad arkada pruža se friz od plastične povijene linije sa trolistovima. Vjerojatno je takav motiv i na suprotnoj bočnoj strani.

Na zapadnoj čeonj strani najprije je niz od kružnih vijenaca sa četverolisnim rozetama unutar ovih, zatim ispod toga niza pruža se urezana mreža malih pravougaonika u vidu bordure, a onda opet niz kružnih vijenaca sa četverolisnim rozetama kao drugi paralelan friz (suprotna stranica se nije mogla vidjeti od žbunja).

Broj 2 je visok sanduk, koji je također prevaljen sa svog postolja (148 X 65 X 145 cm) dobro i slično obrađen kao i prethodni spomenik.

Na vidljivoj bočnoj strani (bivša sjeverna) nalazi se plastičan motiv arkada sa 6 interkolumnija čiji su rubovi usko tordirani. Iznad toga pruža se friz od povijene linije sa trolistovima (sl. br. 28).

Na čeonim stranama ovaj spomenik ima friz jednak onome na bočnoj strani.

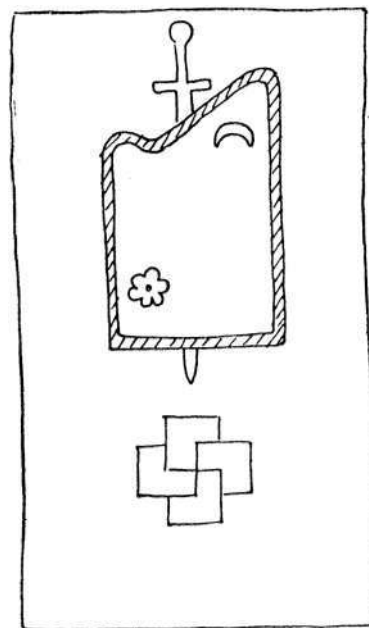

Sl. 28. Spomenik br. 2 na nekropoli Baba.

Broj 3 je veći sanduk, dobro obrađen i očuvan (190 X 123 X 45 cm). Na vodoravnoj strani pružaju se vrlo plitko plastična uzdužna paralelna rebra, a u zapadnom kraju je dosta malena »kamenica« sa rubom od tordiranog kružnog vjenčiča.

Broj 4 je visoki sanduk na postolju, koji danas dominira na nekropoli. Dobro je obrađen i očuvan. Prema dolje je nešto uži. Dimenzije su mu: 165 X 65 X 98 cm.

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika plastično su prikazani pravougaon štiti i mač u uobičajenom odnosu. Štit je obrubljen bordurom od kosih paralelica. U jednom njegovom uglu je polumjesec a u suprotnom višelisna rozeta. Niže štita (tj. u istočnom kraju ove strane) urezan je stilizovan motiv »Svastike« (sl. br. 29).

Sl. 29. Vodoravna strana spomenika br. 4 na nekropoli Baba.

Sl. 30. Južna bočna i istočna čeona strana spomenika br. 4 na nekropoli Baba.

Na svim uspravnim stranama ovoga spomenika pružaju se arkade sa dosta dubokim interkolumnijama. Lukovi i stubovi (bez naznačenih baza i kapitela) ukrašeni su bordurama od kosih paralelica, Iznad arkada, osim na južnoj bočnoj strani, pruža se friz od kosih paralelica (sl. br. 30).

Broj 5 je dobro obrađen sanduk (162 X 124 X 59 cm).

Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima pravougaonu borduru od kosih paralela smještenih između dviju paralelnih linija i unutar ove bordure pravougaon štit sa mačem.

Na bočnim stranama nalaze se po dva uska paralelna friza od kosih paralelica, na zapadnoj čeonoj samo jedan takav friz, a na istočnoj čeonoj strani friz se sastoji od niza nepovezanih četverolisnih rozeta u kružnim vjenčićima. (Na sl. br. 30 vide se istočna čeona i južna bočna strana ovoga spomenika).

Broj 6 je veći sanduk (198 X 118 X 43 cm) koji na uspravnim stranama ima friz od kosih paralelica, a na vodoravnoj strani se jedva zapaža nekadašnji motiv štita sa mačem.

Broj 7 je dobro obrađen visoki sanduk (116 X 50 (gornja širina) X 105 cm), koji je danas prevaljen.

Na vidljivoj bočnoj strani ovaj spomenik ima arkade sa 4 interkolumnije. Stubovi i lukovi su ukrašeni dosta plastičnim tordiranim vrpcama. Iznad arkada se pruža plastičan friz od povijene linije sa trolistovima (sl. br. 31).

Broj 8 je povisok ali dosta uzak sanduk sa postoljem (138 X 60 X 75 cm) koji je na vodoravnoj strani imao plastična uzdužna rebra.

Na uspravnim stranama ovaj spomenik ima nevjesto prikazan plastičan motiv povijene linije sa umecima od listova i spirala (sl. br. 32).

Broj 9 je prosječan sanduk koji na vodoravnoj strani ima plitko plastična uzdužna rebra.

Broj 10 je spomenik vrlo sličan prethodnom, također sa paralelnim rebrima na vodoravnoj strani koja se danas jedva zapažaju.

Broj 11 je sanduk (165 X 89 X 30 cm), dobre obrade i očuvanosti, koji na vodoravnoj strani ima uzdužna paralelna rebra kao i prethodna dva spomenika.

Napominjem da je na ovoj nekropoli nekada bilo još spomenika. Od nekih su do danas preostali samo fragmenti. Takve fragmente vidimo sjeveroistočno od spomenika broj 1. Na jednom od njih se vide plastični motivi arkada i friza od povijene linije sa trolistovima. Isto tako, blizu spomenika broj 4, samo sa zapadne strane, vidimo fragment stečka u obliku sanduka na kojemu se zapažaju arkade i povijena linija sa trolistovima.

Sl. 31. Spomenik br. 7 na nekropoli Baba.

Sl. 32. Južna bočna strana spomenika br. 8 na nekropoli Baba.

OSTALI SPOMENICI

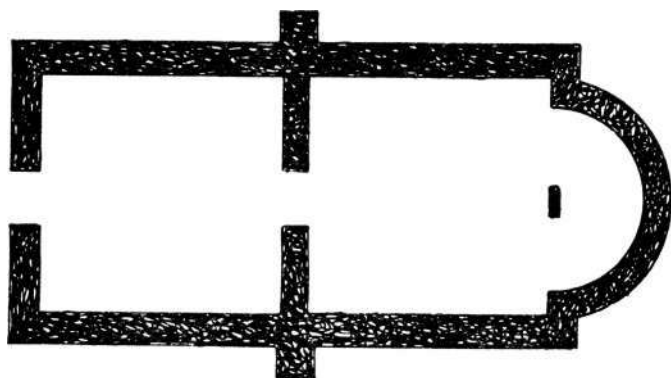
1. Na malom uzvišenju koje je nekada moglo biti kamena gromila, na Zakuku, skoro u sredini površine koju zaprema nekropola stećaka, koju smo već opisali, nalaze se ostaci temelja nekadašnje crkve (vidi sl. br. 3) Prema uvidu na licu mjesta jasno je da je crkva bila pravougaonog oblika i da je imala orijentaciju po pravcu zapad-istok. Na istočnom dijelu se i danas primjećuju ostaci zida polukružne apside i kameni stub časne trpeze. Vanjske dimenzije crkve su: dužina 10,5 m, širina 5,5 m. Debljina zidova iznosila je 0,60 m.

Apsida je izlazila za oko 1,6 m. Sredinom crkve, poprijeko, bio je pregradni zid; nešto uži od vanjskog, sa prolazom na sredini. Ulaz u crkvu bio je u sredini zapadnog poprečnog zida. Blizu sredine crkve sa vanjske strane uz obadva zida po dužini vide se temelji potpornog zida po prilici iste debljine kao što je i vanjski zid crkve. Unutar zgrade i oko nje našli smo više lijepo klesanih komada kamena od urušenog zida. U ostacima zidova primjećuje se krečni malter (sl. br. 33).

Sl. 33. Temelji i ruševine crkve, pogled sa sjeveroistočne strane.

Prilaže se plan crkve (sl. br. 34).

Sl. 34. Osnova crkve.

Na mjestu gdje je bila časna trpeza virila je gornja površina stuba sa rupom u sredini u koju se uglavljivala trpeza. Manjim raščičavanjem nasipa oko stuba ustanovili smo da je stub oblika pravouglonog paralelopipeda sa dimenzijama: 120 X 60 X 23 cm, od kojih je dužina nesigurna. Stub je sa šire zapadne strane ukrašen bordurom od plastične povijene linije sa trolistovima, a u površini koju zatvara ta bordura prikazan je plastičan motiv konja sa jahačem, a ispod toga je jedna debela poprečna tordirana vrpca, sredinom povezana za neki motiv pravougaonog oblika, koji je postavljen po visini a čije su duže ivice obrubljene debelom tordiranom vrpcom. Nije ustanovljeno kako se sve to završava na dijelu koji je još u zemlji. Sa ostalih strana ovaj stub nema ukrasa. Koliko mi je poznato, ovo je prvi slučaj dekorisanja stuba časne trpeze. Ukrasi su direktna veza sa stećcima (sl. br. 35).

Nije poznato kada je crkva na Zakuku podignuta, da li je rušena i nanovo građena, ili dograđivana, ali se po mnogim okolnostima, kao npr. po rasporedu stećaka oko crkve, može zaključiti da je u vrijeme nekropole sa stećcima postojala i crkva. Prema pričanju nekih mještana, izgleda da je na ovome mjestu bila crkva i polovinom XIX vijeka.

2. Dvadesetak metara sjeverozapadno od crkve, ili desetak metara od stećka broj 4, nalazi se bačvasto ozidan bunar oko 6 m dubine (izgleda da je zasut) i promjera oko 4 m, u kojemu neprestano ima pitke vode. Mještani ga nazivaju Grčki bunar i kažu da bio mnogo dublji. U blizini bunara je kameno korito za pojenje stoke. Tu blizu ima i nekoliko grobova ograđenih kamenim tesanicima (sl. br. 36).

3. Pored staze od Potkuka na Zakuk našli smo fragmenat nekog spomenika prizmatičnog oblika, dužine 65 cm, širine 26 i debljine 20 cm, koji je nasilno prekinut od svog drugog dijela. Na široj strani fragmenta veoma plastično su predstavljene noge muškarca od kukova do stopala, okrenute

u jednu stranu, kao da se radi o čovjeku u pokretu. Kasnije sam uspio da nađem još jedan dio ovoga spomenika od oko 27 cm širine i 24 cm dužine, koji je s jedne šire strane imao plastičan prikaz grudi muške ljudske figure. Sastavljena obadva dijela imaju ukupnu visinu od 89 cm, širinu od 26 do 27 cm i debljinu od oko 20 cm. Na spojenim komadima se ističe vrlo plastična muška figura sa odjećom. Haljetak je uz tijelo a donji krajevi se nešto šire i sežu do visoko iznad koljena. Pojas je prikazan u vidu deblje tordirane vrpce. U visini ramena pruža se široka vodoravna tordirana vrpca, koja prelazi preko grudi. Prema gore počinje vrat, ali je baš na tome mjestu spomenik prelomljen. Na grudima se vidi jedan plastičan trougao, na kome se ukrštavaju dvije kose urezane crte, što podsjeća na revere haljetka (sl. br. 37).

Da bi se ovi fragmenti sigurno sačuvali, prenio sam ih u dvorište najbliže kuće u Zabrdū i privremeno povjerio na čuvanje Muji Šariću.

4. U Zabrdū, na njivi nekog Šarića vide se 2 usađena valjkasta visoka kamena, promjera oko 30 do 40 cm, koji ovdje imaju funkciju zemljišnih međaša. Nije poznato otkada oni potiču, ali podsjećaju na nekadašnje rimske miljokaze (sl. br. 38).

Sl. 35. Stub časne trpeze.

Sl. 36. »Grčki« bunar na Zakuku, pogled sa sjeveroistočne strane.

5. Rekli smo da Zabrđe ima dosta pitke vode. Ona se dobiva iz bunareva sličnih onome kod nekropole Zakuk. Takvih bunareva ima ovuda na nekoliko mjesta. Najveći broj ih je kod nekropole Lokve, upravo svega nekoliko desetina metara sjeverno od stećaka. Neki od njih su vrlo stari — »grčki«, a neki su nešto kasniji, pa i u novije vrijeme zidani i uređivani. Tu ih ima oko 40 primjeraka, što bolje što slabije ozidanih. Iz većeg broja se danas ne koristi voda, jer su onečišćeni ili neuređeni. Ovoliki broj bunareva na jednome mjestu jedinstven je primjer u Hercegovini.

6. U neposrednoj blizini nekropole Baba, upravo 10 do 20 m zapadno i istočno od krajnjih stećaka te nekropole, nalaze se dvije oveće kamene gomile, koje su vjerovatno ilirska groblja.

7. Sasvim blizu stećaka nekropole Lokve nalaze se 2 muslimanska groblja sa nišanima, jedno starije i već napušteno a drugo je i danas aktivno.

Ostali podaci

U Zabrđu nije postojao problem kamenoloma za stećke jer podesnog kamena ima na sve strane i to sasvim blizu. Za našu najbrojniju nekropolu Potkuk stećci su usijecani u samome Kuku, svega dvadesetak metara daleko od grobova. I danas se dobro vidi na kojim mjestima su vađeni kameni blokovi. To je rađeno na način da se pomoću čeličnih dljeta u kamenoj stijeni stvori niz udubljenja u koja se ulijeva voda da smrzavanjem i topljenjem dalje razdire kamen (sl. br. 39).

RAZMATRANJA I ZAKJUČCI

Iz prednjeg izlaganja se vidi da su stećci Zabrđa situirani na četiri mjesta. Po broju spomenika daleko najveća je nekropola Potkuk, dok je naj-

Sl. 37. Sastavljeni komadi spomenika sa motivom muške ljudske figure.

Sl. 38. Međaši na Šarića njivi.

manja ona koju smo nazvali Lokve. Veći dio nekropole Potkuk bio je zarastao u šumu od gustog i visokog trnja pa sam vršio krčenje i čišćenje da bih mogao pristupiti spomenicima. Najviše je bio zarastao južni dio nekropole, gdje još uvijek u jednom njegovom dijelu nije sasvim čista situacija (na slici je to obilježeno isprekidanom, linijom), zbog čega nije isključena i mogućnost postojanja još nekog spomenika u tome dijelu.

Brojno stanje spomenika Zabrdā, po nekropolama i po osnovnim oblicima, izgleda ovako:

Zakuk:	ploča 0,	sanduka 9,	sljemenjaka 0,	krstova 1,	ukupno 10
Potkuk:	ploča 5,	sanduka 234,	sljemenjaka 2,	krstova 0,	ukupno 241
Lokve:	ploča 1,	sanduka 6,	sljemenjaka 0,	krstova 0,	ukupno 7
Baba:	ploča 0,	sanduka 24,	sljemenjaka 0,	krstova 0,	ukupno 24

Svega: ploča 6, sanduka 273, sljemenjaka 2, krstova 1, ukupno 282

Iz ovoga pregleda vidi se kako su u Zabrdū najbrojniji stećci u obliku sanduka; njih ima 97% od ukupnog broja. Ostali oblici su zastupljeni u minimalnom broju. Osim jednog spomenika u obliku krsta, koji je vjerovatno iz relativno nešto kasnijeg vremena, svi stećci ovoga kraja pripadaju tzv. ležećim osnovnim oblicima. Dakle, ovdje nema uspravnih stećaka, kakve susrećemo u Bosni, naročito u istočnom njenom dijelu. Po svojim oblicima i izgledu stećci Zabrdā se ni po čemu ne razlikuju od takvih stećaka u drugim krajevima Hercegovine. U najvećem broju oni su prosječnih dimenzija. Vrlo malo je takvih koji se svojom veličinom posebno ističu, dok je nešto veći broj onih koji spadaju u manje ili male spomenike. Izvjestan broj ih je djelomično utonuo u zemlju ili je zasut zemljom, ili je zarastao u džbunje, pa kod takvih nije bilo moguće sasvim tačno ustanoviti dimenzije. Svojom veličinom naročito se ističe jedna ploča nekropole Potkuk, smještena do spomenika br. 1, koja ima ove dimenzije: 255 X 244 X 42 cm. Većina stećaka u obliku sanduka ima prosječne dimenzije. Veći sanduci se nalaze na nekropolama Baba, Lokve i Potkuk; kod ove posljednje najmanje u centralnom i južnom dijelu. Znatan broj sanduka su visoki, a relativno najviši

su oni na nekropoli Baba, gdje spomenik br. 2 ima visinu od 145 cm, ne računajući visinu njegovog postolja. Dobar broj sanduka je prema gore nešto širi. Svega 8 sanduka imaju postolja koja su redovno drugi, poseban dio spomenika. Na nekim postoljima se vidi urezano ležište za stećak.

Usijecanje kamenih blokova za klesanje stećaka Zabrdā nije predstavljalo velike teškoće, jer ovdje ima kamena u izobilju. Za nekropole Zakuk, Potkuk i Lokve oni su uzimani iz kamene gromade Kuk, gdje se i danas vide mjesta odakle su odvaljivani kameni blokovi (sl. br. 39). Doturanje i dovlačenje kamenih blokova ovdje je bilo lakše nego na mnogim drugim nekropolama u Hercegovini, a pogotovo u Bosni. Mislim da je grubo oblikovanje vršeno odmah tu gdje i usijecanje blokova, a definitivna i detaljna obrada opet tu blizu, negdje od kamenoloma do nekropole. U cjelini uzeto, obrada stećaka Zabrdā bila je dobra, jer većina stećaka imaju pravilne oblike a znatan broj ih ima dekorativne i simbolične reljefne motive na svojim stranicama. S druge strane, mora se reći da ima i stećaka koji su samo ovlaš oklesani, pa i takvih koji su skoro amorfnih komadi (Potkuk).

Sva četiri mjesta za lociranje stećaka su brižljivo odabrana. Ona su ravničasta, a po konfiguraciji zemljišta dosta su istaknuta u odnosu na okolicu. Osim toga, nekropole su situirane pokraj putova, a Potkuk, kao i Zakuk i Lokve još i u blizini izvora i bunareva žive vode. Nekropole Zabrdā su, dakle, sasvim blizu kamenoloma, pokraj puta, nedaleko od ondašnjeg naselja, a još k tome i u neposrednoj blizini vode, što je karakteristično za većinu srednjovjekovnih nekropola stećaka u Bosni i Hercegovini.

Spomenici, kao i grobovi ispod njih, odreda su orijentirani po pravcu zapad-istok. Na nekropolama Zakuk, Lokve i Baba ta linija je dosljedno zastupana, dok je jedan dio stećaka nekropole Potkuk postavljen sa manjim otklonom od toga prav-

ca. U svemu 11 primjeraka stećaka, i to jedino na nekropoli Potkuk, postavljeno je drugačije od uobičajene orijentacije, tj. po pravcu sjever-jug, za što sigurno postoje neki razlozi, koji, međutim, do danas još nisu utvrđeni. U vezi sa pitanjem takve orijentacije napominjem slučaj Grboreza kod Livna. Od 266 grobova u Grborezima (trećina ih je imala stećke), čiji je osnovni pravac orijentacije bio zapad-istok, 6 ih je bilo postavljeno okomito na tu orijentaciju. Prilozi koji su nađeni u tih 6 grobova nešto su se razlikovali od priloga nađenih u ostalim grobovima Grboreza, zbog čega ta okolnost upućuje na pretpostavku da su u tim drugačije orijentiranim grobovima sahranjeni stranci ili da je sahranjivanje obavljeno pod stranim utjecajem.² Ukoliko se ta daleka pretpostavka jednom pokaže opravdanom, moći će se onda i slučajevi drugačije orijentacije u Zabrđu, kao i u drugim krajevima, objašnjavati na taj način. Inače se u orijentaciji stećaka Zabrđa svuda sasvim jasno osjeća težnja sahranjivanja i postavljanja stećaka u nizovima okomito na osnovni pravac orijentacije, tj. u nizovima od sjevera ka jugu, što je karakteristično za mnogobrojne nekropole stećaka u Bosni i Hercegovini.³

Nijedan spomenik Zabrđa nema natpisa, iako su nekropole u Uboskom i Premilovom polju, na kojima je evidentirano po nekoliko natpisa, odavdeudaljene svega 5 do 8 km zračne linije.⁴ (Vrlo je malo elemenata za sigurniju pretpostavku o natpisu na stećku br. 4 nekropole Zakuk). Ta okolnost nameće misao o Zabrđu kao relativno zabačenijem naselju koje nije imalo bogate i ugledne ljude kao npr. Ubosko ili Premilovo polje. Ali, stranice naših stećaka nisu i bez ukrasa. Naprotiv, znatan broj spomenika Zabrđa ima isklesane reljefne motive različitog sadržaja, od kojih su neki i originalni.

Od ukupno 282 stećka Zabrđa, 62 imaju ukrasne ili simbolične reljefne predstave, što znači 22% (nije uračunat ukrašen stub za časnu trpezu). U upoređenju sa drugim krajevima Bosne i Hercegovine to je daleko iznad prosjeka, a u odnosu na stolački kao najbogatiji kraj, to je dosta veliki procenat. Najviše je ukrašenih stećaka na nekropoli Baba — 46%, zatim na nekropoli Zakuk — 33%, a onda dolazi nekropola Lokve sa 29% i Potkuk sa 21% ukrašenih stećaka.

Po osnovnim oblicima najukrašenije su ploče (67%), zatim sljemenaci (50% — od ukupno 2 takva 1 je ukrašen), a onda sanduci (21%).

Ako računamo svaku ukrašenu stranicu stećka kao jedan zaseban motiv, onda se na nekropola-

² Srednjovjekovna nekropola u Grborezima kod Livna (u štampi).

³ S. Bešliagić, Kupres, Sarajevo 1954, 193; Isti, Stećci na Blidinju, Zagreb 1959, 63; Isti, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 107.

⁴ M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1962. (Arheologija), 219-223.

Sl. 39. Kamenolom kod nekropole Potkuk.

ma Zabrđa ukupno javljaju 34 raznovrsna reljefna motiva u više od 160 primjeraka. Većina tih raznovrsnih motiva ima simboličan ili dekorativan karakter, dok kod izvjesnog broja on još nije jasan.

Najprije ćemo se zadržati na motivima koji imaju simboličan sadržaj.

Motiv krsta se pojavljuje 13 puta, od čega 8 kao običan, 1 puta kao T krst (krst sv. Tome) i 4 puta kao stilizovan. U obične krstove ubrojao sam one kod kojih su krakovi skoro jednako dugački a završavaju se nešto prošireni, dok se krakovi stilizovanih završavaju u vidu sidra. Jedan od stilizovanih ima krakove prikazane sa više uskih vrpca. T krst je na nekropoli Zakuk, dok svi ostali pripadaju stećcima Potkuka. Najčešće su to osamljeni plastični motivi na vodoravnim stranama sanduka.

Motiv polumjeseca vidimo svega 3 puta, i to 2 puta kao osamljen na vodoravnim stranama sanduka i 1 puta kao heraldičku oznaku na štitu.

Motiv »Svastike« nađen je samo jedanput, i to uz štit na vodoravnoj strani istaknutog stećka nekropole Baba (sl. br. 29).

Motiv rozete, koji može da bude isto što i motiv zvijezde, ovdje nalazimo 8 puta kao osamljen ili okružen vijencem, a zatim i kao heraldičku oznaku na štitu. (Ovdje ne ubrajam nizove rozeta u kružnim vijencima kao dekorativne frizove). Mislim da osamljene rozete u kružnim vijencima možemo tretirati kao simbole sunca.

Kružni vijenac, kao predstavu sunca, vidimo samo jedanput, i to uz ostale motive na originalnoj kompoziciji na sl. br. 22, pored onih koje sam već spomenuo kod motiva rozete.

Motiv štita sa mačem, koji simbolizira pokojnika kao junaka u boju i turniru dok je još bio živ, pojavljuje se 9 puta, od čega 2 puta zajedno sa muškom ljudskom figurom i 1 puta sa jelenom. Osim u jednome slučaju, gdje je mač prikazan iznad štita (preko štita), uvijek se ovaj motiv komponuje tako da mač ispod štita viri samo svojim krajevima. Štitovi su u obliku pravougaonika kod koga je gornja uža stranica kosa i obično urezana ili povijena za proturanje koplja. Ponekad su rubovi štita ukrašeni vrpcama od kosih paralelica, a ponekad su na štitu i heraldičke oznake — obično rozete ili polumjesec.

Ruka sa mačem jest motiv sa značenjem sličnim prethodnom. Obično je ruka do ramena, savinuta u laktu, sa prstima koji su jako istaknuti. Možda to predstavlja ruku u oklopu.

Motiv štapa se sigurno javlja jedanput, i to na nekropoli Zakuk, a možda bi i onaj motiv koji slični T krstu trebalo tretirati štapom. To su simboli vjerskih dostojanstvenika i nije slučajno što se nalaze baš na spomenicima uz crkvu. Sveštena lica su u starija vremena obično sahranjivana u crkvi ili u njenoj blizini. Dosada se ovakav motiv tretirao simbolom djeda (»djedovski štap«), ili pak gosta, jer se našao i na nadgrobnom spomeniku gosta Milutina iz Humskog kod Foče, dakle isključivo se pripisivao najvišim dostojanstvenicima srednjovjekovne crkve bosanske. Međutim, nedavno sam našao štap na nadgrobnom spomeniku »krstjanina« Ostoje u Zgunji blizu Srebrenice, što govori da je on u ovome slučaju oznaka najnižeg vjerskog čina.⁵ Odsada bi motiv štapa na stećcima trebalo tretirati šire — kao oznaku uopšte sveštenika srednjovjekovne crkve bosanske.

U brojnim predstavama stećaka Zabrđa pojavljuju se pojedinačni ljudski ili životinjski likovi ili čitave scene tih likova. Teško je tvrditi da te figuralne predstave imaju isključivo simboličan ili drugačiji karakter, ali mi se čini da pojava većine životinjskih likova ima baš simboličan smisao. Predstavu jelena, npr., vidimo ovdje 11 puta, pa ako karakter scena lova na jelena još nismo sasvim definisali, mislim da **pojava jelena kod izvora vode** ima puno simbolike. Koliko mi je po-

znato ovaj motiv se prvi puta susreće na stećcima uopšte. On se ovdje javlja 3 puta (jedanput u sceni lova), i to samo na nekropoli Potkuk, te predstavlja ne samo originalnost Zabrđa nego i karakteristiku nekropole Potkuk.

Na bočnim stranama dvaju sanduka Potkuka vidim **predstave ptica**, na jednome osamljenu skupinu od 5 ptica, a na drugome 7 ptica poređanih i ukomponovanih sa povijenim linijama, kao friz ispod koga je scena kola (sl. br. 21 i br. 24). Ptice na stećcima su rijetka pojava i više su osobina hercegovačkih nego bosanskih nekropola (Ubosko, Gornje Hrasno, Brotnjice i dr.). Obično se javljaju uz krstove i uz scene lova, pa se mogu objašnjavati ili kao elemenat kršćanske simbolike, kao simbol čovjekove duše, ili kao predstava sokola koji se koristio u lovu.⁶ Ovdje u Zabrđu ptice nisu vezane ni za krstove niti za lov, ne znamo ni da li su to neke određene ptice, ali se dobiva utisak, barem u prvom slučaju (sl. br. 11) da se radi o simbolici.

I pojava **predstave lava** čini se da ima takav karakter. Moglo bi se govoriti o tome da li je to uopšte lav, ali ako tu predstavu uporedimo sa predstavama drugih životinjskih likova u Zabrđu i na ostalim nekropolama, gdje se oni javljaju, onda ćemo se najprije odlučiti za lava, prvenstveno zbog načina tretiranja prednjeg dijela, a posebno zbog načina prikaza repine. Ovaj motiv vidimo 2 puta, jednom uz kolo (sl. br. 12), a drugi puta uz čovjeka sa štitom i mačem (sl. br. 22). Zasada je teško dati objašnjenje pojave lava na stećcima Zabrđa. Pretpostavljam da je to ugledanje na motive lava iz Uboskog i Gornjeg Hrasna, ili drugih nekropola oko Stoca, koje sam pripisao majstoru Grubaču i povodom čega sam izrazio misao o vezi sa lavom kao heraldičkom oznakom na grbu Kosača.⁷ Ne bih rekao da su lavovi u Zabrđu rad majstora Grubača, jer su drugačije obrađeni od onih u Boljunima, Opličićima i Nekuku.

Među figuralnim motivima ističu se **scene lova**, koje se javljaju 6 puta na spomenicima Potkuka, i **scene kola**, koje se javljaju 2 puta na istoj nekropoli. U prvim scenama radi se o lovu na jelena. U 4 slučaja lovac je na konju, sa kopljem, bez kera, a u 2 druga on je pješak i sa kerom. Zbog oštećenosti stećaka, detalji ovih scena se ne raspoznaju; scene se inače ne razlikuju od takvih scena u drugim našim krajevima. U jednoj sceni kola učestvuju 3 žene i uz njih je prikazan lav; skoro da je i on u kolu, poput nekoliko slučajeva jelena u kolu na nekropolama oko Stoca.⁸ U drugoj sceni kola učestvuju 4 žene i 1 muškarac sa

⁶ Š. Bešliagić, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 108.

⁷ Isto tamo, 109.

⁸ Š. Bešliagić, Boljuni, Starinar XII, Beograd 1961, 200.

⁵ Š. Bešliagić, Nekoliko novopronađenih natpisa sa stećaka, Naše starine IX.

mačem. Osim toga, uz kolo se vide još 3 nešto manje figure žena. Zbog toga što su stećci oštećeni, a i zbog toga što klesar ovdje nije prikazao stopala žena, nije moguće odrediti pravac kretanja naših kola. Po položaju stopala muškarca rekao bih da to kolo kreće udesno (gledajući od spomenika), tj. da kreće naopako, a ne pravilno, »naoposun«, po suncu, zbog čega bi ono bilo žalobno, kultno kolo.⁹

Na ostalim figuralnim predstavama stećaka Zabrdja se ovdje ne zadržavam.

Od drugih motiva, o čijem karakteru bi se moglo diskutovati, želio bih da spomenem **motiv arka** sa 4–6 interkolumnija, koji se javlja 8 puta na uspravnim stranama visokih sanduka nekropole Baba i jednog sljemenjaka nekropole Potkuk. Baze i kapiteli stubova nisu istaknuti, ali su i stubovi i lukovi obrubljeni tordiranim ili jednostavnim vrpčama, što doprinosi dekorativnosti motiva. U nekoliko slučajeva lukovi ne izlaze odmah i jednostavno iz stubova nego su oni prikazani kao skoro čitavi krugovi i tako da djeluju dekorativnije, kakvi se često vide u Hercegovini (sl. br. 28 i 31). Ranije je već izražena pretpostavka da arkade na uspravnim stranama sljemenjaka označavaju stećak kao »vječnu kuću« romaničkog stila, a da su arkade na drugačijim spomenicima, npr. na onim oblika krsta, ili arkade koje su tek samo označene, motiv koji je izgubio svoje prvobitno značenje i postao čista dekoracija. U našem slučaju teško se odlučiti za jedno od tih tumačenja. Izgleda mi da su arkade na sljemenjaku Potkuka i one na centralnom sanduku Babe (sl. br. 14 i br. 30) relativno starije i da prikazuju kuću, a ostale na sanducima Babe da su već počele da gube to značenje (sl. br. 28 i 31).

Na ovome mjestu upozoravam na još 2 motiva čiji karakter nije do kraja definisan. To su **urezana linija** sredinom po dužini vodoravne stranice sanduka ili ploče i tzv. »*kamenica*«. Prvi se javlja 3 puta na stećcima Potkuka, a drugi 2 puta, i to oivičen tordiranim kružnim vijencem, kao osamljen motiv, također na Potkuku (ne računajući takve motive uz jelene). Ja sam u više navrata istakao pretpostavku da urezana crta označuje dvostruki grob, a za »*kamenicu*«, pored već popularne misli o mjestu za vodu ili daću, ističem i misao o mjestu za miješanje krvi izmirenih bratstava. I sada mi se čini da ova dva motiva imaju više simboličan negoli neki drugačiji karakter.

Ovdje spada i motiv **paralelnih uzdužnih rebara**, koji se javlja 7 puta na vodoravnim stranama spomenika Babe i Zakuka. Njegovo značenje je savim nejasno.

Iz skupine čisto dekorativnih motiva najbroj-

⁹ Isti, Stećci u Brotnjicima, Anali Historijskog instituta u Drubrovniku VIII-IX (1960–61), 65-82.

¹⁰ Isti, Stećci u dolini Trebišnjice, Naše starine VIII, Sarajevo 1962.

niji su **frizovi od povijene linije sa trolistovima**, koji su vrlo čest motiv hercegovačkih stećaka. On se javlja 29 puta. Dosta lijepo je obrađen. Između njih se nešto izdvaja jedan koji nema trolistova, nego se samo dvije linije prepliću i čine međuprostore u kojima su ptice (sl. br. 16) i jedan koji umjesto trolistova ima drugačije listove i nekakve spirale (sl. br. 32). Zanimljiva je pojava ovoga motiva na uspravnim stranama postolja jednog sanduka Potkuka, što je inače rijedak slučaj (sl. br. 9).

Drugi brojni motiv ovakvog karaktera jest **bordura ili friz od kosih paralelica između dviju paralelnih linija**, koji se javlja 28 puta. On se, osim toga, ovdje pojavljuje a kao ukras ruba arka ili nekog drugog motiva.

Od ostalih brojnih dekorativnih motiva valja navesti **tordirane vrpce**, koje se javljaju 21 puta.

U ovu skupinu ubrojao sam i jedan motiv koji je prvobitno imao simboličan karakter, ali se vremenom pretvorio u čistu dekorativnost. To je **motiv niza rozeta u kružnim vijencima**, koji se javlja 3 puta kao friz na nekim sanducima nekropole Baba.

Od ostalih motiva koji ovdje nisu tretirani, a koji se javljaju u neznatnom broju, kao što je motiv stabla sa krošnjom (?), plastičnog kvadrata i pravougaonika i drugih, želio bih samo da upozorim na jedan koji je jedinstvena pojava. To je motiv čovjeka — muškarca sa štapom na sanduku Potkuka br. 19. (sl. br. 20). Šteta je što je kamen znatno oštećen atmosferijama pa se detalji motiva ne raspoznaju. On je po svemu neobičan, ni nešto slično ovome nismo dosada imali na stećcima. Međutim, po ogrtaču i po položaju štapa, a posebno po plastičnom okviru, ovaj spomenik dosta podsjeća na ilirsko-rimsku stelu, koja je kasnije, u doba stećaka, još jednom iskorištena kao nadgrobni spomenik.

Na prostoru od Potkuka do Zakuka, pored samog puta, našao sam jedan spomenik mnogo manjih dimenzija od stećaka, u 2 komada kamena, na kojemu se nalazi vrlo plastično prikazana ljudska figura, o čemu sam već nešto rekao naprijed (sl. br. 37). I ovaj, kao i prethodni spomenik (sl. br. 20), jedinstvena je pojava na nekropolama stećaka. I njegovo porijeklo je zasada nemoguće utvrditi. Izgleda da ovaj reljef predstavlja nekog mlađeg čovjeka u narodnoj nošnji. Velika je šteta što nema dijela kamena na kome je glava. Ponekad pomislim da je to mogao biti spomenik u obliku krsta, ali se nigdje ne vidi da su nekada bili makar i kratki poprečni krakovi. Ponekad prevladava misao o nekom dječjem stećku, ali je ito vrlo nesigurno. Možda ova dva osobita spomenika Zabrdja (sl. br. 20 i br. 37) imaju nekakve međusobne veze? Obadva zasada predstavljaju zagonetku i, naravno, predmet za dalji studij.

Ovim motivima, o kojima je ovdje bilo riječi, potrebno je dodati i onaj sa stuba časne trpeze iz crkve na Zakuku (sl. br. 35). Po svim osobinama

on je u najvećoj mjeri vezan za motive stećaka i, da kamen ima nešto veće dimenzije, reklo bi se da je jedan stećak iskorišten za stub trpeze. Teško je nešto sigurno reći šta znači ovaj pravougaonik u sredini i zašto je njegova gornja uža strana nešto odvojena, ali to pomalo slično predstavi časne trpeze (stub i ploča na njemu). Iznad svega toga se vidi predstava konja sa konjanikom, ali se detalji ne raspoznaju. Možda je to predstava sveca na konju, kome je negdašnja crkva bila posvećena (sv. Đorđe ili sv. Dimitrije)? U svakom slučaju pojava ovakvog ukrašavanja stuba časne trpeze je jedinstvena i zanimljiva.¹¹

Po izboru reljefnih motiva i njihovoj obradi vidi se da je u Zabrđu djelovalo više majstora različitih kvaliteta. Ima dosta motiva koji po svom crtežu, kompoziciji i drugim osobinama, naročito kod figuralnih predstava, odaju relativno slabije majstore. Ima, međutim, primjeraka stećaka koji su izvanredno lijepo klesani i obrađeni, kao što su npr. neki sanduci nekropole Baba. Naročito su izrazite dvije osobine stećaka Zabrđa: svim svojim osobinama oni najviše pripadaju krugu stolačkih stećaka i rezultat su djelovanja više majstora kroz relativno duži vremenski period. I pored okolnosti da je dosta stećaka Zabrđa po svojoj tehničkoj obradi nešto slabijeg kvaliteta od većine stećaka stolačkog kraja, ipak oni u ogromnoj većini znače znatan stepen umjetničke inventivnosti i originalnosti, kako u izboru i komponovanju motiva tako i u načinu izražavanja, koji je pretežno jednostavan i naivan.

U Zabrđu nema natpisa da bi nam olakšali određivanje kronologije njegovih stećaka. Ne raspolazemo ni drugim sasvim sigurnim elementima u tu svrhu. O srednjovjekovnom naselju, o pojedinim ličnostima iz toga kraja, o izgradnji crkve na Zakuku i slično ne postoje ni najosnovniji podaci. U našem slučaju najviše nam pomaže studij oblika i reljefnih motiva stećaka i po tome možemo približno tačno vremenski odrediti naše spomenike.

¹¹ Naknadno mi je konzervator Zdravko Kajmaković saopštio da je u okolini Gacka našao stub časne trpeze koji je također bio ukrašen kao stećak. To bi onda bio drugi poznati slučaj ukrašavanja stubova časne trpeze u BiH.

Prije svega, može se reći da stećci Zabrđa imaju svoj relativno dug period trajanja. U tome periodu srednjovjekovni Zabrđani su se zakopavali najprije i najduže na nekropolama Potkuk i Lokve. Većina stećaka Potkuka, i to najviše onih koji pripadaju južnoj polovini i centralnom dijelu nekropole, relativno su najstariji. Oni su niži, slabije su obrađeni i imaju manji broj reljefnih motiva, koji su uglavnom simboličkog karaktera (krstovi, polumjeseci, jeleni pred izvorom vode i drugi). Nešto mlađi su ostali stećci ove nekropole, pretežno oni koji se nalaze u sjevernom dijelu, i to više na zapadnom odnosno istočnom kraju nekropole. Stećci toga vremena su pravilnije klesani, nešto su viši i imaju više reljefnih motiva, koji su pretežno figuralne predstave, a počinje i upotreba onih čisto dekorativnih. Ovima su vremenski bliski stećci na nekropoli Lokve. Odmah iza ovih vremenski slijede stećci Zakuka, a iza njih stećci nekropole Baba. Većina stećaka na Babi je vrlo dobro obrađena, u znatnom broju su visoki, imaju bogate i vrlo dobro obrađene dekorativne reljefne motive.

Stećci Zabrđa ne izlaze iz vremenskog okvira Boljuna, Opličića, Radimlje, Nekuka, Gornjeg Hrasna i ostalih stećaka stolačkog područja. Budući da ovdje nema stojećih oblika, a to znači ni onih u obliku krstova, nema razloga stećke Zabrđa stavljati u posljednje decenije stolačkih stećaka. Kako ni srednjovjekovno naselje u Zabrđu nije moglo biti neko veliko naselje, a kako je broj stećaka na našim nekropolama dosta veliki, to ima razloga predpostavci o relativno dugom vijeku naših nekropola. I izbor, kao i obrada većine reljefnih motiva stećaka Zabrđa ima direktnu vezu sa takvim motivima stolačkih stećaka čije je vrijeme približno tačno već dosada ustanovljeno.

Uzevši u obzir sve ove okolnosti, može se sa dosta sigurnosti pretpostaviti da stećci Zabrđa pripadaju XIV i XV vijeku.

U tome vremenskom okviru trebalo bi tražiti i pojavu crkve u Zakuku čiji su temelji ovom prilikom, evidentirani. Čini se da crkva potiče iz prve polovine XV vijeka.

LES STECAKS A BITUNJA

En continuant l'élaboration des monuments funéraires médiévaux l'auteur nous informe, dans cet article, sur des résultats de la recherche des stecaks sur le territoire du village Bitunja, près de Stolac, à Herzégovine.

L'auteur présente d'abord des données principales sur les formes, les ornements et des autres qualités de certains monuments et necropoles. Le texte est accompagné par les esquisses de la disposition des stecaks et par les photos des reliefs plus importants.

Les stecaks à Bitunja sont situés sur les quatre localités, près du village Zabrdje, dont les noms sont: Zakuk, Potkuk, Lokve i Baba. Sur la première localité se trouvent 9, sur la deuxième 241, sur la troisième 7 et sur la quatrième 24 monuments, c'est à dire 282 exemplaires au total.

Dans la deuxième partie de l'article, l'auteur fait une analyse des monuments et des leurs particularités. Il dispute et donne des conclusions sur leurs formes, motifs de relief, technique d'exécution, location des necropoles et orientation des monuments.

Relativement, le plus grand nombre des monuments a la forme de caisse (97%). D'ailleurs, tous les monuments appartiennent aux, ainsi nommés, monuments étendus. La carrière de ces monuments était dans le voisinage, ce qu'on peut conclure facilement. Les places pour la location étaient choisies soigneusement. Elles se trouvent près de routes, fontaines, sur des terraines relativement hauts. Les monuments sont orientés le plus souvent dans la direction d'ouest-est.

Spixante-deux exemplaires ont des motifs de relief, ce qui fait 22%, c'est à dire beaucoup plus que la moyenne de toute la Bosnie et Herzégovine. Il y a 34 motifs différents dans plus de 160 exemplaires.

Ces motifs ont un caractère symbolique décoratif. Dans la première groupe sont les motifs des croix, du croissant, de la rosette, de la guirlande circulaire, du bouclier avec l'épée, de la main avec l'épée et du bâton, et dans l'autre groupe sont les frises de la ligne courbée à trois feuilles, les bordures et les frises des parallèles inclinées et les bandes tordues.

Sur les monuments de Bitunja il y a plusieurs représentations figurées. Là on trouve une représentation originelle du cerf près de la fontaine, puis des groupes d'oiseaux, et la représentation du lion. Tout ces représentations ont probablement une caractère symbolique. On voit aussi des scènes de chasse du cerf et des scènes de »kolo« (danse) dont nous ne savons pas le caractère.

Dans les motifs on trouve aussi des arcades ainsi nommés »kamenice« (»vodenice«) et des files des rosettes dans les guirlandes circulaires dont le caractère aussi n'est pas connu.

On voit, d'après le choix des motifs de relief et leur exécution, qu'il y avait à Bitunja plusieurs artisans de différentes qualités. Par leurs qualités plastiques ces stecaks appartiennent au cercle des stecaks près de Stolac. En comparant leurs qualités avec les qualités des stecaks déjà étudiés, l'auteur les met dans le XIVième et XVIième siècle.

On donne beaucoup de l'importance aux découvertes sur la necropole Zakuk: des fondaments de la vieille église et le petit monument avec une très plastique représentation d'homme; et aussi sur un monument de la necropole Potkuk une représentation plastique d'homme avec un bâton dans la main qui nous rappelle au monument illyrien.

IVO BOJANOVSKI

KASNOANTIČKE GROBNICE NA SVOD U ČITLUKU I NJIHOVA PRETHODNA KONZERVACIJA

I

UVODNI PODACI

Šipovo na Plivi i njegova okolina obiluju spomenicima antike i kasne antike. Pored brojnih rimskih kamenih spomenika iz samog Šipova, koje su obradili Truhelka, Patsch i Sergejevski¹, i još neistraženog antičkog objekta sa Gromila na istočnoj periferiji Šipova (za koji se još ne zna šta predstavlja, iako je sa Gromila već poznato nekoliko kamenih antičkih spomenika²), poznati su još iz ovoga kraja ostaci kasnoantičkih bazilika u Mujdžićima i Čitluku.³

Na desnoj obali Janja, u Mujdžićima, na lokalitetu Crkvina, djelomično su ispitani ostaci jedne bazilike sa narteksom i baptisterijem. Piscina baptisterija, u obliku latinskog krsta, ima male dimenzije, po čemu se zaključuje da je služila samo za krštavanje djece, a ne i odraslih. To nas upućuje da gradnju ove crkve datiramo u vrijeme kada je kršćanstvo već bilo sasvim prevladalo, dakle u V i VI vijek. Uz ovu baziliku u Mujdžićima djelomično je otkopano i kasnoantičko groblje, na kojem je pored jednog sarkofaga bilo i grobnih komora sa svodom. Na žalost, sve presvođene grobnice propale su prije nego što su bile ispitane. Tipološki ove grobnice, kao i sarkofag, pripadaju kasnoj antici, pa i njih možemo datirati u isto vrijeme kad i crkvu.⁴

U selu Čitluku, oko 3 km nizvodno od Mujdžića, otkopani su prije 1930. godine ostaci još jedne kasnoantičke bazilike, i to samo apsidalni dio.⁵ Supstrukcije ove crkve u Čitluku nalaze se na Crkvini u zaseoku Grahovci, također na desnoj obali Janja, ali nisu u cijelosti istražene. (Sl. 1).

Treća Crkvina sa antičkim ostacima leži u samom Šipovu, u centru rimskog municipija, u trokutu koji čine željeznička stanica, škola i hotel sa mostom preko Plive (»Carski most«, kako ga još i danas zovu!). Na Crkvini u Šipovu dosad nisu utvrđeni ostaci kasnoantičke bazilike, ali se ne smije isključiti mogućnost da je i ovdje na mjestu ranijeg antičkog hrama^{5a} (ili nedaleko od njegovih ruševina) u kasnoj antici postojala crkva.

Već ovoliki broj crkava na razmjerno ograničenom području (od Šipova do Mujdžića je svega nešto preko 6 km) svjedoči da je ovaj lijepi i pitomi kraj zapadne Bosne bio u antici naseljen i

QUEM POSUIT IN P(ACE?) VIX(IT) VINCENTIA, koji prof. Sergejevski po obliku slova aproksimativno datira u IV vijek. Ovo je prvi sigurni starokršćanski natpis iz Bosne! Vidi nav. dj., str. 57. i 58. Napominjem da je na ovom istom groblju, u kućama Lujića, u toku rata 1941—1945, otkrivena (prilikom kopanja baze za sklonište) jedna presvođena grobnica. U komori je, navodno, osim ljudskih kostiju, nađena i jedna naušnica. Podatak sam dobio od Cane Grahovac rođ. Lujić iz Šipova. Ona je vidjela ovu grobnicu u kojoj su Lujići u toku rata skrivali hranu i vrednije stvari. Nijemci su uz pomoć psa otkrili ovo sklonište i razorili.

⁵ Sergejevski, o. c. str. 49-51.

^{5a} Upor. Truhelka, Arheološka ispitivanja jajačkog grada i najbliže okoline, GZM 1892, str. 319. Brijeg »Crkvina« gusto je obasut ostacima od zidova, opekom, komadima lijepa. Sudeći po komadu lijepo profiliranog korniča (atule), što sam ga ovdje našao, stajala je ovdje velika kamenita zgrada.« Slično kaže i Patsch, GZM 1910, str. 184. Isp. i Sergejevski. GZM 1952, str. 42. Up. i moj u bilj. 1 navedeni članak na str. 167—168, 170.

¹ Literaturu o kasnoantičkim nalazima u Šipovu i najbližoj okolini vidi uz moj članak: Nalaz srednjovjekovnih mamuza na Crkvini u Šipovu, Naše starine VIII, str. 167.

² Dimitrije Sergejevski, Kasno-antički spomenici iz Šipova, Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje GZM) 1952, str. 57.

³ Sergejevski, Kasno-antički spomenici iz Jajca, GZM 1938, str. 49-60.

⁴ o. c. str. 53. — Na kasnoantičkom groblju u Mujdžićima, udaljenom oko stotinu koraka od Crkvine, nađen je natpis... MAXIMINO CARISSIMO

dobro kultiviran, te da je ovdje još u V i VI v. vladao antički način života.

U ovom ću članku iznijeti podatke o novim nalazima na Crkvini u Čitluku. Nekoliko, naime, metara od zatrpane apside spomenute kasnoantičke bazilike radnici su, prilikom kopanja jama za stupove dalekovoda, slučajno otkrili (7. V 1961.) dvije kasnoantičke grobnice na svod. Naknadno je, u toku ispitivanja ovih grobnica, otkopana i treća presvodena grobna komora sa bačvastim svodom. Nema sumnje da bi daljnja ispitivanja otkrila još koju grobnicu.

Iako su na području Bosne i Hercegovine presvodene grobnice iz kasnoantičkog doba dosta obična pojava⁶, ipak nalaz ovih grobnica u Čitluku ima značajnu vrijednost, jer se radi o tipološki novom obliku.⁷ Ovo je prvi sigurni nalaz presvođenih grobnica sa »pozzetom«, pa kao takav zaslužuje našu pažnju. Osim toga ovaj nalaz potvrđuje mišljenje prof. Sergejevskog da se kulturni život nije ovdje ugasio padom Zapadnorimskog carstva (476. godine), i da je on u osnovi sve do kraja VI vijeka ostao antički uza sve ono što je u međuvremenu nadošlo.⁸ Za konzervatora je, s druge strane, ovaj nalaz bio utoliko značajan što su grobnice bile vrlo dobro očuvane, pa ih je svakako trebalo urediti i zaštititi.

Selo Čitluk leži na desnoj obali Janja na sedrenoj terasi koja rastavlja dolinu Janja od doline Plive.⁹ Goleme naslage sedre iz Čitluka služile su u antici, a služe i danas, kao majdan građevinskog materijala stanovnicima sa užeg područja. Crkvina se nalazi u zaseoku Grahovci, nekih 300 metara jugoistočno od glavne seoske mahale, na jednoj 30-40 m. visokoj linguli, koja se od gorske kose Mačile odvaja u pravcu Janja. Od ceste Šipovo-Mujdžići-Strojice Crkvina je udaljena svega nekih 70 m., a zaprema površinu od oko pola dunuma. Zarasla je u gaj, a dijelom je voćnjak koji se ne obrađuje. (sl. 1).

Sama zaravan sa ostacima crkve i grobnicama podzidana je zidom koji je dobrim dijelom, po-

Sl. 1. Topografska skica Šipova i okoline sa Crkvinom u Čitluku. Pravo je ime sela Čitluk, kako ga naziva i domaće stanovništvo. Već ranije u stručnu literaturu ušao je oblik Čitluk, pa i ja ostajem kod tog oblika. Razmjer 1 : 50.000.

gotovo u temeljnim dijelovima, antičkog postanja, kako to pokazuje signinski malter kojim je zid učvršćen (tzv. opus signinum, malter od kreča i pijeska sa primjesom tucane opeke). Zid je, inače, sav zarastao u živicu.

Izgleda da u ranijim vijekovima na Crkvini, nije bilo naselja već je ona bila zarasla u šumu. Dvije obitelji Grahovaca ovdje žive tek u trećoj generaciji. Prvi se na Crkvinu naselio djed današnjih vlasnika Sime i Spasoja Grahovca. Njega je kao seoskog klesara po svoj prilici i privukla ruševina crkve kao majdan kamena. Kopajući tako po ruini u potrazi za kamenim blokovima, od kojih je klesao krstače, otkopao je apsidalni dio starokršćanske bazilike (»kolo«, kako domaći nazivaju ovu apsidu) koji je Sergejevski opisao.¹⁰

Prof. Sergejevski je još godine 1930. imao priliku da vidi apsidu ove bazilike, prije nego što, je po naređenju vlasti bila ponovo zatrpana. Crkva se, sudeći prema njegovom opisu, sastojala od dva dijela, nešto šireg južnog dijela, kome pripada i apside, i užeg sjevernog dijela zgrade, a bila je pravilno orijentirana na pravac istok-zapad, možda uz minimalno skretanje prema sjeveroistoku i jugozapadu.¹¹ Crkva je zauzimala

⁶ Osvrt na kasnoantičke grobnice u Bosni i Hercegovini dali su: D. Sergejevski, Kasnoantički mauzolej u Turbetu, GZM 1951, str. 141, 142. i 144. i V. Paškvalin, Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svodu i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine, GZM 1959, str. 149-169. Prvi je o grobnicama ovoga tipa u BiH pisao dr. Jozo Petrović, S arheologom kroz Travnik, str. 1. i 2.

⁷ Paškvalin, o. c. str. 156.

⁸ Sergejevski, o. c. str. 62.

⁹ Na groblju u Čitluku (u Klancu) nađen je poznati reljef koji prikazuje Jupitera, Minervu i Geniju, koji se danas nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Vidi GZM 1914, str. 192, sl. 79. Reljef je u Čitluk dospio vjerojatno iz Šipova i bio upotrijebljen kao spolij na nekom novijem grobu. Na ovom groblju ima i stećaka.

¹⁰ Nav. dj, str. 50. i 51.

¹¹ Sudeći po tlocrtu, izgleda da se ovdje radi o još jednom primjeru basilicae geminatae, kakve su i otprije poznate u Bosni. U ovom slučaju nije bez iskopavanja jasno, radi li se o tipu duple crkve (Zenica,

cijelu širinu lingule, tako da prema sjeveru i jugu više nije preostalo prostora za gradnju drugih prostorija. Jedino je sa zapadne strane, ispred zgrade, bilo nešto slobodna prostora.¹² Baš na ovome

slobodnom prostoru ispred zapadnog zida južnog dijela bazilike nalaze se novootkrivene grobnice na svod (Gewölbegrabkammer, tomba a pozzetto, sl. 2).

II

ARHEOLOŠKI PODACI

Istraživanja koja su trajala od 14. do 20. VII 1961. godine pokazala su da se radi o kasnoantičkim grobnicama na svod sa pristupom kroz mali

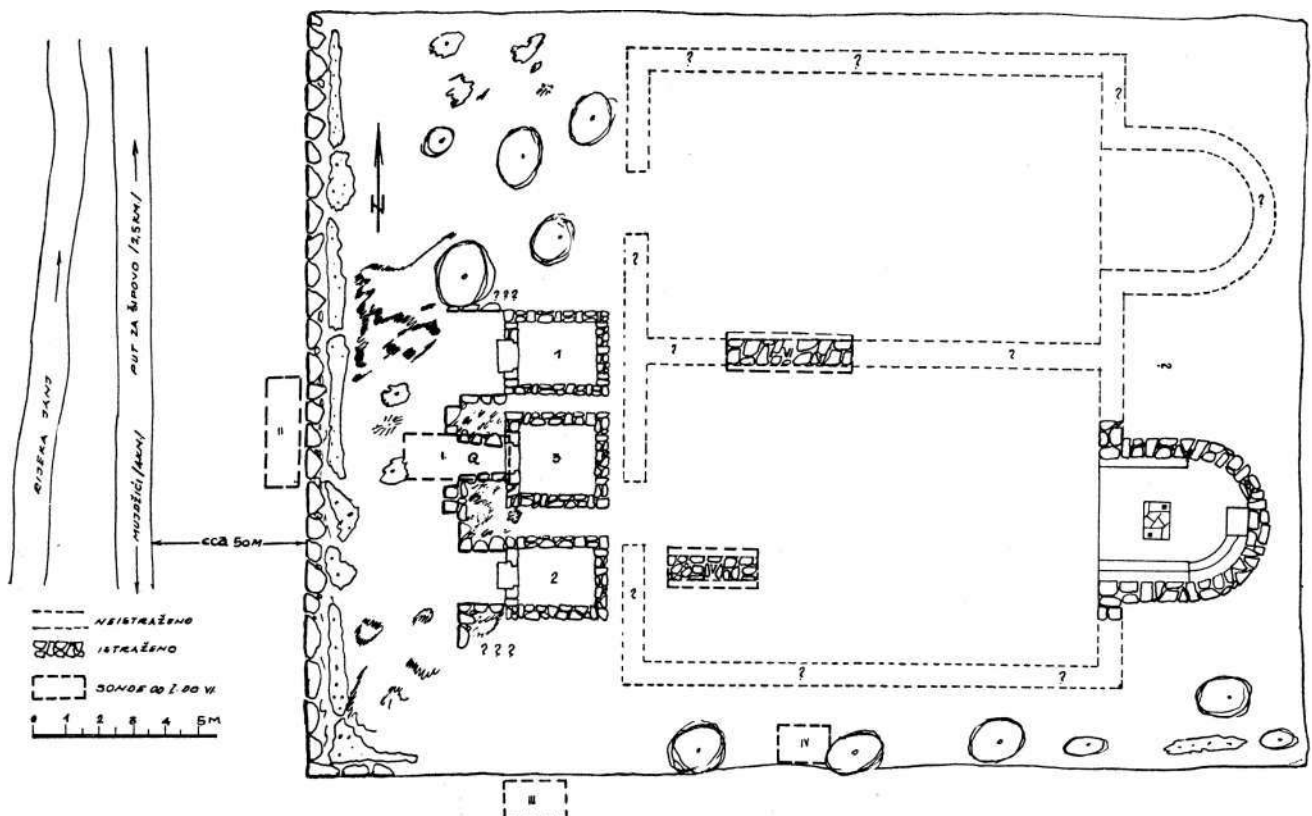
otvor (udubljenje) na prednjoj strani grobnice, tzv. pozzetto. Arhitektura ovakvih grobnica dobro je poznata na kršćanskim nekropolama u Saloni¹³

Turbe) ili o dvije podjednake bazilike koje su sagrađene paralelno jedna uz drugu (Skelani, Mogorjelo). Funkciju i namjenu dvojnih bazilika nije nauka još razjasnila. Najvjerojatnije je da je jedan dio crkve služio za redovnu liturgiju, dok je drugi, u našem slučaju onaj uži dio, bio određen za kult mrtvih, odnosno mučenika (Dyggve, History of salonitan Christianity). Uporedi i Sergejevski, GZM 1954, str. 203. i GZM 1955, str. 233. — Karaman u prikazu Dyggveove History of salonitan Christianity, Peristil I, Zagreb 1954, str. 183-184 pojavu dvojnih, paralelnih crkava objašnjava drukčije. Tu se navodi i ostala literatura o ovom spornom pitanju. Što se tiče dvojnih crkava u BiH, Karaman smatra da se uopće ne radi o dvije odijeljene građevine nego o složenom tipu crkava u kojima su i »uzgredne prostorije u jednom sklopu i

pod jednim krovom« sa glavnom crkvenom prostorijom (str. 184).

¹² Sergejevski, o. c, str. 50: »Zgrada se sastoji od dva dijela, od kojih je južnu polovicu, kako smo spomenuli, otkopao vlasnik. Crkva, koja sačinjava ovaj južni dio, sastojala se, koliko se može vidjeti po temeljima, od jedne četverougaoone prostorije cca 10 m širine i do 15 m dužine, ne računajući apside. Sjeverna je polovica zgrade bila, čini se, iste dužine, a nešto uža. Prema jugu i sjeveru nije moglo da bude drugih prostorija, jer toga nije dopuštala ograničena širina brežuljka. Sa zapadne strane pred crkvom ostaje još nešto slobodnog prostora.«

¹³ Grobnicama iz Čitluka tipološki je najbliža tomba a pozzetto, nađena nedaleko Dioklecijanove palače u Splitu. F. Bulić, Sepolcreto antico cristiano presso il Palazzo Diocleziano a Spalato, Bull. dalm.

Sl. 2. Približna situacija na Crkвини. Položaj grobnica 1, 2 i 3 u odnosu na ruševine bazilike nije sasvim tačno utvrđen, posebno udaljenost od frontalnog zida crkve. Ruina dvojne bazilike ucrtana je približno — prema podacima prof. Sergejevskoga. Komore su na nižem nivou od crkve (pod crkvom). Sonde III i IV iskopane su na manjim humkama (grobnice?), ali bez

pozitivnog rezultata, utvrđen je samo urušeni šut crkve. U sondama V i VI otkopani su zidovi crkve. Sonda II pokazala je da je zapadna podzida u fundamentalnom dijelu također antička. — Na skici se lijepo vidi na kojem se još dijelu mogu očekivati grobnice (pred fasadom sjeverne zgrade).

i tipološki pripada Brondstedovu (trećem) tipu tzv. »tombeaux à voûte murès avec antichambre«.¹⁴ To je vrlo prošireni tip obiteljske grobnice u obliku hipogeja, koji se poslije pobjede kršćanstva, sa istoka carstva, iz Sirije i Mezopotamije, proširio ubrzo i po zapadnim provincijama Rimskog carstva. Ovaj arhitektonski tip grobnice vrlo često susrećemo po čitavom Balkanu počevši već od polovine IV vijeka nove ere. Ovakve grobnice imaju obično oblik kvadratnog ili četverougaoanog cubiculuma sa ležaj ima za mrtvace, presvođene su bačvastim svodom, a ulaz imaju na prednjem dijelu grobnice. Prauzor ovakvih grobnica treba tražiti u Siriji i Mezopotamiji¹⁵, odakle se uostalom proširilo i kršćanstvo. I u rimskoj provinciji Dalmaciji možemo ovaj tip grobnica pratiti već od polovine IV sve do kraja VI stoljeća.¹⁶ Od sličnih grobnica u Bosni i Hercegovini, grobnice u Čitluku razlikuju se posebnim sistemom zatvaranja. Ovome tipu pripada jedino hipogej kasnoantičkog mauzoleja u Turbetu koji je opisao prof. Sergejevski.¹⁷

Grobnice u Čitluku položene su u ravnoj liniji (sl. 2) i orijentirane u pravcu istok-zapad, s malim odstupanjem prema jugozapadu, tako da su lica pokojnika bila okrenuta prema istoku.^{17a} Teren između grobnica bio je podzidan zidom. Otkopana visina ovoga zida iznosi 0,70 m, dok mu je širina 0,65 m.

Sve tri grobnice sastoje se od četvrtaste zidane komore natkrivene bačvastim svodom. Ključni kamenovi svoda izvedeni su od tesane muljike, dok je ostali svod od tesane sedre. Sa vanjske strane svod je konstruktivno ojačan slojem maltera (5 cm). U malter je primješana i tucana cigla. Svod je solidno napravljen i dobro sačuvan. — Unutrašnjost grobnih komora ima obični izgled,

XXIX (1906.), str. 3-7. Up. također Dyggve, *History of salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 101.

¹⁴ Brondsted, *Recherches a Salone I (La basilique des cinq martyrs a Kapljuč)*, str. 135 i 136.

¹⁵ C. M. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*, 1922, S. 133 i 137. Dyggve, *Forschungen in Salona III* daje slike dva slična groba iz Mezopotamije (Abb. 126, 127). Dyggve tu kaže da su ove arhitektonske forme uvedene direktno sa Istoka.

¹⁶ Egger, *Forschungen in Salona II (Der altchristliche Friedhof Manastirine)*, str. 38. smatra da grupa od 12 presvođenih grobnica u Manastirima pripada ranijem IV stoljeću.

¹⁷ Kasno-antički mauzolej u Turbetu, *GZM* 1951, str. 137 i 138.

^{17a} Što se tiče orijentacije kasnoantičkih grobova, odstupanja su vrlo česta. Tako za slične grobnice u Solinu, kao i za ostale tipove starokršćanskih grobova na Manastirinama, Bulić navodi da su »... messi senza alcuna disposizione, orientati in tutte le direzioni, fabbricati in epoche differenti ed a livello diferente«, *Bul. dalm. XXI* (1898), p. 25.

kakav je poznat i kod drugih nalaza. Pored uzdužnih strana pravokutne sobice ozidani su ležaji (kline) za polaganje mrtvaca. Između ležaja je kanal, dubok 30 — 35 cm. (sl. 3).^{17b} Unutrašnjost komora je ožbukana, ali se nije moglo sa sigurnošću utvrditi da li su zidovi bili okrečeni, što nije isključeno.¹⁸ Zidovi komora zidani su uglavnom od sedre kao i svod, dosta vješto. Nemarnost zidara dolazi do izražaja najviše u mjerama koje nisu svuda jednake, tako npr. kline nisu svuda jednako široke, pa ni duge. Ova odstupanja iznose i po 5 cm. Najnemarnije je građena sjeverna grobnica, a najsolidnije srednja koja ima najmonumentalniji izgled. Sve tri grobnice bile su potpuno sačuvane, jedino je na nekim mjestima bila popustila žbuka. Prilikom nasilnog otvaranja u maju 1961. godine na obje krilne grobnice bio je oštećen svod i ulaz.

Grobnice u Čitluku odvajaju se od sličnih grobnica u Bosni i Hercegovini sistemom zatvaranja, pa je stoga potrebno da se ulazni dio, tzv. pozzetto detaljnije opiše.

Pozzetto je u stvari četverougaoano udubljenje pred ulaznim vratima u komoru, koje je pružalo mogućnost da se kroz malena vratašca grobnice (65 : 60 cm) mrtvac unese u raku zajedno sa sandukom. Ujedno je pozzetto davao mogućnost da se ista grobnica koristi više puta za ukope.¹⁹ Oblik pozzetta mogao je biti različit. Pred komorama 1 i 2 pozzetto se sastoji od jake horizontalne ploče (a) koja leži na istaknutim dovratnicima (c) vrata komore (sl. 4). Od rake je odvojen malim vratima koja zatvara vertikalna ploča (b). Ova se kamena ploča (od miljevine) umetala u »zub« na dovratnicima, kako to pokazuje slika 4. U Solinu je najčešći oblik pozzetta u obliku zidanog pravokutnika (sl. 5).

Na grobnici 1 u Čitluku bio je čitav pozzetto sačuvan in situ. Sačuvala se i vertikalna ploča kojom se zatvarala grobnica. Ploča je široka 0,67 cm, visoka 0,59 i debela 0,09 cm. Pri njenom vrhu uglavljena je željezna alka za lakše rukovanje pločom. Na grobnici 2 ova se ploča sačuvala samo

^{17b} S obzirom da ovaj kanal nije popločan, vjerovatno je njegova funkcija bila da upija vodu koja bi eventualno došla u cubiculum.

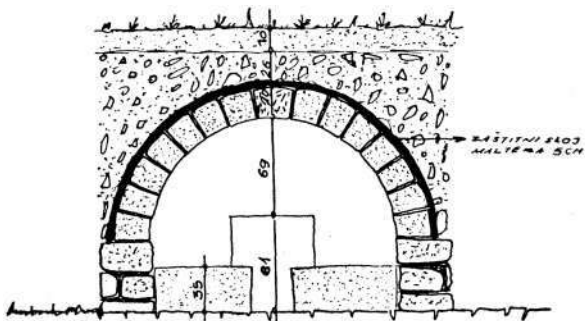
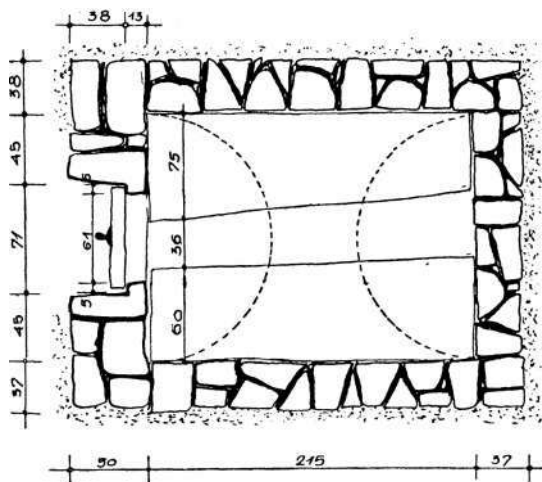
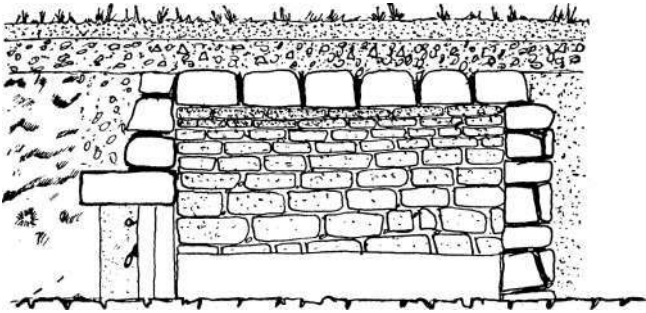
¹⁸ U Solinu je nađeno nekoliko ovakvih grobnica sa fresko slikama, isp. Duje Rendić-Miočević, *Neue Funde in der altchristlichen Nekropole Manastirine in Salona*, u *Archaeologia Jugoslavica I*, str. 57 i sl. 1 i 2; Bronsted, o. c., str. 137; Egger, o. c., str. 37-38 i Bulić, *Bull. dalm. XXIII*, (1900.) tabla IV, odn. XXV, (1902), tabla XI. Vidi i big. 31.

¹⁹ Detaljan opis ovoga tipa grobnice daju Egger, *Salona II*, str. 36-38 i Brondsted, *Recherches a Salone I*, str. 135-137 i Bulić (više puta) u izvještajima o iskopavajnama u Manastirinama (Scavi nel' antico cimitero cristiano di Manastirine a Salona-Coemeterium legis sanctae Christianae) u *Bul. dalm.* 1898, 1900, 1906, 1907 itd.

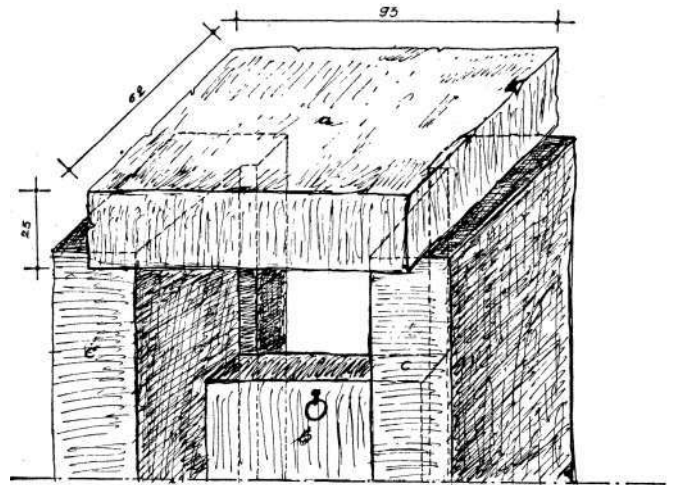
u fragmentima, ali se i na njima vidi trag željezne alke.²⁰ Na obje komore sačuvana je i jaka horizontalna ploča kojom se pozzetto zatvarao odozgor. Najbližu analogiju ovoj varijanti pozzetta nalazimo na starokršćanskoj tombi a pozzetto koja je bila iskopana kraj Dioklecijanove palače u Splitu.²¹

²⁰ Ploča na vratima je vjerojatno razbijena prilikom nasilnog provaljivanja u grobnicu 1962. g.

²¹ vidi bilješku 13.

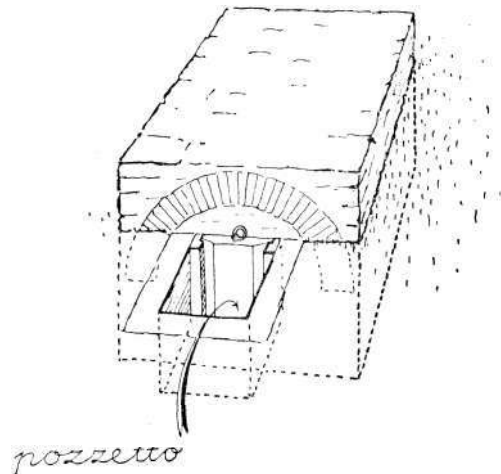

Sl. 3. Uzdužni, horizontalni i poprečni presjek komora 1 i 2. Razlike između sjeverne (1) i južne (2) komore u dimenzijama su minimalne.

Sl. 4. Konstrukcija predvorja (= pozzetto) pred komorama 1 i 2.

Horizontalna ploča morala bi da leži na nivou površine terena u koji je grobnica ukopana kako se to lijepo vidi na slici 5 koju sam pozajmio kod Dyggvea. Ona u stvari predstavlja poklopac (kapak) grobnice i zatvara ulaz u pozzetto kroz koji se ulazi u sam cubiculum.²² U Čitluku to nije tako. Na obje grobnice ležao je iznad ove ploče još i debeli sloj lomijenog kamena u malteru. Kamen nije bio složen, nego prosto nabacan u

Sl. 5. Tomba a pozzetto iz Manastirina u Solinu. Pozzetto je ovdje drukčije konstruiran, ozidan u obliku bunara, odakle mu je došlo i ime. Na crtežu nedostaje horizontalna ploča koja pokriva pozzetto. Crtež je uzet iz Dyggvea »History of salonian Christianity«, Oslo 1951, Fig. V, 6.

²² Up. Brondsted, o. c. str. 135: »L' antichambre (pozzetto), qui etait certainement couverte d'une dalle de pierre au niveau de la surface, est en regle generale separee de la chambre par une porte a coulisse...« Rendić u opisu tombe a pozzetto br. 4 iz Manastirina, (navedeni članak u Archaeologia Iugoslavica I, str. 59.) daje ovakav opis pozzetta: »Der Schacht (= pozzetto) vor der Tür war, sofern man sehen kan, ziemlich tief und zugedeckt, und es ist noch jetzt mit einer grossen Monolithplatte oder, genauer, mit einem steinernen Block überdeckt.«

malter. Na taj način ulaz u grobnicu bio je hermetički zatvoren. Isti takav »zid«, debljine do 1 m nalazio se i pred pozzettom u širini cijele grobnice.

Nije potpuno jasno čemu je mogao da služi ovaj »zid«. Da li je to bila obična higijenska mjera, ili je zadatak ovoga »zida« bio da u onim burnim vremenima, kakva su nastupila krajem V, a naročito krajem VI st, osigura pokojnicima miran počinak »in lege sancta christiana«? Analogije za ovu pojavu, čini se, nema ni u Saloni, pa sam sklon da prihvatim drugu alternativu.

Treća (srednja) grobna komora predstavlja opet posebnu varijantu. Prilaz u grobnicu izveden je u obliku ljevkastog predsoblja ili vestibula koji se prema ulazu u raku neznatno sužava. Zidovi predsoblja ozidani su od pritesanog kamena u malteru dok mu ravnu tavanicu sačinjava pet horizontalno položenih greda od muljike.^{22a} Grede su otesane čekićem (*ferrum dentatum*) krupnog zuba. Visina vestibula je 1,05 m (sl. 6). I ovo predsoblje je jedna posebna varijanta pozzetta. Predsoblje je sa rakom povezano vratašcima, veličine 0,65 : 0,65 m. Debljina zida između rake i vestibula iznosi 0,36 m. Iako su vratašca u ovom zidu imala dovratnike za umetanje ploče, vrata nisu bila zatvorena pločom nego zazidana tankim zidom debljine 0,15 m. Sudeći po malteru ovog tankog zida, koji je bio potpuno očuvan, grobnica nakon posljednjeg ukopa više nije otvarana.

To dokazuju i kompaktni neporemećeni slojevi kojima je bilo zasuto predvorje (sl. 6). U najgornjem sloju sonde nalazio se humus pomiješan sa kamenom i manjim otesanim kvaderima sedre iz svodova. Humus je zatim prelazio u žućkastu zemlju u kojoj su prevladavali poveći i dobro obrađeni blokovi kvalitetne muljike bez maltera. Svi blokovi muljike obrađeni su zubačom i špicom. Jedan blok, raspuknut na tri dijela (uslijed pada?), ima dimenzije 1,20 : 0,45 : 0,30 m. Dobija se utisak da je ova muljika ovdje naslagana za zaštitu groba. Ispod muljike dolazi jaki sloj šuta, kojim je bilo zatrpano cijelo predvorje, kao i prostor pred njim. Ovaj se šut sastoji od žućkastog (sedrenog?) pijeska i kreča. U šutu su nađeni i komadi estriha (isedreni pijesak, kreč i tučena opeka). Veći komad estriha, dobro zaglađen sa gornje strane, nađen je i u sondi I i iznad tavanice predvorja. Na dubini od 1,50 m, u niveleti praga grobne komore, a pod šutom, ležao je kompaktni sloj ugljena od bukovog drveta. Ovaj je sloj bio mjestimično debio i do 10 cm, a zapremao je kao i šut čitavo predvorje i prostor pred njim. Profil sonde v. na sl. 7.

Mislim da nisam daleko od istine ako ustvrdim da ovaj ugljen potiče od požara nekog drvenog baldahina koji je stajao nad grobnicom, ili od krova ili neke druge drvene arhitekture uz za-

^{22a} Na trećoj srednjoj gredi, urezan je oštrim predmetom grafit koji nisam mogao pročitati, jer je obrastao u mahovinu i alge.

padni zid bazilike.²³ Drukčije ne bismo mogli objasniti ovu pojavu, jer neki ritualni ili kulturni razlozi, ovdje na kršćanskom grobu uz kršćansko svetište, ne dolaze u obzir. To bi ujedno bio i indicij da je bazilika stradala u požaru. To je bila sudbina brojnih dosad ispitivanih kasnoantičkih bazilika u Bosni i Hercegovini.

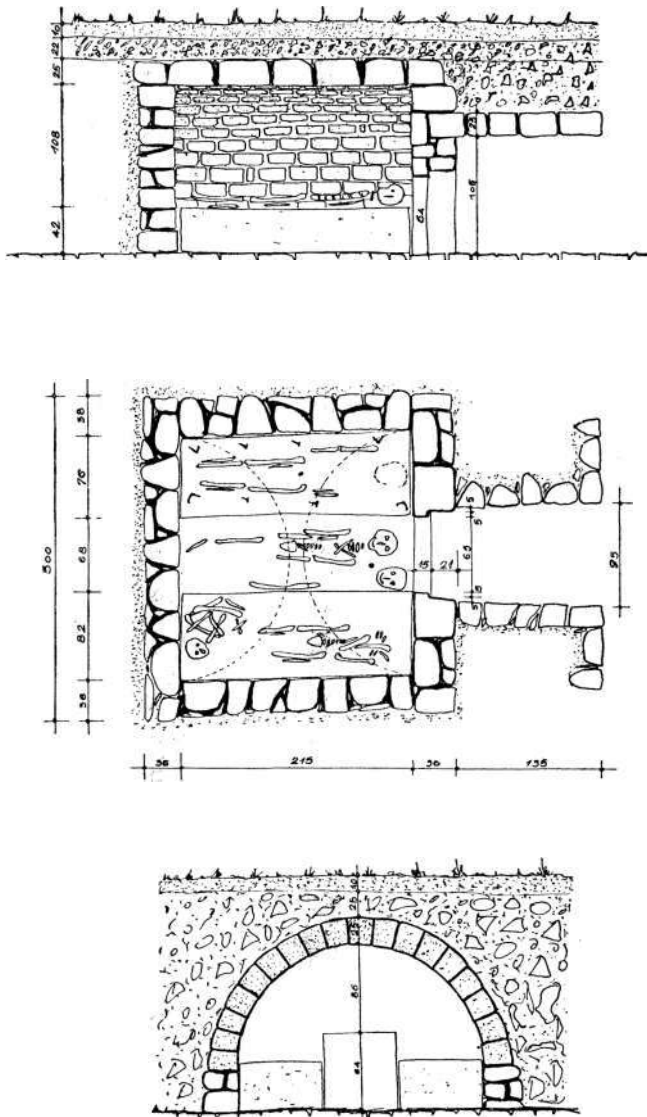
Što se tiče šuta, mislim da je on u predvorje grobnice dospio tek iza požara crkve. Da je, naime, taj sloj zatrpao grobnicu već u času rušenja bazilike, onda bi u ovako debelom sloju (0,70 m) moralo biti i kamenja iz urušenih zidova crkve. Međutim, šut se sastoji samo od maltera, zemlje i estriha! Po svemu se vidi da je grobnica zatrpana ljudskom rukom i to svakako poslije nekog požara, koji je ostavio traga u sloju ugljena. (sl. 8).

Kako sam već istakao, ulaz u grobnicu je zazidan zidom debljine 0,15 m. U samoj komori, kada je otvorena, bilo je sve, bar na izgled, neditiruto, in situ. U komori su nađene kosti od pet ukopa.

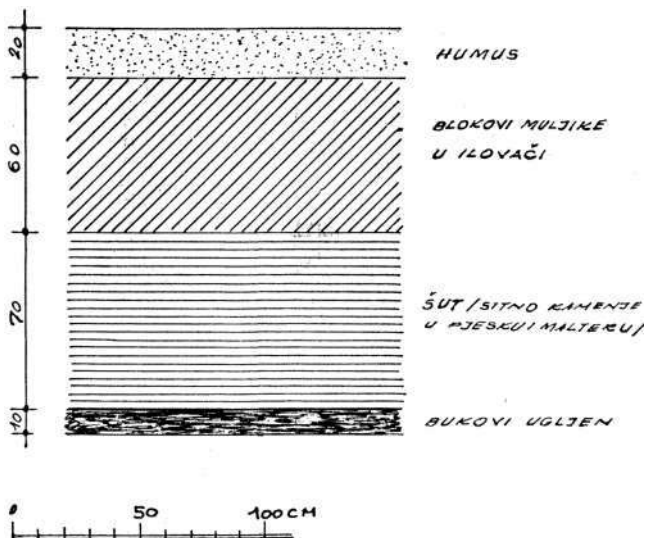
Ukop A: Vrlo trošni ostaci skeleta na južnoj klini. Bez kranija i bez kostiju trupa. Pored kosti na klini je ležalo i osam željeznih klinaca, od njih su dva nešto veća. Klinci su kovani. Nađen je i komadić posve trulog drveta (iver hrastovine?). Sudeći po prostoru koji su ostaci skeleta zauzimali na ležaju, radi se o skeletu odraslog individua, koji je bio sahranjen u sanduku od hrastovine. Ukop B: Dobro sačuvani skelet na sjevernoj klini. Kranij, femur i tibija ležali su u kanalu pored ukopa C. Skelet je imao ruke opružene niz tijelo. Budući da su kosti vrlo dobro sačuvane, dobija se utisak da je ukop B mnogo kasniji od ukopa A. (Ovo isto vrijedi i za ukope C i D koji su također vrlo dobro sačuvani). Kranij ima sraštene šavove na lubanji i jako istaknute supraorbitalne lukove i pripada starijem muškarcu. Uz skelet nije bilo željeznih klinaca, a ni drugih nalaza, pa pretpostavljam da je pokojnik sahranjen samo umotan u plahu. Ovaj običaj sahranjivanja bio je normalan i u kasnoj antici²⁴, kao i u srednjem

²³ Treba li možda, ovdje pomišljati na *cubiculum superius* kao u Turbetu, ali napravljen od lakšeg-pretežno drvenog materijala? U pomanjkanju sigurnijih elemenata, ne insistiram na ovakvom rješenju. Kustos Basler naslućuje da je u Oborcima prilaz u grobnicu III bio zaštićen drvenom prigradom u obliku portika, up. Bazilika u Oborcima, Naše starine VII, str. 66.

²⁴ Ova pojava obična je u Saloni. Bulić, Bull. dalm. 1900, str. 212 piše: »I corpi dei fedeli, dei santi, erano in via ordinaria tumulati senza cassa di metallo o di altro materiale. Casse di metallo ricorrono a Salona, si, ma rare. Furono trovate poche di piombo, e di altro materiale non consta. I cadaveri erano ordinariamente tumulati involti in linteoli e nel trasporto dopo parecchi secoli poteano quindi benissimo esservi restati in qualche tomba alcuni pochi avanzi di ossa«. O drvenim sanducima iz salonitanskih pretkršćanskih grobova vidi Dyggve, Die ersten Holzsäрге in Salona, Vjesn. dalm. L (1932.), str. 37-48. Dyggve daje i rekonstrukciju drvenih sanduka. Pokušaj rekonstrukcije izgleda drvenih sanduka iz nalaza u Oborcima vidi kod Baslera, O. C. NS, VII, str. 67. i 68.

Sl. 6. Uzdužni, horizontalni i poprečni presjek srednje komore (3) sa vestibulom (u Čitluku).

Sl. 7. Grafički prikaz slojeva u sondi I — u vestibulu pred grobnicom 3.

vijeku²⁵, a u Dalmaciji se po selima, gdje postoje zidane grobnice, sačuvao sve do danas.

Ukop C: Dobro sačuvan skelet u kanalu, ruku opruženih niz tijelo. Skelet je čitav, samo je kranij bio malo pomaknut. Šavovi kranija nisu srasli. Supraorbitalni lukovi dosta su naglašeni, a ugao mandibule oštar. Lubanja pripada muškarcu srednjih godina, ili nešto mlađem. Ni uz ovaj kostur nije bilo željeznih klinaca, po čemu zaključujem da je i ovaj ukop izvršen u plati.

Sva tri navedena ukopa bila su orijentirana prema istoku tako da im je glava bila uz zapadni zid do vrata, a noge uz istočni zid.

Ukop D: Kostu skeleta ležale su na sjevernoj klini, u sjeveroistočnom uglu komore, složene na kupu. Kranij je bio položen pored ostalih kostiju. Sudeći po suturama, koje nisu srasle, i po blagom luku nad obrvama, skelet pripada odrasloj ženskoj osobi srednjih godina. Ni uz ovaj ukop nije bilo željeznih klinaca. Kostu su dobro sačuvane.

Ukop E: Pod ukopom C u kanalu, u sloju naplavljene zemlje, ležali su ostaci i petog kostura koji je bio sasvim trošan. Uz ostatke skeleta nađena su i dva željezna klinca. (Nije isključeno da ove kosti pripadaju ukopu A. Osteološki ostaci ukopa A i E potpuno su jednako sačuvani).

Ni u ovoj grobnici nije bilo uz mrtvace nikakvih priloga. Našlo se jedino nekoliko manjih komada tankog rimskog stakla. Iridirani fragmenat stakla iste vrsti nađen je i u štu ispred grobnice. Ove krhotine stakla potiču vjerojatno od antičke staklenice koja je bila priložena uz jedan od starijih ukopa, a koja je prilikom kasnijeg ukopa bila razbijena. Iz ovoga se može zaključiti da su prilozi prilikom kasnijih ukopa uništeni. Vrlo je vjerojatno da je grobnica tom prilikom bila i opljačkana²⁶.

U vezi s ovim potrebno je istaći da je svod ove grobnice na jednom mjestu probijen. Iznad ostataka ukopa D u sjeveroistočnom uglu komore nalazi se u svodu rupa (otvor) veličine dječje glave. Rupa nije nastala djelovanjem korijena niti je slučajno probijena, jer je naknadno zabrtvljena kamenom u malteru (!), dakle ljudskom rukom.²⁷ To,

²⁵ Up. npr. Karaman, Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Splita, Vjesnik dalm. LI (1940), str. 71. Up. i S. Bešlagić, Stećci kod Raške Gore, Naše starine III, str. 257. Međutim, što se tiče stećaka, tu vlada nejednakost, pod njima nailazimo i na drvene lijesove, Bešlagić, Stećci u dolini Neretve, Naše starine, II, str. 206-211.

²⁶ I u komori I također je nađeno nekoliko odlomaka stakla.

²⁷ Paškvalin o. c. navodi za kasnoantičku grobnu komoru iz Vinca kraj Jajca da »na jednom kraju svoda ima otvor« i pretpostavlja da je ovaj otvor »vjerojatno služio u neke kultne svrhe« (v. str. 156). I sam Paškvalin zaključuje da ovaj otvor »ne bi mogao predstavljati fenestellam confessionis«, jer se ne nalazi na vratima nego na svodu grobnice. Ne znam kako je taj otvor izgledao, ali se vjerojatno radi o rupi kroz koju je grobnica provaljena kao i u opisanom slučaju

Sl. 8. Komora 3 (srednja) sa vestibulom u toku iskopavanja.

i neki drugi momenti (odsustvo originalnih vrata na raki, različit običaj sahranjivanja, u sanduku i plahti), ukazuju da je ova grobnica bila provaljena i korištena za naknadne ukope. To se moglo dogoditi u srednjem vijeku. Da su se kasnoantičke grobnice koristile za staroslavenske ukope, potvrđuje i nalaz kasnoantičkog groba na svod u Čipuljiću kraj Bugojna sa slavenskim nakitom.

Da je grobnica korištena i poslije požara koji je ostavio traga u sloju ugljena pred grobnicom, vidi se i po komadićima ugljena koji su nađeni u samoj grobnici. Ako prihvatimo pretpostavku da ovaj ugljen stvarno potiče od požara neke drvene armature iznad grobnice, a to je najvjerojatnije, onda je očito da je taj ugljen dospio u komoru prilikom nekog kasnijeg ukopa. Grobnica je, dakle, korištena i poslije požara.

Od ostalih nalaza na Crkvini spominjem još i veći grumen željezne troske, koji je nađen u sonidi na mjestu »Q« na skici. Troska je mogla na ovo mjesto dospjeti i kasnije, ali sudeći po dubini nalaza, može se uzeti da je na groblje dospjela još u starini. Otprilike 2 km istočno od Crkvine, na lokalitetu Selište²⁸, na njivi Petra Jandrića nalazi se dosta troske i u njoj fragmenata rimske opeke. I na njivi Vukosave Peno, oko 1 km jugoistočno od Crkvine, također ima troske.

Ovu priliku sam iskoristio da utvrdim u kojem su se obimu još sačuvale substrukcije bazilike. Sonde, koje sam označio na priloženoj skici (sl. 2), pokazale su da su temeljni zidovi crkve dosta dobro sačuvani. Širina zida iznosi 0,65 m. U sondama V i VI pratio sam ovaj zid 3 do 4 m. Zid se

iz Čitluka. Što se tiče »fenestellae confessionis«, ona dolazi samo na oltarima koji su u konfesijama, menorijama ili bazilikama podignuti »supra corpus martyris.« Isp. Bulić, Bull. dalm. XXI (1898.), str. 38; J. Zeiller, Les origines chretiennes dans la province romaine de Dalmatie, str. 156 i 164; Truhelka, o. c, str. 52 i Dyggve, o. c, str. 109.

²⁸ Toponim Selište, inače vrlo čest u arheološkoj toponomastici, indicira da ovdje treba tražiti neko, vjerojatno antičko, naselje. Up. M. Grbić, Osnovi istraživanja arheoloških nalazišta, str. 50.

sastoji odlomljenog pritesanog kamena koji je vezan malterom u koji su dodani i sitni komadi tucane opeke (tzv. opus signinum). Prema tome zid je sigurno antičkog ili kasnoantičkog porijekla, a tako isto i zapadni podzid.

Osim toga treba očekivati da se uz crkvu nalazi još grobnica, ne samo komora na svod nego i drugih tipova grobova. A gdje ih treba tražiti, najbolje se vidi na skici (sl. 2). Neke su grobnice vjerojatno već davno stradale, što se može zaključiti po kvaderima tesane sedre od svodova koji su u priličnom broju nađeni u iskopu. Nađeno je i nekoliko ključnih kamenova svoda istesanih od muljike. Ali je i nakon razaranja ovdje još dosta posla ostalo za arheologa. Iskopavanje ovoga objekta bilo bi korisno i zanimljivo.

Na kraju treba zabilježiti još jedan nalaz sa ovoga objekta. To je fragmenat reljefa koji prikazuje žensku glavu, nešto manju od prirodne veličine (sl. 9). To je u stvari fragmenat stele koji je ovamo dospio kao spolij, vjerojatno još u starini. Vlasnik parcele ga je našao u međi pored apside. Iako je ovaj fragmenat jako nastradao, on ipak predstavlja dosta interesantan detalj. Na prvi pogled se vidi da je to rad domaćeg majstora, a prikazuje domaću ženu sa karakterističnim ilirskim rupcem na glavi²⁹. Rad ne izlazi iz okvira rustične umjetnosti autohotnog likovnog izraza provincijalnog kruga u unutrašnjosti rimske Dalmacije. Proizvodi ove umjetnosti, čija je koncepcija do krajnjih konsekvencija splošna, linearna i stilizovana, datiraju se obično u III i IV stoljeće naše

Sl. 9. Fragmenat antičke stele koji je kao spolij dospio na Crkvinu.

²⁹ Isp. Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, GZM 1914, str. 209 i sl. 117, 119 i 121.

³⁰ Isp. Sergejevski, Spätantike Denkmäler aus Zenica, GZM 1932, str. 50 i dalje. Cf. i K. Prijatelj, Nekoliko rimskih portreta u arheološkom muzeju u Splitu, Vjesnik dalm. LIII (1950-1951), str. 136 i dalje.

RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Već je naprijed istaknuto da su grobnice na svod u Bosni i Hercegovini obična pojava u kar snoj antici. Međutim, same grobnice nam ne daju sigurnih podataka kojoj religiji pripadaju pokojnici koji su u njima sahranjeni. Drugim riječima u ovim grobnicama ne nalazimo nikakvog podatka, simbola ili znaka koji bi ih sigurno determinirao i u religijskom pogledu. Nije isključeno da se na njima u starini nalazio natpis ili bar neki znak ili simbol. Izgleda da je u IV vijeku bio običaj da se iznad ulaza u grobnice ovoga tipa stavlja Kristov monogram³¹ ili apokaliptička slova (ΑΩ). Ali ovaj običaj nije morao biti općenit, pogotovo kada su se grobnice nalazile uz cemeterijalne bazilike, kao što je slučaj u Čitluku.

Ali, iako se na grobnicama ovoga tipa kod nas u Bosni i Hercegovini nije ni u jednom slučaju našao nikakav pisani ili slikani podatak o njihovoj religijskoj pripadnosti, ipak se sa punom sigurnošću može uzeti da presvođene grobne komore (sa pozzetom ili bez njega) u ovo doba — IV, V i VI vijek — predstavljaju tipične kršćanske sepulkralne građevine.

Da su i grobnice na Crkvini u Čitluku, kao i one u Mujdžićima, bez sumnje starokršćanske, ne dokazuje samo mjesto na kojem se nalaze (uz crkve!) nego i brojne analogije na starokršćanskim nekropolama antičke Salone,³² Niša i drugih kršćanskih centara toga doba. I u Saloni su također vrlo rijetki direktni dokazi na samim presvođenim grobnicama da pripadaju kršćanima. Na zidnim freskama su uglavnom zastupljeni geometrijski motivi. Prilozi su u ovakvim grobnicama vrlo rijetki, pa Bulić i ističe, baš za grobnice ovoga tipa, u Manastirima (Coemeterium legis sanctae christianae!) da u njima redovito nije nađeno ništa osim nešto kostiju pomiješanih sa zemljom.³³

³¹ L. Mirković, Starohrišćanska grobnica u Nišu, Starinar NS, knj. V—VI (1954—1955), str. 55. Cf., Isti La necropole paleochretienne de Niš, Archologia Jugoslavia II, 85—100.

³² Samo na Manastirinama nađeno je do 1906. g. 46 ovakvih grobnica, Bulić, Bull. dalm. XXIX (1906), str. 4. O najnovijim nalazima iz Manastirina govori D. Rendić, o. c, str. 56-61. Više tomba a pozzetto nađeno je i na paleokršćanskim nekropolama u Marusincu i Crkvini (Vranjic). U međuvremenu otkriveno je šest presvođenih grobnica i u Kapljuču, od kojih je jedna sa freskama (Brondsted. o. c. str. 136). Među novootkrivenim grobnicama na svod, na Manastirinama, koje je opisao Rendić o. c, dvije također imaju dekoracije u boji.

³³ Bull. dalm. XXI (1898), str. 26: »In tutti questi sepolcri onn fu trovato alcun oggetto, meno poche ossa frammiste a terra ...«

Zar sama činjenica što se ova vrsta grobnice susreće jedino na kršćanskim nekropolama (Manastirine, Marusinac, Crikvina i Kapljuč u Saloni, Jagodin mahala u Nišu, Oborci, Mogorjelo, Čitluk i Mujžići u Bosni i Hercegovini itd.), i to redovito uz cemeterijalne bazilike, dovoljno to ne dokazuje? Na poganskim nekropolama Salone grobnica ovoga tipa nema. Poznat je samo *jedan jedini* grob ovoga tipa iz Salone sa antičkog pretkršćanskog groblja nazvanog u stručnoj literaturi Hortus Metrodori, ispred Porta Occidentalis.³⁴ Ploča sa natpisom: D (is) M (anibus) VALERIA CRESCENTILLA... PATRONO ... sa starokršćanskog groblja u Marusincu vjerojatno je upotrijebljena za vratašca presvođene grobnice kao spolij, jer je već in situ bila prevrnutna i nepotpuna (»rovesciata e mancante«).³⁵

Uostalom, iz Salone su poznati slučajevi, istina rijetki, ali ipak interesantni, da poganska formula D (is) M (anibus) dolazi i na kršćanskim grobnicama. Tako npr: D (is) M (anibus) CONSTATIAE... QUIESCET IN PACE!³⁶ Ili također sa Manastirina, primjer gdje križ stoji iznad sigla D. M.³⁷ Za ovu pojavu koja je inače dosta rijetka u latinskoj i paleokršćanskoj epigrafici, više primjera daje Cabrol koji ovakve slučajeve objašnjava kao greške klesara, odnosno kao mehaničko prenošenje gotovih obrazaca u kamen.³⁸

³⁴ Bulić, Escavi nella necropoli pagana di Salona, detta Hortus Metrodori nell a. 1916, Buli. dalm. XL-XLI-XLII (1920), str. 98. i 99: »È la prima volta, che a Salona si trova nei cemeteri pagani una camera mortuaria a volta, e porticella d'ingresso, a gargame, a pozzetto, quali furono trovati così frequenti nei due cemeteri cristiani di Manastirine e Marusinac.« Up. i Buli. dalm. 1906, p. 4.

³⁵ Bulić, Scavi nell' antico cimitero cristiano di Marusinac (Coemeterium S. Anastasii), Bull. dalm. XXI, str. 37.

³⁶ Rendić, Vjesn. dalm. LIII (1951), str. 227. i Arch. lug. I, str. 61, sl. 7. Potpuni tekst natpisa glasi: D (is) M (anibus) CONSTANTIAE /QVAE VIXIT CVM/ MARITO ANNIS XX /QUIESCET IN PACE DIE/ IIII NONAS FEBR (u) ARIAS.

³⁷ Bulić, Bull. dalm. XVI (1893.), str. 117, br. 131b = CIL III 19644 = Bull. dalm. XXIX (1906.), str. 89.

³⁸ Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, str. 165. Cf. također Leclercq, L'Afrique chrétienne I, 383. — Možda su prvi kršćani sigle D. M. čitali kao »D (eo) M (agnifico)« (? ! ?).

Nakon brojnih istraživanja don Frane Bulića i sintetičkih radova Eggera, Dyggvea i Brondsteda o kršćanskoj Saloni, presvođene grobnice mogu se, dakle, tretirati samo kao kršćanske. Istina, neka pitanja nisu još uvijek raščišćena, kao npr. pitanje priloga u njima: u Saloni su, naime, prilozi (i nalazi uopće) u ovakvim grobnicama vrlo rijetki³⁹, dok se u Bosni nalaze dosta često (Dželilovac, Turbe, Vrdolje i Oborci).⁴⁰ Baš zahvaljujući ovim nalazima bilo je u nekim slučajevima moguće bar približno, datiranje ovih grobnica u BiH. Svi ti nalazi pripadaju kasnoj antici, pa se prema tome i grobnice datiraju u IV, V ili VI vijek. Ako dakle, presvođene grobnice potiču iz toga doba, onda su one već time determinirane, ne samo vremenski nego i religijski. U petom i šestom stoljeću kršćanstvo se naime javlja kao jedina organizovana vjerska zajednica⁴¹! Prema tome i grobnice

³⁹ Vidi bilj. 33. — Ni u grobovima uz crkvu I u Skelanima nije uz skelete bilo priloga ni drugih nalaza, osim željeznih klinaca od sanduka. Patsch, o. c, GZM 1907, str. 461.

⁴⁰ Mandić, Turbe kod Travnika, GZM 1924, str. 87-90; N. Maslač, Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu, GZM 1932, str. 31-32; Marković, Rimska grobnica pod Dželilovcem kod Travnika, GZM 1938, str. 65-68; Sergejevski, o. c, GZM 1951, str. 139-140; Paškvalin, o. c, GZM 1959, str. 151-155 i Basler, NS VII, str. 68, sl. 9.

Možda bi se ova razlika u običajima mogla objasniti pretkršćanskom tradicijom koja se u unutrašnjosti zemlje, gdje možda organizacija (i utjecaj) crkve još nije bila tako čvrsta kao u primorju, i pored nastojanja službene crkve, dugo zadržala. Paralelu ovoj pojavi susrećemo i kasnije: u ranijim starohrvatskim grobovima VIII do X stoljeća prilozi su obilni i česti, a kasnije sve rjeđi, da napokon sasvim isčeznu — što je vjerojatno rezultat nastojanja crkve da iskorijeni pretkršćanske običaje i vjerovanja koji su se kao relikti dugo i uporno održali.

⁴¹ Iskopine brojnih kasnoantičkih bazilika (njih oko 25) dokazuju da se je kršćanstvo u Bosni i Hercegovini proširilo već krajem IV, a naročito u V i VI vijeku. Sa druge strane, mnogobožičkih hramova, koji bi pripadali tome vremenu nema. Kršćanstvo se u Dalmaciji, Panoniji i drugdje počelo snažno širiti uskoro poslije Milanskog edikta (313). Već u IV stoljeću crkva u Dalmaciji (centar u Saloni) i u Panoniji (centar u Sirmium-u) ima i svoju organizaciju. U Saloni se prvi biskup spominje već oko 270. godine (Venancije, a zatim Dujam). U Zadru (Iader) spominje se biskup Feliks 381. godine. Kao sjedišta biskupa navode se još i Epidaurum (Cavtat), Rhisinum (Risan), a vjerojatno i Delminium (Duvno) u Bosni, svi već u IV vijeku. Arijska šizma, koja je poslije Nikejskog koncila (g. 325.), kroz gotovo 50 godina, razdirala crkvu, nije mimoišla ni Dalmaciju i Panoniju, koje su stajale u centru razmirica (*«Cum heresis ariana per totum mundum et maxime intra Illyricum pullulasset»*, Sulp. Sever u Životu sv. Martina), up. Zeiller, *L'empire romain et l'église*, Paris 1928, str. 223-225. — Za organizaciju crkve značajno je pismo pape Zosima iz g. 418. salonitanskom biskupu Hesihiju, kojim je solinski episkop bio od pape stvarno priznat mitropolitom cijele provincije Dalmacije: *«Perinde nos, ne quid meritis dilectionis tuae derogaremus, ad te poti-*

na svod, iako u njima za to ne nalazimo direktnih dokaza, mogu pripadati samo kršćanima.

Kako u našim krajevima ne poznamo tipološki analognih grobnica iz vremena prije Milanskog edikta (313. g.), onda pojavu grobnica ovoga arhitektonskog tipa kod nas u IV stoljeću možemo objasniti jedino promjenama koje je kršćanstvo izvršilo u shvatanjima ljudi IV i V stoljeća. Zato ovaj tip grobnica moramo posmatrati kao popratnu pojavu kršćanstva, vezanu direktno uz novu ideologiju i religiju. S ovim se potpuno slaže i Dyggveovo mišljenje po kojem su ovaj tip hipogeja uveli misionari, i to misionari sa istoka, te da je njihov način građenja stran, a ne domaći (lokalan).⁴²

Mislim da je baš ovakav tip grobnice odgovarao kršćanskim vjerovanjima u zagrobni život i uskrsnuće mrtvih. Sama vjera u posmrtni život vrlo je stara i duboko povezana za orijentalne tradicije. Pogrebni ritual uvijek je usko povezan sa učenjem vjere o smrti i zagrobnom životu. »Oblik groba ne ovisi od mode ili koncepcije umjetnika, on je u prvom redu stvar tradicije.«⁴³ Tako npr. iz historije Egipta znamo koliki su dalekosežan uticaj imala vjerovanja u zagrobni život na sepulkralnu arhitekturu staroga Egipta. Tako; je bilo i kod starih kršćana. Pa iako su paleokršćanske grobne građevine svojim oblikom uglavnom nastavak pretkršćanskih tradicija,⁴⁴ ipak su favorizirane neke određene forme grobova, i to u prvom redu one koje su odgovorale vjerovanju i učenju crkve u uskrsnuće mrtvih. Zato kršćanske rake uvijek imaju oblik ozidane komorice. Mrtvac se nikada ne polaže direktno u zemlju, nego je uvijek u zaštićenom prostoru. Od deset raznih tipova grobova na starokršćanskom groblju u Kapljuču u Solinu — po Brondstedovoj klasifikaciji⁴⁵ — sve

ssimum scripta direximus, quae in omnium fratrum et coepiscoporum nostrorum facies in notitiam, non tantum eorum qui in ea provincia sunt, sed etiam qui in vicinis dilectionis tuae provinciis adiunguntur.« Iz pisma jasno proizlazi da je u to vrijeme arijska kriza već bila zaliječena. Up. Zeiller, *Les origines chretiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906, str. 134. O crkvenim prilikama u Dalmaciji u doba Istočnih Gota isp. Patsch, GZM 1900, str. 554—557 u čl. »Nalaz solida u Grobovniku«.

⁴² History of salonitan Christianity, Oslo 1951, str. 101: »The type is only introduced with the mission, and the way the vault is constructed is foreign, not local.«

⁴³ Cagnat-Chapot, *Manuel d'archeologie romaine I*, Paris 1917, str. 321. O religioznim shvatanjima ovisi i oblik groba, koji često predstavlja reminiscenciju na zemaljski stan (kolibu, bunju ili kuću) pokojnika. Up. također M. Suić, *Liburnski nadgrobni spomenik (»Liburnski cipus«)*, Vjesn. dalm. LIII (1951.).

⁴⁴ Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, str. 21. i 33; Dyggve, o. c, str. 100.

⁴⁵ *Recherches a Salone I*, str. 135-138.

vrste grobova, od skupih sarkofaga do onih najjeftinijih od opeka u obliku kolibe (»tombes en huttes«), predstavljaju u stvari ograđenu prostoru.

Ovaj oblik starokršćanskih raka nesumnjivo potiče još iz najranijih dana kršćanstva i predstavlja pretkršćansku orijentalnu tradiciju. Izlazeći iz katabomba, kršćanstvo je u stvari prenijelo subdivo već ustaljene funebralne forme, kao što su loculi, arcossolia (sa svodom), baldahini (sa svodom!), cubacula i druge. U nekim kubiculima javljaju se već i ležaji na koje se mrtvaci polažu umotani u plašt — na orijentalni način.⁴⁶ Grobnica po svojoj arhitekturi i funkciji postaje u stvari »domus aeterna« iz koje će vjernik u dan »strašnog suda« — prema učenju crkve — uskrsnuti na novi život. Odatle potiče i tolika briga za nesmetanim počinkom u grobu (»quies aeterna«),⁴⁷ a vjerovatno i težnja da članovi jedne iste obitelji počivaju u istom grobu.

Iako su kršćanski grobni spomenici u početku nisu razlikovali od poganskih, rimskih (iz čisto praktičnih razloga da se ne odaju), razlike su se ubrzo pojavile, naročito u uslovima slobode koji su nastali nakon Milanskog adikta. U novijim prilikama dalje su se razvijale i širile i one forme koje su imale porijeklo na istoku, gdje se uostalom kršćanstvo pojavilo i najbujnije razvilo. Kada je crkva izašla iz katakomba, te su se forme i dalje održavale po grobljima pod vedrim nebom, koja su od polovine IV stoljeća postala obična. Jedan od takvih oblika predstavljaju i presvođene grobne komore.

Postanak ovoga oblika treba svakako tražiti na Orijentu, ali ga već u staroj eri, u helenističko doba, susrećemo u Etruriji i po nekim drugim oblastima Italije. Iz Etrurije su poznate presvođene kripe od jedne ili više sobica sa klupicom i nišama za skelete i pokućstvo.⁴⁸ Etrušćani su

⁴⁶ Truhelka o. c, str. 39. i 40.

⁴⁷ Na sličan način interpretira B. Gabričević značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima: »... ascia-alat koji simbolizira pravo vlasništva nad grobom — u jednom i u drugom slučaju (tj. kod kršćanskog i antičko-poganskog sinkretizma, kojima je bila zajednička vjera u prekogrobni život) simbolizira također pravo na nesmetani počinak u grobu, a putem toga i vjeru u prekogrobni život.« Gabričević, Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima u svijetlu epigrafičke analize glagola »deasciare« (»exasciare«), Acta et dissertationes archaeologicae I, JAZU, Zagreb 1959, str. 308.

⁴⁸ Cagnat-Chapot, o. c, str. 322. Presvođene grobne komore javljaju se već u helenističko doba i u drugim krajevima Italije (Osimo, Ceglie di Bari, Ruvo, Canosa, Taranto, Rugge, Oria, Ceglie Messapica, Lecce i dr.), up. Duhn-Messerschmidt, Italische Graberkunde II, Heidelberg 1939, str. 227, 295, 300, 313, 324, 325, 328, 331, 334 i dr.

ovaj oblik prenijeli sa Orijenta. U druge oblasti Italije došao je ovaj oblik posredstvom helenističkih država. Iz Etrurije je ovaj oblik prešao i u republikanski Rim. Najpoznatija grobnica ove vrste u Rimu jeste hipogej Scipiona na Via Appia, a sastoji se od više podzemnih sobica sa sarkofazima. Sam sarkofag je grčko-egipatska tradicija,

Kao daleki pratip presvođenih grobnica možemo označiti kraljevske grobnice u Uru u Mezopotamiji, koje je otkopao sir L. Woolley, a koje po mišljenju Woolleya potiču iz IV milenija pr. n. e.⁴⁹ Grobnice u Uru građene su od kamena i opeka. Tu se po prvi put javljaju obli svod i kube nad grobnom komorom, umjesto ravnog stropa, element koji ne poznaje ni egipatska ni grčka arhitektura! I ova se sepulkralna arhitektura razvila iz težnje Sumerana da se osiguraju u posmrtnom životu, a to dolazi do izražaja osobito kod kraljevskih grobnica kralja Abargija, kraljice Šubad i dr.

Zajedno sa novom religijom, i kao jedna od njenih popratnih pojava, ovaj tip grobnica relativno se brzo preko Grčke (dolinom Vardara) i iz Italije (preko Narone, Salone, Akvileje i dr.) proširio po Balkanu i po unutrašnjosti provincije Dalmacije — još u IV v. Sa konsolidacijom nove vjere, a pogotovo nakon zabrane starih kultova od strane cara Teodozija (391.), ovaj tip hipogeja postaje masovan i karakterističan.⁵⁰ (V. sl. 10). Tome je svakako doprinio i sve veći uticaj Bizanta

⁴⁹ L. Woolley, Vor 5000 Jahren, Stuttgart 1929; Neustupni, Praitsorija čovečanstva, Sarajevo 1960, str. 169-171.

⁵⁰ Osim nalaza presvođenih kasnoantičkih grobnica u Bosni i Hercegovini koje su u citiranom radovima (v. bilješku 6) naveli Sergejevski i Paškvalin, navodim još i slijedeće: kod Braunove ciglane u Bugojnu, Patsch, GZM 1897, str. 512 = WM VI, 239; na Gradini u Agićima Gornjim (Turskim) kod Bos. Novog, Patsch GZM 1898, str. 499; u Varvari, Patsch, GZM 1906, str. 152; u Ustikolini, Patsch GZM 1891, str. 209; u Cvilinu i na Čeliji (Ustikolina), Sergejevski, GZM 1936, str. 3 i 4; u Mujdžićima kraj Šipova, Sergejevski, GZM 1938, str. 53; u Trbušću na Drini kraj Foče, Sergejevski, GZM 1951, str. 144; na Gradini u Grkocima (Livno), Mandić, GZM 1935, str. 12; u Oborcima, Basler o. c, str. 62-67; na Mogorjelu kraj Čapljine, Basler, Naše starine V (1958.), str. 56; na Docu u Vitini, Sergejevski, Bazilike u Nerezima i Docu, GZM str. 171, u okolini Bugojna, Petrović GZM 1960-61, str. 230-231. Još nepublicirani nalazi su iz Cipuljića kraj Bugojna, iz Zagaja, kraj Klotijevca na Drini, NOO Srebrenica, iz Karahodže (Travnik), iz Blagaja na Japri (Pašalić Arh. pregled 1962); iz Katića kraj Busovače, iz Pješivac Grede (Stolac), iz Zvornika na Drini, i ove iz Čitluka kraj Šipova. Vjerovatno im treba još pribrojiti i nekoliko grobnica u Starom Brodu i Klačniku na Drini koje još nisu istražene (Serg. GZM 1934, str. 18 i 21). Prema kazivanju prof. Mazalića u Dželilovcu je naknadno bila nađena još jedna komora sa svodom. Mnoge su od njih uništene, a da nisu nigdje notirane, a ima ih sigurno još spomenutih i u raznim izvještajima. U narodu je u mnogim krajevima BiH dobro poznat pojam »magaze« za ovu vrstu grobnica, što ukazuje da su nalazi dosta česti. — Nalazimo ih dakle

(kuda je nedugo iza Milanskog edikta car Konstantin Veliki prenio prijestolnicu). I Dilmacija je od tada stajala pod jačim uticajem istoka, a kada je iza 535. godine došla i pod političku vlast Istočnog rimskog carstva, njena se arhitektura još više prilagođava bizantinskom stilu.

Jedna od najstarijih presvođenih grobnica u našoj zemlji (koja se može sigurno datirati) jeste ona iz antičke Remesianae, Bele Palanke na Nišavi. Po solidu cara uzurpatora Ventrionia (mart do decembra 350. g.), koji je pronađen u ovoj grobnici, možemo je datirati nešto poslije 350. godine.⁵¹

Ovakav arhitektonski tip grobnice je inače česta pojava po čitavom Balkanu, na kojem se već u IV stoljeću razvio živ crkveni život. Nalazimo ih u Solunu, Stobima, Skoplju (Scupi), Sofiji (Serdica), Saloni i drugdje. Ovome vremenu pripadaju i presvođene grobnice iz Jagodin-mahale u Nišu (Naissus), koji je također bio jedan od najznačajnijih centara kršćanstva već u IV v. (Zeiller, *L' empire romain et l' eglise*, Paris 1928, p. 217), Tu su između dva svjetska rata otkopane 4 crkve bazilikalnog tipa iz IV st., a uz njih 17 presvođenih grobnica, među njima jedna sa freskama u crvenoj boji. Sve se one po novcu mogu datirati u vrijeme od cara Konstansa do Valensa (337—379), jedino je u komori sa crvenim freskama nađen novac cara Anastazija I (491—518). U Jagodin-mahali je 1953. godine otkrivena još jedna grobnica ovoga arhitektonskog tipa sa al fresco slikama raja i svetaca, koju L. Mirković datira u kraj IV vijeka.⁵² O Saloni kao prostorno najbližoj analogiji već sam govorio.

gotovo na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine od *Drine do Une*, pa smatram da treba utoliko dopuniti topografske podatke o kasnoantičkim presvođenim grobnicama koje Paškvalin daje o. c. str. 156-158. Do sad ih jedino nismo rasli u Posavini, vjerojatno stoga što je ovo močvarno područje u antici bilo slabije naseljeno (Seregejevski, *Ad Basante*, GZM 1958, g. str. 262.), kao i zbog ravničarskog vodoplavnog terena koji nije bio pogodan za gradnju ovakvih hipogeja. Presvođene grobnice obično se nalaze na pristrancima brda i na kosom zemljištu (Truhelka, *Starokršć. arh.* str. 42.).

⁵¹ Dr B. Saria, Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, *Starinar* 1924-1925, str. 71: ... »grobnica sama, čiji svod od opeka vrlo lepo je sačuvan ima sledeće dimenzije: duž. 2,62 m, šir. 1,80 m, vis. u sredini 2,25 m. Na ist. strani nalaze se jedna mala vrata od 1,10 m visine, a 0,72 m širine.« U grobnici je nađeno dosta zlatnih priloga i 4 komada novca, među njima i solid cara Ventrionia — *unikat* u rimskoj numizmatici. Iako Saria tipološki nije odredio ovaj nalaz, iz opisa se jasno razabire da se radi o jednoj varijanti grobnica na svod.

⁵² L. Mirković, nav. d. str. 66. Dimenzije ove grobnice su: duž. 2,63 m, šir. 2,23 m i vis. 1,78 m. — Za grobnice otkrivene prije Drugog svjetskog rata upor. Adam Oršić Slavetić, *Arheološka istraživanja u Nišu i okolici*, *Starinar* 1933-1934, str. 303-310; dr G. O. Bratanić, *Iskopine u Nišu i okolini*, *Pregled crkve eparhije niške*, 1937, str. 180-187.

U Bosni i Hercegovini susrećemo ovaj tip grobnice na cijelom području od Drine do Une.^{52a} Sigurnih elemenata za datiranje nema. Neke su datirane u IV st.⁵³ U isti vijek je svrstana i grobnica u Dželinovcu.^{53a} Prof. Sergejevski je također u IV v. datirao mauzolej u Turbetu, ali nije isključio mogućnost da pripada i V st.⁵⁴ Paškvalin grobnice iz Vrdolja i Stranjana ograničava na kasnu antičku.⁵⁵ Basler datira baziliku u Oborcima u drugu polovinu V st., a ukop u komori III, prema gotskoj kopči opasača, u vrijeme od »470. pa do 536. godine, ili malo kasnije«, tj. u doba prevlasti Oštrogota u našim krajevima.⁵⁶

Za određenije datiranje grobnica u Čitluku također nema elemenata. Sergejevski je mišljenja da bazilika, kao i ona u Mujdžićima, potiče iz V ili VI v. Za to vrijeme govori oblik krstionice u Mujdžićima. Ako uzmemo da grobnice mogu biti i nešto mlađe od crkve, jedna više druga manje, onda vrijeme njihove gradnje nikako ne dolazi u obzir prije V stoljeća. Ovakvom datiranju ide u prilog i dosta aljkav način zidanja (nejednake dimenzije!) i upotreba zubače krupnog zuba (0,6 cm) za obradu kamenih dijelova.⁵⁷ Pa i pozzetto na komorama 1 i 2, čini mi se, predstavlja nešto razvijeniju varijantu, koju treba smjestiti u nešto kasnije vrijeme. Ovom vremenu odgovara i pojava dvojnih bazilika.

Mislim da smo u povoljnijoj situaciji za terminus post quem non. Tu nam za datiranje može poslužiti onaj sloj lomljenog kamena u malteru iznad pozzetta. Dok su se grobnice još koristile, taj »zid« nije mogao imati nikakvu funkcionalnu ulogu. Kakva mu je onda bila svrha? Mislim da su prilikom jednog napada barbarskih naroda grobovi bili zaštićeni spomenutim slojem da ih neprijatelji ne opljačkaju, ali se stanovnici više nikada nisu povratili natrag! Najvjerojatnije je da je to moglo biti samo poslije 582. godine, kako ćemo vidjeti.

^{52a} Vidi bilješku 50. i sl. 10.

⁵³ Upor. T. Marković, o. c. str. 68. Međutim sudeći po nalazu zlatne ogrlice sa 18 medaljona i križićem, koja pripada bizantskoj umjetnosti VI v., grobnice iz Turbeta mogu se datirati najranije u V stoljeće, up. Maslac, o. c. str. 32. Prof. Sergejevski, *Archaeologische Forschungen in Bosnien in den Jahren 1920-1940*, u *Siidost-Forschungen* (god. 1940.), str. 175. stavlja ovu ogrlicu u VI. vijek.

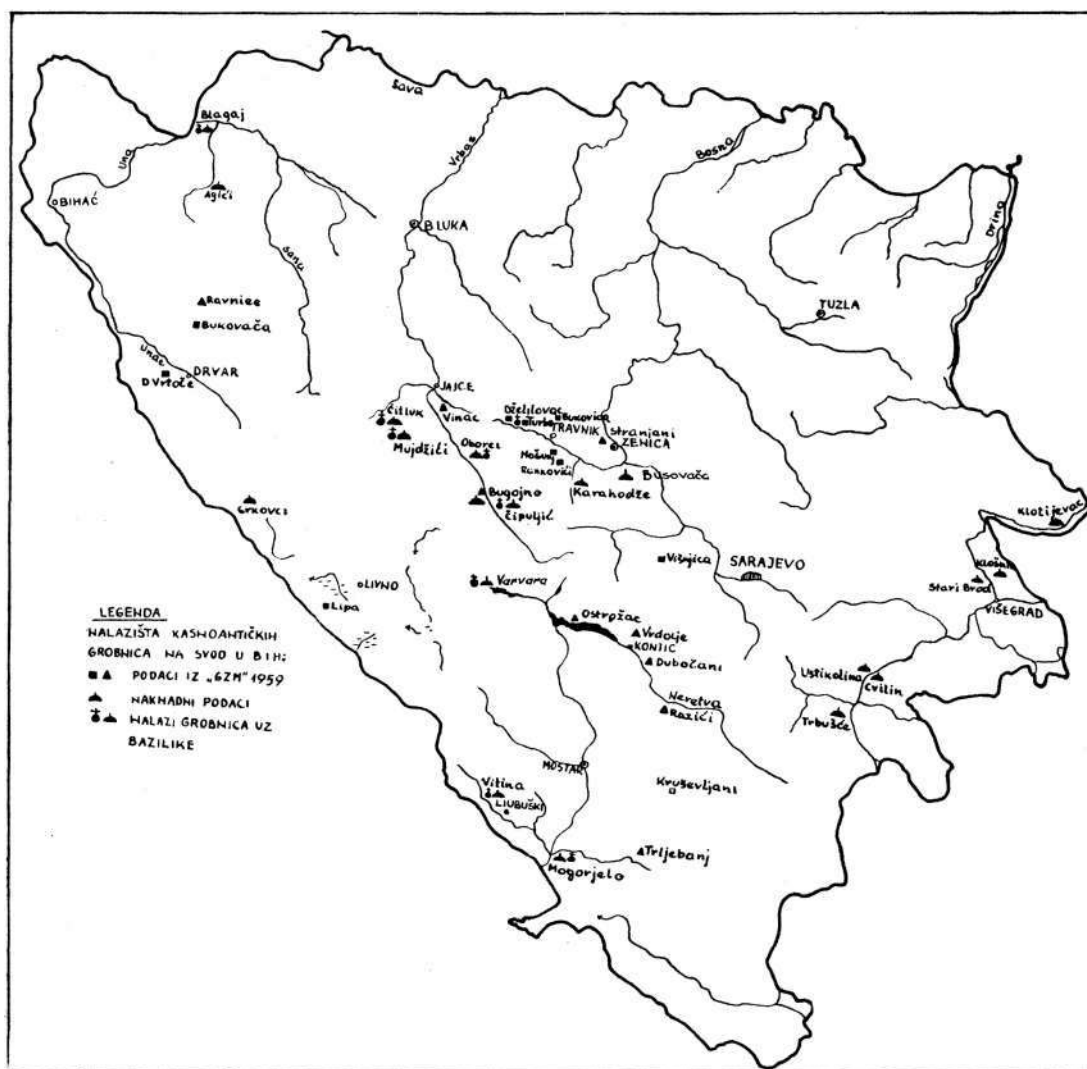
^{53a} Ibidem.

⁵⁴ Sergejevski, *Kasno-antički mauzolej u Turbetu*, GZM 1951, str. 144.

⁵⁵ Paškvalin, GZM 1959, str. 154. i str. 159.

⁵⁶ O. c. str. 68.

⁵⁷ Sergejevski, *Starohrišćanska bazilika u Klobuku*, GZM 1954, str. 201-202. Isti, *Dabravina*, str. 38. Za izradu kamenih površina u V i VI v. uporedi i Dyggve, *Forschungen in Salona II*, str. 28, sl. 36; *Brondsted*, nav. dj, str. 63, sl. 5.

Sl. 10. Nalazišta kasnoantičkih grobnica na svod u Bosni i Hercegovini. Osim grobnica označenih na gornjoj slici, treba još dodati i komore u s. Pješivac Greda-na Cemalovini (Stolac) i one na rječici Poričnoj (Bugojno), obje sa ostacima crkava, zatim grobnicu u Zvorniku na Drini, na lok. Zamlas (najnoviji nalaz). Po Bakuli nađena je g. 1864. »oveća svedena podzemna građevina« na Selini u Borčanima na Duvanjskom Polju GZM 1894, 311).

Egger je grobnice sa bačvastim svodom (Gewölbegrabkammer) označio kao »jeftini substitut za skupe sarkofage«. ⁵⁸ Mislim da je ovo mišljenje samo djelomično tačno. S obzirom na veće dimenzije, ovakve su grobnice služile za skupne, u prvom redu obiteljske grobnice. U njima se obično nalazi veći broj skeleta (tri, četiri, pet, pa i više) ⁵⁹, a u sarkofazima jedan, rijetko dva (b i s o m i) ukopa. U tom su pogledu presvođene grobnice svakako bile praktičan i jeftin oblik grobnice. Međutim, pojavu grobnica na svod ne treba ob-

jašnjavati njihovom jeftinoćom nego vjerovanjima i tradicijom. Oblik groba u raznim vremenima i raznim religijama predstavlja reminiscenciju na zemaljski stan pokojnika, Presvođene grobnice predstavljaju tip groba najsličniji kući.

Gradnja grobnice ovoga arhitektonskog tipa ipak je bila dosta skupa. Tomba a pozzetto, kao ove na Crkvi u Čitluku, bila je privilegij imućnijih slojeva kasnoantičkog društva. To pokazuje i njihov broječani odnos prema ostalim jeftinijim vrstama na velikim nekropolama Salone. Grobni-

⁵⁸ Forschungen in Salona II, str. 36.

⁵⁹ Ponekad se u Solinu u presvođenim grobnicama našlo i veći broj skeleta (u jednoj na Manastirinama

čak 12 skeleta), pa su neke vjerojatno služile kao grobnice bratovština (Collegia funeraticia); cf. Bull. dalm. XXIX, str. 5; također Egger, o. c., 38 i Brondsted o. c., str. 136.

cu na svod, koja se često javlja i kao sastavni dio arhitekture same crkve, mogle su priuštiti samo bogate i srednje imućne obitelji, dok se je sirotinja morala zadovoljiti mnogo jeftinijim grobovima od kamenih ploča i tegula na sedlo ili naprosto prepolovljenih amfora.⁶⁰ Takav način sahranjivanja sirotinje u jeftinim pojedinačnim grobovima bio je običan u cijelom antičkom svijetu, pa su ga preuzeli i kršćani. Uvažimo li da se i u susjednim Mujdžićima nalaze grobne komore na svod, pa i sarkofazi,⁶¹ vidimo da je u ovom kraju još i u kasnoj antici bio relativno visok ekonomski standard. Za ovo bi govorio i gusti raspored crkava.

Bazilika i grobnice u Čitluku pripadale su seoskoj općini domaćeg stanovništva koje je tada sigurno bilo romanizirano. Osnovno zanimanje antičkog stanovništva nije se mnogo razlikovalo od zanimanja većine današnjih stanovnika ovoga kraja. Zemljoradnja kombinirana sa stočarstvom oduvijek je bila osnovno zanimanje Šipova i okoline, samo moramo pretpostaviti veći fertilitet i bonitet zemlje nego što je danas. Potencijalnu mogućnost zarade pružala je stanovnicima uz Janj i Plivu važna antička komunikacija (poznati srednjovjekovni »Solarski put«, koji se mjestimično sačuvao do danas) kao i blizina magistralne ceste Salonae-Servitium, koje su vijekovima uredno održavane. Značajan izvor prihoda predstavljala je eksploatacija drveta, a naročito ruda iz područja oko Majdana, i sa time povezano kirijišanje.

Ovome vremenu vjerojatno pripadaju i troskovišta koja sam spomenuo. Ovakvih troskovišta, većih i manjih, ima u raznim krajevima Bosne.⁶² Manja troskovišta, kao što su ona u blizini Crkvine u Čitluku, ukoliko su antičkog postanja, vjerojatno predstavljaju ostatak otopljene rude manjih pogona, uglavnom seoskih kovačnica, dok veća troskovišta, uz Japru i Sanu ili ona na Metalci na Carevu polju iznad Jajca⁶³ potiču od većih offi-

⁶⁰ Spomenuti oblici masovnih sirotinjskih grobova predstavljaju u stvari razne jeftine varijante-derivate sarkofoga, Cagnat-Chapot, o. c, p. 331-334, Fig. 176. U Salonu su najčešće zastupljeni Cagnat-Chapotovi tipovi br. 6 i 7; up. Brondsted, o. c, str. 133-156.

⁶¹ Ni u kasnoantičkim grobovima u Mujdžićima navodno nije bilo nikakvih priloga, Serg. GZM 1938; str. 57. Vidi i bilj. 5. Napominjem da nekih 200 m sjevernije od Crkvine u Mujdžićima na starom muslimanskom groblju ima nišana isklesanih od antičkih stupova, vj. spoliji sa bazilike u Mujdžićima. Podatak dugujem kolegi Smailu Tihiću.

⁶² Up. napr. Patsch, Skopljansko polje na Vrbasu u rimsko doba, GZM 1897, str. 511-516 = WM VI, 237-242 i Hoffer, Zlato i druge rude u travničkom kotaru, GZM 1897, str. 411-423 = WM VI, 890-898. Napose v. E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u BiH, GZM 1954, str. 47-74.

⁶³ Metalka, od »metallum« (?), vjerojatno nema veze sa proširenim apelativom i toponimom »metaljka«, koji dolazi u raznim značenjima (Akad. riječ. VI, str. 620). Za to govore veće količine troske sa ovog lokaliteta koji je poznat i pod nazivom »Gromile«, a

čina ili, možda, kovačnica uz veća imanja. Za razliku od današnjih kovača po selima, antički kovači u seoskim kovačnicama (officina ferraria) ujedno su topili rudu i obrađivali željezni liv. Vlasnici manjih metalurgijskih officina u ovom kraju vjerojatno su rudaču nabavljali iz obližnjih rudnika (fodinae ferrariae) u predjelu Majdan-Sinjakovo-Mrkonjić-grad.⁶⁴ U okolini Crkvine ima više troskovišta manjeg obima.⁶⁵

Kada govorimo o zanimanju antičkih stanovnika ovoga kraja, ne smijemo ispustiti iz vida i razne zanate (zidari, lončari, opekari, stolari i dr.), jer je u blizini, u današnjem Šipovu, postojala gradska aglomeracija u rangu municipija.

tako isto i već objavljeni nalazi (Sergejevski, GZM 1938, str. 61. i 62.). Sa Metalke potiče i reljef Fauna u društvu Nimfi (GZM 1964). U najnovije vrijeme na Metalci nađen još jedan vrlo interesantan reljef sa motivom ptica i zmija. — Danas se na njivi Metalci (čuo sam baš takav izgovor!) nalaze 4 gomile koje su s vremenom nastale od građevnog materijala koji je istrijebljen iz njive: pritesani kamen, sedra žbuka, fragmenti rimske opeke i troska. Ima i dosta muljike. U malteru se nađe i tucane cigle. Po pričanju vl. Ante Leovca zidovi debeli oko 1 m nalaze se već na dubini od 1 m. Nađeni su i dijelovi poda od opeke kao i kanal od opeka. U novu kuću Ivana Leovca ugrađena su i dva lijepo obrađena kvadera iz Metalke. Veći kvader nađen je na istom mjestu gdje i spomenuti reljef sa motivom ptica i zmija koji je prenesen u Zem. muzej. Na brojnim komadima muljike, izvađenim iz zidova, očito se vide tragovi požara. Na dubini od 1 m nađeno je i dosta pepela i ugljena. Po pričanju Ivana Leovca, Antina sina, koji je po zanimanju zidar, on je kopajući kamen iz njive, uočio pod zemljom najmanje tri zgrade. Jedna zgrada je ležala na mjestu gdje je nađen spomenuti reljef. Na ovom prostoru nalazi se najmanje troske (!), a od nalaza dolaze i fragmenti keramike. Ostale dvije zgrade ležale su sjeverno od spomenute. Zemljište je ovdje puno troske i štuta (šljunak i malter, komadi estriha sa tucanom opekrom sa gornje strane dobro zaglađeni, i dr.). Zidovi su navodno još djelomično visoki i preko pola metra. Kvaderi su obrađeni sitnijom zubačom, a gotovo svaki kamen lomljenac iz zida — po kazivanju Ivana Leovca, a to sam provjerio i sam, unutrašnjim dijelom je zašiljen i produljen, da bi se oplata bolje povezala sa jezgrom. Ovu je pojavu prof. Sergejevski zapazio na zidovima bazilike u Klobuku, a odgovara kasnoantičkom načinu gradnje (GZM 1954, str. 200). Za spomenuti reljef v. str. 186.

⁶⁴ O rudarskoj aktivnosti Rimljana u tom kraju isp. Pašalić, o. c, 56-57.

⁶⁵ I na njivi Huse Bašića zvanog Lučica, pored d. obale Janja, a nekih 100 m nizvodno od Crkvine, nalaze se također ostaci rimske zgrade sa tragovima troske. Tu je između dva rata iskopano dosta otesane sedre i rimske opeke. Od ovoga materijala dobrim dijelom je sagrađen hotel u Šipovu. Materijal je vađen i 1960. g. Teren na kojem je stajala antička zgrada sada je uleknut, a vegetacija mnogo slabija nego na zemljištu naokolo.

Nešto malo niže prema Šipovu, kod mosta na Janju u Čitluku, nalazi se ledina zv. Brod, pored koje se od »Solarskog puta« odvaja stari put koji kroz Klanac (kraj srednjovjekovne nekropole Mramorovi) vodi u Volare i dalje niz Plivu. Na Mramorovima se nalazi stećak-sanduk: 2.10 X 1.10 X 0.50 m. Drugi stećak leži na samom putu Nekropola ima preko 50 stećaka.

Već je kod opisa komore III rečeno da je ona bila, po svojoj prilici, korištena za naknadne, srednjovjekovne ukope. Ova pojava sama po sebi ne bi bila nimalo neobična, jer je potvrđena analogijama i sa drugih nalazišta u Bosni i Hercegovini.⁶⁶ Da je i srednja komora na Crkvinu iskorištena za naknadne ukope, govore ovi razlozi:

1. Rupa ovalnog oblika veličine dječje glave u svodu, koja je naknadno kamenom i malterom, dakle ljudskom rukom, zatvorena. Ona je mogla, negdje u kasnija vremena, da posluži kao pokusna sonda da se odredi mjesto ulaza u komoru!⁶⁷

2. Vrata grobnice nisu bila zatvorena originalnom pločom nego zazidana.

3 U grobnici su nađeni komadići ugljena, što znači da je grobnica korištena i nakon požara neke drvene armature nad grobnicom. Da je ovaj požar uništio drvenu armaturu još u antici, bili bi mu tragovi pred rakom u vestibulu prilikom popravka sigurno uklonjeni. Iz toga se može zaključiti da je groblje (i crkva) napušteno istom poslije požara!

4. Skeleti A i E bili su sahranjeni u sanduku, sudeći po željeznim klincima, a skeleti B, C i D bez sanduka, vjerojatno u plahnama.

5. Dok su uz ukope A i E bili položeni prilozi, o čemu svjedoče fragmenti finog rimskog stakla, uz ukope B, C i D priloga ni drugih nalaza nije bilo.

6. Ukopi B i D ležali su okrenuti prema istoku sa rukama opruženim niz tijelo, kako se to gotovo uvijek nalazi kod starohrvatskih grobova, i to bez lijesa!

7. Napokon, ako to nešto znači, skeleti A i E bili su sasvim trošni, dok su kosturi B, C i D potpuno sačuvani, iako su ležali u potpuno istim uslovima vlage.

Iako navedeni indiciji još ne dokazuju pretpostavku o naknadnim ukopima, oni je ipak čine vrlo vjerojatnom, a pogotovo očita razlika u pogrebnom ritualu ukopa A i E, s jedne, i ukopa B, C i D, sa druge strane. Ukopi A i E su kasnoantički, dok ukopi B, C i D predstavljaju naknadne ukope. Pri tome je ukop D napravio mjesto ukopu

⁶⁶ Nalaz iz Čipuljića nije još objavljen. Podatak zahvaljujem kolegama Anđeliću i Paškvalinu. — Pojava, inače, da su kasnoantičke crkve, odnosno njihove ruševine, služile u srednjem vijeku kao groblje vrlo je česta (Zenica, Lepenica, Skelani, Nerezi, Dolac u Vitini, Mogorjelo i dr.) Vidi o tome kod Sergejevskog, GZM 1938, str. 55, a naročito u raspravi Bazilike u Nerezima i Docu, GZM 1959, str. 168. Nešto slično imamo i u Tepčićima u Brotnju gdje su na Crkvinu pored rimskih grobova smješteni i srednjovjekovni stećci. « Iz toga se vidi da su srednjovjekovni ljudi upotrebljavali stara rimska groblja za sahranjivanje svojih pokojnika. » Vego M. Historija Broćna, Sarajevo 1961, str. 28. i 103.

⁶⁷ Otvor u svodu je prilično pravilnog ovalnog oblika, naknadno zabrtvljen kamenom i mortom, pa isključujem svaku mogućnost da je nastao slučajno ili djelovanjem korijenja.

B, dok je ukop C (u kanalu) najmlađi. Poslije ukopa C grobnica je bila zazidana i zatrpana šutom i blokovima miljevine. U takvom ju je stanju zatekao i arheolog.

Ostaje neobjašnjeno zašto nije uklonjen i ukop A sa južne kline. Možda je u vrijeme naknadnih ukopa za to postojao i neki posebni razlog, koji mi danas više ne možemo uočiti. Takav bi razlog, možda, npr. mogao biti, ako je ukop A bio sahranjen sa insignijama svećenika, biskupa i sl. Tome bi donekle odgovorala i monumentalnost grobnice.

Čini mi se da se jedino naknadnim ukopom može objasniti postanak i funkcija ovalnog otvora na svodu komore III. Sve ako i dopustimo da su vratašca grobnice bila zazidana već u kasnoj antici (čime bi pozzetto u stvari izgubio svoj *raison d'être!*) i da je već tada grobnica zatrpana (iako je upravo nevjerovatno da bi za tu svrhu upotrijebili onako lijepo i dobro obrađene blokove muljike?!), ipak bi bilo vrlo teško na drukčiji način objasniti otvor na svodu. S time se slaže i razlika u pogrebnom ritualu, komadi bukovog ugljena u komori (!), a i razlika sačuvanosti kostura koju ipak ne smijemo sasvim zanemariti.

Ostaje da datiramo naknadne ukope. Sudeći *po položaju* pokojnika koji su bili ukopani bez lijesa, radi se o srednjovjekovnim ukopima. Prije X stoljeća teško bi mogli objasniti upotrebu maltera kojim su zazidana vratašca komore i zabrtvljena rupa u svodu. S tim bi se slagalo i pomanjkanje priloga.⁶⁸ Slično su bili pokopani i pokojnici u starohrvatskim grobovima na Majdanu kraj Solina,⁶⁹ ali sa brojnim nakitom. Međutim u grobovima XI st. i dalje sve je manje nakita, a rijetko ga nalazimo i u grobovima pod stećcima srednjovjekovnih bosanskih nekropola. Stoga za terminus *post quem* ne postoje nikakvi određeni indiciji i možemo ga razvući daleko u srednji vijek.

Zaključujući analizu nalaza u Čitluku kraj Šipova, potrebno je podvući kulturno-historijsku vrijednost njihovu. Pored toga što nam grobnice na Crkvinu pružaju posebnu varijantu ovoga tipa, one imaju i dokumentarnu vrijednost za historiju ovih krajeva. Antički način života nije ovdje zamro ni u V i VI v. nego je naprotiv, relativno bujno cvao (Šipovo, Čitluk, Mujdžići!), ali u kulturno izmijenjenim okolnostima koje je izazvala u starom svijetu pobjeda kršćanstva. U to su doba ilirske mase već bile sasvim romanizirane. Ono što nije učinila (do kraja) služba u vojsci i rimske državne institucije, to je postiglo kozmopolitsko kršćanstvo. Crkva se već krajem IV, a najkasnije u prvoj polovini V stoljeća, i u našim krajevima

⁶⁸ Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zgb. 1930, str. 118 i d; isti, Peristil I, str. 16. i 17; isti, Živa starina, Zgb. 1943, str. 114-116.

⁶⁹ Karaman, Starohrvatsko groblje na »Majdanu« kod Solina, Vjesn. dalm. LI, str. 71.

pojavljuje kao jedina organizirana vjerska zajednica.⁷⁰ Crkva je zajedno sa vjerskom naukom i dogmama širila i latinski jezik i druge rimske institucije.

Da se ovdje i u kasnoj antici, sve do kraja VI vijeka, živjelo u suštini na antički način, dokaz su već same grobnice i bazilike pored njih. Grobnice u Čitluku tipološki i vremenski sasvim odgovaraju onima iz Salone i primorja (Lopud, Orebič, Sinj i dr.). Na njima je sve antičko, njihova arhitektura, način zidanja, upotreba signinskog maltera, upotreba rimskog crijepa i stakla, zatim obrada podova (estrih) i obrada arhitektonskih dijelova zubalom — sve je antičko. I pogrebni ritual, ovdje u dubokoj provinciji, isti je kao u Saloni, Italiji i drugim oblastima kasnog carstva. I ekonomika je ostala ista, a stanovništvo je uživalo relativan ekonomski prosperitet. Ovom je načinu života učinila kraj istom provala Avara i Slavena krajem VI stoljeća. Tek tada je ovaj kontinuitet bio prekinut. Time u stvari počinje srednji vijek.

Provala Vizigova krajem IV stoljeća bila je kratkog vijeka te vjerovatno i nije zahvatila krajeve u unutrašnjosti zemlje nego samo primorje. Ni Huni (pol V st.) nisu upadali u ove predjele. Provala Ostrogota krajem V vijeka izgleda da nije bila rušilačka. Ostrogoti, koji su bili već ranije kristijanizirani, ubrzo se javljaju kao dobri organizatori. Ovi krajevi po svoj prilici nisu jače stradali ni u borbama koje je sa Ostrogotima vodio car Justinijan (527—565). Kada su 555. g. ove borbe bile završene pobjedom Justinijana, vratilo se mirno stanje, ali za kratko vrijeme već od sredine VI stoljeća počeli su u sjeverne dijelove provincije Dalmacije provaljivati Slaveni. Ovi prvi upadi, čini se, nisu bili katastrofalni. Agonija antike u ovim krajevima počinje tek onda kada su prepreko Save provalile avarske horde, krajem VI v.⁷¹

⁷⁰ Za vlade Valentinijanova sina Gracijana (375-383) izdati su strogi zakoni protiv pogana i heretika. Država je kršćanstvo priznala za *jedinu* istinsku religiju, obaveznu za čitavo stanovništvo. Stare religije su još bile žive samo među senatorskom aristokracijom i među seljacima, naročito u zabačenim mjestima. Poslije 381. g. izdali su Gracijan i Teodozije više strogih edikata protiv onih koji su se još klanjali starinskim bogovima. Maškin, Istorija starog Rima, Bgd. 1951, str. 509. Cf. Franz Mehring, Historija Njemačke, str. 16.

⁷¹ Za prilike u doba seobe naroda isp. Šišić, Povijest Hrvata, Zgb. 1925 i Napretkova povijest, Sarajevo 1942. g.

Na jednom od putova koji su vodili prema moru i bogatim primorskim gradovima ležala su i napredana antička naselja u Šipovu, Sarićima, Čitluku i Mujdžićima. Pod udarom avarske bujice, koja je provalila sa sjevera, stara su naselja uništena. Njihovi stanovnici, ukoliko se nisu razbjegli, bili su pobijeni ili zarobljeni, a njihova dobra opljačkana ili spaljena. Odlazeći sa rodne grude, bjegunci su osiguravali i grobove svojih pokojnika jakim slojem kamena u malteru. Dakako, u nadi da će se jednog dana povratiti nazad. U ovome metežu stradale su i bazilike u Čitluku i Mujdžićima. To se dogodilo za vrijeme jednog pljačkaškog napada Avara i Slavena negdje između 582. (pad Sirmiuma!) i pada Salone oko 614. godine.

Za vladanja cara Maurikija, provalio je u ljeto 597. godine preko Save u ondašnju provinciju Dalmaciju — vjerovatno starom rimskom cestom koja je iz Sirmiuma, preko Servitiuma i Leusabe, vodila u Salonu-avarski hagan i tom prilikom (kako priča savremenik Teofilakt Simokata, hist. lib. VII, c. 7,10—12) osvojio dobro utvrđeni grad Vonkeis sa još četrdeset gradića. Ime ovoga grada piše se u izvorima narazne načine (*Βόγχεις, Βάλκης, Βάλβης, Balcha, Balea, Rački*, Docum. p. 254.), i vjerovatno se radi o Baloie (Balea po Anastaziju, hist. eccl. p. 129 ed. Bonn.), putnoj stanici sa Tabule Peutingeriane, koja se nalazila u blizini Leusabe, negdje u području gornje Sane, u zapadnoj Bosni, o čemu će još biti govora. Ovom su prilikom svakako stradala i naselja u području uz rijeku Plivu, koje je bogato arheološkim ostacima iz kasne antike.

Sve što je naprijed rečeno za područje oko Šipova, mislim, da uglavnom važi i za ostalu Bosnu. I novi nalaz u Čitluku potvrđuje, dakle, zaključke Sergejevskog: »Za ove vijekove — V i VI — koji su prethodili navali Avara, može se priznati da nije kulturni život prestao u našim krajevima, i da uza sve ono što je pridošlo u taj život ipak je njegov karakter ostao u osnovi antički.«⁷²

U tome se i sastoji kulturnohistorijski značaj i naučna vrijednost nalaza na Crkvini u Čitluku kraj Šipova. A s obzirom da iz ovoga vremena nemamo gotovo nikakvih literarnih vijesti o prilikama u Bosni, nalaz iz Čitluka je utoliko dragocijeniji.

⁷² GZM 1938, str. 62.

KONZERVATORSKI ZAHVAT

Naučna i kulturnohistorijska vrijednost presvođenih grobnica na Crkvini u Čitluku, njihov lijep položaj na malo povišenom mjestu pored ceste i izvrsno očuvana arhitektura obavezali su konzervatora ne samo da ovaj spomenik antike zaštiti nego da, po mogućnosti, grobnice konzervira i prezentira posjetiocima za razgledanje. Iako je u Bosni i Hercegovini bio već od ranije poznat priličan broj sličnih kasnoantičkih monumenata, vrijednost nalaza u Čitluku od naročite je važnosti jer su raniji nalazi svi odreda propali. Očuvale su se samo slične grobne komore koje su pronađene u najnovije vrijeme (Oborci, Čipuljići, Karahodža). Pored toga se grobnice iz Čitluka ističu i svojom tehničkom izradom, tako da im ni u Solinu nema pandana.

Savremeni principi konzervatorstva, po kojima spomenik treba da ostane u svom iskonskom ambijentu, pa da ga kao takvog čuvamo, teško su se probijali u život. Spomenik konzerviran u svom prirodnom miljeu djeluje autentičnije, življe i suggestivnije, pa se danas nastoji da se njegovi dijelovi, kao i cjelina, očuvaju na licu mjesta. »Ovakvoj ruševini ne bi nedostojali ni izvesni estetski momenti, a pre svega svaki ovako sačuvani kamenčić ostao bi istorijski dokumenat najveće važnosti.«⁷³

U novije vrijeme konstruktivna saradnja arheologa i konzervatora sve više dolazi do izražaja upravo u tom smislu, ali se tu i tamo još javljaju i poneke greške kao rezultat već preživljenih shvatanja kojima je jedini cilj bio: kopati, ne vadeći računa o cjelini spomenika i integritetu ambijenta s kojim je spomenik srastao. I sa stanovišta savremene metodologije arheoloških iskopavanja ovakva shvatanja danas predstavljaju nepoželjan anahronizam.⁷⁴

Čitav niz konzervacija arheoloških objekata, koje su u posljednje doba u Bosni i Hercegovini poduzete, u nekim slučajevima zajedničkim naporima Zemaljskom muzeja i Zavoda za zaštitu spomenika kulturu NR BiH (gradina u Ošanićima, bazilika u Oborcima, stari grad Bobovac, kasnoantičke bazilike u Brezi i Čipuljićima, antička vila na Mogorjelu, ruševine crkve sv. Luke u Jajcu, citadela u Jajcu i dr.), pokazuju da su i kod nas savremeni principi konzervatorstva na najboljem putu da se potpuno afirmiraju. Spomenike, pa i arheološke, kad god je to moguće i opravdano, treba konzervirati *in situ*, jer oni svoju punu

spomeničku vrijednost, — kada se radi o sačuvanim arhitektonskim cjelinama, — imaju jedino ako su ostavljeni u prostornom i prirodnom ambijentu u kojem su i nastali i s kojim su se već srasli. Njihovim konzerviranjem na licu mjesta ujedno obogaćujemo pejzaž u kojem spomenik leži, a sam kraj kulturno i turistički aktiviramo.

To je bila svrha i ovog zahvata na Crkvini u Čitluku.

Bazilika u Čitluku leži u vrlo lijepom kraju, jednom od najljepših u Bosni, uz obalu sedronosne i salmonidne rijeke Janja, koja se nešto niže, bučeći preko sedrenih pragova, ulijeva u tihu i bistru Plivu. Pred samim se ušćem zelenoplava voda Janja premeće preko sedrenih prepona i stvara slikovite kaskade i virove, pokrećući brojne vodence, koje zajedno sa vrbama daju čitavom pejzažu specifičan i pitoreskan ugođaj. Ovaj slikoviti tablo naokolo zatvaraju blagi i vegetacijom obrasli brežuljci srednje Bosne. U daljini su planine i šume. Kotlina se otvara jedino uz tok ribom bogate Plive i uz bujno zelenilo livada pored njenih obala.

Čovjek je u ovom lijepom kraju živio od najstarijih vremena.⁷⁵ Kulturni spomenici su brojni. Kada se jednom otkopa i konzervira ruševina »castruma« na Gromilama, Šipovo će dobiti vrijedan spomenik antike. U blizini su, u pravom arkadijskom pejzažu, još i ruševine srednjovjekovnog grada Sokolca, kome su gospodari bili Hrvatinići, a koji je odigrao značajnu ulogu u Tvrtkovo doba.

⁷⁵ Osim brojnih antičkih lokaliteta ovaj je kraj bogat i predhistorijskim ilirskim gradinama (Lubovo, Trnovo, Šipovo, Krčevina, u Grbavačkom polju i dr.).

Sl. 11. Komora 2 (južna) prije uređenja.

⁷³ Stele, Osnovni principi restauratorstva, Zbornik zaštite I, str. 17.

⁷⁴ Garašanin M. i D, Priručnik za arheol. isk., Bgd. 1958, str. 10.

U ovaj kompleksni šipovski ansambl konzervator želi da uklopi drevne grobnice sa ostacima bazilike u Čitluku, jer šipovski kraj ima sve optimalne uslove za razvoj turizma i rekreaciju. Kraj je bogat ne samo prirodnim ljepotama i ribom nego i spomenicima kulture te u ovo naše doba tehnike i urbanizacije kao stvoren za rekreaciju.

Konzervatorski zahvat na grobnicama nije konzervatora stavljao pred teži problem. Trebalo je popraviti svod komora koji je na obje krilne grobnice bio nasilno probijen, zatim rekonstruirati ulazno udubljenje pred grobnicama (pozzetto), a same grobnice očistiti i urediti (sl. 11). Breše na svodovima grobnica, veličine otprilike 70:70 cm, zatvorene su pomoću »šalovanja.« Sam svod je plombiran originalnim materijalom. Iskorišteno je isto ključno kamenje od muljike i isti segmenti sedre koji su nađeni u iskopu. Kao vezivno sredstvo upotrijebljen je cementni malter. Gornji, tj. vanjski dio oštećenog svoda ojačan je slojem lomljenog kamena u betonu, a zatim zasut zemljom u nivou terena.

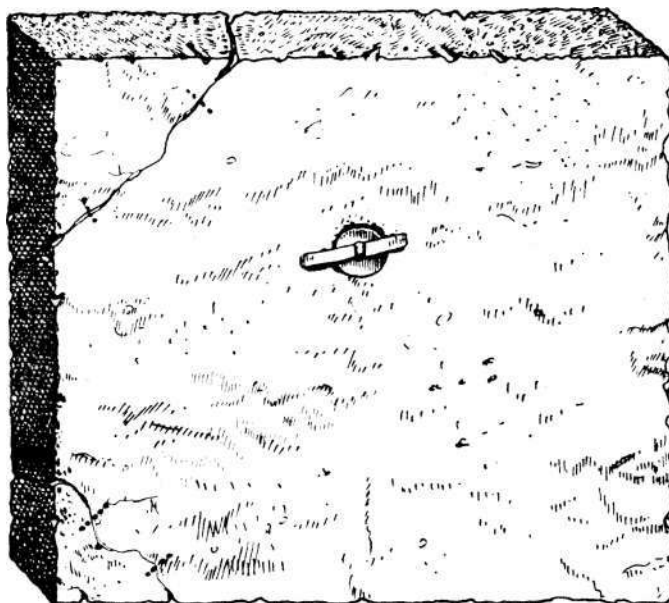
Unutrašnjost grobnih komora pažljivo je pretražena, a sav urušeni materijal, koji je bio zatrpaio kline, iznesen izvan grobnica. Unutrašnjost grobnica zatečena je u dobrom stanju, jedino su ležaji u južnoj komori bili neznatno oštećeni. Ponegdje je bila otpala i žbuka sa zidova na koje se oslanjaju svodovi.

Rekonstruiran je ulazni dio (pozzetto) u obje grobnice. Elemente za rekonstrukciju pružila je sjeverna grobnica, na kojoj nisu bila razbijena ulazna vratašca od muljike. Jedino je gornji desni ugao ove laporaste ploče, kojom su se zatvarala vrata grobnice, bio koso odbijen. Odlomljeni dio »ušteman« je pomoću dva željezna klina i malterom armiran za ploču (sl. 12). Tako uređena ploča umetnuta je u »zubove« dovratnika. Ploča je odozdo poduprta jednim redom sedrenih kvadera, kako je to bilo zatečeno. Odgozgor je na dovratnike, koji su prema vani produljeni, postavljena horizontalna ploča. Da se ova ploča ne bi pomicala, učvršćena je malterom i kamenom, kako je to bilo učinjeno i u antici. Na južnoj se komori nije sačuvala vertikalna ploča kojom se zatvarao ulaz u raku. Postavljena je samo horizontalna ploča koja kao neki kapak odozgor pokriva pozzetto. Time je posjetiocima omogućen pogled u unutrašnjost grobnice (sl. 13).

Da bi se grobnice prezentirale, niveliran je teren ispred i između komora. Prilikom niveliranja terena, otkrivena je još i treća grobna komora na svod. I ova je grobnica ispitana i očišćena. Na njoj nije bio potreban nikakav popravak. Komora je ostavljena otvorena (sl. 13).

Kosti iz sve tri grobnice pohranjene su u sjevernoj grobnici, koja je dobro zatvorena (sl. 14).

Bazilika u Čitluku, sudeći po nalazima, predstavlja interesantan kasnoantički objekat kako u kulturnohistorijskom tako i u arhitektonskom

Sl. 12. Crtež ploče sa vrata sjeverne grobnice. Posu-novraćeni krakovi alke na unutrašnjoj strani ploče. Označen je »uštemani« dio.

Sl. 13. Grobnica 2 (u desnom uglu) i grobnica 3 nakon uređenja.

Sl. 14. Grobnica 1 (sjeverna) nakon konzervacije.

smislu. To svjedoči i dobra tehnička izrada grobnica (čak bolja nego u Solinu), dobra obrada pojedinih arhitektonskih elemenata kao i blokovi muljike, koji su dobro obrađeni i nalaze se u većem broju. Na solidnu izradu ovog objekata upućuje i upotreba signinskog maltera, koji je nađen u probnim sondama, u zidovima crkve, a isto tako na grobnicama i u podzidu. Substrukcije bazilike još su dobrim dijelom sačuvane. I izgled apside, kako ju je objavio prof. Sergejevski, odaje solidno

građeni objekat. I pod je bio izveden solidno od dobro zaglađenog estriha. Sve to ukazuje da bi bilo koristan i vrijedan napor da se ova dvojna bazilika sa grobljem u cijelosti ispita i konzervira. Time bi se ovaj potencijalno turistički kraj obogatio još jednim spomenikom.

Spomenuti radovi izvršeni su sredstvima Turističkog društva u Jajcu (koje nastavlja plodnu tradiciju predratnog zaslužnog Društva za čuvanje starina u Jajcu) i NOO Jajce.

Sl. 15. Pogled na Crkvinu sa ceste.

DIE SPÄTANTIKEN GEWÖLBEGRABKAMMERN IN CITLUK BEI SIPOVO UND IHRE VORHERIGE KONSERVIERUNG

An der Lokalität »Crkvine« in Citluk, in der Nähe von Sipovo in Bosnien, schon von früher durch die Ruinen von zwei spätantiken Basiliken (Hallenkirchen) bekannt, wurden am 7. V 1961 zufälligerweise und zwar im Hain von Sima Grahovac zwei Gewölbegrabkammern entdeckt. Neben den Toten waren keine Beilagen. Die Toten waren in Holzsärgen begrabene. Die Bestattungszahl ist unbekannt, da die Grabkammern vor der Ankunft der Archäologen schon beschädigt waren.

Die Architektur der Grabkammern ist jener der christlichen Nekropolen in Salona ganz ähnlich, und typologisch gehören sie zum III. Bronsted'schen Typ (Vorbild). Es wurden in der Republik Bosnien und Herzegowina mehrere ähnliche Grabkammern entdeckt. (Bild 10). Das ist ein sehr verbreiteter Typ der Familiengruft in der Hypogäumform, welcher sich nach dem Sieg des Christentums vom Osten auch auf die westlichen Teile des römischen Weltreichs verbreitet hat, und wir können ihn auch bei uns, von der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts bis zum Ende des VI. Jahrhunderts verfolgen. Beide Gewölbegrabkammern haben eine kleine Vorhalle (pozzetto) welche neue Bestattungen in derselben Grabkammer ermöglichte. Oberhalb der Vorhalle (pozzetto) ist noch eine Schicht aus gebrochenem Stein im Mörtel aufgeschüttet, so dass der Eingang in die Gewölbegrabkammer hermetisch geschlossen war. Eine solche »Mauer« cca 1 m dick, befand sich auch vor der Vorhalle, wahrscheinlich um die »quies aeterna« der Toten gegen Einbrüche seitens der Avaren und Slawen, welche gegen Ende des VI. Jahrhunderts stattfanden, zu schützen (Bild 3).

Im Laufe der Ausgrabung wurde zwischen den Kammern 1 und 2 auch die dritte Gewölbegrabkammer mit einer Vorhalle in Vestibülform entdeckt (Bild 6). Auch in dieser Gewölbegrabkammer waren neben den Toten keine Beilagen. An dem südlichen Lager lagen die zerfallenen Skelettreste einer erwa-

chsenen Person sowie 8 Stück Eisennägel vom Sarg. Auf dem nördlichen Lager befanden sich zwei gut erhaltene Skelette und im Kanal auch das dritte. Neben diesen Skeletten wurden keine Nägel gefunden, wahrscheinlich waren sie in Leintüchern begrabene worden. Das Fehlen der Originaltür am Grab, sowie das Loch im Ostwinkel des Gewölbes, (welches Kindeskopfgröße hatte, aber nachher mit einem Stein im Mörtel wieder geschlossen wurde) und gewisse andere Momente zeigen, dass diese Kammer im Mittelalter aufgebrochen und für neue Bestattungen benützt worden war.

Das Innere dieser drei Gewölbegrabkammern war auf die bekannte und übliche Art eingerichtet. An den Langwänden sind die Lager zum Hinlegen von Toten errichtet, mit einem Kanal dazwischen. Die Lager, sind ost-westlich orientiert. Das Gewölbe ist aus behauenen Sinter, aber die Hauptgewölbesteine sind aus Mergel, sowie alle anderen architektonischen Teile (die Schwellen, die Türpfosten, Platten u. a.). Die Wände sind auch aus Sinter, da sich dicht unweit eine Grube befindet. Die Wände sind gemörtelt, aber man kann heute nicht mit Gewissheit behaupten, ob sie auch gekalkt waren.

Der kulturhistorische Wert der Gewölbegrabkammern in Citluk ist jedenfalls sehr hoch. Sie liefern den Beweis, dass hier auch in spätantiker Zeit in der Tat eine antike Lebensweise geführt wurde. Dieser Lebensweise machten erst die Einbrüche der Avaren und Slawen gegen Ende des VI. Jahrhunderts ein Ende.

Von den Funden ist ein Frauenkopf, ein wenig kleiner als die normale Größe, zu erwähnen. Das ist das Fragment einer antiken Stele das als Spolium hierher gelangte. Die Arbeit fällt nicht aus dem Rahmen der rustikalen Kunst des Provinzialkreises im Inneren des röm. Dalmatien und ist das Werk eines einheimischen illyrischen Meisters. Die Erzeugnisse dieser Kunst sind gewöhnlich mit den III. oder IV. Jahrhundert p. Chr. n. zu datieren. (Bild 8).

MEHMED MUJEZINović

GROBLJA NAD KOVAČIMA U SARAJEVU I PITANJE NJIHOVA UREĐENJA

Već nekoliko godina je vrlo aktuelno pitanje urbanističkog rješenja stare sarajevske čaršije, u čije područje spada i staro muslimansko groblje koje je situirano na uglu ulica Trifka Grabeža i Kovači. U programu za urbanističko rješenje stare čaršije postavljen je, između ostalog, i problem daljnjeg održavanja spomenutog groblja, gdje se predlaže skidanje zaštite sa ovog objekta, a da se njegovi spomenici kao vrijedni eksponati prenesu i pohrane negdje u muzeju.¹ Tim povodom

želimo ovdje iznijeti naše mišljenje o pitanju održavanja ne samo ovog groblja nego i preostalih parcela sa nadgrobniim spomenicima nad Kovačima, koje sa spomenutim čine jednu organsku cjelinu, predstavljaju također vrijedne historijsko-kulturne spomenike starog Sarajeva i kao takvi se nalaze pod zaštitom.

Međutim, prije nego predemo na iznošenje naših predloga, potrebno je da vidimo kakvu vrijednost predstavljaju groblja nad Kovačima.

I. POSTANAK I VRSTE NADGROBNIH SPOMENIKA U GROBLJIMA NAD KOVAČIMA

U jednom sumarnom popisu bosanskog Sandžaka iz 1515—16. g. spominje se u Sarajevu i Mahala Mekabir (Mahala groblje).² Dr H. Šabanović u svom radu o postanku i razvoju Sarajeva ustanovio je da se ta mahala nalazila na terasi iznad Miljacke kroz koju vodi ulica Nadmlini. U daljem izlaganju autor zaključuje da nas ovaj naziv mahale upućuje na to da ono groblje nad Kovačima spada među najstarija muslimanska groblja u Sarajevu i da je moglo nastati još u XV vijeku.³

Promotrimo li sada nadgrobne spomenike u grobljima nad Kovačima, ustanovićemo da se sve do danas sačuvao izvjestan broj nišana, koji nas po svojim oblicima, veličini i dekorativnim elementima upućuju na to da zaista datiraju iz prvih decenija turske vladavine u našim krajevima. To su oni nišani arhaičnih oblika, primitivne obrade, koji su zapravo prelaz iz srednjovjekovnih obeliska na kojima još nema turbana. Oni su po formi više slični kasnijim običnim ženskim

¹ Z. Kovačević — A. Bejtić, Stara sarajevska čaršija — Program za urbanističko rješenje, Sarajevo, 1962, str. 53.

² Tapu-defter u Arhivu Pretsjedništva vlade u Istanbulu br. 56. Fotokopija u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

³ Dr H. Šabanović, Postanak i razvoj Sarajeva, Radovi naučnog društva BiH, knj. XII, Sarajevo 1960, str. 105—106.

Sl. 1. Par nišana iz XV vijeka sa poluloptama i polumjesecom.

nišanima, ali nam oznake na njima jasno govore da su to nišani muškaraca. Nijedan od ovih spomenika ovdje nema natpisa, ali se na njima nalaze isklesani polumjeseci sa krakovima kod jednih okrenutim prema gore a kod drugih okrenutim prema dole, zatim mačevi (tubasti), polulopte (jabuke), kijače, štapovi (kijače) i lukovi sa strijelama. Još jedna karakteristika grobova sa ovim starim nišanima je ta da je uzglavni nišan upadljivo udaljen od nožnog nišana (3,50 m). Vidi fotografije i crteže br. 2 do 5.

Na sastavu ulica Kovači i Trifka Grabeža nalazio se donedavno nasred ulice jedan grob poznat kao »Karačin mezar«. Predaja kaže da je to grob šehita koji je sa sultan Fatihom došao u Sarajevo i tu poginuo. Njegov grob je bio nadzidan i ograđen željeznom ogradom. Prilikom regulacije ovog dijela puta Karačini posmrtni ostaci su preneseni na Grlića Brdo.

Zatim su karakteristični nišani, također većih dimenzija, na kojima se javljaju turbani, ali su ovi još sasvim nevjesto klesani. Kod ovih nišana se vrat skoro ne razlikuje od trupa nišana. Jedan od ovakvih nišana, na kojem su isklesani

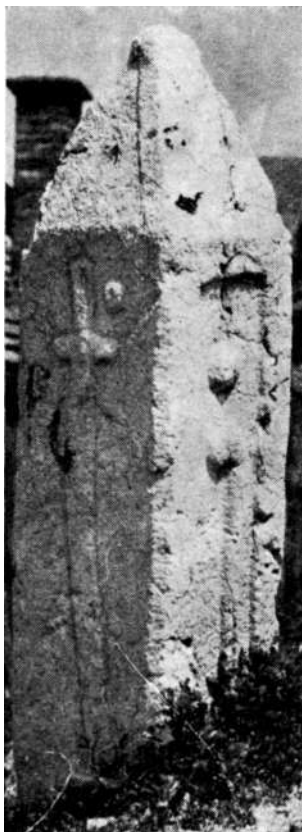
štap i polulopta, ima osmorokutnu osnovicu sa stranicom od 18 cm.

U ovim grobljima nalazimo i tzv. »ušćupske« (skopaljske) nišane. Takav jedan spomenik je iz hidž. 959 (1552/53) g., iz čijeg natpisa saznajemo da označuje grob nekog Turalije, sina Hamzina. Ovo je ujedno najstariji datirani nadgrobni spomenik u grobljima nad Kovačima.⁴ Ovdje nalazimo i par skopaljskih nišana sa karakterističnim turbanima i rozetama, ali bez natpisa.

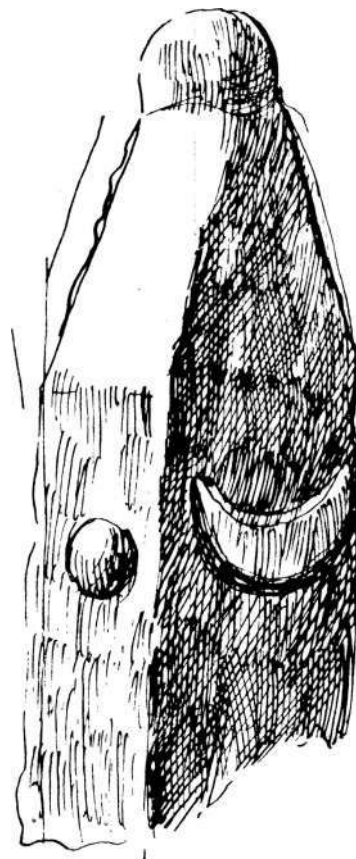
U ovim grobljima su brojno zastupljene i sve vrste sarajevskih nišana iz 17., 18. i 19. vijeka, po čijim oblicima razlikujemo nišane: muškaraca, žena, djevojačke, nišane učenih ljudi sa »čatal« i »mušebek« turbanima, zatim aginske, derviške i esnafske.

Prema tome u grobljima nad Kovačima su zastupljene skoro sve vrste nadgrobni spomenika iz perioda druge polovine 15. do konca 19. vijeka.

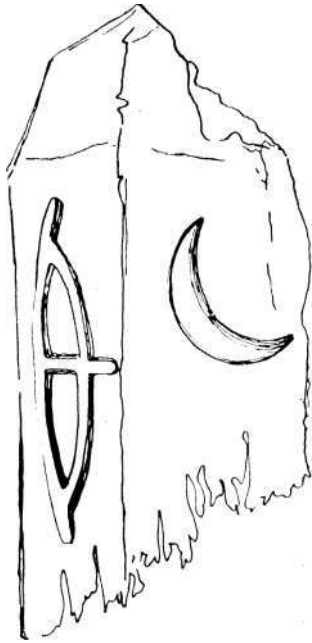
⁴ Ovaj spomenik se sada nalazi u lapidariju Husev-begove biblioteke u Sarajevu, a prepis i prevod njegova natpisa vidi: M. Mujezinović, Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka, Prilozi II (1953), str. 104.

Sl. 2. Nišan iz XV vijeka u formi obeliska sa mačem, kijačom i poluloptama.

Sl. 3. Crtež nišana iz XV vijeka sa karakterističnim završetkom.

Sl. 4. Stari nišan sa strijelom, lukom i polumjesecom.

Sl. 5. Par nišana iz XV vijeka.

II. KAKVE NAM PODATKE PRUŽAJU NATPISI NA NADGROBNIM SPOMENICIMA U OVIM GROBLJIMA

Iako su mnogi natpisi zajedno sa nadgrobnim spomenicima u grobljima nad Kovačima uništeni i nestali, ipak nam i preostali natpisi pružaju veoma dragocjen materijal. Ovi natpisi su upravo jedan arhiv važan za proučavanje prošlosti starog Sarajeva.

Iz onih 165 sačuvanih natpisa saznajemo prije svega da je najstariji natpis iz 1548, a najmlađi iz 1878. g. Ranije smo pak vidjeli da tu ima i starijih nedatiranih spomenika, iz čega slijedi da se sahranjivanje u ovim grobljima vršilo od druge polovine XV vijeka pa do 1878. godine. Nadalje, iz spomenutih natpisa vidimo da je tu sahranjeno više ličnosti starog Sarajeva koje se istakoše kao učeni ljudi, pjesnici, junaci, dobrotvori itd.

Evo nekoliko takvih imena:

— *Muzaferija Abdulah-čelebija*, umro 1750. g., na čijem je nadgrobnom spomeniku stajao slijedeći natpis u pjesmi na turskom jeziku:

مظفرزاده عبد اللہ افندی پرهیز بردات
علوم و معرفت جملہ مسخر ایدی کندی نہ
چیقوب بری مزارى اورره احبابی دیدی تلخیغ
منور اوله یارب قبری عبد اللہ افندی به
۱۱۶۳ھ

Prevod:

»*Muzaferija Abdulah-efendija, vješt i sposoban
čovjek,*

*Koji je savladao sve znanosti i sposobnosti.
Jedan prijatelj mu je posjetio grob i izrekao*

ovaj kronogram:

*Bože, učini svijetlim grob Abdulah-efendije.
Godine 1163. «⁵*

Muzaferija se proslavio gradnjom pontonskog mosta, koji se mogao rastavljati i sa sobom nositi i prema potrebi postavljati na potrebnim mjestima. Njegov savremenik Omer ef. Novljanin u svom djelu »Ahvali gazevati dijari Bosna« Muzaferiju naziva »čovjekom sa stotinu znanosti«, a Hamer ga zove »Tausendsteler«. O Muzaferiji vidi opširnije: Osman A. Sokolović: U Sarajevu je prije dva stoljeća živio jedan mjernik i izumitelj prenosnog mosta, Hrvatski dnevnik, Zagreb 17. III 1941, str. 20 i A. Bejtić, Islamski spomenici u Bosni i Hercegovini, Prilozi III—IV, 1953, str. 274.

— *Kandelija hadži Ahmed-aga i Gejlan Rizvan*, umrli 1782.

U onom dijelu groblja nad Kovačima koji leži između kapija Širokac i Ploča, nešto niže Saburine ulice nalazili su se jedan do drugog grobovi ovih dvojice Sarajlija, koji se u boju pod Banja Lukom sa Austrijancima 1737. g. istakoše kao

⁵ Ovaj natpis sačuvao nam se u prepisu u Zborniku E. Kadića sv. VI, str. 170, u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

Sl. 6. Nišani iz XV vijeka

junaci. Njihovi grobovi su bili u posebnoj ogradi, na kojoj se nalazila ploča sa slijedećim tekstom:

۱۱۵۰ تاریخندہ بنا لوقہ نیمیند
 محاصرہ سندہ قور تلمسہ
 فوق العارہ المہار شجاعت
 ایدن قاندلی الحاج احمد اغا
 وارقداشی کیلان رضوان
 بایراقدارک عمر لری طقسان
 سنہ ۱۱۹۷ قریب ایکن ایکسی
 تاریخندہ وفات ایدوب
 بورہ مدفونلردر

»Ovdje su sahranjeni Kandelija hadži Ahmed-aga i njegov drug Gejlan Rizvan, bajraktar, koji su u boju sa Austrijancima pod Banjom Lukom hidž. 1150. godine pokazali izvanredno junaštvo i obojica umrli u starosti kao devedesetogodišnjaci, 1196. godine.« (= 1782.)

Sarajevski kroničar 18. vijeka Mula Mustafa Bašeskija bilježi smrt ove dvojice bajraktara, pa za Kandeliju kaže ovo: »Ahmed-aga, iz 97-og dže-mata. Imao je oko 90. godina. Na banjolučkoj vojni postao je aga i prvi navalio na neprijatelja probivši čarku-felek. Ukratko rečeno, bio je poznat kao junak, a bijaše visoka stasa i naočit čovjek. Duže vremena je zamjenjivao muteveliju Isa-begova vakufa. I pod stare dane volio je piće. Umro je dvadeseti dan Proljeća.«

Za Gejlan Rizvana Bašeskija opet kaže: »Rizvan, čizmedžija, alemdar (bajraktar), rodnom iz Neretve, još jedan od banjolučkih alemdara.«⁶

Za ovu dvojicu bajraktara narodna pjesma kaže:

Kandelija i dvije delije,
 Čarkufeleć rukom raskinuli⁷

Sve do pred drugi svjetski rat na grobovima ovih bajraktara paljene su svijeće u znak poštovanja.

— Abdulah-aga Supraga, umro 1782/83. g., na čijem se uzglavnom nišanu nalazi slijedeći natpis:

آہ من الموت
 سابق سرای متسلمی
 عبداللہ انارو حیچون
 فاتحہ
 سنہ ۱۱۹۷

tj. »O smrti bivši sarajevski muteselim Abdulah-aga. Za njegovu dušu (prouči) Fatihu. (Umro) godine 1197.«

Bašeskija za Abdulah-agu kaže da je više puta bio sarajevski muteselim i da je umro od kuge.

⁶ Original Kronike u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

⁷ H. Kreševljaković, Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII 1737, Sarajevo 1936.

— *Mišćo Mehmed, umro 1786/87. g.* Upravo prema Miščinoj džamiji, na uglu groblja, iz zemlje vire dva zelena nišana bez natpisa, za koje još živa predaja kaže da označuju grob popularnog mujezina Kebkebir hadži Ahmedove džamije, a po kojem je ova džamija i okolna mahala dobila ime Miščina džamija, odnosno mahala. Ovu popularnost Miščo je postigao svojim milozvučnim glasom; on bi »u zoru recitovao hvalospjeve i svojim glasom napunio šehar (Sarajevo)«, kaže za njega savremenik mu kroničar Bašeskija. On je sin Jusufov, a stanovao je u spomenutoj mahali. Njegova imovina je upisana u sidžil sarajevskog kadije 21. šabana 1201 (5. VI 1787), a iznosila je 77.736 akči.⁸

— *Hafiz Hasan-efendija, sin Osman-čelebije,* koji je među Sarajlijama bio cijenjen i poštovan kao učen i dobar čovjek. Umro je 1778. g., pa mu sarajevski pjesnik Mejlija pjeva kronogram koji se i danas nalazi na njegovim nišanima. Hasan-efendija je za dobrotvorne svrhe zavještao svoju kuću i 1000 groša u gotovom novcu.⁹

— *Abdulkerim Zuhdi-efendija Tefterdarija.* Nadgrobni spomenik Zuhdi je nalazio se ranije na onom dijelu groblja nad Kovačima gdje je danas skladište Ogreva, pa je prilikom ekshumacije prenesen u groblje na Grlića brdo, gdje se i danas nalazi. Na njegovom uzglavnom nišanu sa lijepim mušebek turbanom nalazi se slijedeći kronogram u pjesmi na turskom jeziku:

سنة ۱۲۹۱

ایلدی عبدالکریم افندی زهدی ارتحال
ذاتی دفتر دار زاده شهرتی ایله و سیم
اهل دانشدن اولوب شهر سرای بوسنه ده
ایلمشدی نیجه بیلر خدمت شرع قویم
شاعر دلجو اثر صکاک نام و معتبر
نکته دان و پر هنر بزم ظریفانده ندیم
مخمل شرعیده ایلردی کتابت ابتدا
بعده ایتدی قضا لرده نیابت مستقیم
ایلدی قلب علتیله دار فانیدن کذر
مرکز عدن اکاماوی ایده رب رحیم
خامه رهنوان حلیمه ایتدی تاریخی رقم
قیلیدی فروسی مقربو عبیدینه صتی کریم

Prevod: »Godina 1291.¹⁰

Abdulkerim Zuhdi-efendija preselio je u vječnost, A preživao se i bio poznat kao Tefterdarija U šehar-Sarajevu slovio je kao učen čovjek Više godina je služio ispravnom šeriatu (kao kadija)

Sl. 7 Nišan precizno rađen — XVII vijek.

*Bijaše pjesnik, odabranih djela, sposoban
u sastavljanju rješenja
Poznavao dosjetki, pun vještine, drug u društvu
uljudnih
U početku bijaše kadiski pisar, a kasnije
ispravan kadija
Od bolesti srca otišao je s prolaznog svijeta
Neka mu Milostivi gospodar podari mjesto*

*u raju Adn
Halime, pero zadovoljstva napisao mu je ovaj
kronogram:*

*Živi i plemeniti Bog nek svome slugi podari
Firdevs za boravište.«*

Zuhdija je poznat kao pjesnik i učen čovjek. Pjevao je na turskom i na našem jeziku. Poznata je i njegova jedna pjesma o Sarajevu,¹¹ Pjevao je i kronograme.¹²

⁸ Sidžil XXVII, str. 31 u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

⁹ Faksimil i prevod natpisa Sari Hafiza vidi u M. Mujezinović: Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije, Naše starine IV, 1957, str. 160–161, gdje je donesen i opširniji opis ovoga dobrotvora.

¹⁰ Počinje 18. II 1874.

¹¹ Ovu je pjesmu objavio H. Mehmed Handžić, Sarajevo u turskoj pjesmi, Glasnik IVZ, 1944, str.

¹² Natpis kojeg je Zuhdija spjevao muteveliji Husrev-begovu vakufa Mehmed Rizaiji, umro 1853, objavio je dr. Ciro Trulehka, GZM, str.

— U groblju nad Kovačima sahranjen je i jedan stranac po imenu *Kajsarli Ahmed-efendija*, koji je umro 1292 (1875/76). Iz natpisa na njegovom nišanu saznajemo da je bio vojni operator (đerrah).

Ne manje su važni i podaci koje nam daju ovi natpisi o sarajevskim porodicama. Tu vidimo zastupljene brojne esnafske, trgovačke, aginske i druge porodice, od kojih su neke već izumrle. Razumljivo je da su u ovim grobljima sahranjivani članovi porodica nastanjenih u mahalama koje gravitiraju ovim grobljima, odnosno Kovačima. Pojedine mahale su i prozване imenima ovih porodica: Saburina, Halilbašića, Džinina, Džine age sokak, Zildžića, Burekovića ulica i dr.

Ovdje ćemo navesti imena članova onih porodica koje su najbrojnije zastupljene u ovim grobljima. To su porodice:

Džine:

— *Mula Numan*, um. mjeseca muharema 1215 = 25. V — 23. VI 1800. Grob mu je ograđen santračem, a uzglavni nišan ima oblik ulemanskih nišana.

— *Ibrahim-aga*, um. 1220 = 1805/806. Grob

— *Mehmed-paša-efendi*, sin hadži hafiza Mehmed-Baki-efendije, um. 5. ramazana 1243 = 21. III 1828. Nišani mušebek, a grob ograđen santračem.

— *Afifa-hanuma*, kći Paša-efendije, um. 1257 = 1841/42. Na njezinom uzglavnom nišanu je natpis u pjesmi koji je spjevao Esad.

— *Hatidža Nuri-hanuma*, kći Muhamed Baki-efendije, um. 15. zilhidže 1259 = 6. I 1844. g. Nišani obični ženski.

— *Fatima-hanuma*, žena Džine hadži Husejin-age, kći hadži Ibrahima Sabure, um. 1267 = 1850/51.

— *Abdulah-aga*, sin Muhamed ef, um. 14. šabana 1268 = 3. VI 1852 g.

— *Merjem-hanuma*, kći hadži Husejin-age Džine, žena Jeni Pazarli Mustafa-age, um. 23. šabana 1268 = 13. VI 1852. g.

— *Afifa-hanuma*, kći Abdulah-age, um. 1289 = 1872/73.

— *Umi Gulsuma*, žena Džine Avdage, kći Džetnića hadži Mustafe, umrla u 55 godini dne 2. džumada II 1925 = 3. VI 1878.

Sabure:

— *Hadži Mustafa*, kazandžija, um. 1183 = 1769/70. g. Natpis mu je spjevao Mejlija. Prepis i prevod natpisa vidi M. Mujezinović, Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije. Naše starine IV, str. 152—153.

— *Hadži Ibrahim*, kazandžija, um. 1213 — 1798/99.

— *Hadži Ibrahim-aga*, sin Sulejmana, um. 1224 = 1809/810. g.

— *Salih-aga*, sin hadži Ibrahima, um. 1231 = 1815/16.

— *Afifa-hanuma*, žena kazandžije Sabure hadži Ibrahim-age, kći Prnje Mustafe-age, um. 1237 = 1821/22.

— *Šejh Muhamed-aga*, sin kazandžije Ibrahima, umro 1240 = 1824/25.

— *Hadži Muhamed-aga*, sin hadži Ibrahima, umro 1249 = 1833/4.

— *Mula Sulejman*, sin hadži Muhameda, um. 1258 = 1842/43.

— *Hadži Ibrahim*, sin hadži Muhameda, um. 1283 = 1866/67.

Jabučari:

— *Salih-aga*, sin hadži Jahja-a, serdengečdija, um. 1231 = 1815/16.

— *Mula Abdulah-aga*, sin hadži Salih-age, um. 1238 = 1822/23.

— *Mula Jahja*, um. 1232 = 1816/17.

— *Salih-aga*, sin Osman-age, um. 1246 = 1830/31.

— *Mustafa-aga*, sin hadži Jahja-a, um. 1254 = 1838/39.

— *Salih-aga*, sin Mehmed-age, um. 1281 = 1864/65.

— *Merjema*, kći Salih-baše, um. 1281 = 1864/65.

— *Fatima*, kći Mustafe, um. 1287 = 1870/71.

— *Hadži Čamila-hanuma*, kći hadži Osman-age, um. 25. muharema 1290 = 25. III 1873.

Halilbašići:

— *Mir Ali* Njegovi nišani sa ulemanskim turbanom sada se nalaze u groblju na Grilića brdu dok su se prvotno nalazili nad Kovačima u groblju gdje je sada skladište Ogreva. I njegov natpis je u pjesmi na turskom jeziku.

— *Muhamed*, sin Nesim Abdi-age, um. 1263 = 1846/47. Nišani aginski manjih dimenzija.

— *Ajiša*, kći Zaima Muhameda, um. 7 rebia

Subašići:

— *Hadži Mehmed-aga*, um. 1177 = 1763/64. Nišani aginski.

— *Salih-aga*, sin hadži Mehmed-age, um. 15 džumada I 1227 = 27. V 1812.

— *Fatima*, žena Subašića Osman-age, kći hadži Saliha, um. 1293 = 1876/77.

Muzaferije:

Osim Muzaferije Abdulah-efendije, čiji smo natpis naprijed donijeli u prepisu i prevodu, u

grobljima nad Kovačima se nalaze još i slijedeći članovi ove porodice:

— *Hadži Ibrahim*, um. 1240 = 1824/25 i

— *Afifa-hanuma*, kći Mustafa-bega, um. 13 ramazana 1283 = 19. I 1867.

Svakako u ovim grobljima ima još članova spomenutih porodica, ali im u natpisima nisu spomenuta prezimena, pa ih zato ovdje nismo ni uvrstili.

U natpisima na spomenicima u grobljima nad Kovačima javljaju se još i ove sarajevske porodice: Potogije, Turnadžije, Hamalići, Kare, Mađarevići, Zeherovići, Sandžaktari, Kaukčije, Talirevići, Slini-

ći, Kurte, Indžebegovići, Izmirlije, Gate, Turabije, Tokići, Hasanagići, Sokolije, Čelebići, Očaktani i Burne.

Osim, toga ovdje imamo i porodice koje su u okolnim mahalama stanovale, a čija nam prezimena kazuju iz kojih su mjesta ove porodice došle u Sarajevo. To su porodice: Varešlići, Prozorei, Skopljaci, Neretljaci, Užičanini i Prijepoljci.

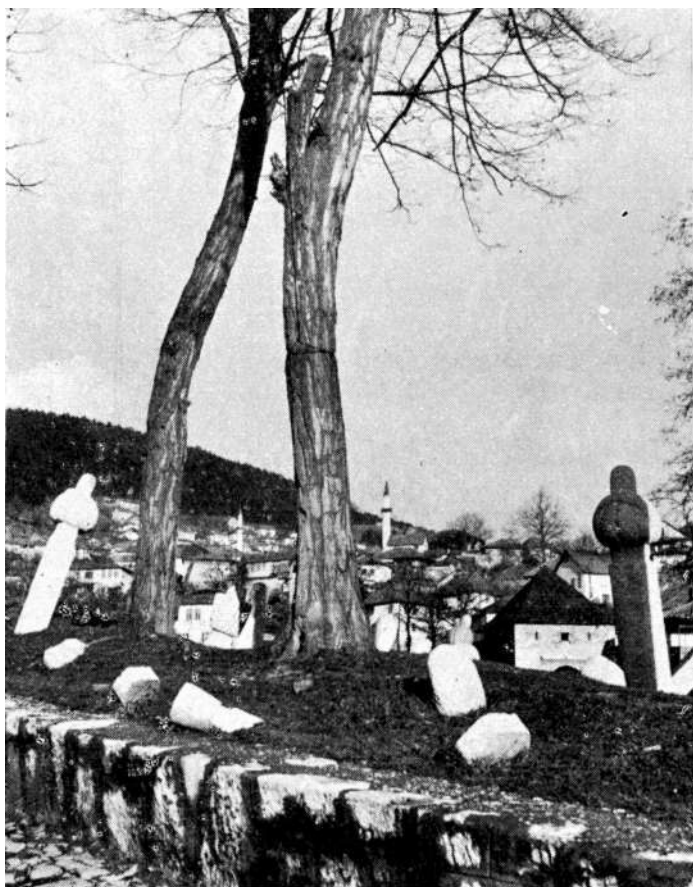
Ponegdje su u natpisima označena i zvanja odnosno zanimanja umrlih osoba, pa se tako, pored ostalih, u ovim grobljima spominju i slijedeći esnafi: kazandžije, tarakčije (češljari), nalbanti, kazazi, bičakčije i kazandžije.

III. PREDLOG ZA UREĐENJE I PREZENTACIJU

Groblja nad Kovačima ranije su zauzimala mnogo veći prostor i protezala su se nedaleko od Kučuk Katibove džamije u Nadmlinima pa prema Jekovcu do žute tabije, a odatle opet prema kula Širokac i Ploča do Saburine ulice, pa se odatle spuštala skoro sve do Baščaršije, odnosno Kovača prema Jekovcu, Širokcu (Vratniku), Ploči, kao i putevi iz poprečnih ulica prema Kovačima i Nadmlinima. Ispresijecana tako putevima ova su groblja imala devet velikih parcela.

Velika parcela koja se prostirala od Kovača do Halilbašića ulice ekshumirana je još prije drugog svjetskog rata u svrhu izgradnje škole, ali do toga nije došlo, pa je tako na ovoj parceli sada skladište preduzeća »Ogrev« i nekoliko barake. Nekoliko pari spomenika je odavde preneseno u groblje na Grlića brdo, dok su ostali spomenici uništeni. Zatim su 1946. godine također tri veće parcele koje idu od Halilbašića ulice prema Jekovcu pretvorene u parkovne površine, a nadgrobni spomenici njihovi, bilo ih je 200—300 pari, Uzidani su u podzide parka i staze, dok se samo pojedinačni stariji koji spomenik sačuvao. Isto tako su već davno nestali skoro svi nišani sa parcele što se proteže između dviju kula na Širokcu i Ploči, na kojem se prostoru danas izgrađuje

Sl. 10 Groblje nad Kovačima (sa naseljem u pozadini).

sportski centar. Na ovoj površini se nalazi još nešto raštrkanih nadgrobni spomenika.

Tako su do danas ostale svega četiri parcele ovih grobalja. Međutim su i ove parcele veoma zapuštene, nišana je u njima svaki dan sve manje, jer se o grobljima niko ne brine, djeca izvaljuju nišane, a odrasli puštaju stoku, vežu konje i tome slično. Sve ovo se veoma loše doima posjetioca ovoga kraja, jer na pločnicima i putu vidi skoro prebijene, izvaljene i polupane spomenike.

Kada imamo u vidu sve ono što je naprijed spomenuto o važnosti grobalja nad Kovačima, zatim kada uočimo da su ona na veoma prometnom mjestu i konačno da su u jako zapuštenom stanju, onda nam se nameće potreba što hitnije i neodložne intervencije u pogledu daljeg opstanka i uređenja ovih kompleksa.

Mislimo da preostale tri parcele ni u kojem slučaju ne bi trebalo likvidirati i njihove ekspozate prenositi u muzeje. Time bi ovi spomenici izgubili od svoje autentičnosti, ljepote i značaja. Ovi spomenici imaju svoju draž tek kada su u prirodi, u zelenilu, među drvećem, što su, u ostalom, istaknuli mnogi svjetski putnici i učenjaci. Tako je, na primjer, u najnovije vrijeme Žan Kasu, direktor pariskog Muzeja moderne umjetnosti, prilikom svoje posjete Sarajevu 1949. godine između ostalog spomenuo da mu se naročito svidjelo staro muslimansko groblje. A moglo mu se je svidjeti tek na svom mjestu u prirodi, a ne u muzeju.

Zbog svega spomenutog predlažemo da se preostala tri groblja nad Kovačima sačuvaju in situ i uredi na slijedeći način:

1. Da se ova groblja ograde zelenom živom ogradom.
2. Da se u ovim grobljima postave stazice, ali da se ne postavljaju klupe za sjedenje.
3. Potrebno je u ova groblja prenijeti i sve preostale nišane u drugim ekshumiranim parcelama nad Kovačima.
4. Groblja staviti pod nadzor uprave za parkovne površine.
5. Postojeće drveće i zelenilo zadržati, a posaditi i novo drveće tamo gdje ono nedostaje.

Uređenjem ovih grobalja dobili bismo muzej pod otvorenim nebom, u kojem bi pored ostalog mogli pratiti razvoj islamske nadgrobne arhitekture Sarajeva od XV do XIX vijeka, što je uostalom, teško postići na drugim mjestima. Tako bi se uz ostale spomenike starog Sarajeva i Baščaršije, mogla prezentirati i ova groblja nad Kovačima, koja s njima čine nedjeljivu historijsku i urbanističku cjelinu.

Sl. 8 Groblje nad Kovačima, detalj.

Sl. 1 Nad Kovači 1897. godine.

U septembru 1963 godine održan je i sastanak kojeg je organizirala Opština centar-Sarajevo a na kojem se raspravljalo o uređenju groblja na Alifakovcu i nad Kovačima. Tu su predstavnici zainteresiranih faktora među kojima i predstavnici

službe zaštite iznijeli svoje stavove po ovom pitanju, pa je konačno predložena i stručna komisija za izradu projekata za uređenje groblja. Radovima na uređenju pristupilo bi se u 1964 godini u koju svrhu su već odobrena i sredstva.

LES CIMETIÈRES AU-DESSUS DE KOVACI (KOVATCHI) À SARAJEVO ET LEUR AMÉNAGEMENT

A propos de la solution urbaniste du vieux bazar de Sarajevo, l'auteur parle du problème de l'aménagement des vieux cimetièrs musulmans au-dessus de Kovaci. C'est à dire, une partie de ces cimetièrs appartient à la région du vieux bazar et les autres font un ensemble avec cette partie. On prouve aussi, dans l'article, d'après les sources et les formes des monuments funéraires, que les cimetièrs au-dessus de Kovaci appartiennent aux plus vieux cimetièrs

musulmans de Sarajevo. On enterrait dans ces cimetièrs de la moitié du Xième jusqu'à la fin de XIX-ième siècle et à cause de cela on peut suivre sur ces pierres le développement de l'architecture funéraire musulmane en cette période. A la fin l'auteur propose comment on peut aménager et présenter ces cimetièrs et aussi donne, avec transcription et traduction quelques inscriptions caractéristiques qui ornent les pierres tombales dans ces cimetièrs.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

NOVOPRONAĐENI NATPISI NA STEĆCIMA

Baveći se stručnom evidencijom i obradom stećaka u Bosni i Hercegovini još od 1953, godine nailazio sam ponekad i na stećke sa natpisima u starobosanskoj ćirilici koji od ranijih naučnih radnika nisu bili uočeni, najviše zbog toga što su spomenici sa tim natpisima bili u teže pristupačnim krajevima, što su bili zarasli u šumu ili su bili zemljom zasuti. Izvjestan broj takvih natpisa objavio sam zajedno sa ostalom građom o stećcima u dosada izdatim monografijama i člancima a desetak njih i posebno u članku »Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima«.¹ Sada donosim

još 13 novopronađenih natpisa sa raznih lokaliteta, kao prilog nastojanju da se ova vrsta veoma važnog naučnog fonda srednjovjekovnih pisanih izvora što prije upotpuni i javnosti saopšti.

Natpise iznosim po mjestu nalaza, polazeći s juga na sjever. Uz podatke o natpisu istovremeno pružam i osnovne podatke o samome spomeniku na kome se nalazi natpis radi upotpunjavanja likovne predstave spomenika, a tako isto i osnovne podatke o lokalitetu da se, kada to ustreba, spomenik lako može naći.

1. HUM

Ispod sela Hum, u Trebinjskoj šumi, u blizini crkvice i savremenog groblja, nalazi se srednjovjekovna nekropola sa ukupno 35 stećaka uglavnom u obliku ploča, uobičajene orijentacije.

Oko 500 m sjeverno od crkvice, pokraj velikog bunara (»Lokva«) nalazi se osamljen stećak u obliku okrnjenog sanduka koji na jednoj bočnoj strani ima ovakav natpis:

† CE K8PKO

Ispred natpisa je urezan motiv običnog krsta sa krakovima koji su nešto prošireni na svojim krajevima. (Sl. br. 1)

Dimenzije spomenika su: dužina 79, širina 69 i visina 39 cm.

Prema Truhelkinom tumačenju oblika slova, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.²

Evidentiranje natpisa obavljeno je u martu 1961. godine.

2. CRNIĆI

Od Aladinića (autobusna stanica na cesti Domanovići — Stolac) ka sjevero-istoku odvaja se kolski put kojim se prije 1 km stigne do groblja sa kapelicom naselja Crnići. Ispred ograde groblja, na mjestu gdje se od puta u Crniće odvaja put u Trijebanj nalaze se dva groba sa kamenim krstovima. Jedan od njih ima još i ploču preko rake. Krst toga groba je dosta rustičan, ali nije mnogo oštećen.

Na široj strani krsta sa pločom koja je okrenuta istoku urezan je natpis u pet redova koji je

¹ Š. Bešlagić, Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (sveska za arheologiju), Sarajevo 1959, 239-247.

² Dr. Ć. Truhelka, Bosančica, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1889, knj. IV, 67.

Sl. 1. Stećak sa natpisom kod sela Huma, u Hercegovini

zbog oštećenosti kamena pri svom kraju nečitljiv. Natpis izgleda ovako:

ASE LEŽI ODAE STJEPKO RADIVOJEVIĆ POGREBE SE V LJETO

(Sl. br. 2.).

Iznad slova **и** i **п** kod imena dobro se uočavaju tačke koje su inače u ovakovoj funkciji neuobičajene. Neuobičajena je ligatura slova **п** i **к**.

Natpis ne odaje vještog pisara. Upotreba riječi **ОДАЕ** je suvišna. Ona znači da se u vrijeme postavljanja ovoga krsta pravo značenje riječi **ASE** već bilo zaboravilo. I korištenje pojma **ПОГРЕБЕ** upućuje na relativno kasnije vrijeme. Isto tako, bilježenje godine po staroslovenskom običaju upućuje na vrijeme iza glavnog perioda stećaka. Na krstovima, nije bio običaj stavljanja godine. Primjer u Crnićima je jedinstven u tome pogledu radi čega on ima i poseban značaj. U pokušaju da se godina rekonstruira, napravljen je gipsani odljev toga dijela natpisa, pa se sa ne baš dosta sigurnosti može pretpostaviti da ta godina počinje sa 3, iz čega bi se moglo zaključiti da spomenik potiče iz posljednje decenije XV vijeka.

Prema svemu izloženom, mislim da transkripcija natpisa glasi:

ASE LEŽI STJEPKO RADIVOJEVIĆ
POGREBE SE V LJETO

Na ovaj natpis me je upozorio konzervator Zdravko Kajmaković. Evidentiranje je obavljeno u aprilu 1962. godine.

Sl. 2. Natpis na spomeniku u selu Crnićima, u Hercegovini.

3. TRIJEBANJ

Za oko 1 sat hoda od Crnića prema sjeveru može se doći u selo Trijebanj. U sredini naselja nalazi se crkva za živopisom iz XVII vijeka, zadužbina hercegovačke feudalne porodice Hrabrena-Miloradovića. U dvorištu te crkve je do danas preostalo 7 stećaka u obliku ploča i sanduka.

Oko 100 m istočno od crkve, pored puta ka Žitomisliću, smješteno je groblje uglavnom sa grobovima koji su na površini zemlje samo neobrađenim kamenjem ovalno oivičeni. U južnom kraju toga groblja nalazi se jedan veliki krst sa pripadajućom mu velikom pločom. Na širim stranama krsta prikazani su motivi arkada sa rozetama i polujabukama na krakovima. Njegova ploča ima dimenzije: 182 X 133 X 35 cm. Vodoravna strana ploče ukrašena je pravougaonom plitko plastičnom tordiranim bordurom. I sredinom ploče pruža se takova vrpca. U jednoj polovini ploče prikazana je šestorolisna rozeta u kružnom vi-

jencu, a u drugoj polovini je četverolisna rozeta i ovakav urezan natpis u tri reda:

ASEI LEŽI LJUBO VUKSALOVIĆ

Transkripcija ovoga natpisa je slijedeća:

ASEI LEŽI LJUBO VUKSALOVIĆ

Vidi se da pisar nije bio dovoljno vješt. Upotreba imena LJUBO, umjesto LJUBOMIR, govori o relativno kasnijem vremenu. Pisar je mjesto slova **ћ** upotrebio slovo **ч**. Napominjem da O na kraju imena nema nikakvog gornjeg dodatka koji se vidi na priloženoj fotografiji. To je samo pukotina u kamenu. To oštećenje je razlogom da je i slovo **л** u prezimenu klesar urezao nešto malo niže. (Sl. br. 3).

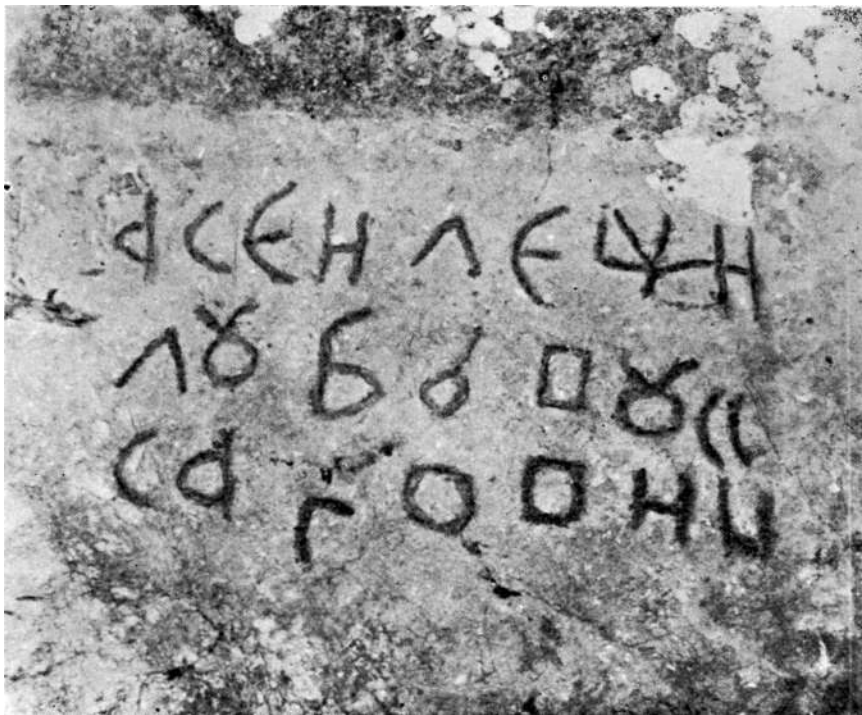
Natpis je prije više od 60 godina objavio Vid Vuletić — Vukasović, a po njemu i Lj. Stojanović,

kao *ДСЕ ЛЕЖИ ЛШБА ВОЗОВАМЪ ВШКА* Njihovo pogrešno čitanje bilo je potrebno ovom prilikom ispraviti.³

Po obliku slova (prema tumačenju Ćire Truhelke), kao i po reljefnim motivima na krstu, a naročito po retardaciji motiva arkada, izgleda da

bi natpis vremenski najprije spadao u početak XVI v.

Na, ovaj natpis me je također upozorio konzervator Zdravko Kajmaković. Evidentiranje sam obavio u aprilu 1962 godine.⁴

Sl. 3. Natpis na spomeniku kod Trijebnja, u Hercegovini.

4. TRNAVICA

Trnavica je selo u području gornjeg toka Neretve koje se zove Borač. Do sela se dođe za četiri sata pješaćenja od Uloga, sa ceste Kalinovik-Nevesinje. U samome selu, oko 300 m sjeverno od puta i sadašnje zgrade Osnovne škole, nalazi se nekropola sa 8 stećaka, od čega 7 sanduka i 1 sljemenjak sa postoljem. Sljemenjak je vrlo lijepo obrađen. On je vrlo visok, prema postolju je sužen, i do danas je dobro očuvan. Orijeantiran je po pravcu zapad-istok, kao i svi ostali spomenici ove nekropole. Dimenzije su mu: dužina 180, gornja širina

64, visina do vrha zabata 140 cm. Na uspravnim stranama proteže se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima obrubljen sa dvije uske vrpce. U istočnom zabatu su dva koncentrična kružna vijenca, a ispod friza je motiv biljne stilizacije — krsta sa spiralama i grozdovima. Na zapadnoj čeonj strani je duboka »kamenica« a ispod friza mali krst čiji se kraci kružno završavaju. Na južnoj bočnoj strani ispod friza nalazi se ovakav urezan natpis:

ВАИМЕ БОЖНЕ ДСЕ ГОСПОЕ СИПАНЕ

³ Vid Vuletić — Vukasović, Viestnik hrv. arkeol. društva XI (1889), broj XLVI, str. 9; Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, knj. III, broj 4817.

⁴ Dok je ovaj članak kao rukopis bio predat na štampanje izašao je rad M. Vege »Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine« (nastavak) u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu — Arheologija — 1962 u kojemu se donosi i ovaj natpis iz Trijebnja, zbog čega bi se on (natpis) u ovome članku mogao izostaviti. Međutim, pošto ga M. Vege drugačije čita, smatrao

sam da je ipak potrebno da se natpis donese i ovdje. Držim da je slovo O u imenu Vego vidio kao A zbog pukotine u kamenu, slovo A u prezimenu nema još jedne uspravne ili kose crte da bi se moglo čitati kao N, a na kraju natpisa ja nisam našao još jedno slovo iza ч. Osim toga, Vego ne kaže da se slovo B piše kao □, kako se to vidi iz moje prikazane fotografije. (Za razliku od njegovog metoda da uz natpise prilaže fotografije kao dokumenat, uz ovaj njegov natpis nije objavljena nikakova fotografija).

Transkripcija natpisa glasi:

VAIME BOŽIJE ASE GOSPOJE STANE

Napominjem da je mjesto gdje su ovi stećci, zajedno sa neposrednom okolicom, kod mještana poznato pod imenom Musingrad. Osim toga, nedaleko od ove nekropole, na udaljenosti od svega 150

do 300 m, na još tri mjesta nalaze se nekropole sa ukupno preko 100 stećaka.

Prema oblicima slova ovaj natpis po svoj prilici spada u početak XV vijeka.

Evidentiranje natpisa i ostalih stećaka u Trnavici obavljeno je sredinom 1961. godine.

Sl. 4. Natpis na spomeniku u Trnovici (Borač).

5. PRIDVORICA

Ako se od Trnavice nastavi dalje putem uz Neretvu, može se za 2 sata hoda stići u Pridvoricu, naselje sa više zaselaka na istoimenoj riječici koja

cm.) urezan je natpis u četiri reda koji glasi:

САМ КАМН (ω)СТОННЬ Н(Δ)ПРА□Н РАДОЕ ДА Е ПРОСТ
О БЛАГ

Sl. 5. Natpis na spomeniku u Pridvorici (Borač).

se s desne strane salijeva u Neretvu. I ovdje se stećci nalaze na više mjesta sa nevelikim razmacima. Većina ih je situirana u blizini sadašnje pravoslavne crkve. Iza same crkve, uz novije grobove nalazi se i nekropola sa 14 stećaka, od čega 11 u obliku sanduka a 3 u obliku sljemenjaka, orijentacije po pravcu sjever-jug. Na vodoravnoj strani jednog sanduka (njegove mjere su: 160 X 70 X 70

Majstor je bio dosta nevješt u svome poslu. Prvo slovo iza riječi **КАМН** izgleda da je **ω**, ali pošto je drugačije od ostalih takovih slova (**О**), to nikako nije sigurno. Slovo **Н** iza imena izgleda i kao **Н**; njemu nedostaje jedno **Δ**. Iza riječi **ПРОСТ**, a prije slijedeće riječi koja je dodata sa strane, jer više nije bilo mjesta u prvome redu, nalazi se nešto manje **О** koje tu nema mnogo smisla. Zad-

njoj riječi nedostaje jedno **а**. Prema svemu, transkribovan ovaj natpis trebalo bi da izgleda ovako:

SAI KAMI (O)STOJIN' NAPRAVI RADOJE
DA JE PROST I (?) BLAG

Kako je vidljivo, ovdje je riječ KAMI, kao što se još ponegdje kaže i *kam*, korištena u značenju spomenik, *kamen*.

Prema oblicima slova natpis najvjerojatnije spada u početak XV vijeka.

Evidencija natpisa obavljena je polovicom 1961. godine.

6. ZAVAJT

Naselje Zavajt leži oko 12 km zračne linije ju-goistočno od Foče. Njemu se dolazi od Foče cestom uz Čehotinu. Tu se steći nalaze na nekoliko mjesta. Na lokalitetu Mramorje zaseoka Pod situirana je nekropola sa 10 stećaka, uglavnom sanduka sa postoljima, orijentacije zapad-istok. Tu se ističe jedan dobro klesan i osrednje očuvan veliki sanduk oko 210 X 110 X 70 cm, sa postoljem na stepenicu, što je vrlo rijedak slučaj. Na jednoj polovini južne bočne strane ovoga spomenika prikazan je plastičan

te riječi. Osim toga poluglasa bilo je ime koje se završava sa **ва**, a ispred toga je skoro sigurno moglo biti **та**, pa sam prema slobodnoj površini i svemu drugom slobodno rekonstruirao ime pokojnika u genitivu kao **КСИСОСАВА**. Vjerovatno dio riječi u drugoj zagradi glasi **ВО**, što bi sa slogom **ГА**, koji mi se čini dosta sigurnim, u produženju i onim vidljivim **ДО**, u početku riječi, sačinjavalo čitavu riječ **ДОВРОГА**. (Sl. br. 6.)

Sl. 6. Natpis na spomeniku nekropole Zavajt, u Bosni

motiv lagano povijene ruke sa dosta velikim prstima a preko cijele strane pruža se urezan natpis koji je, nažalost, djelomično oštećen. Natpis izgleda ovako:

АСЕ КАМЕ(Н...СА)ВА МЪШИННИЊА С ДО(...ГА) ГДНА
ВОДЕ ХОТИХЪ И МОГОХЪ

U ovakvim uslovima veoma je teško rekonstruirati natpis i dati njegovu transkripciju. Govori se o nekom MJAŠINIĆU. Slovo na kraju druge riječi je skoro sigurno N. Pošto pisar upotrebljava poluglas, pretpostavljam da je poluglas stajao iza

Slijedeća riječ je uobičajena skraćena. I riječ iza te držim da je skraćena a znači. **ВОЕВОДЕ**. Sa nedovoljno sigurnosti mišljenja sam da bi se natpis mogao ovako transkribovati:

ASE KAME(N' VUKOSA)VA MJASINIĆA
U DO(BROGA) G(OSPO)D(I)NA VO(EVO)DE
HOTIH' I MOGOH'

Po obliku slova natpis bi najprije spadao u početak XV vijeka.

Evidencija natpisa u Zavajtu obavljena je u mjesecu avgustu 1960. godine.

7. ĐURDEVAC

Đurđevac je malo naselje na lijevoj obali Drine, oko 3 km južno od Bajine Bašte. Povisoko iznad sela izdiže se istoimeno brdo na kojemu se danas vide ostaci zidova srednjovjekovnog (a možda i turskog) grada. Oko 300 m zapadno od grada,

na prevoju preko koga vodi put u Klotijevac, nalazi se srednjovjekovna nekropola od koje je do danas preostalo 6 stećaka, od čega 4 sljemenjaka, 1 sanduk i 1 stubac.

Spomenik u obliku stupca je odmaknut za oko 50 m od ostalih i, očito, nije in situ. To je prizma koja se u gornjem dijelu nešto proširuje i završava kao krov na dvije vode. Dimenzije su mu: visina 130 cm, širina oko 53 cm, a debljina oko 29 cm. Na jednoj široj stranici ovaj spomenik ima plastično predstavljen motiv uspravnog i dugačkog mača, ali u obrnutom položaju od uobičajenog, a na suprotnoj široj strani u zabatu je povelik plastični polumjesec a ispod njega pruža se urezan natpis u 8 redova koji počinje sa malim urezanim krstom:

† АСЕ ЛЕЖИ ДАБИЖИВЪ МАР'КОВИЧЪ ИСОИ ДАНЪ ЛЕГ(..)Ъ
(..)МЕ(..)МЪ (БР)АТЪ МОИ ВЪСИЪ ПОБИЛЕЖИ

Majstor koristi poluglas i stavlja ga prvenstveno na kraju svake riječi koja se završava suglasnikom. Umjesto slova **h** na kraju prezimena upotrijebljeno je slovo **v**. Posljednje slovo **n** nije moglo da stane u osmi red pa ga je majstor prebacio kao zasebno u deveti red. Na nekim mjestima natpis je oštećen pa ga nije moguće sasvim tačno i u potpunosti rekonstruirati. Mislim da transkripcija natpisa glasi:

+ ASE LEZI DABIŽIV MAR'KOVIĆ'
KOJI DAN' LEG(OH)' IME (NO)M'
(BR)AT' MOJ VUK' POBILEZI

Po obliku slova natpis najvjerojatnije spada u kraj XV vijeka. Za nešto kasnije datiranje ovoga natpisa govori i sam oblik spomenika.

Evidentiranje natpisa obavio sam ujesen 1961. godine.

Sl. 7. Spomenik sa natpisom u Đurđevcu, u Bosni.

8. ZGUNJA

Oko 5 km sjeverno (niz Drinu) od Bajine Bašte, s lijeve strane rijeke, upravo vis-a-vis srbijanskog sela Besarovina nalazi se bosansko seoce Zgunja. Ispod sela, pored same obale, vodi cesta Skelani-Peći. Između te ceste i obale Drine smještena je nekropola sa 8 do danas očuvanih stećaka, uglavnom oblika sanduka koji su različito orijentirani.

Jedan spomenik ove nekropole je u obliku stuba sa krovom na dvije vode. Njegove dimenzije su: visina 198 cm, širina se kreće od 47 do 50 cm, a debljina mu je 31 cm. Očito da se ovaj spomenik

ne nalazi na svom prvobitnom mjestu. Na jednoj strani nalaze se tri plastične rozete, a na drugoj plastičan štap u obliku velikog latinskog slova T. Na jednoj užoj strani je urezan natpis u šest redova ovakovog izgleda:

АСЕ ЛЕЖИ ОСТОЈА КР(С)ТИЈАНЪ НА ЗГУНО

Na početku četvrte riječi kamen je oštećen pa se na spomeniku ne vidi jedno slovo koje bi, po mome mišljenju, trebalo da bude C. Držim da je transkripcija natpisa ovakova:

ASE LEZI OSTOJA KR'(S)TIJAN' NA ZGUNO

Prema Truhelkinom tumačenju oblika slova kod ove vrste natpisa spomenik bismo mogli datirati najvjerojatnije u XV vijek. Međutim, jedan nedavno objavljeni turski dokumenat nam pruža podatke za sigurnije datiranje. Naime, u jednom radu profesora Teološkog fakulteta iz Ankare, Taiba Okića, štampanom u *Südostforschungen*, B. XIX (1960) saopštava se podatak koji je izvađen iz arhive u Ankari iz XVI vijeka a koji glasi: »Baština des Kristijans Ostoje et Vladislav dans le village de Doljni Zgunj, nahiye Osat« (Registare. No. 432, fol. 84 verso).⁵ To znači da su Turci zatekli naselje Zgunju u kojoj je bila baština Krstjanina Ostoje i da je ta baština pod tim imenom evidentirana i početkom XVI v., kada je vjerovatno još bio živ Ostoja. Nadgrobni spomenik ovoga feudalca koji je sigurno postavljen u XVI vijeku, besumnje će pobuditi diskusiju kod naučnih radnika koji se bave proučavanjem Bogumilskog pitanja kao i kod onih koji proučavaju nadgrobne spomenike srednjega vijeka u Bosni i Hercegovini. Nameću se pitanja kao što su: Šta zapravo znači Krstjanin; ako je to *savršeni* pristaša jeretičke srednjovjekovne crkve — redovnik, onda znači da su jeretici u Bosni i u XVI vijeku slobodno ispovjedali svoja vjerska osjećanja; i slično?. Oblik spomenika, inventar ukrasa i simbola kao i jezičke paleografske osobine natpisa su nam dragocjeni elementi za proučavanje takovih i sličnih spomenika. Na primjer, pojava štapa na ovome spomeniku ozbiljno ugrožava dosadašnje tumačenje toga motiva. Štap na stećcima neće se od sada moći isključivo pripisivati *djedu* ili *gostu*, kao simbol najviših vjerskih dostojanstava, jer, evo štapa koji pripada i *krstjaninu*.

U svakom slučaju ovaj spomenik predstavlja relativno vrlo veliku vrijednost i trebalo bi ga dobro čuvati.

Na istoj nekropoli u Zgunji, slijedeći stećak koji je od spomenika Ostoje udaljen oko 20 m ka istoku, jest dosta utonuo i oštećen veći sanduk sa postoljem. Njegove dimenzije su: dužina 200 cm, širina 83 cm, visina 28 cm. Postavljen je po liniji zapad-istok i rekao bih da nije pomican. On nema ukrasa, ali mu se na južnoj bočnj strani nalazi natpis koji je, nažalost, vrlo oštećen. Usljed toga što danas nedostaje znatan dio stećka po njegovoj visini, odcijepljen je, ostali su nam samo dijelovi slova jedne riječi (vjerovatno predzadnje) i čitava zadnja riječ:

СТРОЈНИКЪ

Transkribovana ta riječ glasi:

STROJNIK'

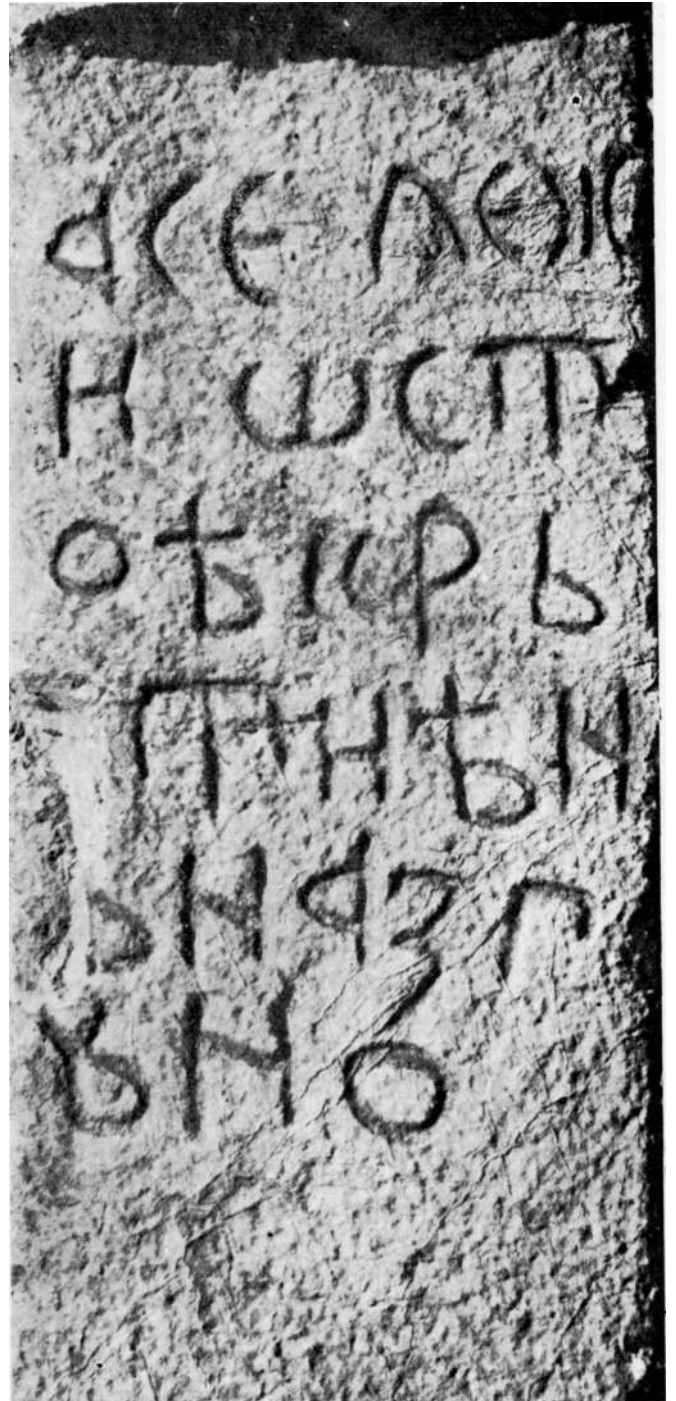
I ovaj natpis ima svoj veliki značaj, jer nam po prvi puta na stećku otkriva jednog *strojnika* koji

⁵ M. T. Okić, *Les Kristians (Bogomiles parfaits) de Bosnie d apres des documents turcs inedits*, *Südostforschungen*, B. XIX, München 1960.

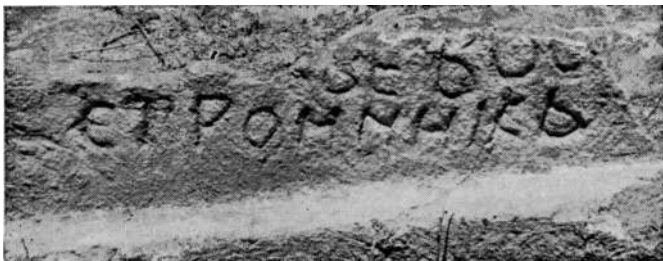
u hierarhiji srednjovjekovnih jeretika predstavlja visok rang, možda odmah iza *djeda* i *gosta*.

Šteta je što nešto više ne znamo o ovome strojniku.

Po obliku slova kao i po osnovnom obliku samog spomenika, mislim da je spomenik ovoga strojnika nešto stariji od spomenika krstjanina Ostoje; vjerovatno potječe iz XV, ako ne još i iz kraja XIV vijeka.

Sl. 8. Natpis na spomeniku krstjanina Ostoje u Zgunji, u Bosni.

Sl. 9. Natpis na sanduku u Zgunji, u Bosni.

9. JELAŠKE

Jelaške su manje naselje koje se nalazi ukraj ravnicaštog terena u inače brdovitom i šumovitim kraju između Olova i Zavidovića, oko 20 km zračne linije sjeverozapadno od Olova. Njemu se može prići ili sa željezničke stanice Careva Čuprija na uskotračnoj pruzi koja dolinom Krivaje veže Olovo i Zavidoviće, preko brda a onda zaseoka Stojčić za 1 V² sat hoda, ili od željezničke stanice Maoča, s lijeve obale rijeke jakom uzbrdicom, a onda ravnicom za nešto manje od 1 sat hoda. Kada se ovom drugom varijantom pređe veći dio puta, tj. kada se uspne na brdo, odmah tu, pored puta, u šumi na Golom Brijegu (kota 559 m) smješteno je rimokatoličko groblje sela Dvištica koje se nalazi nedaleko muslimanskog sela Jelaške. U južnom kraju groblja vide se nekoliko slabije obrađenih ploča, 1 manji sljemenjak i 1 spomenik u obliku manjeg stupca na sljeme koji ima urezan natpis i nekoliko reljefnih simboličnih motiva.

Dimenzije ovoga stupca iznose: visina iznad zemlje 61, širina 30, a debljina 16 cm.

Natpis i drugi motivi se nalaze na južnoj bočnoj strani.

U trouglastoj površini pri vrhu stupca urezana je arapskim ciframa godina 1589, zatim vodoravna linija, a ispod ove nalazi se povelik, ali djelomično oštećen plastičan krst jednakih krakova. U lijevom kvadratu (gledajući od spomenika), koji čine ivice krakova krsta sa spomenutom vodoravno urezanim linijom i vertikalnom ivicom južne plohe spomenika, plastično je prikazan krug kao čovječje lice, sa naznačenim ustima, nosom i obrvama. Od periferije kruga prema vani urezane su crtice, poput sunčevih svjetlosnih strelica. Taj zrakasti krug vjerovatno je ikonografska predstava sunca. Motiv u desnom kvadratu je oštećen, ali se po nekim okolnostima može zaključiti da je to bila predstava polumjeseca, što bi, kao pandan suncu, odgovaralo ikonografskim katoličkim principima. Ispod vodoravnih krakova krsta nalazi se natpis u 4 reda koji izgleda ovako:

Obadva spomenika iz Zgunje predstavljaju snažan faktor za egzistenciju srednjovjekovne crkve bosanske u ovome dijelu Bosne u XV i XVI vijeku.

Evidentiranje ovih spomenika sa natpisima u Zgunji obavio sam ujesen 1961. godine.

1589

ИЗЪСЪ НА
ОДРАГОИЛО НОВАКОВИЧЪ ЛЕЖИ ОВДИ

Slova ovoga natpisa nisu baš uobičajena u natpisima stećaka. Prije svega, ona su urezana dosta plitko i debljina urezanih crta je dosta uska i skoro sasvim jednaka. Slovo O je predstavljeno pravilnom povelikom kružnicom sa tačkom u centru. A je kao simbol ugla sa lukom, odnosno kao kurzivno slovo, uspravna crta slova A je dugačka i dole unutra povijena, opet kao tipično kurzivno slovo, N je kao H bez gornje polovice prve uspravne linije, K je kao dvije malene nakošene i paralelne crte, i tako dalje. Majstoru je bila poznata upotreba poluglasa Ъ. (Sl. br. 10.).

Početak natpisa se ne može sigurno dešifrirati. Izgleda da je to invokacija ИЗЪСЪ, a zatim МАРОНА. Bez prvog slova O u drugom redu natpis se čita ovako:

1589

JEZUS (MAR)IA
DRAGOILO NOVAKOVIĆ
LEŽI OV'DI

Čini mi se da se važnost ovoga spomenika ogleda prvenstveno u tome što se na njemu nalazi motiv sunčane glave, zatim što po prvi puta imamo ovakovu invokaciju, a onda i u tome što po prvi puta na kamenim spomenicima ovoga vremenskog perioda vidimo naznačenu godinu, i to arapskim ciframa. Ako se taj elemenat datuma može uzeti kao autentičan, onda je sigurno datiranje ovoga spomenika sa polovicom XVI vijeka od značaja za dalji studij ove vrste spomenika uopšte.

Evidentiranje natpisa obavio sam u septembru 1962. godine.

Na ovoj istoj nekropoli, samo nešto odmaknut od navedenog stupca sa natpisom i novijih grobova sa krstačama, nalazi se još jedan stećak sa natpisom. On je u obliku stupca, koji je prelomljen i danas je u 2 komada. Ukupne dimenzije ovoga stećka su: dužina oko 190, širina varira od 45 do 65 cm, debljina oko 30 cm. Stećak je još i okrnjen.

Sl. 10. Natpis na spomeniku nekropole u selu Jelaškama, u Bosni.

Osim toga, on vjerojatno ne leži in situ.

Natpis je urezan između orijentacionih linija na široj strani većeg dijela; na drugom, manjem, dijelu stećka nalazi se samo posljednja riječ natpisa. Neki dijelovi natpisa su oštećeni. Danas on izgleda ovako:

ЛЕТЬ: БОГОМЬ
 ДСЕ ЛЕЖИ: ВЪКЪСЪ: Т.Н.
 ВОИ: ЗЕМЛЕ: НАПОНМЕН (Н).
 КОИ ВИШЕ: 8 РОДЪ: А
 А ПОСТАГНШЕ: Г:
 НЕГОВЪ: СИНОВЪ: (?)
 (В) ВЪЛЪГЪ: А ПНСА: ПУНЪ: (НА)

Nekoliko santimetara ispod ovoga teksta neko je, vjerojatno docnije, sitnim slovima urezao dodatak od dvije riječi koji izgleda ovako:

ПНСА (В) ВДЕЛЪ

Prvi red natpisa je oštećen i nije moguće danas išta rekonstruirati. Izgleda da je tu bila arapskom cifrom urezana godina. U drugom redu jasna je samo riječ **БОГОМ**. U trećem redu ime

pokopanoga napisano je skraćeno, bez samoglasnika, ali se može dosta sigurno pretpostaviti da je to **ВЪКАСЪ**. Njegovo prezime je počinjalo sa T. Iza toga, do oštećenja kamena, pretpostavljam da je moglo biti **НАС**, da bi se vezalo sa slovima slijedećeg reda. Posljednja riječ toga reda je neobična; umjesto da glasi **ПЛЕМЕННТОИ**, ona vjerovatno glasi **ПОНМЕННТОИ**, što je sasvim nova riječ o čijem značenju bi samo lingvisti mogli nešto da kažu — možda u smislu »meni pripadajućoj« ili »meni dodijeljenoj« zemlji? Ostali redovi su jasni i uglavnom potpuni, izuzev pretposljednjeg gdje je od treće riječi ostao samo trag.

Završeci donjih dvaju redova koji su ovdje navedeni i to: **НА**, a onda **ПОНЪ**, nalaze se na drugom dijelu prelomljenog spomenika, ali očito da odgovoraju visini tih redova, zbog čega sam bio slobodan da ih dodam, kako bi se dobila slika čitavog natpisa. Ta 2 završetka treba spojiti i čitati odozdo prema gore, dakle: **ПОНВНА**. Urezivanje imena pisara odozdo prema gore, i baš tako rastavljeno, mislim da je uslijedilo zbog toga što je i u vrijeme pisanja spomenik bio napuknut, pa je pisaru bilo pogodno da na taj način koristi prostor koji mu je preostao na raspolaganju. (Slika br. 11).

Naš natpis ima nekoliko istaknutih osobenosti. Korištene su vodoravne orijentacione linije, što je vrlo rijedak slučaj. Riječi su odvajane dvotačkama, što je također vrlo rijetka pojava. Slova nisu zaobljena nego imaju oštre prelome. Iznad gornjih preloma slova **Л** i **М** stavljane su vodoravne crtice. Slova **Т**, **В**, **Г**, i **Д** imaju male dekorativne trouglove. Sve te osobine razlikuju ovaj natpis od većine ostalih natpisa na stećcima. Po duktusu slova on ima sličnost sa natpisom koji govori o zidanju crkve sv. Kuzme i Damjana u Blagaju, u Hercegovini.⁶

Posljednje slovo našeg četvrtog reda natpisa je **Л**, a posljednje slovo petog reda je **Г**. Upotreba tih slova na tim mjestima ima smisla samo u cifarskom značenju, pa ih, prema tome, u smislu staroslavenskog bilježenja brojeva, valja čitati kao 30, odnosno kao 3. Četvrti red, dakle, govori o tome da je pokojnikova zadruga brojala 30 članova, a da su mu spomenik (**ВЪЛЪГЪ**) podigla njegova 3 sina. Nije isključeno da bi **Л** trebalo i drugačije shvatiti; možda u smislu trajanja života, ali mi se čini to manje vjerovatnim.

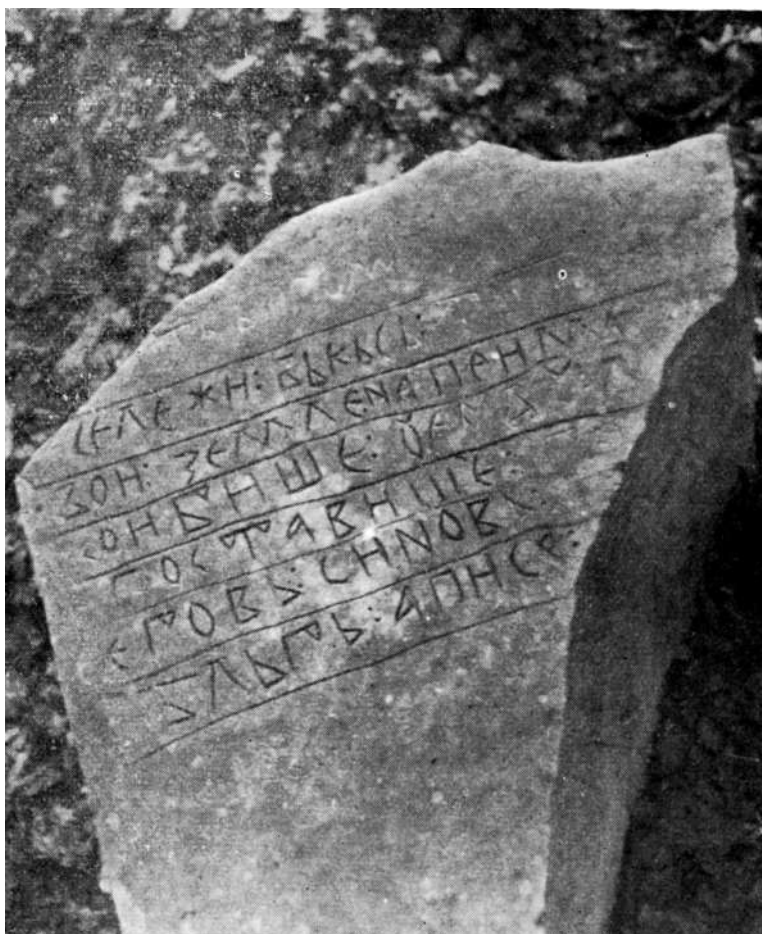
Prema tome, ovaj natpis u transkripciji glasi ovako:

⁶ M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1962, str. 38.

LET: BOGOM'
 ASE LEŽI: V(U)K(A)S': T. I. (NAS)
 VOI: ZEMLE: NA PRIMEN(ITOI)
 KOI BIŠE: U RODU: 30
 A POSTAVIŠE: 3
 NJEGOV: SINOVI: (?)
 (B) JEL(E)G': A PIŠA PRIB(IL')

Po svojim stilskim i paleografskim osobinama ovaj naš natpis upućuje na relativno stariji period stećaka; međutim, oblik stećka ne dozvoljava nam tavku pretpostavku. Ipak, on izgleda nešto stariji od prvog spomenika i natpisa ove nekropole. Po svemu izgleda da bi ovaj natpis spadao u XV vijek.

Natpis je pronašao i prvi pročitao Zdravko Kajmaković u jesen 1962. godine, a ja sam ga vidio u proljeće 1963. godine.

Sl. 11. Natpis na drugom spomeniku nekropole u selu Jelaškama, u Bosni.

10. KAMENSKO

Selo Kamensko je udaljeno oko 3 km sjeverno od Careve ćuprije, željezničke stanice na uskotračnoj pruzi Olovo—Zavidovići. Na lokalitetu Mramorje, koji se nalazi pokraj puta na ulazu u selo, situirana je nekropola sa 30 stećaka, od kojih 4 sanduka i 26 sljemenjaka na postoljima. Spomenici ove nekropole su bogato ukrašeni. Po svojim osobnostima ističu se 2 sljemenjaka na kojima su predstavljene plastične ljudske figure. Jedan od ta dva sljemenjaka ima i natpis.

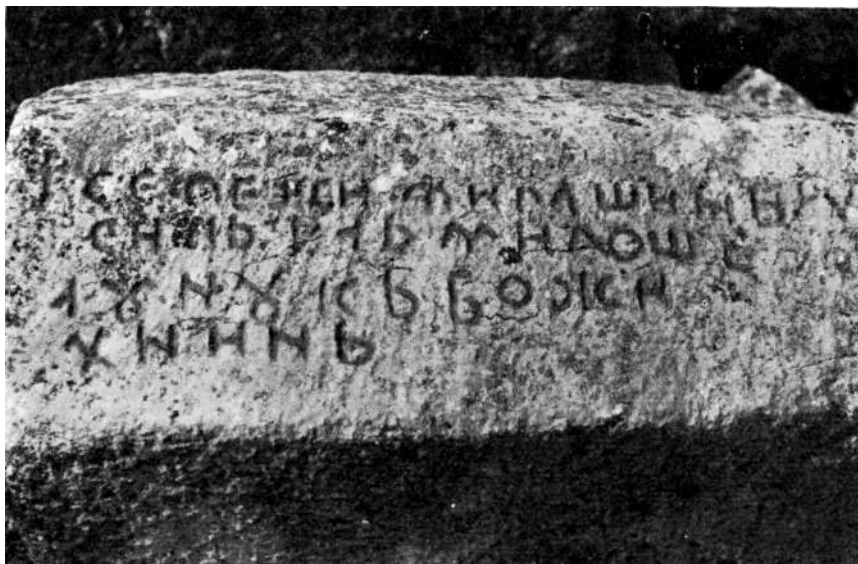
Sljemenjak s natpisom postavljen je na istaknutom mjestu humke. Njegove dimenzije su: dužina 151, širina 80, a visina 63 cm. Postolje mu je dugačko 178, široko 85 cm. Na njegovoj južnoj strani krova urezan je u 4 reda slijedeći tekst:

+ СЕ ЛЕЖИ МЛАДШИИ СИНЪ НАВ МЛАДОШЪ А ШИШИЪ БОЖИ
 ХИИИЪ

Natpis je skoro bez grešaka i dobro je sačuvan, pa se dosta lako čita. Evo njegove transkripcije:

† SE LEŽI MILAŠIN' SIN' NA'
MILOŠ' A UNUK' BOŽIHNIN'

Majstor nije nevješt u svome poslu. Nedosljednost se vidi kod slova **Л**, jer ga nekada piše slično slovu **П**. Poluglas upotrebljava na kraju riječi koje se završavaju suglasnikom, osim u jednome slučaju gdje je poluglas stavljen iza riječi **НА**, što je vjerovatno, nehотиčna greška. Karakteristična su mu slova **Ж**, bez ukrštanja linija, te slova **Х** i **Ш** koja se na vrhovima završavaju kvačicama.

Sl. 12. Natpis na spomeniku nekropole u selu Kamensko, u Bosni.

11. KAPAVICA

Poslije već redigovanog članka o novopronađenim natpisima pronašao sam jedan natpis u selu Kapavici kod Ljubinja, pa ga, dozvolom Redakcije Naših starina naknadno dodajem na kraju članka.

Oko 4 km zračne linije na sjeveroistok od Ljubinja, u Hercegovini, smješteno je naselje Kapavica. U Donjoj Kapavici, u predjelu Sikimuša, uz malo groblje porodice Mijanović, koje je situirano oko 700 m južno od seoskih kuća, nalazi se i 1 spomenik u obliku krstače koji je dobro obrađen i očuvan. Orijentiran je po pravcu sjeverozapad-jugoistok. Dimenzije su mu: visina iznad zemlje 165, širina 100, a debljina 25 cm.

Na sjeverozapadnoj široj strani spomenika pruža se bordura od kosih paralelica, u centru je šestrolisna rozeta, na sve četiri strane od nje je po jedna četverolisna rozeta, te na donjem kraku biljna stilizacija. Na jugoistočnoj strani unutar bordure od kosih paralelica urezan je natpis u 2 duža i 10 kratkih redova koji izgledaju ovako:

АСЕ ЛЕЖИ П □ ПИСО □ ШИЧА
А СМ ВНАЕР СЕВЕ ШИШЕ АШ Н □ ПИСО
Н ПИСА

Na početku natpisa urezan je krst. (Sl. br. 12.)

Vrlo plastičan lik muškarca, koji je prikazan do pasa, bez ruku, sa naznačenim ustima, očima i kosom, sa jedne čeonе strane ovoga sljemenjaka vjerovatno predstavlja pokojnika — Milašina.

Po paleografskim i jezičkim osobinama, kao i drugim okolnostima, mislim da ovaj natpis spada u XV vijek.

Evidenciju natpisa obavio je Zdravko Kajmaković, u jesen 1962. godine, a ja sam natpis vidio u proljeće 1963 godine.

Majstor je dosta vješt u svome poslu; jedino slovo **Ч** piše naopako. Njegovo slovo **Н** nije često uobičajeno u ovoj vrsti natpisa. Većina ostalih slova su tipična. Riječ **ВНАЕР** je upotrebljena u smislu *spomenik*, što nije rijedak slučaj. Natpis se čita dosta lako (Sl. br. 13).

Sl. 13. Natpis na krstu u Donjoj Kapavici u Hercegovini

Transkripcija natpisa glasi:
ASE LEŽI TVRTRKO VUKAO' A SI BILEG SEČE
UNUK MU IVANKO
I PISA

Iz ovoga natpisa doznajemo za ime još jednog feudalca iz perioda stećaka koji nam je dosada

bio nepoznat. Isto tako, ovim doznajemo za jednog novog majstora stećaka-IVANKA, koji je bio i klesar i pisar (i kovač i dijak).

Po većini osobina ovaj spomenik najprije spada u kraj XV v.

Evidentiranje spomenika i natpisa obavio sam u martu 1963.

LES NOUVELLES DECOUVERTES DES INSCRIPTIONS SUR LES STECAKS

En traitant des monuments funéraires médiévaux — les stecaks — en Bosnie et Herzégovine dans quelques dernières années, l'auteur a trouvé, outre des motifs de relief d'importance décorative et symbolique, sur les côtés de ces monuments, des inscriptions gravés en vieux caractères cyrilliques bosniaques, bien qu'on considèrerait ces inscriptions déjà évidentées. Ces nouvelles découvertes des inscriptions, l'auteur a publié de temps en temps avec les autres matériaux sur les stecaks, et une fois il a consacré un article entier à une collection de dizaine des inscriptions (*Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1959, 239-247) et maintenant il présente encore douze inscriptions qu'il a découvertes sur les différents localités de Bosnie et Herzégovine. En commençant de sud vers le nord, ces localités se trouvent près des villages Hum, Crnici, Trijebanj, Trnavica, Pridvorica, Zavajt, Djudjevac, Zgunja, Jelaske et Kamensko. Chaque inscription est analysée, ses qualités

sont mises en relief, et puis on a donné la transcription et la chronologie.

Ainsi, d'après l'auteur, la seconde inscription de Jelaske appartient au XIVème siècle, des inscriptions de Trijebanj et Zgunja et la première inscription de Jelaske au XVIème siècle, et toutes les autres au XVIème siècle.

L'inscription de Zgunja attire une attention particulière, à cause du nom de Krstjanin Ostoja (un adhérent parfait de l'Église bosniaque médiévale hérétique), qu'on mentionne dans cette inscription. On a trouvé, dans les Archives d'Ankara, une donnée se rapportant à Krstjanin Ostoja, qui facilite l'identification du personnage et rend la possibilité de dater précisément le monument (photo N° 8). Le monument et l'inscription de Zgunja représentent une grande valeur tant pour l'étude des stecaks que pour l'étude de la question de l'Église bosniaque médiévale.

ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

NATPISI I KRSTAČE SA GATAČKOG POLJA

U cilju sistematske evidencije spomenika kulture Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH organizovao je ekipno istraživanje pojedinih krajeva Republike. Među prvim odabranim područjima nalazila se i gatačka opština sa Poljem i Površjem. Terenski rad u Gacku započet je 1958. godine, a nastavljen je 1961. godine. Ekipe su radile u sastavu: Smail Tihić (1958), Miroslav Kapel (1961) i potpisani (u oba navrata). Tom prilikom istražen je teren sjeveroistočno od linije Fazlagića Kula — Dulići, što predstavlja više od polovine gatačke opštine. Istraživanja su pokazala da je gatačka oblast arheološki bogat teren, što se može

najslikovitije ilustrovati činjenicom da je u obrađenom području evidentirano 1111 stećaka (smatralo se da ih u cijeloj oblasti ima samo 500), 5 crkvena (sa temeljima), 11 novijih i 1 starija crkva sa živopisom (Srđevići), 3 rimska lokaliteta sa površinskim nalazom plastike, 1 stari grad do sada nepoznat i na desetine preistorijskih gomila i suvozdina, itd. Iz ovog ogromnog materijala izuzeli smo ovoga puta samo nadgrobne spomenike (stećke i krstače) sa natpisima.

Evidencija spomenika kulture u jugozapadnom dijelu gatačke oblasti nastaviće se u narednim godinama.

MRĐANOVIĆI

1. Ploča Radoja Ivaniševića (sl. 1)

Malo selo Mrđanovići, naseljeno danas stanovništvom muslimanske vjeroispovijesti, nalazi se sjeveroistočno od Gacka, između većeg sela Bahora¹ i zaseoka Tarahin-Dola². Na lokalitetu Grčko groblje (Brdo), sjeverno od sela, leži desetak grobova ozidanih kamenjem, četiri vrlo rustične ploče i jedna krstača uz ploču, malih dimenzija i odozgo zaobljena.

Na istočnoj strani ove male skupine grobova nalazi se pravougaona ploča (veličine 185:190 cm), vrlo rustične fature i sa teško uočljivim natpisom na njenoj zapadnoj polovini vodoravne strane. Ploča, kao i nekropola u cjelini, orijentisana je pravcem istok — zapad.

Natpis je ispisan u pet redova i on glasi:

(+) ³ д СЕ ЛЕЖИ | (P) АΔΟΕ | ΗΒΔΝ
ΗΨΕ | ΒΗΧΒ

¹ U Bahorima, takođe muslimanskom selu, nalazi se jedna od najvećih nekropola u Gacku. Tu je 90 ploča, 12 sanduka i 4 uspravne ploče (tumba). Ukrašeno je 13 spomenika.

² Ime ovoga zaseoka došlo je od ličnog imena Tarah, poznatog iz jednog zapisa na stećku u Boljunima (Š. Bešlagić, Boljuni, Starinar, Beograd, 1961. 194).

³ Znak krsta je nejasno urezan te podsjeća na znak za ćirilsko slovo »а«, naopako napisano.

Sl. 1. Mrđanovići, ploča Radoja Ivaniševića.

U transkripciji: »ASE LEŽI RADOE IVANIŠEVIĆ«.

Slova su velika, fino i sa smislom pisana sa jasno izraženom tendencijom klesara da postigne stilsku čistotu kapitelnog pisma. Karakteristična su slova: »2« (napisano kao »X«), »V« (ne kao kvadrat), »N« (bez gornje polovine lijevog kraka), »Š« (odozgo zaobljeno).

Uzevši u obzir rustičnost ploče, stilsku čistotu pisma i do izvjesne mjere njegove paleografske osobine, i činjenicu da je selo već odavna naseljeno muslimanima, ovaj zapis morao bi se datirati relativno vrlo rano u 14. ili 15. vijek, svakako prije dolaska Turaka u ove krajeve.

Ploča može vrlo lako da bude starija od teksta jer su slova ispisana na ravnim plohama, zaobilazeći pukotine i neravnine, što bi moglo da znači da su erozivne pukotine ponekad starije od priklesavanja ploče. Od izvjesne je važnosti i pojava odozgo zaobljene krstače u selu naseljenom muslimanima, što bi nam, donekle, moglo da posluži kao elemenat za dataciju krstova ovakvog tipa⁴, odnosno islamizacije mjesnog stanovništva.

2. Krstača Vučete Raosala (sl. 2 i 3)

Krstača se nalazi na polovini udaljenosti između Mrđanovića i Bahora, sa lijeve strane Bahorskog potoka, na jednoj maloj uzvisici. Pošto je većih dimenzija, vidi se iz daljine. Visoka je 170 cm, široka je 45 cm (u krsnicama 80 cm) a debela je 20 cm. Glava i gornje strane krsnica su zaobljene. Na istočnoj strani, na sredini krstače, nalazi se plastična »jabuka«, a ispod nje je zapis. Drugog dekora nema. Uz krstaču je veća ploča bez dekoracija (ona pripada krstači), a u njenoj neposrednoj blizini su još tri takve ploče i nekoliko amorfnih stijena.

Zapis u osam redova, koji skoro u cjelini ispunjava trup spomenika, glasi:

d CE ΛEЖH | OXVEMd | P4WC-
 dA | MPCCLEM | P8CCd Ccd | CH
 CcAM | XCCHN8 | Mд

U transkripciji: »Ase leži Vučeta Raosal, tr(i) klet(a) ruka k(o)a si kam(en) ukinuta (ukinu ta, ili ukinu(l)a).

Prvo slovo prezimena, napisano je kao »a«, treba pročitati kao »r«, jer je klesar očigledno pogriješio te ga napisao naopako, inače ovo prezime samo na prvi pogled zvuči neobično. Umjesto »prokleta« klesar piše »trkleta« (trikleta) što je stariji oblik ove riječi, poznat iz mnogih tekstova na kamenu i papiru (»trikleti babuni«)⁵. Pored skraćenja, sasvim uobičajenih (»ka«, »si«, »kam«), tu je i jedna greška na kraju teksta kada u pos-

⁴ Sudeći po njenom obliku, krstača je nesumnjivo nastala u vremenu daleko poslije dolaska Turaka, što bi indirektno govorilo o kasnom datumu prelaska mjesnog stanovništva na islam.

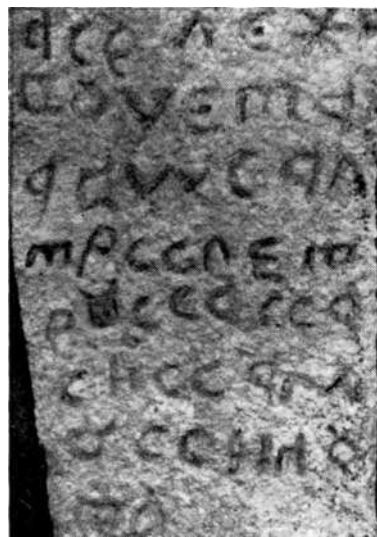
⁵ Dušanov Zakonik, Žitije Simeuna Nemanje od sv. Save, Trojički zbornik itd.

Sl. 2. Mrđanovići (Bahori), krstača Vučete Raosala.

ljednoj riječi umjesto ukinula« stavlja »ukinuta«. Ali ovu riječ mogli bismo čitati i na drugi način. Pošto je slog »ta«, posljednji u ovoj riječi, napisan na kraju u posebnom retku, završetak bi se mogao pročitati i kao »... si kam ukinu«. U ovom slučaju posljednja dva znaka (»ta«) čitali bi se kao brojevi: 301., što je, s obzirom da se radi o datumu, nemoguće prihvatiti. Zapaža se da klesar ne stavlja poluglas na kraju riječi, što je karakteristično za najstarije i najmlađe tekstove ove vrste. Umjesto znaka »O« klesar piše grčko slovo omegu, a slovo »u« jedanput piše sa kvadratičnim donjim dodatkom.

Datirati ovu krstaču vrlo je teško. Jedino se može tvrditi da ona nije mlađa od 1600. godine, ni starija od polovine 16. vijeka.⁶

Sl. 3. Mrđanovići, zapis na krstu Vučete Raosala.

⁶ Ukoliko se ovdje radi o dokumentu u što sumnjamo, prije bi se mogla prihvatiti mogućnost da je klesar pogriješio te umjesto da napiše znak »Ψ« (700), napisao je znak za slovo »М« (700), koje donekle i slični na prethodni znak. U tom slučaju datum bi se mogao čitati i kao 1701. g.

Selo Kokorine udaljeno je oko 8 km sjevero-istočno od Fojnice. Teško je pristupačno. Nekropola sa stećcima, na još uvijek aktivnom seoskom groblju, nalazi se na jednoj humci u sredini sela Donje Korine. Tu je ukupno 52 stećka i 8 starijih krstača pomiješanih sa mnoštvom novijih grobova. Među stećcima je 7 sanduka, dva su uspravne ploče (tumba), a ostalo su ploče. Pored ukrasa na spomenicima sa natpisima, o kojim će biti govora docnije, na nekropoli se nalazi još nekoliko ukrašenih kamenova sa motivima luka i strijele (1), polumjeseca (2), vijenca (1), krsta u krugu (1), tordiranog užeta (2), trojne arkade (2), lozice sa trolistom u dvije varijante. Mnogi spomenici propali su u zemlju, djelimično ili potpuno, te se ponekad samo naziru, a brojni su ulomci polupanih stećaka, što nam svjedoči da je ova nekropola nekad bila bogatija ovim spomenicima.

*

1. Sljemenak sa natpisom Bračka (sl. 4 i 5).

Sljemenak se nalazi uz ogradu od kamena, na zapadnoj strani groblja. Klesan je vrlo lijepo u vapnencu izrazito bijele boje, izgleda imunom na lišaje i otpornom prema patini vremena. Sljemenak je u potkrovlju opasan sa svih strana tordiranim plastičnim užetom, ispod koga se obmotava friz sa lozicom i trolistom sa pupoljcima pri koljencima. Dimenzije su mu: dužina 150 cm, širina 70 cm i visina 87 cm. Na sjevernoj strani sljemenaka nalazi se duboka pukotina. Orijentisan je I-Z.

Narod ovaj kamen, vjerovatno zbog njegovog izgleda, naziva »kapela« i vjeruje da je ispod nje, u zemlji, velika »srebrna kapela puna svetiinja i zlata«.

Zapis se nalazi na južnoj strani spomenika. U tri kraća reda ispisan je ovaj tekst:

А СЕ ЛЕЖИ БРАЧКО | (ПОСЛУ-
ЖИХЪ | МАЛУ ПОЛШЕНО-?)

Mislim da bi se ovaj natpis trebalo da čita: »Ase leži Bračko, poslužih maču počteno.«

Prve tri riječi jasno su napisane, slova nisu oštećena te je i čitanje sigurno. Međutim, posljednje tri riječi nešto su oštećene, nejasne su, te se prilikom čitanja moralo pribjeći djelimičnoj rekonstrukciji. U riječi »poslužih« znakovi »s« i »l« su spojeni, a znak »u« je nejasno urezan. Još teže se čita šesta riječ: »maču«. Slovo »a« slični na »o«, ćirilsko slovo »Č« (V) slični na znak za ćirilsko »l«, odnosno »n«. U šestoj riječi (počteno) treći i čet-

Sl. 4. Kokorine, Bračkov sljemenjak, sjeverna strana.

vrti znak su napisani naopako, a »o« je oštećeno pukotinom. Kako vidimo znak za »č« (ćirilski u ovom slučaju kao »V«) oba puta napisan je naopako, što nam daje za pravo da ovaj znak baš

Sl. 5. Kokorine, zapis na Bračkovom sljemenjaku.

tako pročitamo. S obzirom na ove greške izgleda da klesar (»dijak«) nije bio dovoljno siguran u svome poslu, ili je natpis radio po tuđem prilošku.

Zbog navedenih nesigurnosti u pisanju teksta čini se da se paleografske osobine slova ne mogu bez rezerve koristiti u datiranju stećka i natpisa, koji je inače vrlo oskudan podacima. Činjenica da je pokojniku spomenuto samo ime (»Ase leži

Bračko») moramo objašnjavati izuzetnom popularnošću i izvjesnim lokalnim značajem pokojnika, jer je pisac teksta, želeći ga ovjekovječiti, smatrao dovoljnim ako mu samo ime spomene, i to u formi popularnog nadimka, deminutiva (Brajan, Brajko, Bratko, Bračko). Na osnovu ligature (»sl«), izvjesnih karakteristika teksta i njegovog duha, (strogo epitafno lapidarni stil, spominjanje mača, što tekstu daje srednjovjekovnu boju i riječi »počteno«, umjesto »pošteno«, što je takođe stariji oblik i, na kraju, na osnovi oblika spomenika te njegovih dekoracija, natpis možemo datirati u vrijeme oko polovine 15. vijeka.

U nemogućnosti da natpis fotografišem donosimo njegov crtež (sl. 5).

2. Krstača Mratila Stepanovića (sl. 6)

Ovo je najmonumentalniji spomenik na groblju u Kokorinama. Nalazi se na istočnoj strani groblja a isklesan je od kamenog monolita bijele boje, uzetog vjerovatno sa istog kamenoloma odakle je i sljemenjak sa natpisom u kome se spomi-

nje Bračko. Krsnice sa gornje strane i glava krstače u cjelini su polukružno završeni te spomenik poprima izraziti antropomorfni izgled. Dimenzije su: visina 200 cm, širina u trupu 70 cm, u krsnicama 130 cm, debljina 35 cm. Kako vidimo, ovo će biti najmonumentalnija antropomorfna krstača evidentirana na Gatačkom polju i okolini. (Visina krstače biće nešto veća od 2 m jer je zbog mekog tla spomenik prilično propao u zemlju nagnuvši se na jugoistočnu stranu).

Klesar je krstaču ukrasio sa tri antropomorfne arkade uklesavši ih duboko u donje zone istočne i zapadne strane. Površina trupa sa istočne strane odvojen je od krsnica duplom cikcak-linijom i plastičnim pojasom sa kosim, linijama (degenerisane i šematizovane tordure), koji uokviruje gornji dio krstače. U sredini »glave« krstače nalazi se plastičan krug sa takođe plastičnim upisanim krstom. (Uspravna crta krsta danas se ne vidi jer je oštećena pukotinom, a možda nije ni postojala).

Iste dekoracije nalaze se i na zapadnoj strani krstače, samo što u krugu na ovoj strani nema upisanog krsta već deset zrakastih linija.

Sl. 6. Kokorine, Krstača i zapis Mratila Stepanovića.

Kako vidimo krstača je nenametljivo ali relativno bogato dekorisana. No, njene likovne vrijednosti su naročito pospješene opštim antropomorfnim izgledom, monumetalnim dimenzijama, koje je čine dominantnom na groblju, izvjesnom rustikom i asimetrijom, koja je ipak toliko snažna da postavljeni kreativni zadatak najuspješnije rješava i čisto skulptorskim efektima njenih masa, koje, preko naizmjeničnog smjenjivanja ploha i oblina i oštih i blagih uglova, rastu u dramatičnosti od podnožja prema vrhu, pobuđujući kod posmatrača umjetnički doživljaj blizak onom koji nam se rađa kada gledamo savremeno avangardno skulptorsko djelo. Zbog toga ova krstača, slična u zemlju usađenoj seljačkoj drvorezbarenoj preslici, predstavlja likovno-skulptorski akcenat groblja u cjelini, navodeći nas na misao da nije bez razloga postavljena na početku kokorinske nekropole.

Reminiscencije na drvorezbu, do kojih dolazimo posmatranjem dekorativnih elemenata ove krstače (krugovi sa krstom (?) a naročito sa zrakastim linijama, trake sa kosim i cikcak-linijama), postaju shvatljivije pa i potpuno logične kada uzmemo u obzir da još uvijek groblje u Kokorinama krase ogromne, po oblicima komplikovane i izrezbarene drvene krstače. Međutim, za nas je posebno interesantna antropomorfna stilizacija ove krstače, koja je tako dosljedno sprovedena, da je prilično udaljava od oblika klasičnih krstača, no o tome će docnije biti riječi.

Tekst, ispisan u dva reda po dužini krsnice sa istočne strane, glasi:

д се ссрстѣ мрѣ | пнла сѣ -
паноднѣа

Iako slova »I« i »I« u imenu (»Mratila«) nisu potpuno jasna, jer je prvo oštećeno pukotinom a drugo nejasno napisano, mi se ipak, držeći se ostalih fakata, moramo opredjeliti za slijedeće čitanje: »Ase krst Mratila Stepanovića«. Iza prvoga sloga imena dolaze dva slova »A«, čemu je uzrok nedostatak prostora, te je klesar slovo »A« prezimena morao da podigne za par santimetara (sl. 6).

Ime Mratil danas nije uobičajeno, barem ne u ovom obliku. Ukoliko se ne radi o greški klesara, ovo ime biće izvedeno od poznatog imena MARTIN, hrišćansko-kalendarskog porijekla. Ime Martin (Mrato) izvedeno je pak od imena Martin (sv. Martin — Mratin, papa rimski, slavi se kod pravoslavanih 11. novembra). U Bosni i Hercegovini postoji nekoliko geografskih imena izvedenih od ovog ličnog imena, a u Gatačkom polju jedan izvor nosi naziv Mratin (u Cernici).

Prezime Stepanović spominje se još jedanput na jednoj krstači u Dulićima na jugoistočnom dijelu Gatačkog polja⁷. Radi se o nekom Milovanu

⁷ P. Slijepčević, Staro groblje u Gacku, Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo, 1928, II, 61.

Stepanoviću, koji je poginuo od hajduka (haramije) 1762. godine⁸. Naš Mratil Stepanović je vjerovatno vremenski daleko starija ličnost a i udaljenost između Kokorina i Dulića (preko 30 km) teško da dozvoljava povezivanje ova dva prezimena.

Impozantna krstača na groblju u Kokorinama govori nam da je Mratil Stepanović bio snažna i poznata ličnost. S obzirom da mu je podignuta krstača »krst« i da mu je ime kalendarskog porijekla i na pojavu kaluderskih imena na drugim sličnim krstačama u Kokorinama, neosporno¹ je da je Mratil pripadao pravoslavnoj konfesiji. Kada je on živio, teško je reći, ali čini se da se ova vrsta krstača, na kojima se u silueti osjeća uticaj islamskih nadgrobničkih spomenika, nišana, ne može datirati prije dolaska Turaka. Uzevši u obzir da su ti uticaj i znatni, s jedne strane, i da se ova krstača preko svoje ornamentike i ukrasa jasno naslanja na stećke, naročito u slučaju arkada, s druge strane, čini se da imamo najviše opravdanja ako krstaču datiramo u 16. vijek.

3. Safoilova krstača (sl. 7)

Ova krstača nalazi se u blizini spomenika Mratila Stepanovića, slična je njoj samo je mnogo manja. Visoka je 170 cm, široka 55 cm a debela je samo 13 cm. Izuzev predstave čovjekovih očiju, koja se nalazi iznad sjecišta krsnice i trupa, drugih ukrasa nema.

Na trupu krstače sa istočne strane u dva reda ispisan je slijedeći tekst:

д се · крсѣ | сафωнл · (оѡв)

Zapis se vrlo teško čita, slova su nejasno izvedena i plitko klesana. Iza riječi »ase« i imena umrlog nalaze se tačke. Slovo »a« u imenu spojeno je sa slijedećim slovom(»f«) kosom crtom. Slovo »o« napisano je kao omega.

Zapis se čita: »Ase krst Safoil(ov).«

Tek na osnovu izvjesnih pravopisnih i paleografskih osobina (grčki znak omega i stavljanje tački iza riječi), a i na osnovu sasvim neobičnog imena umrlog, bliskog Safonije (kalendarskog porijekla — prorok Safonije), mogu se konstatovati jači uticaji crkve i crkvenoslovenske literature.

Uzevši u obzir navedeno kao i degenerisane antropomorfne stilizacije formi krstače, ona se može datirati u prvu polovinu 17. vijeka.

4. Krstača prezvitera Azarija

Krstača se nalazi u sredini groblja u Kokorinama. Visoka je 100, široka 35 a debela 10 cm.

⁸ P. Slijepčević, ibidem. Datum je vrlo komplikovano napisan te se mora provjeriti. Oblici krstače govore da je ona svakako iz 18. v.

U silueti je imala antropomorfni oblik, uproštenog i degradiranog tipa, a sada su joj lijevi krak krsnice i »glava« odbijeni. Sa zapadne strane ukrašena je velikom granom iz koje se razvijaju sa svake strane po četiri pri vrhu spiralno završene linije.

Slova zapisa na istočnoj strani krstače duboko su klesana te se jasno čitaju:

А СЕ · ЛЕЖН · ПР | ЕЗОН | М(Е)РЬ · | А-
З(А)РНЕ ·] Б(О)РЬ · А | А · ГА · П |
РОСМН

Čitamo: »Ase leži prezviter Az(a)rije, bog da ga prosti«.

Uticaj crkve, evidentiran i na prethodnim spomenicima, kako vidimo, dolazi na ovom tekstu do naročitog izražaja. Pored umrlog prezvitera Azarija, čije kaludersko ime i sveštenečki čin o tome najrječitije govore, mi u ovom tekstu srećemo i karakteristični završetak »bog da ga prosti«. Tim uticajem tumači se i pojava tački iza svake riječi, ispuštanje pojedinih samoglasnika i pojava skraćenica. Paleografske karakteristike ovoga teksta mogu se uspješno komparirati sa tekstom na ploči

Sl. 7. Kokorine, Safoilova krstača.

protopopa Starhinje koja se nalazi na groblju bliske Fojnice. Ova ploča jasno je datirana u 1632. godinu. Spomenik prezvitera Azarija biće samo nešto mlađi i od ovoga datuma.

Ovaj zapis donekle baca svjetlo na pojavu crkvenih uticaja u paleografiji zapisa na krstačama kao i na pojavu kalendarskih imena (Mratil, Safoinil(?), Azarije) na spomenicima groblja u Kokorinama. Postojanje jednog prezvitera u 17. vijeku govori nam da u Kokorinama ili njenoj okolini možemo tražiti neku stariju seosku crkvu koja je taj uticaj širila. Otud i brojni spomenici u obliku krstača na ovom groblju. Biće da se ta crkva nalazila prije u Domrkama nego u Kokorinama.

Sl. 8. Kokorine, krstača sa zapisom prezvitera Azarija.

5. Krstača Stojana sina Vučetina (sl. 9)

Po obliku ova, sada oborena i prebijena krstača skoro u svemu slični na krstaču prezvitera Azarija, u čijoj se blizini i nalazi. Za razliku od Azarijeve krstače, ona na vrhu ima predstavu čovjekove glave sa brkovima, izvedenu duplim linijama. Oči su kružne i velike a brkovi su na dole oboreni. Na poledini spomenika usječen je krst na dugačkoj dršci između dvije linije gore spiralno zavijene (stilizacija instrumenata Hristovih muka).

Na strani na kojoj je ljudska glava nalazi se ovaj natpis:

А СЕ · ЛЕЖ(Н) · СМО | АН · С НН | ОЖ-
ВЕМ] НН | Н(А) А Ψ] РА | РА (Б)
Б(ОЖН)

Čita se: »Ase lež(i) Stoan sin Vučetin. Na 1700. Rab b(oži)«.

Klesar je skoro nepismen. On »n« piše u vidu oborenog ćirilskog slova »b«, ispušta slova i pravi inverzije, a ne umije ni da se drži prave linije u redovima, niti zna da pojedine dijelove teksta stavi na svoje uobičajeno mjesto (datum i »rab boži« nisu na svome mjestu).

Međutim, zapis je za nas, ipak, naročito važan jer je datiran. Ovo je jedini sigurno datirani krst u Kokorinama, te na osnovu njega možemo indirektno datirati i ostale antropomorfne krstače na ovom groblju, kao i u Gacku uopšte, s obzirom da

pripadaju istoj vrsti nadgrobnih spomenika — sa oblim završecima i oblim oborenim krsnicama rudimentarnih dimenzija. Istina, oblik ove krstače prilično je udaljen od oblika starijih antropomorfni spomenika (Mratilova krstača), glava je iste širine kao i trup (debeo samo 9 cm), vrat ne postoji a krsnice su tek naglašene. Ipak osnovna antropomorfna koncepcija je sačuvana, a tu je i predstava čovječije glave.

ПОСЛ(Е) · БРАТМ ... (?) ПОГРЕ
РАБ · БОЖИ · ГДОРО · МНМ -
РОО · БОГ · ДА · ГД · ПРОСМ(Н)

Sl. 9. Kokorine, zapis na krstači Stojana sina Vučetina.

6. Krst Gavre Mitrova i ostali krstovi

Najmlađi krst sa zapisom na groblju u Kokorinama je krst Gavre Mitrova. On potiče sa kraja 18. ili početka 19 vijeka. Oblik krsta više nije antropomorfni već obični, skoro ravnokraki.

Zapis na zapadnoj strani glasi:

U transkripciji: »Posle brata ? pgibe rab boži Gavro Mitrov, bog da ga prosti«.

7. Ulomak antropomornog krsta

Na jednom ulomku sa »glavom« krsta nalazi se danas samo početak nekadašnjeg teksta:

А С Е · К Р С Т М Б : ...

Krst se može datirati na kraj 18. vijeka.

8. Ulomak iz Bodežišta

Na groblju u Bodežištima, na kome se još uvijek nalazi i nekoliko stećaka s pločama, nalazi se i jedan ulomak gornjeg dijela ravnokrakovog krsta sa predstavom sunca na istočnoj strani, »jabukama« na završecima krakova i slijedećim tekstom:

IC - XC - (NH - KA) A CE KPC (MB) ...

Krst se može datirati u početak 19. vijeka.

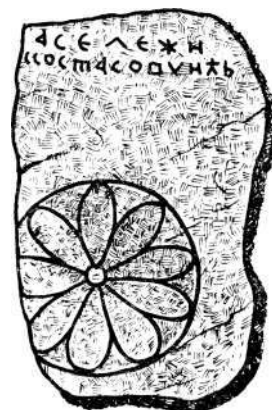
Naveli smo ove novije spomenike u obliku krsta i zapise na njima kako bi ilustrovali neprekinut kontinuitet izvjesnih paleografskih osobina pisma od najstarijih do najmlađih spomenika u Gatačkom polju.

GRAČANICA

Selo Gračanica, naseljeno stanovništvom muslimanske i pravoslavne vjeroispovjesti, udaljeno je oko 2 km od Gacka. Selo se u arhivskoj građi spominje vrlo rano, još 1278.⁹ godine, u isto vrijeme kada se prvi put spominje i Gacko. Pored toga ovdje je, sudeći po ulomcima rimske plastike koji se nalaze u porti crkve, nekada bilo i rimsko naselje sa grobljem na istom mjestu gdje se i u srednjem vijeku, kao i danas, vršilo sahranjivanje. Današnja crkiva na groblju posvećena je sv. Nikoli a sazidana je od stećaka koji su često bili i dekorisani. U porti je, ipak, još uvijek sačuvano 15 ploča.

1. Ploča Koste Sovčića (sl. 10)

U patos gračanske crkve uzidana je, između ostalih, i jedna ploča nepravilnog oblika, duga 155 a široka 60 cm. Donji dio ove ploče ukrašen je rozetom, čiji prečnik iznosi 90 cm. Rozeta se sastoji od 9 pravilnih zrakastih listova, što nas podsjeća

Sl. 10. Gračanica, ploča Koste Sovčića u patosu crkve.

⁹ K. Jiriček, Zbornik K. Jiričeka, Beograd, 1959. 289.

na ukrase sa ambvona u manjim crkvama. Zbog toga se može pretpostaviti da je ova ploča prilikom prvobitne gradnje crkve iskorištena za izradu ambvona. Docnije, za vrijeme obnova crkve, od kojih posljednje dvije padaju u 1896 i 1914. godinu, lokacija ove ploče mogla je biti izmijenjena, te je ispred oltara premještena u sjeverozapadni, pripradni dio crkve. Po tradiciji, koja je zabilježena i na dovratniku crkve, ova bogomolja sazidana je 1534. g.

Natpis se nalazi pri vrhu ploče, ispisan je u dva reda i sadrži slijedeći tekst:

А СЕ ЛЕЖИ | СОСТА СО-
ВНХЪ

Natpis se može datirati u 15–16. vijek, ako ne i ranije, uzevši u obzir navedenu tradiciju o postanku crkve. Uklesana rozeta je mlađa od teksta, vjerovatno iz 16. vijeka.

2. Miloševa krstača

Krstača se nalazi na istočnom dijelu ograđene crkvene porte. Visoka je 100, široka 42 (u krsnici 68) a debela je 18 cm. Odozgo je polukružno završena a krakovi krsnice su odozgo i odozdo ukošeni. Na sredini krsnice, na zapadnoj strani je plastična »jabuka«. Ispod nje je tekst:

НЖЭУ | ЧПОВН | W ЭС Р

Nema sigurnijih elemenata za određeniju dataciju ovoga krsta, ali mislimo da je iz 17. vijeka.

3. Mišina krstača (sl. 11)

Krstača se nalazi nešto sjevernije od gornje krstače, i podsjeća na nju u svemu, izuzev što su joj krsnice ravne. Tu je i plastična »jabuka«.

Tekst je na zapadnoj strani, ispod i iznad »jabuke« i on glasi:

А ОДН | ЛЕЖИ | МНШЪ

Kako vidimo tekst na ovom krstu počinje sasvim neuobičajenom konstrukcijom: »A ov(d)i leži Miš«. Ime bi trebalo čitati kao Mišo, iako nedvosmisleno stoji Miš, sa poluglasom na kraju.

Krstača je vjerovatno iz istog perioda iz kojeg je i prva, a možda ju je klesao i isti majstor.

DOMRKE

1. Krstača Vukosava Vukčića (sl. 12)

S lijeve strane puta koji vodi od sela udaljenog 4 km istočno od Fojnice, prema crkvi sv. Dimitrija, nalazi se, nedaleko od crkve, monumentalna, izrazito antropoidna krstača. Ona je usađena u zemlju uz zapadnu ivicu kamene ploče (200 cm : 160 cm), ukrašene po gornjoj strani lozicom sa trolistom. Pored ove, uz krstaču se nalaze još dvije ploče bez ukrasa. Krstača je visoka 250 cm, široka je u trupu 50 cm, u krsnici 114 cm a debela je 20 cm. Centralni dio krstače pri vrhu je zaobljen a krakovi krsnice su ravni, samo su neprimjetno ukošeni.

Istočna strana je ukrašena. Polukružni završetak oivičen je odozno dvostrukim uvrnutim (tordiranim) užetom, dok je dole, kao i oko krsnica, uže jednostruko. U sredini gornjeg dijela jasno je izražena predstava ljudske glave koja je uokvirena kosom i bradom u stilizaciji uvrnutog užeta. Brkovi su tanki i zavrnuti su prema gore.

U sredini trupa su dvije čovjekolike arkade (visina 80 cm), na desnoj strani krsnice je predstava sunca a na lijevoj polumjeseca.

Na sredini južne, uže, strane krsta nalazi se ovaj natpis:

Sl. 11. Gračanica, krstača sa natpisom.

а снє (с) рсѣѣ | ѡ ѡсѡ | сѣ
 ѡѣ | ѡсѡсѡ | хѣ

Kako vidimo, umjesto uobičajenog početka »ase krst«, ovdje imamo »asie«. Sličan oblik javlja se i na drugim zapisima¹⁰ na nadgrobnom kamenu, od kojih je jedan u samom Gatačkom polju, u selu Garevu, gdje na jednoj ploči stoji: »Asei leži Dena, mati popa Vukašina«. Mislimo da se u oba slučaja radi o uticaju crkvenoslovenštine. Slovo »K« u riječi »krst« nije jasno napisano ili je oštećeno. Ostale paleografske osobine ovoga zapisa karakteristične su za 15. vijek te u njegovu drugu polovinu datiramo i ovaj krst, s obzirom na njegov oblik dekorativne elemente i činjenicu da se nalazi uz ploču dekorisanu sa lozicom i trolistom.

Prezime Vukčić (izvedeno kao patronimus od Vukča) bilo je jako rašireno u srednjem vijeku u Humu. Pored Hercega Stjepana, koji je nosio ovo prezime, zna se za još nekoliko Vukčića, od kojih jedan i Vukić Vukčić, spomenut na stečku u Oplićićima koji je datiran u 15. vijeku.

Sl. 12. Domrke, krstača sa zapisom Vukosava Vukčića.

MIHOLJAČE

2. Krstača Paje Damjanova (sl. 13)

Groblje na Miholjačima, na kome se odavna sahranjuje samo porodica Govedarica, nalazi se sa lijeve strane novootvorenog puta Gacko — Foča. Najveći spomenik na ovom groblju je »domaćinski krst« porodice Govedarica, odnosno ogranka ove porodice koji se interno nazivaju Kneževićima. Pod ovu krstaču mogu se sahranjivati samo najugledniji domaćini ove porodice. Do 1898. g. ona je ležala prebijena, pa su je te godine obnovili cementnim i željeznim plombama Stevan i Began Govedarica¹¹. Krstača nema antropomorfnu oblik kako je to uobičajeno u Gatačkom polju, što se da objasniti relativno kasnim datumom nastanka. Sa istočne strane ukrašena je duplim linijama, koje teku ivicom, i urezanim krstom na sredini, a sa

¹⁰ Glasnici Zemaljskog muzeja za 1895, 280; 1892, 113; 1953, 326; 1959, 225.

¹¹ Zapis o ovoj obnovi čita se na istočnoj strani krstače: »Ovde leže zemni ostaci Nikolice i Ilije Govedarice, umrli 1868. 1887. godine. Rođeni 1805. 1808. Digli spomenik 1898. Stevo i Began Govedarica«. Beganu je ime dao kum, musliman, jedan od potomaka Smail-age Čengića.

zapadne strane je natpis. Dimenzije: visina 240 cm, širina krsnice 100 cm, širina trupa 55 cm, debljina 24 cm.

Tekst sa krstače objavio je P. Slijepčević ali nepotpuno.¹² On je zapis čitao: »Na 1771 leta prestavi se ... Paio(:) Banović (Bajović?)«. Međutim, pažljivim čitanjem dolazi se do slijedećeg teksta:

Н(А) АУОА | ЛЕМО ПР | Е-
 СМАД(Н) С(Е) | ПАНО | ДАМА-
 А | НО(ОБ)

Dakle, tekst treba čitati: Na 1771. leto prestav(i) s(e) Paio (Pajo) Dam(j)ano(v). Slova su oštećena prilikom opravke ove krstače te otuda teškoća u čitanju. Pored toga, klesar je ispustio pojedina slova (»a« u predlogu »na«, »i« u glagolu »prestavi«), slovo »d« napisao je naopako, a umesto znaka za glas »b« stavlja dva »a«.

Da ovaj tekst zaista treba ovako čitati našli smo potvrdu i u vrlo živoj narodnoj predaji. Govedarice još znaju da je njihov prvi doseljeni predak sa Miholjče, Djedo Govedarica, imao 3 sina:

¹² P. Slijepčević, nav. delo, 58.

Sl. 13. Domaćinska krstača porodice Govedarica (ogranak Kneževića) sa zapisom Paja Damjanova na groblju u Miholjačama.

Damu, Tomu i Lazara. Ovaj Damo (deminutiv od Damjan) vjerovatno je otac Paje Damjanova, sahranjenog pod ovu krstaču. Doseljenje Govedarica (prije Bijelići) na Miholjače, znači, moglo bi se datirati odmah na početak 18. vijeka, (Po kazivanju Veljka Govedarice iz Gacka).

2. Krstača gospoje Mire i Dmitra (sl 14)

Krstača se nalazi u blizini spomenika Paje Damjanova. Odavna je prebijena pri korjenu. Od dekoracija na krstači se samo nalazi jedan plastičan »grčki krst« na sredini i tri jabuke na završecima krakova. Grubo je klesana i malih je dimenzija: visina 70, širina 23 cm, debljina 10 cm. Natpis se nalazi na obje strane krsta, sa jedne strane je Mirin, a sa druge Dmitrov.

I strana:

д сє | лє жн рѣб | бо жн |
госп | оѣ мн | рѣ

Čita se: »Ase leži rab boži gospoja Mira.« Znak za slovo »b« je iskošen, a znak »i« napisan je bez jasne predstave o njegovom izgledu te slični na ćirilsko slovo »ž«.

Sl. 14. Miholjače, krstača gospoje Mire i Dmitra.

II strana:

д сє | лє ж(н) | дм | нп | др

»Ase leži« napisano je iznad znaka krsta a »Dmitar« ispod krsta. Slova su velika, lijepo pisana i duboko uklesana. Krstača je, kako se vidi, zajednički nadgrobni spomenik dviju osoba, vjerovatno muža i žene. Sudeći po tome što je zapis gospoje Mire opširniji i što zauzima čitavu jednu stranu, dok je zapis Dmitrov upisan iznad i ispod predstave krsta, biće da je »gospoja Mira« umrla nešto prije svoga muža. Čvrsta veza ovoga zapisa sa zapisima na stećcima, naročito u invokaciji (»Ase leži...«), datira ovu krstaču u vrijeme prije krstače Paje Damjanova (1771. g.) i drugih krstača na Miholjačama, gdje je invokacija »ase leži« zamijenjena sa »prestavi se«. Ali, pošto se na istoj krstači nalazi i novija konstrukcija »rab boži«¹³, ovaj natpis se ne može datirati prije 18. vijeka, a biće da potiče najprije sa kraja prve polovine

¹³ Istina, ova konstrukcija javlja se mnogo ranije, na primjer na poznatom stećku iz Veličana iz 14. v. (Glas. Zem. m. 1892, 215) i Vidoštaku (1231) ali u našem slučaju radi se očigledno o vremenu kada je ona ponovo postala popularna, a to je 18. v. Ona je od tada kod pravoslavnih u čestoj upotrebi.

18. vijeka. Ovaj tekst, kako ćemo docnije vidjeti, najviše se podudara sa tekstem na krstači Todora Lazareva iz 1767. godine.

3. Krstača »dobrog Alekse Lazarevića (sl. 15)

Krstača stoji uspravno u neposrednoj blizini naprijed navedenih spomenika. Istočna strana ukrašena je predstavom kruga, ispod koga su dva polumjeseca. Na sredini je predstava krsta, a dole

Sl. 15. Miholjače, krstača Alekse Lazarevića.

je stilizovano palmino stablo. Na završetku krsnice nalazi se po jedan trolist sa međusobno odvojenim listovima u obliku trouglova. Krstača je visoka 85 cm, široka 25 — 45 cm a debela je 18 cm.

Nejasno datirani natpis nalazi se na zapadnoj i južnoj strani krstače.

Na zapadnoj strani čita se:

N(A) ДУСЕ|□ ЛЕМО|ПРЕСТАДН
|СЕ ДОСРН АЛЕСС|СА Л(А)|
ЗАРЕ|ДН*

Na južnoj strani:

БО|Г А|А Г(А)| ПРО|СМ|Н

Datum nije jasno napisan. Postoji mogućnost da se godina čita kao 1705, 1712. i 1752. Mi se opredjeljujemo za 1752. godinu smatrajući da je klesar pogriješio te umjesto da napiše znak za 50 napisao je znak za 5.

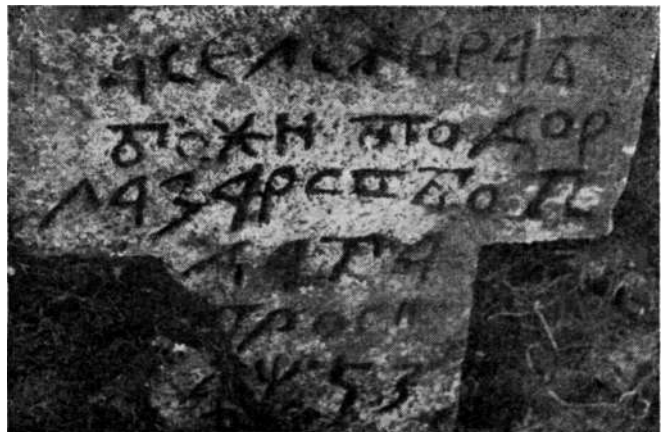
Natpis prema tome čitamo: »N(a) 1752. leto prestavi se dobri Aleksa L(a)zarević, bog da g(a) prosti«.

Klesar teksta upotrijebio je kvadrat za slovo »V« i oboreno slovo »B«. Atribut »dobri« upotrijebljen na nadgrobnom spomeniku iz sredine 18. vijeka govori nam da on nije bio isključiva karakteristika starijih srednjovjekovnih natpisa, te se pojava ovog atributa ne može više koristiti za dataciju natpisa.

Lazarevići, o kojima je riječ, zaista su živjeli na Miholjačama, ali su se iselili u nevesinjsku oblast. Jedan zaseok Miholjača još uvijek se naziva po njima — Lazarići.

4. Krstača Todora Lazareva (sl. 16)

Ova, nekada monumentalna, krstača nalazi se sada prebijena na tri dijela i zatrpana u zemlji pred kućom Stevana Lukića, na sjevernoj strani sela Miholjača. Po obliku najbliža je već opisanoj krstači Paje Damjanova. Visoka je 195 cm, široka 50 — 89 cm a debljina se ne može utvrditi bez iskopavanja.

Sl. 16. Miholjače, krstača Todora Lazarevića.

Natpis koji je ispisan širinom krsnice i donjim dijelom trupa (vjerovatno na istočnoj strani) glasi:

А СЕ ЛЕЖН РАБ| БОЖН
МОДОП| ЛАЗАРЕ□ БОГ|
ДА ГА| ПРОСМН| ДУЅЗ

Natpis čitamo: »Ase leži rab boži Todor Lazarev, bog da ga prosti. 1767.«

Za nas je ova krstača značajna jer je jasno datirana u 1767. godinu. Pošto se u natpisu sreće starija (»ase leži«) i mlada (»rab boži«) konstrukcija,

to se vrijeme oko treće četvrtine 18. vijeka može smatrati periodom u kojem je izvršeno jedno od posljednjih kidanja stare tradicije, koja je karakteristična za vrijeme isključive upotrebe stećaka kao nadgrobnih spomenika.

SRĐEVIĆI

1. Porodična grobnica vojvoda Petra, Radoja i Ivana Trkovića (sl. 17)

P. Slijepčević je dao osnovne podatke o grobnici trojice srđevičkih vojvoda.¹⁴ On je uglavnom pravilno pročitao i natpise na ovoj grobnici te mi možemo samo u detalju ispraviti natpis Radoja Trkovića. Slijepčević ga je prepisao kao:

А СЕ ЛЕЖИ РА | ДΩΗ ΩΩ-
Ε(ΩΩ) ΔΔ ΜΡССО(Ω) Η *

Međutim, ime treba čitati: ΡΑ ΔΩ Η Ε

(Radoje, a ne Radonja). Znak Ϟ (je) napisan je takođe na trećem zapisu u riječi:

ΩΩϞΩΩΔΔ

Ova grobnica nema izrazitog nadgrobnog spomenika. To je pravougaonim kamenim blokovima ograđen prostor (4,5 m : 2,25 m) a zapisi se nalaze na običnom kamenju uzidanom (suvozdina) u zapadnu stranu grobnice. Baš zato pojava natpisa na grobnici ovakve vrste, koji, kako paleografski tako i svojim karakterom (duhom i sadržajem), stoje u uskoj vezi sa zapisima na stećcima, ima izvjesnog značajna za proučavanje razvoja načina obilježavanja grobova na ovom području. Tim više ukoliko smo u stanju datirati ovu grobnicu u uže fiksirano vrijeme.

Pošto se grobnica nalazi usamljena na jednoj kosi, na kojoj se isto tako na udaljenosti od oko 200 m nalazi omanja skupina stećaka (2 sanduka i 4 ploče), i pošto grobnica leži na mjestu koje je po položaju manje zahvalno nego mjesto gdje se nalaze stećci, proizlazi da su stećci stariji od vojvodske grobnice. To nam govori da ovu grobnicu moramo datirati u period kada je tradicija stećaka bila u procesu zaboravljanja. Vrlo je lako moguće da su sređevačke vojvode izginule u isto vrijeme u nekom sukobu sa turskim vlastima iz Gacka (daleko 4 km). Zna se da je u Srđevićima krajem 16. v. postojala živopisana crkva posvećena sv. Nikoli, koja je poharana 1598. god.¹⁵ Ova crkva sa ostacima živopisa sačuvana je još do danas. Zapis o ovoj pohari, kao i još jedan drugi, govori

nam da su sukobi između turskih vlasti i srpskog stanovništva u Srđevićima bili česti i krvavi.¹⁶

U takvom jednom sukobu mogli su izginuti i vojvode Trkovići te se tim momentom može objasniti i skromnost njihove zajedničke grobnice. Zato bi se smrt ovih vojvoda mogla uže datirati u drugu polovinu 16. v.¹⁷ Krajem 16. v. jedan ugledni

Sl. 17. Srđevići, zajednička grobnica vojvoda Trkovića.

stanovnik sela Srđevića morao da je da se skloni u manastir Tvrdoš i da tamo i smrt dočeka, o čemu će biti riječi u slijedećem komentaru.

Pošto se u zapisima iz Srđevića sreće istovremena upotreba uobičajenog i kvadratičnog znaka za slovo »V«, što pokazuje uticaj crkvenog pisma koji zrači mjesna crkva, kao i zbog drugih paleografskih karakteristika, i radi potpunosti, donijecemo i ostala dva zapisa sa porodične grobnice iz Srđevića,

¹⁶ U to vrijeme u Hercegovini, uglavnom pod vodstvom crkvenih krugova, preduzima se niz akcija protiv turske vlasti (pokušaj unije sa Rimom, zavjere, ustanci, veze sa Rusijom, itd.).

¹⁷ Vojvodske titule tada ponovo postaju popularne, naročito u Crnoj Gori i pograničnim hercegovačkim oblastima. U selu Petrovićima, nedaleko od Kosjereva, postojale su u to vrijeme tri vojvode. Česti su pomeni i gatačkih vojvoda a jedan od posljednjih je Bogdan Zimonjić (1813-1909) koji je po vlastitoj želji sahranjen ispod stećka sa natpisom (Glas. Zem. m., 1895, 280).

¹⁴ P. Slijepčević, nav. djelo, 60.

¹⁵ Lj. Stojanović, ZIN, br. 891.

1.
 ДСЕ ЛЕЖИ ПЕМАРЬ ВЪЕ(ВО)
 АД ПРССОДНЪ

2.
 ДСЕ ЛЕЖИ И ДАНЬ □ШЕ□ОДА

4Sl. 17^a. Kamenje sa zapisima u vojvodskoj grobnici u Srđevicima.

Sl. 18. Tvrdoši, ploča Jovana Vlatkova iz Srđevića.

SRĐEVIĆI — TVRDOŠ

1. Nadgrobni spomenik Jovana Vlatkova (sl. 18).

U novoj crkvi manastira Tvrdoša kod Trebinja nalazi se jedna gore polukružna kamena ploča, vjerovatno nadgrobni spomenik, na kojoj se sa jedne strane nalazi ovaj tekst:

ВЪ ЛЪТО ЗРГ | М(Е)С(Е)ЦА
 ФЕВР(АРА) ΘИ | ПАМЕТЬ ІΩ-
 АНУ | ВЛАДКОВУ ОТ ГАЦКА
 СРЂЕВІЇЪ

Zapis se čita: »V ljetu 1595 m(e)s(e)ca fevr(ara) — februara) 19, pamet Ioanu Vladkovu ot Gacka, Srđević«.¹⁸

¹⁸ Natpis mi je ustupio prof. arh. Đurđe Bošković, na čemu mu se i ovom prilikom toplo zahvaljujem.

Slova su pravilna, fino stilizovana, jednake su veličine a klesar pravilno skraćuje riječi i pravi ligature, što je nesumnjivo odraz poznavanja crkvene rukopisne literature, koja se mogla njegovati u manastiru. Rustična i nemirna ćirilica sa stećaka je napuštena. Uticaj retardacione politike obnovljene Pečke patrijaršije je očigledan. Jedino ovalni oblik završetka ploče podsjeća na vrhove antropomorfnih krstova, ali i to u nezatnoj mjeri.

Tri godine poslije smrti ovoga Jovana poharana je crkva u Srđevićima. Očigledno je da je stanje u Gacku bilo nemirno i da je Jovan izbjegao iz Srđevića i sklonio se u manastir. Zbog toga, kao i zbog izvjesnih zajedničkih crta između vojvodskih natpisa u Srđevićima i tvrdoškog natpisa (»O« kao omega i »V« kao »B«), mi i na osnovu ovoga teksta datiramo vojvodske natpise u drugu polovinu 16. vijeka.

1. Ploča Joka Mandića (sl. 19)

Na brežuljku u zaseoku Mandići u selu Dulićima (jugoistočni dio gatačke oblasti) nalazi se »Mandića groblje« (lokalitet Klanac), nazvano tako što se ovdje isključivo sahranjuje ova poznata gatačka porodica.¹⁹ Groblje je zbog toga malo. Osim jednog visokog sanduka (tumbe), koji se nalazi na sredini groblja, i ploče istočno od njega, ostali spomenici su starije i novije krstače, ili su to obični nepritesani kameni blokovi malih dimenzija, na kojima je vrlo plitko ugrebena godina smrti pokojnika. To su nadgrobni spomenici najnovijeg datuma.

Sl. 19. Dulići, ploča Joka Mandića.

Visoki sanduk na postamentu (dimenzije: 100—119 : 95 : 28 cm) ukrašen je sa po pet arkada na južnoj i sjevernoj strani, iznad kojih je friz od šest šestolisnih rozeta. Do njega je ploča (dimenzije: 190 : 105 : 25 cm) oivičena sa gornje strane sa dvije linije koje teku paralelno i znakom krsta na zapadnoj strani. Sa iste strane ploče, na istočnom dijelu, nalazi se uklesan slijedeći tekst:

1749 + CI GROB JOKA MANDIĆA

Čita se: »1749 + Si grob Joka Mandića«

Zapis je važan jer je datiran, što nam direktno potvrđuje da je sahranjivanje pod ploče bilo poznato u Gacku i polovinom 18. vijeka. Ploče se po opštem obliku ne razlikuju od ploča poznatih iz perioda kada je tradicija stećaka bila u kulminaciji. Jedino njeni ukrasi nose pečat novijeg vremena, vrlo su jednostavni (linije na primjer), krst je predstavljen dva puta, jedan veliki i jedan mali ispred epitafa, a zapis nosi obilježje novije paleografije (ne upotrebljava se poluglas, znak za slovo »i« je posuđen iz crkvenoslovenske paleografije a datum je napisan arapskim brojevima).

Postavlja se pitanje nije li Joka Mandić zakopan 1749. godine pod ploču nekog svoga starijeg pretka. Za potvrđan odgovor nema ni jednog argumenta. Ukrasi međutim nedvomisleno svjedoče da su rađeni tek onda kada je urezan i zapis Joku Mandiću. No bilo kako mu drago, ostaje činjenica da su Mandići iz 1749. godine našli za shodno da Joka sahrane ispod jedne ploče, iste kao što su i druge sa »grčkih grobalja«.

JOŠ NEKI RANIJE OBJAVLJENI NATPISI

Gradina. Krstača Pavla Županovića (sl. 20)

O krstu u Gradini i natpisu na njemu pisao je prvi C. Truhelka (GZM 1896, 327) a zatim i P. Sijepčević (GZM 1928, II, 57), koji je prezime čitao kao »Hutanovića«. Međutim tačnije je prvo čitanje Ć. Truhelke. Natpis glasi:

ACI KAMI | PAVLA XCM-
NO | ONTA

U transkripciji: »Asi kami Pavla Županovića (si. 25).

¹⁹ Lj. Stojanović, ZIN, br. 2139. Radi se o prepodaji jednog jevanđelja manastira Dobrićeva 1704. godine, u kojoj je uzeo učešće i jedan »Mandić iz Gacka«. Nesumnjivo je da se radi o ovoj porodici.

Krst se može datirati u predturski period (15. v.).

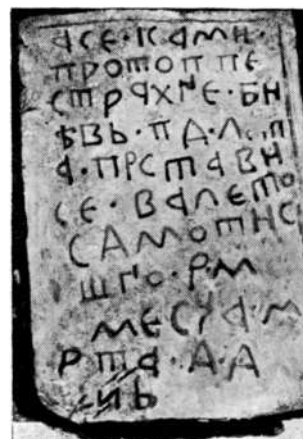
Fojnica. Ploča protopopa Strahinje (sl. 21)

Poslije Truhelkinog objavljivanja ovog natpisa (GZM 1895) u stručnoj literaturi prevladalo je mišljenje da se radi o grobu prezvitera Strahinje, poznatog živopisca sa kraja 16. i početka 17. vijeka (Z. i N. 1232). Nama se čini da za takvo mišljenje nema ubjedljivih dokaza. Ploča pripada nekom mjesnom parohu, pošto bi bilo neobično da natpis, inače bogat podacima o Strahinji, ne spominje njegovo zanimanje koje je bilo naročito cijenjeno. Natpis glasi:

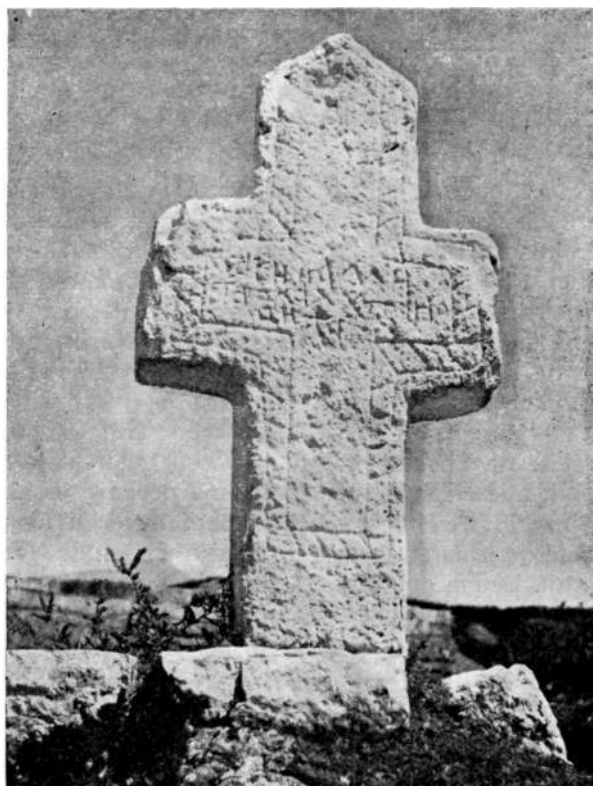
ДСЕ · КАМН · | П РОТ О П (О) П Е | С Т ·
 Р А Х Н Е · Б Н | Ъ В Ъ · П А · Л (Е М) | Д ·
 П Р С Т А В Н | С Е · В А Л Е Т О | С (Е) Д ·
 М О П Н С | Ш Н О · Р М | М Е С Ц А · М |
 Р П Д · Д · Д | Н Ъ

Н Е С С А С Е | З Н А С Р С Т Ъ | Б А Т Р Н ·
 А Д | С Е М Н Р О | О Н Х Д

U transkripciji: »Ase kami protop(o)pe Strah-
 (in)e, bijav (živio) 84 leta, prestavi se va leto sed-
 mo tis(u)šno RM (1632), m(e)-s(e)ca m(a)рта D (4)
 d(a)n«. (Sl. 21).

Sl. 21. Fojnica, ploča protopopa Strahinje.

Sl. 20. Gradina, krstača Pavla Županovića.

Brajčevići, Krstača Batriča Semirovića (Babov greb) (sl. 22)

Natpis je u crtežu objavio Ć. Truhelka (GZM.
 1895, 281). On je čitao i natpis na ploči uz krstaču
 koju nisam mogao vidjeti jer se nalazila pod go-
 milom kamenja. Inače Truhelkinom čitanju nema
 se šta prigovoriti. Krstača se može datirati na kraj
 15. vijeka (sl. 27).

Tekst je jasno čitljiv:

(Ω Ο Ο Η Ζ Ν Ο Ο Η Χ Ρ Μ Λ Α Δ Ο Σ Τ Ъ ♂
 ♂ З Е М Л И Д Е В Н А М Х П А М Е М Ъ
 Б Л А Ж Е Н И П О С С О Н)

Sl. 22. Brajčevići, krstača Batriča Semirovića.

ZAKLJUČCI

Već na prvi pogled možemo primijetiti da nadgrobnih spomenika iz Gacka, bez obzira o kojoj se vrsti radi, pokazuju izrazitu konzervativnost u primanju novih elemenata te zadržavaju tradicionalna obilježja daleko poslije nestanka sličnih formi u drugim oblastima. Ova konzervativnost, karakteristična za Bosnu i Hercegovinu u cjelini, javlja se u Gacku samo u jačim razmjerama, što je posljedica jake geografske izolovanosti. Gatačko polje i njegovo Površje odvojeni su od ostalih krajeva širokim pojasom nenaseljenog krša te je izolovanost ovoga kraja postala već poslovična.

Paleografske, jezičke i stilističke osobine navedenih tekstova, kao i vizuelno-likovna strana nadgrobnih spomenika na kojima se ovi tekstovi nalaze, usko su vezani za tradiciju stećaka, koja je nekada u Gacku (14. 15. vijek) bila prešla skoro u opštenarodnu, isključivu tradiciju obilježavanja grobova. Mi smo namjerno naveli nekoliko novijih, na prvi pogled beznačajnih tekstova sa krstača iz 18. i 19. vijeka kako bi uhvatili izvjestan kontinuitet u razvoju epitafa i spomenja od najranijih vremena (ploča Radoja Ivaniševića iz Mrđenovića) do početka 20. vijeka (Sarkofag Nikole Grgura, sl. 23).

Na Mandića groblju u selu Dulićima u Gacku nalazi se, kako smo vidjeli, ploča iz 1749. g. (sl. 19), koja se ni po čemu ne izdvaja iz porodice stećaka (ploča), osim što su stari znakovi za brojeve zamijenjeni novim — arapskim znakovima.

Stariji motivi, karakteristični za stećke, javljaju se na novijim antropomorfnim krstačama (spirale, arkade, rozete), a skoro drastičan primjer stilističkih ponavljanja uzora sa stećaka nalazi se na pomenutom sarkofagu serdara Nikole Grgura u Berušici, koji je klesan 1909. Na južnoj strani ovog sarkofaga klesar Nikola Brborić iz Ljubinja predstavio je u pozitivnoj i negativnoj plastici bitku na Ravnu, stilski sasvim blisku predstavama dvoboja na obližnjim stećcima na Zornoj gomili, Mulju i Ključu. Na istočnoj strani krstače, usade ne u sarkofag, predstavljen je portret umrlog, a gore, na sjecištu krsnice, nalazi se predstava glave, koja, kao presonifikacija njegove duše, uzlijeće na krilima na nebo. Gore je tužna vrba a desno i lijevo po jedna šestokraka rozeta (sl. 24).

Čvrst oslon na tradiciju stećaka osjeća se i u invokacijama (»ase leži«, »asei leži), koje se javljaju na krstačama sve do 19. vijeka, kao i u izvjesnim arhaičnim riječima (»triklet« — 17. v., »gospoja« — 18. v., »dobri« — 18. v.), što je često smatrano kao izrazita karakteristika epitafa na stećcima. Paleografske osobine epitafa u Gacku ostaju skoro nepromijenjene od 15. do 19. vijeka, te se s tog razloga paleografske karakteristike vrlo teško mogu iskorištavati za datiranje tekstova, ili se ti podaci moraju vrlo oprezno uzimati imajući na umu retardacione sile pojedinih perioda.

Sl. 23. Berušica, sarkofag Nikole Grgura.

P. Slijepčević je već zapazio da su novija groblja u Gacku najčešće locirana na nekropolama sa stećcima ili su u neposrednoj blizini njih (Garevo, Dulići, Fojnica, Jugovići, Kokorine, Gračanica, Borovno itd.), što je, uostalom, manje ili više, karakteristično za cijelu Hercegovinu. Narod, ipak, vjeruje da groblja sa stećcima, pa i starije antropomorfne krstače pripadaju »Grcima«, koji su ovdje nekada živjeli pa se »iselili zbog snijega«, skupivši se na Zornoj gomili. I pored toga što je nastanak ove široko rasprostranjene predaje još uvijek maglovit, čini se da ona nema veći značaj, a možda je zaista nastala u novije vrijeme. Narod poštuje i čuva groblja sa stećcima, a posljednji gatački vojvoda, Bogdan Zimonjić, nije sumnjao da ispod stećaka leže njegovi preci, što je i pokazao izrazivši želju da bude sahranjen pod jednu ploču

Sl. 24. Krstača Nikole Grgura.

sa zapisom, kako bi »ležao sa junakom«, što je i učinjeno.²⁰

Ukratko za gatačku oblast se neće moći uzeti kao tačno tvrđenje da je tradicija stećaka naglo prekinuta. Ona je vrlo tiho nestajala u jednom dugom vremenskom periodu, koji se za sada može ograničiti početkom 16. i krajem 18. vijeka.

*

O bosanskim i hercegovačkim krstačama uopšte, i antropomorfnim posebno, dosada su pisali C. Truhelka,²¹ A. Solovljev,²² P. Korošac,²³ A. Benac,²⁴ Š. Bešliagić,²⁵ Đ. Mazalić,²⁶ J. Šidak,²⁷ D. Vidović,²⁸ P. Petrović²⁹ i drugi. Pored radova ovih autora, koji su se doticali problema krstača na teritoriji Bosne i Hercegovine, u posljednje vrijeme pojavio se niz radova koji tretiraju nadgrobne spomenike u Srbiji.³⁰ Naš zadatak ovoga puta svodi se na pokušaj tipologiziranja gatačkih krstača, te sagledavanja razvojnog puta ovih nadgrobnika, što je neophodno uraditi u cilju što tačnijeg datiranja. Zato ćemo se ovom prilikom, ipak, morati dotaći mišljenja ranijih autora kako bi mjesto gatačkih krstača, u okviru opšteg problema pojave ove vrste nadgrobničkih spomenika, bilo što jasnije određeno i sagledano.

O problemu antropomorfnih krstača relativno je najviše, iako uzgredno, govorio A. Solovljev.

²⁰ V. V. Vukasović, Starobosanski natpisi iz Bosne i Hercegovine, Vijestnik, XII, Zagreb, 1890, 84.

²¹ Č. Truhelka, Glasnik Zem. m., Sarajevo, 1895, 274-277.

²² A. Solovljev, Jesu li bogumili poštovali krst, Glasnik Zem. m. Sarajevo, 1948, 95, 96. Isti, Svjedočanstvo pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu, God. Ist. društva NR BiH, Sarajevo, 1953, 22.

²³ P. Korošac, Srednjovjekovne nekropole iz okoline Travnika, Glasnik Zem. m., Sarajevo, 1952, 357-407.

²⁴ A. Benac, Radimlje, 54.

²⁵ Š. Bešliagić, Stari krstovi u Drežnici, Naše starine III, Sarajevo, 1958, 179-188. Obradene krstače su običnog, starijeg izgleda sa bogatom stećko-ornamentikom, ali sa izvjesnim elementima karakterističnim za tursko doba (polumjesec i kriva sablja), te ih autor datira u prve decenije turske okupacije.

²⁶ Đ. Mazalić, Hrišćanski nišani iz okoline Travnika, Naše starine IV, Sarajevo, 1957, 97-119.

²⁷ J. Šidak, Pitanje »crkve bosanske« u novijoj literaturi, God. Ist. društva NR BiH, Sarajevo, 1953, 154-159.

²⁸ D. Vidović, Simbolične predstave na stećcima, Naše starine II, Sarajevo, 1954, 125.

²⁹ P. Ž. Petrović, Motivi ljudskih očiju kod balkanskih Slovena, Glasnik Etnograf, m. XII, Beograd, 1960, 33-35. Isti, Motivi arkada i stolova na stećcima, Starinar, SAN, VII-VIII, 1956-57, 195-205.

³⁰ Navešćemo samo neke. M. Simić, Groblja i nadgrobni spomenici iz okoline Novog Brda, Glasnik Etnograf, m. XII, Beograd, 1954, 161. V. Dvorniković, Tri starija groblja u studeničkom kraju, Glasnik Etnograf, m. 1954, 5-22, itd.

On je primijetio da »nekoliko krstova iz Hercegovine pripada nesumnjivo turskom dobu i da su ovi nadgrobnici postavljeni u istočnoj Hercegovini kako bi se obilježila pripadnost pravoslavnoj vjeri«. On smatra da je uticaj pravoslavlja u ovoj oblasti Hercegovine bio u srednjem vijeku naročito jak.³¹ Ova misao A. Solovljeva je nesumnjivo ispravna te je i naš materijal iz Gacka samo potkrepljuje.

Međutim, nekoliko godina docnije, A. Solovljev mijenja mišljenje, te, raspravljajući o karakteru »bosanske crkve«, kaže da su bogumili »stavljali ponekad primitivne spomenike u obliku »Isu-Krsta« sa raširenim rukama«, podrazumijevajući pod tom vrstom nadgrobnika bilečke krstače, koje su iste vrste kao i gatačke.³² A. Solovljev, dakle, vezuje pojavu antropomorfnog krsta za bogumile. Logično je pretpostaviti da ih on u isto vrijeme datira u predturski period, kada je trebala da cvjeta bogumilska jeres.

Protiv ovoga mišljenja izjasnili su se A. Benac, D. Vidović i J. Šidak. A. Benac ne vidi zašto bi ovakve stilizacije predstavljale »Isu-krsta«, te smatra da je to prije svega plod umjetničkog manira.³³

Dok J. Šidak³⁴ usvaja Benčevu kritiku Solovljeva, D. Vidović smatra da se na antropomorfnim krstačama i čovjekolikim stilizacijama u obliku krsta treba da vide predstave raspeća u ortodoksnom hrišćanskom smislu.³⁵

P. Korošac smatra da likovi čovjeka na krstovima u okolini Travnika predstavljaju portrete umrlih.³⁶

Portrete pokojnika na nadgrobničkih spomenicima u okolini Srebrenice pronašao je i obradio D. Sergejevski. Pošto se ovi portreti redovno predstavljaju sa skrštenim rukama na grudima a jedan od tri, koliko ih je nađeno, nalazi se na jednom sarkofagu, na kosoj strani krova, Sergejevski, s dosta razloga, nalazi da je ova pojava rezultat uticaja Dubrovnika, koji je u Srebrenici u srednjem vijeku imao jaku koloniju. Na taj način, misli Sergejevski, u Srebrenicu je prenesen običaj sahranjivanja pokojnika pod sarkofage sa predstavom umrlog u ležećem stavu, što je bilo jako rašireno u 15. i 16. vijeku na Zapadu, posebno u Italiji, pa i u nekim našim primorskim većim centrima.³⁷

³¹ A. Solovljev, Jesu li... (nav. d.).

³² A. Solovljev, Svjedočanstva ... (nav. d.), 22.

³³ Benac, nav. d., 54.

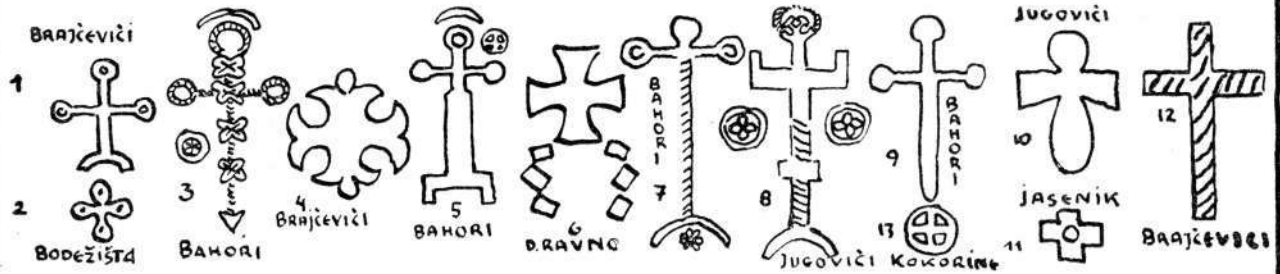
³⁴ J. Šidak, nav. d.

³⁵ D. Vidović, nav. d., 125.

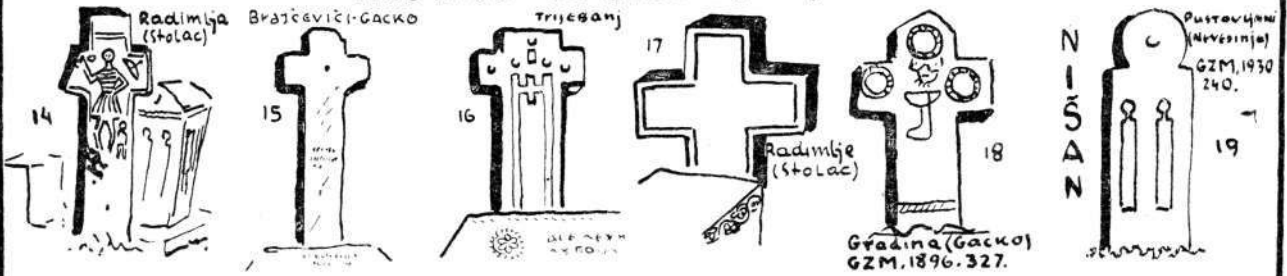
³⁶ P. Korošac, nav. d.

³⁷ D. Sergejevski, Ludmer, 32. Isti, Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobničkih spomenicima, Glasnik Zem. m., 1953. 131-139.

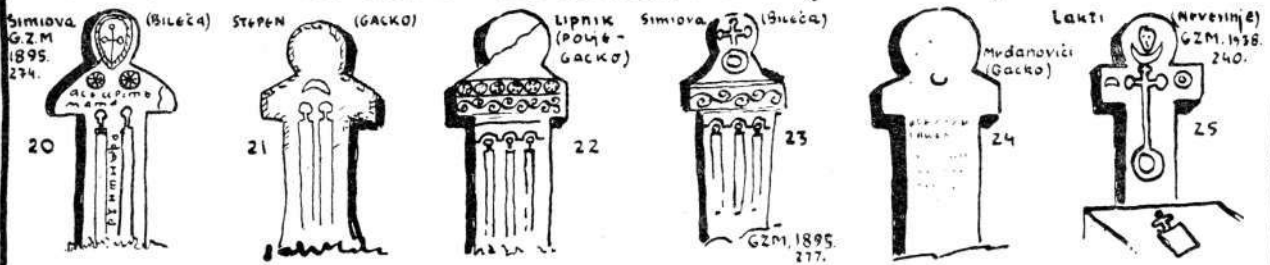
MOTIVI KRSTOVA NA STEĆCIMA U GACKU

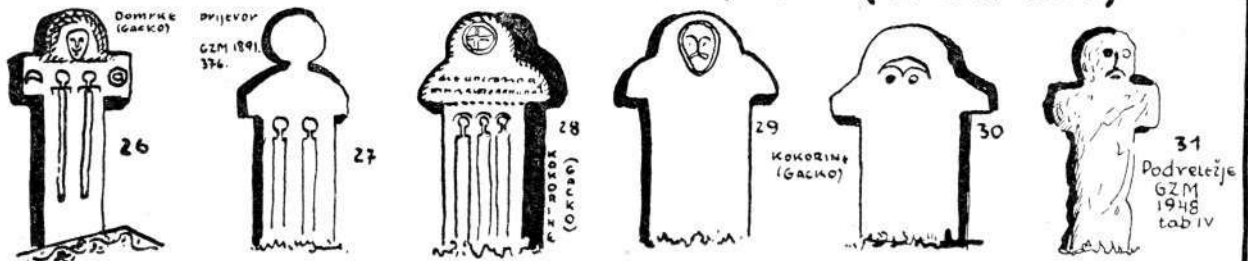
KRSTAČE UZ STEĆKE (PLOČE)-XV-XVI v.

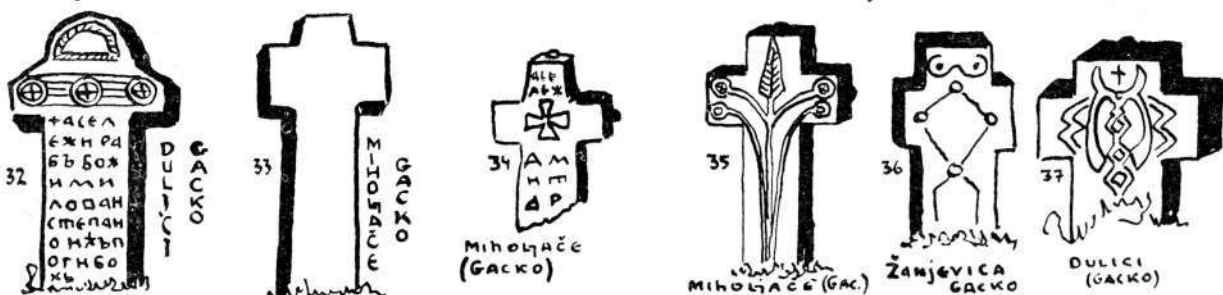
KRSTAČE PRELAZNOG OBLIKA-POČETNI UTICAJ NIŠANA (XV-XVI-XVII v.)

KRSTAČE ANTROPOMORFNOG OBLIKA-JAK UTICAJ NIŠANA (XVI-XVII-XVIII v.)

NOVIJE KRSTAČE-VRAĆANJE NA STARU FORMU (XVIII-XIX v.)

P. Petrović ima posebno mišljenje o pojavi ljudskih očiju na nadgrobnim spomenicima. On kaže da su »kod ljudi, koji tvrdo vjeruju u magičnu moć očiju i zlih pogleda, kao i u neminovnu osvetu od pokojnika, figuralne predstave njihovih očiju bile, po vjerovanju, dovoljna zaštita pokojnika u grobovima i njihovog nadgrobnog kamenja«. Zato smatra da je regresivnom stilizacijom portret sveden na idiogram ljudskih očiju u obliku ptice sa raširenim krilima, dvojnog spiralnog zavoja ili slova T. Na toj liniji Petrović motive ljljana na stećcima i spiralne zavoje proglašava idiogramom očiju, te nalazi brojnu upotrebu ovih stilizacija na nadgrobnim spomenicima, tekstilu, šarenim jabama, arhitekturi i drugdje. Iako se mišljenje P. Petrovića ne može u cjelini usvojiti, naročito ne u pogledu dokaznog materijala, koji je često isforsiran, njegova se osnovna misao da se ljudske oči stavljaju na nadgrobne spomenike u želji da se spomenik čuva (mi bismo kazali u želji humanizacije kamena) može zadržati.³⁸

Navedeni istraživači zadržavali su se isključivo na objašnjenju značenja antropoidnih predstava na nadgrobnim spomenicima, prije svega na krstačama, a nisu pokušavali da vremenski odrede ove spomenike, pa i njihovu pojavu, bez čega se ne može uspješno riješiti ni problem njenog karaktera. Važno je odmah napomenuti da je nekoliko autora dopuštalo mogućnost da antropomorfne krstače potiču dijelom iz predturskog vremena (Solovljev, Vidović, Truhelka) ne uzimaju u razmatranje činjenicu da antropoidne predstave u smislu krstača (ne žanr-predstave sa ljudskim figurama, već predstave u smislu portreta Hrista ili pokojnika) nisu nikako karakteristične za stećke. Dosada nije evidentiran ni jedan antropomorfni stećak.³⁹ Pojava antropomorfni nadgrobni spomenika, kao i pojava portreta na spomenicima, karakteristična je za vrijeme poslije stećaka. Stećci sa ljudskim figurama sa dignutom desnom rukom na Radimlji ili su izuzetak ili se moraju datirati u prelazni period, što se isto može reći i za predstavu pokojnika na sarkofagu u Ludmeru.

Takođe ni jedan antropomorfni krst nije sigurno datiran u vrijeme prije dolaska Turaka u naše krajeve, odnosno u cvatući period stećaka. Solovljev je, kako smo vidjeli, bio sklon da neke krstače iz Hercegovine pripíše turskom periodu, ali je već drugom prilikom antropomorfne krstače iz bilećke okoline vezao za bogumile.⁴⁰ Pošto bilećke i gatačke krstače spadaju u istu vrstu ovih nadgrobni spomenika, to opisane gatačke krstače ne potkrepljuju misao Solovljeva jer se one ne mogu

³⁸ P. Ž. Petrović, nav. d., 34, 35.

³⁹ Šire gledano i stećci imaju izvjesne antropomorfne forme, ali one proizlaze iz činjenice da su stećci nastali kao idiogram kuće, međutim, krstače su idiogram čovjeka.

⁴⁰ Solovljev, Jesu li... (nav. d.), 99.

datirati prije dolaska Turaka u ove krajeve. Zbog toga će biti potrebno potražiti uzroke pojave antropomorfni krstača tek u novim uslovima koje sa sobom donosi turski okupacioni period.

Na osnovi izvjesnih indicija možemo pretpostaviti da je nadgrobni spomenik u obliku običnog krsta bio poznat i u periodu stećaka, a naročito u vremenu neposredno prije dolaska Turaka. Oni, međutim, nisu imali zaobljenu glavu, ni druge antropomorfne karakteristike, već su to bile obične kamene krstače, slične onima kakve srećemo na Radimlji (Tab. I, br. 14–18.)

Gatačke krstače, iako rijetko datirane, ipak posjeduju u cjelini dovoljno elemenata na osnovu kojih je moguće donijeti tipološki pregled razvoja ove vrste nadgrobni spomenika, i to od njihove rane pojave do naših dana. Na taj način moguće je brže i lakše vremenski odrediti i one nedatirane nadgrobne spomenike u Gacku kao i široj okolini. U tu svrhu donosimo tabelu na kojoj su prikazani u hronološkom redu oblici krstača u Gacku, nadopunjenu, u nedostatku izvjesnih oblika, krstačama iz okoline Nevesinja, Bileće i Stoca. Tabela prema tome ima vrijednosti samo za teritorij Istočne i Gornje Hercegovine, konkretnije za oblast Gacka, a hronološki red spomenika je približno tačan, te se on u nekim slučajevima može korigovati u detaljima. Tabela u cjelini govori da je uticaj pravoslavne crkve u srednjem vijeku, a naročito donije, bio u oblasti istočne Hercegovine, naročito Gacka, osjetan, i da se pojava antropomorfni krstača mora datirati tek u turski period.

Pojava antropomorfne krstače kao nadgrobni spomenika, i to onog tipa kakav srećemo u istočnoj Hercegovini (sa oblim završetkom i lučno oborenim kracima krsnice), mora se dovesti u vezu i objašnjavati kao rezultat uticaja muslimanskih nadgrobni spomenika, nišana. Izgled krstače iz Kokorine, naročito one Mratila Stepanovića (sl. 6), u cjelini podsjeća na nišan. Glava krstače je smanjena i polukružna te se približava izgledu muđeveze na nišanu, a krsnice su skraćene i lučno oborene na dole sa vodoravnim donjim završetkom, slično kao i »turban« kod nišana. Dakle, pod uticajem nišana, spomenika sa izrazitim antropomorfni karakteristikama, gatačke krstače i dalje pospješuju inače antropomorfne osnovne forme krsta, na taj način što završetak krstače formiraju u obliku glave, a krsnice u obliku oboreni ruku sa krajnjom reminiscencijom na »turban« nišanu.

Istina, oblik krsta sa krugovima na završecima bio je poznat u našim krajevima i prije dolaska Turaka, na primjer na stećcima i srednovjekovni bosanskim i humskim poveljama (tab. I, br. 1, 7.)

Međutim, u isto vrijeme na stećcima su se javljale i mnoge druge stilizacije krsta, što znači da se forme krsta sa kružni završecima ne mogu jednostavno uzeti kao uzorak iz kojeg su se razvile antropomorfne krstače, a da se ta pojava ne

objasni i konkretnijim podsticajem, a to bi bio sasvim razumljivi uticaj islamskih nadgrobni spomenika.⁴¹ Ovo tim prije ukoliko znamo da nadgrobni spomenici u obliku krsta, koji su stariji od antropomorfnih krstača o kojim, je riječ, nemaju kružni završetak »glave«, već je ona pravougaona, klasično završena. Da su ove »klasične krstače« starije od antropomorfnih, govori nam ubjedljivo činjenica: klasične krstače se skoro redovno sreću kao kombinovani spomenici (stećak + krstača), dok su antropomorfne krstače u najčešćim slučajevima samostalni nadgrobni spomenici. Prema tome, antropomorfne krstače su mlade od klasičnih, običnih krstača, koje su bile poznate i u periodu stećaka.

Posebno je pitanje šta treba da predstavljaju antropomorfne forme hercegovačkih krstača, kao i predstave čovjeka na tim krstačama, i o tome, kako smo vidjeli, postoje brojne pretpostavke. Gatačke krstače posjeduju elemente na osnovu kojih je moguće dati samo djelimičan odgovor na ovo pitanje. Međutim, ti elementi obesnažuju izvjesna ranije iznesena mišljenja, kao što druga potvrđuju.

Čini se da je čovjek, ili njegovi simboli, na gatačkim krstačama prije svega čovjek uopšte (homo sapiens). Pojava je nastala na liniji umjetničkog humaniziranja nadgrobnika u smislu njihovog poštivanja i čuvanja.⁴² Ona nosi karakter sporedne, lokalne umjetničke digresije, nešto ekstremnije od antropomorfnih uzoraka viđenih na nišanima, koji su u biti pojave. Ali, da su simboli čovjeka na krstačama u isto vrijeme refleksi težnje da se umrli ovjekovječi u kamenu, u to ne treba sumnjati, te ove simbole treba smatrati rudimentima portreta umrlog. Taj portret su naši neuki kamenoresci samo sveli na simbol čovjeka, na njegov idiogram, što se najbolje vidi na predstavi ljudske glave na krstačama u Kokorinama (krstača Stojana, sina Vučetina). Docije, u 19. vijeku, kada se javljaju sposobniji kamenoresci u Hercegovini, portret pokojnika na nadgrobnicima postaje ponovo široko rasprostranjena i omiljena pojava. Pokojnik se tada (druga polovina 19. vijeka i poslije) prikazuje sa naturalističkim interesom za detalj.⁴³

Opredijelivši se za ovakvo tumačenje, mi ipak nemamo razloga na ga generališemo. U izvjesnom periodu, vjerovatno krajem 16. i početkom 17. vijeka pa i docije, kada se u pravoslavnom masama gornje Hercegovine počeo osjećati jači uticaj obnovljene Pečke patrijaršije, javljaju se u Gacku na jednoj krstači u Domrikama (tab. I, br. 26)

⁴¹ Posmatran u silueti, nišan podsjeća na čovjekovu figuru u dugoj orijentalnoj dolami i s turbanom na glavi.

⁴² P. Ž. Petrović, nav. d., 35.

⁴³ Portret pokojnika postaje tada omiljena tema hercegovačkih kamenorezaca i majstora »šarenih grobalja« u Srbiji.

izvjesni elementi koji mogu biti pozajmljeni sa kompozicije »Raspeće Hristovo«. To je čovjekova glava na sredini krsta sa suncem i polumjesecom na krajevima krsnice.⁴⁴ U ovom slučaju nije isključeno da je izvjesni ikonografski obrazovaniji majstor mogao težiti da predstavi »Raspeće« na krstačama.

Pojaava nije ni malo zagonetna i ne treba joj pridavati dublji značaj niti je treba usko vezati za slične predstave na stećcima. Znamo da su u ovom periodu bile popularne drvorezbarene predstave »Raspeća« u filigranskim okvirima i ikone i freske sa istim motivom, koje su i gatački kamenoresci mogli da poznaju s obzirom na blizinu brojnih živopisanih crkava (Dobrićevo, Sređevići, Trijebanj, Piva itd.). Sasvim je razumljivo da su ti elementi mogli da pređu na krstače.⁴⁵

Međutim, klesari krstača u Gacku i okolini nikada dosljedno ne realizuju ovaj motiv, te ne srećemo pokušaje uobličavanja Hristovih ruku ili nogu, kao ni drugih određenijih elemenata »Raspeća«. Odsustvo ovakvih elemenata teško je objasniti samo nedostatkom ili siromaštvom imaginaciono — kreativnih mogućnosti izvodača.

Uticaj nišana na gatačke krstače nije nimalo izuzetna pojava. Jake uticaje nišana na hrišćanske nadgrobne spomenike konstatovali su Đ. Mazalić⁴⁶ i Š. Bešlagić⁴⁷. U nekim krajevima Bosne, na pri-

⁴⁴ To su obavezni elementi u ikonografskoj šemi ove kompozicije.

⁴⁵ Mi ipak mislimo da su zaključci D. Vidovića (nav. d., 125) o širokoj rasprostranjenosti ove pojave neodrživi. Raspeće na krstačama, pa i stećcima, je savim nekarakteristična i nebitna pojava, i prije se može govoriti samo o izvjesnim elementima ove kompozicije. Tomu u prilog govori ubjedljivo jedan krst objavljen od Š. Bešlagića (Kupres, 1954, 38, sl. 23). Čovjek na ovom krstu, koji autor datira u 15-16. v., sigurno nije Hristos na krstu, već običan čovjek, simbol (portret) umrlog, iako se nalazi tačno ondje gdje bi trebalo da stoji raspeti Hristos.

⁴⁶ Mazalić je konstatovao (nav. d., 97-119) da u okolini Travnik nema kontinuiteta u prelazu sa stećaka na »nišane«, niti sa ovih na krstače. Pod uticajem nišana ovdje se direktno prešlo sa ležećeg stećka na uspravne ploče (»nišane«), te starijih klasičnih krstača uopšte nema. Mazalić i zgoščanski obelisk i obelisk gosta Radina datira u turski period, što poslije uvida u spomenike Gacka postaje prihvatljivije (Mazalić, Zgoščanski obelisk, Glasnik Zem. m., 1949-50, 231-241).

⁴⁷ Š. Bešlagić, nav. d., 186, 187. Obradene krstače su klasičnog izgleda sa bogatom stećko-ornamentikom. ali i sa izvjesnim elementima turskog doba (polumjesec i kriva sablja), te ih autor datira u prve decenije turske okupacije. Naročito je za nas interesantan nadgrobni spomenik (nišan) »kneza Stjepana« iz Ljubinja kod Sezimovca. To je skoro čisti nišan sa vrlo malim znakom krsta, ali i polumjesecom (jasan oportunistički smisao), te se ovaj spomenik može smatrati primjerom krajnje tačke na kojoj su se mogli da nađu hrišćanski nadgrobni spomenici u procesu njihovog približavanja oblicima muslimanskih nadgrobnika — nišana (nav. d., sl. 7).

mjer u okolini Travnika i Ludmeru, ti uticaji su naročito jaki i očigledni. Gornjohercegovačke krstače pokazale su se mnogo otpornijim na ove uticaje; konzervativnost stanovništva ove oblasti i ovdje dolazi do izražaja. Zahvaljujući toj konzervativnosti moglo je i da dođe do pojave antropomorfne krstače kao rezultata kompromisa između novog i tradicionalnog. Krstače uspijevaju da zadrže osnovne elemente krsta, a već početkom 18. vijeka antropomorfni oblici se napuštaju te se ponovo klešu tradicionalne krstače klasičnog oblika (tab. I, br. 33 — 37).⁴⁸

Uticaj nišana na krstače javlja se u sklopu čitavog kompleksa drugih uticaja koje vrši orijentalna kultura na materijalnu kulturu naših ljudi a objašnjava se političkim oportunizmom (stra-

⁴⁸ Prilikom govora o krstači Mratila Stepanovića iz Kokorina spomenuli smo da se na ovoj krstači u ornamentici osjećaju jaki uticaji drvorezbe. Na istom groblju još danas se mogu sresti ogromne, bogato dekorisane drvene krstače sa plastičnim »jabukama« na krajevima krsnica (sl. 6). Skloni smo pomisliti da je sličnih drvenih krstača bilo i u starije vrijeme pa i u periodu stećaka.

hom od podizanja spomenika u vidu hrišćanskog simbola krsta, koji je imao često i političko značenje)⁴⁹ i stihijskim približavanjem krstača nišanima, kao i obratno — nišana krstačama i stećcima (tab. I, br. 19).

⁴⁹ Kanuni i kanun-name, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957, 31. (Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1516. godine, slično i u ostalim kanun-nama, pa i hercegovačkoj, strana 43, 56, 66).

Zakoni propisuju: »Podignute su crkve u nekim mjestima u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti; a oni nevjernici i popovi koji, boraveći u njima uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje, neka se kazne strogo i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama«.

»Neka se poruše krstovi koji su postavljeni uz puteve i neka se ne dopušta da ih ubuduće postavljaju. A ako ih postave neka se kazne tjelesnim kaznama oni koji to urade. A onaj kadija u čijem se kadiluku to dogodi, pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog da se svrgne.« (Podvukao Z. K.).

Pored toga što iz ovih zakonskih odredaba vidimo da je krstača u prvim decenijama okupacije bila nepopularna kod turskih vlasti, u isto vrijeme saznajemo da je upotreba krstača bila jače raširena pojava, najvjerojatnije naslijeđena iz predturskog perioda.

STONE CROSSES AND INSCRIPTIONS NEARBY GACKO

The region round Gacko is isolated from other parts of Herzegovine with a wide zone of unhabited racks. The tradition of the mediaeval tombstones in this region lasted considerably longer than in other parts of Bosnia and Herzegovine. It disappeared not earlier than in the 18th century. Here there is a great number of a special kind of tombstones with their own style and form. In the village Dulici the dead were buried under the tables similar to the mediaeval tombstones even in the 18th century.

Necropolises nearby Gacko have had a lot of tombstones, that is anthropologic crosses. They have round tops in the shape of human head and the legs, also. So they are similar to body with a plastic decoration of human head or eyes.

The author has claimed that this phenomenon has been the result of the Moslem tombstones. Classical crosses, that is tombstones in the shape of crosses carved in stones were older than anthropological ones.

The first can be found with the combination of mediaeval tombstones, the latter as separate monuments.

Anthropologic tombstones dated from the Turkish period, from the time when the Moslem tombstones were too numerous and when their influence was great. Their similarity is great indeed. This can be explained with the political opportunism, as the classical cross has often had a political meaning.

This influence was evidenced even more in some regions of Bosnia, and especially in the surroundings

of Travnik and in Eastern Bosnia. In the region round Gacko this influence has not been so strong. Only in this way we can explain anthropologic crosses which had elementary characteristics of cross in this part of Herzegovine.

A. Solovljević thought that they represented the figure of Christ with his extended arms. The author of this article thinks that this theory is rather wrong. For him these crosses belong to the same family with others, especially with those in Eastern and upper parts of Herzegovine.

So the author gives us the outline of the development of this kind of tombstones and presents us a table (table I). From the table it can be read that the oldest crosses were of classical shape; then they got anthropologic forms and in the 19th century they got old forms again.

These crosses and tombstones with their inscriptions have been investigated in the necropolises at Mrdanovici, Kokorine, Gracanica, Domrke, Mihaljaci, Srdevici. An inscription at Tvrđos and a plate from Dulici have been investigated as well.

It can be seen and felt from the text that the influence of orthodox church has been evident, especially with the phenomenon of three calendar names in the graveyard at Kokorine. They belong to the 16th or 17th century and they are: Mratyl, Saphonius and a pesbyter Azarium. In the village Domrke some elements of the crucifixion can be found.

IVO BOJANOVSKI

NASTAVAK KONZERVATORSKIH RADOVA NA GRADU BOBOVCU

Radovi na istraživanju i konzerviranju ruševina srednjovjekovnog grada Bobovca, započeti 1959. i 1960. g., nastavljeni su i u dvije posljednje godine.¹ Konzervatorskim radovima i dalje je rukovodio u ime Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine konzervator Ivo Bojanovski, dok su sistematska arheološka iskopavanja i ispitivanja grada nastavljena u režiji Zemaljskog muzeja u Sarajevu pod rukovodstvom višeg kustosa Pave Anđelića. Sve radove na konzerviranju ruševina srednjovjekovnog burga financirao je NOO-e Vareš.

U »Našim starinama« br. VIII u članku »Stari grad Bobovac i njegova konzervacija« podnio sam prvi izvještaj o konzervatorskim radovima na Bobovcu, koji je obuhvatio radove izvedene 1960. godine. Osim opisa ruševina grada i njegova historijata, tu su obrađeni i neki principijelni, teoretski pa i tehnički problemi, koji se u ovakvom poslu neminovno postavljaju pred konzervatora.

Navedenim člankom ujedno sam htio našoj široj javnosti skrenuti pažnju na značajan potihvat Zemaljskog muzeja na istraživanju našeg srednjeg vijeka, koji je kod nas u Bosni i Hercegovini, bar što se tiče arheoloških ispitivanja, prilično zanemaren. Ovaj događaj u neku ruku predstavlja pravu prekretnicu u istraživanju domaćih spomenika srednjeg vijeka.

U ovom kompleksnom i odgovornom poslu uzeo je aktivnog učešća i konzervator, kao odgovorni realizator konzervatorskog zahvata.

Ali, prije nego što podnesem izvještaj o konzervatorskim radovima, htio bih da se ukratko i principijelno osvrnem na neke primjedbe povodom moga naprijed navedenog članka o Bobovcu, kojima je cilj da ograniče konzervatora u proučavanju objekta koji konzervira. Takva, u stvari simplicistička, shvatanja, koja bi htjela da djelovanje konzervatora svedu na čisto tehnički posao konzerviranja, predstavljaju preživjeli anahronizam i pokazuju potpuno nepoznavanje sa-

vremene konzervatorske teorije i prakse. Konzervator nije samo tehničar (zapravo on to i ne mora biti), ali on mora da u svojoj ličnosti — ako hoće da uspije — sintetizira znanje i intuiciju. Da bi konzervator ostvario postavljeni cilj (učvrstiti ruinu, a da ona pri tome ne izgubi čar ruine, kao u konkretnom slučaju), apsolutno je potrebno da najprije dobro upozna spomenik koji želi da konzervira, kako sa arhitektonske, tako i sa historijske strane. »Ne smije biti restauracije spomenika bez prethodne naučne (podvukao I. B.) studije spomenika«, istakao je kao osnovni princip službe zaštite naš najuvaženiji konzervator-teoretičar Franc Stele.²

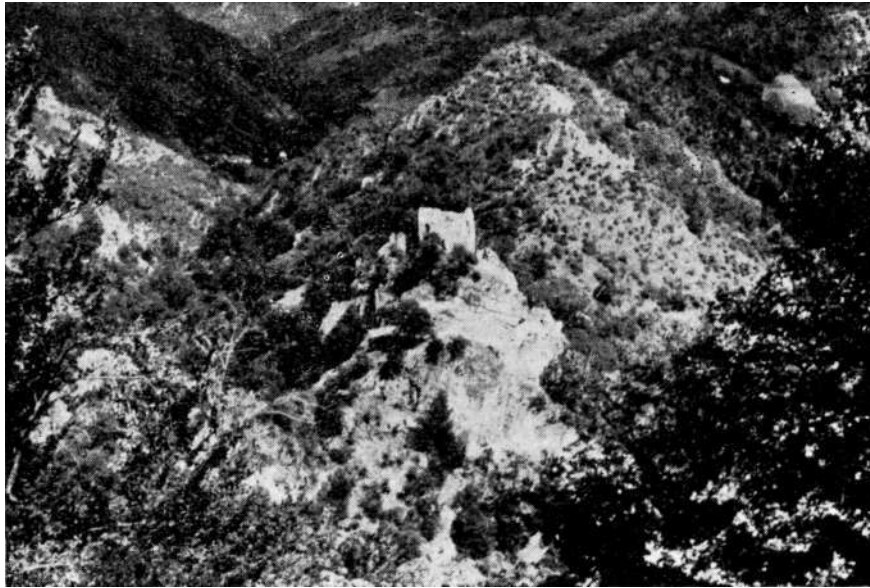
Savremena služba zaštite spomenika kulture, koja je u cijelom kulturnom svijetu postala briga države, oslanja se pri tome — kako to ističe Stele — »na svestrano izgrađen sistem proučavanja i dokumentovanja stanja spomenika, problematike i metoda, istorijskog opredeljivanja i dijagnoziranja bolesti spomenika kao i nadzor nad njim. Polazna tačka je svuda temeljno poznavanje spomenika datog područja, čiji je temelj, spomenička topografija; pravi pak temelj zaštitnog rada predstavlja svestrana dokumentacija o stanju spomenika i dijagnoza njegove bolesti. Istorija života pojedinih spomenika podjednako pruža uslove za pravilne zaštitne zahvate... Nosilac odgovornosti jeste istoričar umetnosti, specijalizovan kao teoretičar, a izvršilac radova tehničar, specijalizovan kao restaurator. Prvi treba da bude temeljni poznavalac spomeničkog materijala... Na tim temeljima izgrađena je i služba zaštite spomenika kulture u SFRJ.«³

Polazeći od ovako definiranog zadatka i metode, konzervatora je u slučaju Bobovca u prvom redu zanimao položaj grada, struktura i gradnja onih dijelova ruševina koji su se sačuvali subdivo, zatim oblici arhitekture obrambenih i stam-

¹ Anđelić, Arheološki pregled 1 (1959), str. 159—161; isti, Arheološki pregled 3 (1961), str. 147—152; Bojanovski, Naše starine VIII, (1962.) str. 71—96.

² Osnovni principi restauratorstva, Zbornik zaštite spomenika kulture I, Beograd 1951, str. 21.

³ Stele, Zaštita spomenika kulture: Principi — Uverenja — Iskustva, u Zborniku zaštite spomenika kulture XI, Beograd 1960, str. 10.

1. Ruševine starog grada Bobovca, pogled sa Liješnice.
Naprijed su Donji i Gornji grad, a u pozadini na samom bilu kose Crkvica i u pozadini Vis.

benih dijelova burga, stupanj sačuvanosti pojedinih objekata i promjene koje su nastale u historijskom razvitku grada, ne ulazeći, prema dogovoru sa rukovodiocem arheoloških iskopavanja, u opis i tumačenje arheoloških nalaza. Konzervatora su zanimali, dakle, oni elementi koji su za konzervaciju od bitnog interesa. Trebalo je tačno fiksirati stanje ruine i njezin izgled, kakva je ona bila 1960. godine, u samom početku opsežnih arheoloških radova, koji će svakako dovesti do izvjesnih promjena u samom izgledu spomenika, ali i otkriti nove, ranije nepoznate, podatke o njemu. Na osnovu toga trebalo je odrediti šta je za konzervaciju bitno, a što nije, šta će se i u kojem obimu konzervirati, a šta ne.

U konkretnom slučaju za konzervatora to više i nije burg Bobovac, sjedište kraljevskog dvora, kakav je on izgledao u XIV ili XV vijeku, nego njegova ruina gledana kao proizvod vremena i događaja, koju treba konzervirati, tako da i dalje ostane kakav-takav dokumenat svoga vremena, ali da pri tome ne izgubi onaj romantični šarm legende i doživljaj ruine koji će uzбудiti maštu svakog posjetnika. Arheolog će, naprotiv, sa svoga aspekta nastojati (možda i dezintegracijom pojedinih dijelova ruine) da na osnovu nalaza i drugih podataka izradi idejnu rekonstrukciju objekta, kako je izgledao u datom vremenu, dakle, da ga »povrati« u njegovo idealno iskonsko stanje. Prema tome arheološka istraživanja su jedno, a konverzacija drugo, nešto bitno drugačije. Ako je zadatak arheologa da, krećući se pravcem analize, dođe do izvjesnih novih saznanja o objektu, zadatak je konzervatora da kroz takva saznanja očuva objekat kakav jeste. Drugi su, dakle, putovi, metode, da se dostignu postavljeni ciljevi. Zato tu, po našem mišljenju, nema i ne može biti

kolizije, jer se svaki služi djelomično istim elementima za različitu svrhu, dakako, samo ako postoji imalo dobre volje i razumijevanja za zadatak drugoga. Pri tome je za objekat savršeno svejedno tko će prvi objaviti ovaj ili onaj podatak iz kasteloške problematike grada, koja je, uostalom, po svojoj materiji bliža konzervatoru kao restauratoru grada. Važno je samo i jedino to da takav podatak doprinosi autentičnom tretiranju gradske arhitekture.

Najsretnije rješenje bi bilo kada bi i radovi na istraživanju i konzervatorski zahvat bili u rukama iste osobe, kada bi rukovodilac arheoloških istraživanja bio ujedno i konzervator, specijaliziran kao kastelog. Time bi se na najidealniji način postigla puna harmonija između dva u suštini različita posla, kao što su dezintegracija i ponovna integracija na istom objektu-spomeniku. Delikatni odnos arheologa i konzervatora — na istom objektu — predstavlja prilično složen problem, pitanje sa mnogo potpitanja, o kojem se u našoj teoretskoj i metodološkoj literaturi i nije raspravljalo, a koje u svakodnevnom praktičnom poslu rađa brojne sitne, pa i krupnije probleme. Među njima je svakako i ovaj problem, koji nam se i nehotice nametnuo, tko će o objektu pisati i u kojem smislu, jer je to dužan i jedan i drugi već po zahtjevima svoje službe. Gdje je ona prava granica konstruktivne saradnje, gdje u stvari prestaje područje jednoga, a gdje drugoga, itd.

Problem je utoliko osjetljiviji i još više komplicira odnose kada arheolog i konzervator ne pripadaju istoj ustanovi. Sasvim je jasno da je u takvom slučaju potrebna od samog početka otvorena i puna saradnja, i jednoj i drugoj strani mora od početka u potpunosti da bude jasan cilj i obim radova, tačno određeni zadaci i uloga, a

tako isto i dužnosti i prava. Samo u punoj harmoniji »složna braća nove dvore grade«.

Izvjeshni nesporazumi mogu da nastanu i u vezi sa pitanjem financiranja konzervatorskog zahvata i planiranja sredstava. Važno je da se dogovori tko je dužan da osigura sredstva za poslove na konzerviranju, da li investitor istraživačkih radova (što bi bilo možda logično) ili neko drugi, itd. Ovi i brojni drugi problemi traže da se već u početku isključi svaka eventualna mogućnost nesporazuma kako u organizaciji posla, tako i u izvođenju, uključujući i pitanja dokumentacije, naučne obrade i sve ostalo.

Dakle, da bi konzervator ostvario svoj zadatak na praktičnoj konzervaciji spomenika, nužno je potrebno da ima svoj jasno, precizno i temeljito definiran stav u pogledu metode, obima i cilja konzervacije i da dobro poznaje sam objekat, njegovo aktuelno stanje, ali i promjene koje je u žrvnju vremena doživio, ukratko, sve ono što može i najmanje doprinijeti uspješnoj konzervaciji objekta.

To i jest ono što želi da istakne poznati kasteolog Herbert von Cagoga kada kaže da je bezuvjetna (podvukao I. B.) pretpostavka za sve konzervatorske radove na historijskim spomenicima (posebno na srednjovjekovnim burgovima) shvaćanje i poznavanje njihove historijske, umjetničke i ambijentske vrijednosti.⁴ Rezultat baš takvih shvaćanja, a to su ujedno i opće prihvaćene norme konzervatorske službe u čitavom kulturnom svijetu, jeste i onaj kraći opis i historijat bobovačke ruine kakav je dat u objavljenom članku, bez ulaznja u rezultate arheoloških iskopavanja na Bobovcu.

U našem slučaju bilo je potrebno da se u okviru članka najprije što tačnije sa konzervatorskog aspekta fiksira stanje i izgled Bobovca u času kad su počela obimna arheološka iskopavanja, koja mogu, po prirodi samoga posla, lako dovesti do manjih ili većih obrušavanja i promjena na spomeniku, a to je, s obzirom na arheološke metode, ne samo moguće nego je i »nužan postulat i uslov za naučne konstatacije u pogledu spomenika«⁵ Konzervator, kome je zadatak kada se radi o spomenicima većeg historijskog značenja, kao što je Bobovac, ne samo da pojača otpornost zidova i da na taj način objektu produži vijek, nego i da nam sačuva njegov autentični oblik i izgled ruine, morao je i o tome voditi računa. Arheološko iskopavanje, i konzervacija sama, nužno će dovesti do izvjesnih, makar i manjih, promjena na ar-

hitekturi grada, pa se stoga opis ruševina namestao kao osnovni postulat i baza svakog konzervatorskog postupka. Uostalom, mislim, da bi ovakvo tretiranje problema (mislim na opis ruine kao ruine) izlazilo iz okvira interesa jedne čisto naučne publikacije arheološkog karaktera i da bi za takvu raspravu samo predstavljalo balast, dok za konzervatora predstavlja osnovni vid dokumentacije.

U navedenom članku data je slika grada-ruševine iz kraja 1960. godine, dakle, u vrijeme kada je bio otkopan tek minimalni dio Donjeg grada. Grad je opisan samo na osnovu površinskog promatranja, osim podataka o cisterni, i to u obimu koji mi je dozvolio drug Anđelić. U međuvremenu su 1961. i 1962. godine otkopani čitav Donji i Gornji grad (v. sl. 4 i 6 u Našim starinama VIII, str. 75 i 77), koji sačinjavaju najstariju i najbolje sačuvanu jezgru grada, prvobitni burg, kakav se definitivno razvio pred kraj bosanske samostalnosti, gotovo u cjelini. To je i konzervatora postavilo pred nove probleme s obzirom na historijsku i kulturnu, pa i nacionalnu, važnost baš ovoga dijela grada.

Konzervacija je u slučaju Bobovca već od početka pošla od jedino ispravnog i logičnog stanovišta: »čuvati, konzervirati, ne restaurirati«, dakle od principa koji je u cijelom svijetu općenito prihvaćen kao osnovni aksiom službe zaštite.⁶ U konkretnom slučaju radi se o spomeniku koji je teško stradao, udaljenom od savremene civilizacije i svake praktične upotrebe. Njegova ruina u ovako okrnjenom stanju jedino može da posluži kao koliko-toliko autentični dokumenat jednog davno prohujalog doba i da djeluje na estetska čuvstva rijetkih posjetilaca, kao ruševina, obavijena u koprenu legende.

Stoga se i u radovima 1961. i 1962. konzervator ograničio samo na čistu (biološku) konzervaciju, ne upuštajući se u rekonstrukcije. Jedino je, iz konstruktivnih razloga, a na osnovu poznatih elemenata, dograđen južni zid na objektu »dvora«. Konzervacija se dakle svela na nastojanje da se što više pojača otpornost teško oštećenih zidova (sl. 1).

Međutim, pojavili su se problemi čisto tehničke prirode. Pokazalo se da zidovi konzervirani 1960. godine nisu posvuda jednako izdržali razornu snagu atmosferilija na ovom jako izloženom mjestu, pa se malter na spojnicama površinski mrvili i osiplje. Jezgro zidova je čvrsto, ali gornje površine, naročito one po kojima se hoda, po malo se osiplju. Da bi se tome doskočilo, iskušane su neke nove metode koje u datim bobovačkim uslovima mogu imati više efikasnosti.

a) Koristeći se već stečenim iskustvima sa Caričina grada (gdje su klimatski uslovi, istina, povoljniji, ali starost ruine gotovo dvostruka), a i sa drugih objekata, manji dio zidova zatvoren

⁴ Herbert von Caboga, Die mittelalterliche Burg im Süden und Westen des deutschen Sprachgebietes Erweiterte Ausgabe mit Hinweisen für Konservierungen. Rapperswil SG 1951, str. 17: »Für alle Arbeiten an historischen Baudenkmalern ist das Verständnis für ihren geschichtlichen, künstlerischen und landschaftlichen Wert unbedingte Voraussetzung.« Isp. i novije izdanje pod naslovom »Kleine Burgzukunft«, Bonn 1961, str. 21.

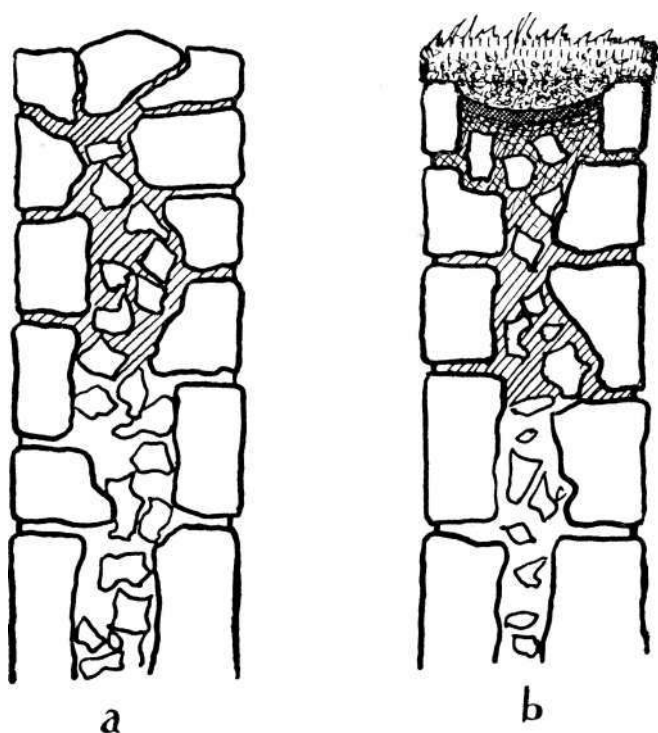
⁵ Stele, u nav. čl. str. 12.

⁶ Vidi o tome moj navedeni članak, str. 89.

je odozgor kamenom (sa uskim fugama) u bogatoj kaši maltera. Sredina zida je zbog oticanja vode nešto ispupčeniya⁷ (sl. 2a).

b) Najveći dio zidova i to onih veće širine pokriven je odozgor busenjem, Prije toga je jezgro dobro zatvoreno produžnim malterom, u obliku konkavnog zaštitnog sloja, a busenje položeno na 3 do 4 cm tanki sloj humusa. Od ovoga se rješenja u bobovačkim prilikama očekuje najviše, a s druge strane zelenilo busenja oživljuje monotoniju sivih kamenih vertikala (sl. 2b).

Ovdje je u stvari za pokrivanje obrušenih zidova primijenjen način koji preporučuje i Caboga,⁸ samo što je umjesto asfalta ili krovne ljepenke pod konkavnim zaštitnim pokrovom upotrijebljen jači sloj produžnog maltera, koji se, svakako, bolje veže sa starim krečnim mortom, a u isto vrijeme i čvrsto štiti jezgro zida od vlage.

2. Presjek konzerviranih zidova, a) vrh zida zatvoren kamenom, b) vrh zida zatvoren busenjem.

c) Manji dio zidova, uglavnom sasvim niskih, nije pokriven busenjem, nego samo zasut šutom i pijeskom po jakom sloju maltera, kojim je dobro zatvoreno jezgro zida. Ovim se načinom u prvom redu htjelo zaštititi svježi malter od sunca,

⁷ Arh. Nevenka Petrović, Konzervatorski problemi na Caričinom gradu, Zbornik zaštite spomenika kulture VI—VII (Beograd 1955), str. 220.

⁸ O. c, p. 18, gdje se kaže: »Man bringt zunächst ein Isolierschicht aus Asphalt, evtl. aus starker Dapppe an, mauert darüber eine zur Aufnahme des Humus innen konkav teppichartig ausbreitende Pflanzen niedrige, sich teppichartig ausbreitende Pflanzen, wie z. B. niedrigen Weissklee oder Sedum spurium splendens einpflanzt.« V. i bonsko izdanje, str. 22.

3. Zidovi na Gornjem gradu prije konzervacije.

na kojem naprosto izgori. Kada se ovaj sloj slegne i zbije, efikasno će zaštititi i zid.

Svi su zidovi prethodno konsolidirani, s lica plombirani i dozidani.

Problem koji je znatno otežavao radove na konzervaciji jeste loša kvaliteta kamena. Izložen djelovanju atmosferilija (sunce — mraz, kiša — led), vapnenac se naprosto raspada, a pogotovo pod zidarskim čekićem. Da neprilika bude još i veća, ni takvoga kamena nije bilo u dovoljnim količinama, jer je najvećim dijelom prilikom arheoloških iskopavanja bačen niz padine strme bobovačke kose.

Problem konzervacije Bobovca, odnosno njegove arhitekture, leži baš u kvaliteti kamena. Dobar dio kamena u zidu ruševine treba povaditi i izmijeniti jer je istrošen. Saniranje ruine i ovisi dobrim dijelom od zamjene toga dotrajalog kamena sa zdravim i jedrim, slučaj analogan onome na ruševinama kasnoantičke bazilike u Brezi.

Težak problem predstavlja i velika udaljenost objekta od izvora snabdijevanja, zatim težak teren i akutna oskudica radne snage, kako je to istaknuto i u ranijem izvještaju. Sve to je i u radovima 1961. i 1962. godine jednako otežavalo poslove, koji su zbog dotrajalosti spomenika ionako naporni.

U kampanji 1961. i 1962. godine konzervirani su svi novootkopani zidovi na Donjem i Gornjem gradu na Bobovcu. Najveći zahvat izveden je na konsolidaciji istočnog ćoška velike zgrade, vjerovatno ostataka dvora, na istočnoj terasi Donjeg grada. Da bi se to postiglo, sanirani su južni i istočni zid ispod samog ugla, koji su se najvećim dijelom bili odvalili, tako da ovaj ugao — sačuvan do 8 m visine — nije imao čvrsti oslonac (sl. 6). Zbog pomanjkanja sredstava ostalo je da se još konzervira više od polovine istočnog zida »dvora« (preko 10 m dužine), koji se nalazi u vrlo oštećenom stanju. S obzirom na kulturno-

4. Zidovi Gornjeg grada nakon konzervacije.

historijsku važnost baš ovoga objekta, za koji smo iz početka pretpostavili da predstavlja ostatke dvora Kotromanića, a koji sudeći po škarki (kosini zida) nije stariji od prve polovine 15. v., potrebno je što prije sanirati ovaj zid na kosom terenu, jer je slabo fundiran (osobito nakon iskopavanja), a već mu je potpuno otpala i vanjska oplata.

Kako su 1962. g. uglavnom otkopani svi dijelovi Gornjega grada, to je posljednji konzervatorski zahvat bio posvećen konzervaciji zidova baš na ovom dijelu (sl. 3 i 4). I ovdje je na svim zidovima izvedena čista konzervacija. Gornji rastreseni dijelovi zidova, redovito puni humusa, najprije su skinuti, odstranjen je humus i vegetacija, zidovi su dobro očišćeni i isprani, a truli dijelovi odstranjeni. Nakon toga je zid ponovo pažljivo vraćen u raniji oblik, sa istom tehnikom zidanja i u istoj strukturi. Pri tome se naročito pazilo da se novim vezivnim sredstvom (i to isključivo produžni malter u omjeru 1 : 3 : 5, jer se beton ne bi vezao sa srednjovjekovnim krečnim malterom) čvrsto povezu stari i novi dijelovi zida po vertikalnoj liniji. Zatvaranju gornje površine zidova a to je u konzervatorskoj praksi jedan od težih problema kako sa tehničkog, tako i sa estetskog gledišta, posvećena je posebna pažnja. Na Bobovcu smo ovaj problem rješavali na razne načine, kako je naprijed opisano. Sve zidarske radove izveo je Jure Stipić, priučeni zidar-restaurator iz Posušja.

U dvije posljednje kampanje, ugrađeno je i obnovljeno na Donjem i Gornjem gradu preko 74 m³ zida. Busenjem je pokriveno 59 m² zidova, dok je ostatak zidova odozgor zatvoren kamenom (potaracan) ili pijeskom i malterom. Lica zidova fugirana su samo djelomično. Uklonjena je sva vegetacija sa donžona i ostalih zidova, a tamo gdje ona ne ugrožava arhitekturu, ostavljena je

da svojim zelenilom oživi tamnosivu masu kamena.

Da bi se olakšao pristup posjetiocima i da bi se na neki način dao pravac kretanja po gradu, te time objekat i u tom smislu zaštitio, uređene su, a djelomično i proširene, staze. Čitav grad je uređen i očišćen.

Utrošenim sredstvima nisu se mogli sanirati svi dijelovi grada. Konzervirano je uglavnom sve ono što je u ove četiri godine iskopano. Još uvijek nisu konzervirani oni dijelovi gradske arhitekture koji već stoljećima teško oštećeni strše nad zemljom, prkoseći burama i olujama i rušilačkom instinktu čovjeka.⁹ Zidovi »dvora«, zatim

⁹ Kao karakterističan primjer neka posluži ovaj slučaj, koji je u nedjeljnom ilustrovanom listu »Svijet« broj 250, Sarajevo, 15. III 1963. opisao drug Milorad Krunić, student iz Sarajeva: »Druže urednice, jednog dana nas nekoliko drugova uputili smo se na izlet na Perun, u blizini Vareša. Odavde smo učinili posjetu istorijskom gradu (Bobovcu koji se ubraja među najvažnije spomenike naše srednjovjekovne kulture i koji stoji pod zaštitom države. Naš doživljaj bio je međutim pomućen jednom nesmotrenošću koju bi po svaku cijenu trebalo otkloniti. — Zajedno s nama na Bobovac je stigla i grupa učenika sa svojim nastavnikom. Djeca su čitavog dana neumorno jurišala po napola srušenom i opustjelom Bobovcu, bacala kamenje u provalije ispod dvorca, i jednom riječju, za jedan dan ga uništila više nego što zub vremena može da učini za čitavu godinu. Njihov nastavnik je uživao u ovoj »igri«, i čak ih neprekidno snimao, ovjekovječujući na taj način njihovu rušilačku rasonodu. Nisam saznao njegovo ime zato što sam protestovao na licu mjesta. Znam samo da su ovi učenici pripadali jednoj školi iz okoline Kaknja. — Kako se slične stvari ne bi ponovile, i kako kasnije ne bi trebalo ulagati veća materijalna sredstva za obnavljanje onoga što se namjerno poruši, pišem vam ovo i apeliram na sve buduće posjetiće Bobovca da budu prema njemu pažljiviji.« Citirali smo ovo kao karakterističan primjer nesavjesnosti onih koji su u prvom redu pozvani da bdiju nad zaštitom spomenika kulture, a drugu Kruniću najljepša hvala!

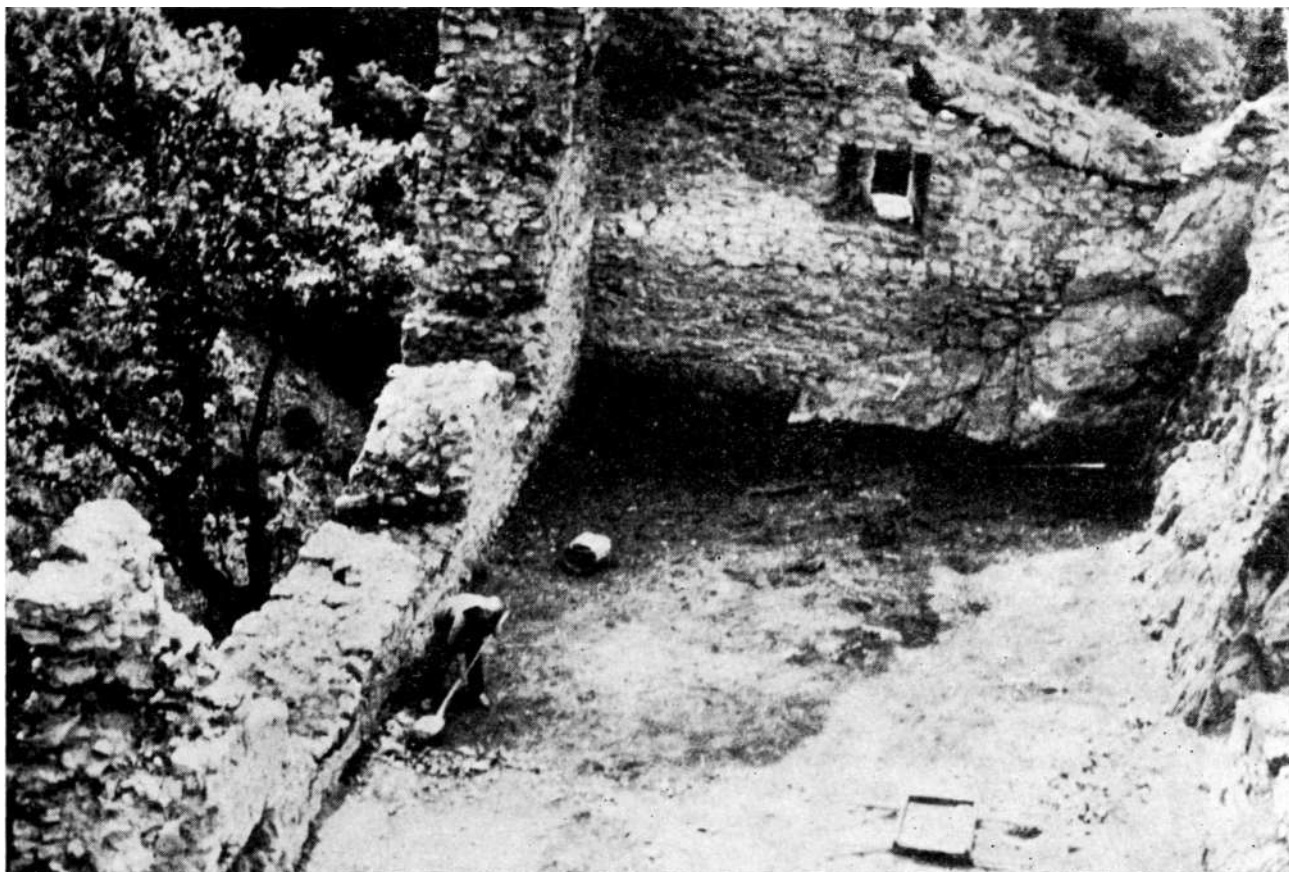
5. Teško oštećena donžon-kula. Osim pukotine pri vrhu zida, kula je na zapadnoj strani i potkopana, tako da postoji latentna opasnost od rušenja.

kula sa antičkim zidom i stambena arhitektura na istočnom zaravanku, — sa svojim potkopanim zidovima, izandalim ili potpuno otpalim oplatama, sa vertikalnim raspuklinama (sl. 5), sa trulim kamenjem i otpalom žbukom, teško oštećeni od korijenja vegetacije, još čekaju na zahvat konzervatora. Zahvati na ovim dijelovima, ako želimo sačuvati ruševinu od potpune propasti, hitne su prirode, jer su zidovi konstruktivno labavi.

Drugo vrlo aktuelno i akutno pitanje, koje već sada treba rješavati, paralelno sa istraživanjima, koja se približavaju kraju, jeste problem prezentacije ovog značajnog grada-ruine iz naše prošlosti. Svima nam je jasno da se rezultati istraživanja na Bobovcu ne mogu i ne smiju svesti samo na prikupljanje podataka o prošlosti grada i na sabiranje materijala za muzejske zbirke. Našim radnim ljudima treba omogućiti da razgledaju i ruševine samoga grada. To je potpuno na liniji savremenih shvatanja službe zaštite. Spomenik sačuvan u svom iskonskom ambijentu jedini je autentični tumač i izraz historijskih zbivanja,

vrelo na kojem će se napajati i današnje generacije. Takav spomenik treba približiti građanima, treba ga prezentirati. Taj posao predstavlja krupan zadatak, kako sa stručne, tako i sa tehničke i financijske strane, pa je već sada potrebna puna angažovanost zainteresiranih faktora, a u prvom redu investitora istraživačkih arheoloških radova.

Na kraju bismo željeli istaći da je omaškom u navedenom članku »Stari grad Bobovac i njegova konzervacija« u »Našim starinama« br. VIII. str. 71 do 96 bilo izostavljeno da je autor slika br. 8, 14 i 18 drug Pavao Anđelić, viši kustos Zemaljskog muzeja i rukovodilac arheoloških radova na Bobovcu, a slike 10 prof. Dimitrije Sergejevski, naučni savjetnik. Koristim se prilikom da im se ovdje još jednom zahvalim na susretljivosti kojom su dozvolili publiciranje navedenih fotografija. Kolegi Anđeliću posebno se zahvaljujem za ustupljene planove Bobovca, na kojima je ucrtano stanje ruine prije iskopavanja (sl. 4, 6 i 15 u nav. čl.), bez kojih bi opis ruine i konzervatorskih zahvata bio nejasan.

6. Sjeveroistočni ugao »dvora«. Obnovljeni zid pored prozora (desno) i dograđeni sjeverni zid (lijevo). Ovoj je zahvat bio potreban zbog konsolidacije čitavog »ćoška«.

LA CONTINUATION DES TRAVAUX SUR LA CONSERVATION DU BOURG BOBOVAC

Dans la première partie de cet article l'auteur donne quelques considérations théoriques sur la méthodologie du procédé de la conservation. Il parle aussi des relations, des droits, des charges et des devoirs des archéologues-dirigeants des travaux de la recherche et des conservateurs-dirigeants des travaux de la conservation et de la restauration sur le même monument c'est à dire sur les ruines du bourg Bobovac, l'auteur a déjà écrit de cela dans »Nase starine« VIII. Le conservateur, qui assume la responsabilité de la vie des monuments, s'en rapporte à un système, universellement bâti, pour l'étude et la documentation d'état des monuments, des problèmes et méthodes, de la détermination historique et du diagnostic de la maladie des monuments«. D'abord, il doit connaître bien le monument qu'il veut conserver, de la côté architectonique de même que de la côté historique. Il est très nécessaire que le conservateur ait une attitude claire, précisément et solidement formée à propos de la méthode, du volume et du but

de la conservation. En l'occurrence le conservateur entreprend le travail du point de vue tout à fait différent de celui de l'archéologue. Tandis que l'archéologue tâche, se basant sur des trouvailles et des autres données et peut-être avec la désintégration des certaines parts de la ruine, de donner la reconstruction du bourg en ce temps-là, le conservateur tâche de fixer, le plus précisément possible, l'état et l'apparence de la ruine au moment du commencement des travaux. C'est pourquoi, la description et des photos de la ruine sont la principale forme de la documentation pour le conservateur. Son but est de renforcer et de ravigoter la ruine, vue comme un produit du temps et des événements, et de garder, tout de même, le charme romantique de la légende qui excitera chaque visiteur.

Dans la deuxième partie de l'article l'auteur parle des méthodes à l'aide de lesquelles le conservateur a tâché d'accomplir son devoir de renforcer la ruine en gardant son charme de la ruine.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ VUKOSAVA

ZAŠTITA SREDNJOVEKOVNE NEKROPOLE U GNOJNICAMA KOD MOSTARA

Jedna od manjih nekropola stećaka koje se nalaze u Bišću polju kraj Mostara jeste i ona koja leži sa leve strane drumu Mostar-Blagaj u Gnojnicama, oko 3 km južno od Mostara. Nekropola je evidentirana u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Mostaru sa ovakvim podacima: nalazi se na lokalitetu Markovac, na pašnjaku koji je vlasništvo Janje Glavine iz Gnojnica, a u sastav nekropole ulazi i zemljana gomila (tumulus) sa jednim stećkom u obliku ploče; u podnožju zemljane gomile, sa severne strane, leži još šest stećaka u obliku debljih ploča bez ikakvih ornamenata, ali dosta oštećenih zubom vremena.

Početkom septembra 1960. godine Poljoprivredna stanica »Hercegovina« iz Mostara izvodila je zemljane radove na području Gnojnica. U toku nivelisanja terena za obradivu njivu znatno je oštećena gomila zajedno sa svim stećcima i ugrožen ovaj lokalitet. Tek kada je u zemljanoj gomili otkriven grob, obavešten je o ovim radovima Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru.

Stručnjaci Zavoda, koji su izašli na teren, stigli su na vreme da izvrše zaštitu nekropole, što

je i učinjeno na licu mesta, ali u ograničenim mogućnostima.¹ U toku zaštite konstatovalo se da je veći deo gomile oštećen buldožerom i da pretila opasnost da se grob koji je pronađen ispod stećka sasvim uništi; zatim, da je stećak koji je ležao iznad tog groba bio prebačen čak na drugu stranu drumu, oko pedeset metara južnije od nekropole; da su ostali stećci dignuti sa svog mesta i zgrnuti na jednu hrpu u jarak pored drumu.

Još istog dana vraćena je buldožerom sva razgrnuta zemlja oko gomile, koja je na taj način približno dovedena u prvobitno stanje, za čim se i išlo u početku zaštitnih radova. U međuvremenu istražen je grob u gomili. Grobni priloz koji su tada pronađeni uz pokojnika izvađeni su i preneseni u Zavod na evidentiranje i konzervaciju, a grob ponovo zatrpan zemljom. Stećak, koji se nalazio iznad groba, vraćen je u podnožje tumula,

¹ Na zaštiti srednjovekovne nekropole učestvovao je autor ovog rada i Ciro Raić, fotograf Zavoda, na čijoj se pomoći zahvaljujem. Prvog dana zaštite, na lokalitetu je bio prisutan i Anđelko Zelenika, konzervator Zavoda.

Sl. 1. Grob u zemljanoj gomili.

Sl. 2. Stećak koji je skinut sa vrha gomile i prebačen na drugu stranu drumu.

Sl. 3. Stećci bačeni u jarak.

na mesto gde su se prvobitno nalazili stećci, pošto je bilo neizvodljivo da se ponovo vrati na vrh zemljane gomile. Tada je i jedan od šest stećaka koji su bačeni u jarak doguran buldožerom na svoje mesto pored već pomenutog stećka. Ostali stećci nisu mogli da budu preneseni pošto je trebalo naknadno nabaviti žičanu sajlu kojom bi se izvukli iz jarka. Na taj način služba zaštite Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru intervenisala je na vreme uzevši i sve potrebne podatke i dokumentaciju o toku i rezultatima rada na zaštiti ove male srednjovekovne nekropole.

U rezultate rada na zaštiti ove nekropole svakako spadaju podaci koji su dobijeni istraživanjem. Zato ćemo u daljem izlaganju pokušati da damo kratku deskripciju pojedinih objekata nekropole i analizu o nalazima u grobu.

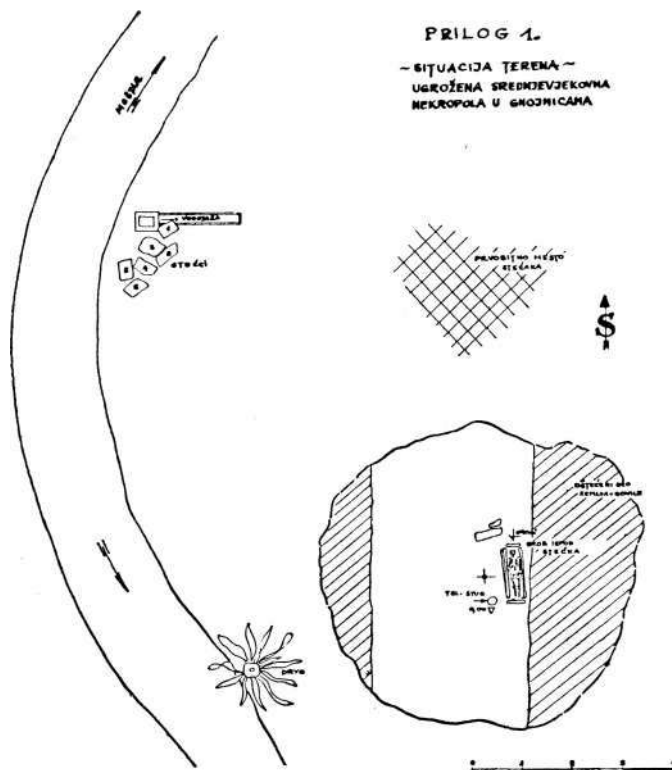
*

Cela nekropola je obuhvatala prostor od oko 70 m², uračunavajući u to i zemljanu gomilu sa jednim stećkom, koja je u prečniku imala 6 metara a visinu do 2 metra. Na razdaljini od 2 metra,

Sl. 4. Današnje stanje lokaliteta.

severno od podnožja gomile, ležalo je šest stećaka. Stećci su bili orijentisani sever-jug. Dimenzije ovih stećaka nisu bile velike (iznosile su oko 1,20–1,50 m dužine, 0,80 m širine debljih ploča, dosta grubo obrađenih površina i bez ikakvih ornamenata. Prilikom zaštite nije se moglo ispitati da li se ispod stećaka nalaze grobovi. Istraživanja u tom smislu mogu se izvršiti kojom drugom prilikom, što bi verovatno pružilo dosta novih podataka analogno već pronađenom grobu u tumulu. Lokacija stećaka, pre ugrožavanja nekropole, bila je utvrđena i ubeležena na skici situacije lokaliteta (prilog 1).

Prilog 1 — Situacija lokaliteta za vreme ugrožavanja

Kako smo već ranije napomenuli, stećak u obliku ploče nalazio se prvobitno na vrhu gomile, gdje je takođe bio orijentisan sever-jug, sa malim skretanjem ka zapadu. Oblik mu je pravougaoni, a dimenzije 2,20 X 1,00 X 0,30 m. Stećak je bez ornamenata. Zbog strukture kamena površina stećka je dosta grubo obrađena, dok mu je donja strana, verovatno još pri rezanju kamenog bloka, oštećena, tako da ceo stećak ima koso nagnut izgled. Ispod stećka je pronađen grob tek kada je buldožerom odstranjena zemlja sa cele istočne i severoistočne strane zemljanog tumula (v. sl. 1). Grob je na taj način otvoren samo sa severne strane, a nalazio se na dubini od 0,40 m ispod humusnog sloja. Niko od stručnjaka nije bio prisutan kad je grob otkriven. Međutim, grob nije bio tako ugrožen, te se je mogla utvrditi njegova arhitektura kao i položaj skeleta »in situ«.

Sl. 5. Detalj groba u gomili.

Konstrukcija groba sastojala se od pravougaonog prostora koji su obrazovale kamene ploče od krečnjaka, vertikalno postavljene sa svake strane. Dimenzije ploča na dužim strama groba iznosile su 2,00 X 0,35 X 0,10 m, a veličina unutrašnjeg prostora groba iznosila je 2,00 X 0,40 X 0,43 m. Grob je bio zatvoren jednom većom ravnom pločom, čije su ivice prelazile preko otvora groba, a dimenzije ove ploče su 2,10 X 0,80 X 0,15 m. Na šljunkovitom dnu groba ležao je pokojnik sa glavom na severu i opruženim nogama prema jugu. Kostur je pripadao ženskoj osobi; kosti skeleta su prilično dobro sačuvane, što je svakako bilo uslovljeno suvom klimom, a i načinom na koji je pokojnik sahranjen. Za vreme pretraživanja groba, iako su kosti zatečene ispreturane, utvrđeno je da je samo leva ruka bila opružena niz telo, dok je desna ruka bila prebačena preko grudi, gde su konstatovani ostaci kosti šake i prstiju. Uz kosti šake leve ruke, koje su ležale uz samu ivicu groba, pronađen je jedan pečatni prsten zajedno sa dva okrugla dugmeta.

OPIS GROBNIH PRILOGA

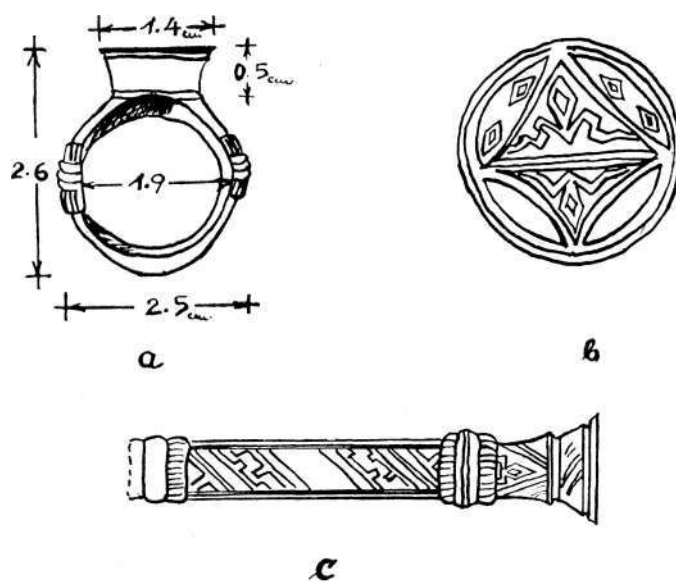
Prsten je od srebra, masivno izgrađen, dosta dobro očuvan, ali je prevučen mestimično slojem zelene patine (sl. 6).

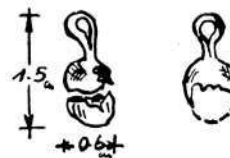
Sl. 6. Srebrni prsten pečatnik

Po tipu prsten spada u pečatnike. Težak je 11,80 grama. Dimenzije su mu dosta male, te je mogao pripadati ženskoj osobi; ukupna dužina prstena je 2,6 cm, visina pečata 0,5 cm, obruč prstena iznosi 2,1 i 1,9 cm, a širina mu je 0,7 cm, ovalna pločica je 1,3 i 1,4 cm prilog 2, sl. 1 a). Na ovalnoj pločici pečata nalaze se plitko urezani ornamenti u vidu geometrijskih linija koje su gotovo simetrično postavljene. (V. prilog 2, sl. 1 b). Pločica pečata je podeljena na dva jednaka dela sa po dva polukružna polja, ispunjena sa po dva romba. U polju između oba polukruga urezan je interesantan motiv ornamenta; ornamentat se sastoji u donjem delu od meandraste trake u vidu slova M iz čije sredine izrasta jedan romb.

Isti ornamentat je urezan i u drugu polovinu pločice; međutim, u poljima sa polukrugom nedostaju rombovi, koji verovatno pri izradi, nisu mogli da stanu. Ne upuštajući se u dublju diskusiju

Sl. 1

Sl. 2

Prilog 2 — Prilozi iz groba ispod stećka

o poreklu i nastanku ovog ornamenta, čini nam se da isti motiv podseća na ornamentalnu predstavu stilizovanog ljiljana, koji se često susreće u više varijanata na stećcima u Bosni i Hercegovini, a

i u Dalmaciji. Na stećcima u okolini Kupresa ovakav motiv je vrlo čest.² Po mišljenju D. Vidovića i nekih drugih naučnika, ovakav ornamentalni ukras na stećcima predstavlja oblik krsta, ali i raspeća u raznim stilizacijama³. Međutim, geometrijski motiv obrade krsta vidimo i na predmetima domaće umetnosti, na tekstilu i drvorezbarstvu u Bosni i Hercegovini. Nekoliko primera koji bi po svojoj ornamentalnoj koncepciji odgovarali našem motivu na pečatniku nalaze se na jednom vodijeru iz Drvara, zatim na motivu cikcak-bordure kod tetoviranja u Bosni i Hercegovini, kao i na motivu veza na tekstilu u Bosni, kako navodi S. Bešlagić⁴.

Na širokom vratu prstena vidi se nekoliko kosih linija, koje su oivičene ramom. Obruč prstena je takođe bogato ornamentisan vidi prilog 2, sl. 1 c); pri samom vratu prstena, s obe strane obruča, nalazi se urezani ornament, vrlo sličan onom na pločici pečata, u obliku romba na postolju, oivičen sa po dve kose linije. Ispod ovog ornamenta obruč prstena je zadebljan i profilisan u obliku snopa koji je u sredini povezan tročlanom trakom. U sredini obruča, u oivičenom prostoru, nalaze se dva puta uzastopce koso urezane trake, između kojih je plitko urezan meandar. Svi ornament, iako nisu baš precizno urađeni, ukazuju na činjenicu da su komponovani sa dosta umetničke invencije, na osnovu čega se ovaj rad ne bi mogao pripisati nekom primitivnom majstoru. Po svoj prilici, prsten je rađen u nekoj domaćoj radionici. Ovakav tip prstena datira se u XV vek⁵. Većinom su od srebra i služe kao pečatnici. Na pečatu su obično urezani grbovi i razni simboli, a njihov nastanak se stavlja u period od XIII do XV veka⁶. Na našem prstenu, naprotiv, nije predstavljen grb, a i po samom ornamentu na pločici, koji je prilično plitko urezan, teško bi se poverovalo da je služio kao pečatnik. Prstenu je najbliži jedan pe-

² Š. Bešlagić, Kupres, Sarajevo 1954, tab. I, sl. 3 i 6, ali i tab. II sa predstavama stilizovanog ljljana s područja van Kupresa, sl. 7, 8 i 9.

³ D. Vidović, Simbolične predstave na stećcima, Naše starine II, Sarajevo 1954, str. 119 i dalje; ornamentalni ukrasi sa stećaka koji se mogu uporediti sa motivom na našem prstenu nalaze se na tab. II, sl. 64 (primeri iz Hercegovine), sl. 67, 74 i 79 (po Carrari, Cista-Vrlika), sl. 70, 75 i 76 (sa Kupresa).

⁴ Š. Bešlagić, ibidem, str. 168 i 169; tab. IV, sl. 2, 3, 4.

⁵ Ovom prilikom najljepše se zahvaljujem kolegici Nadi Milić, kustosu za srednji vek u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, na stručnim savetima u vezi sa datiranjem nalaza iz groba, a takođe i na obaveštenju da zbirka u Zemaljskom muzeju ne poseduje takav oblik pečatnika prstena kakav je pronađen u nekropoli u Gnojnicama.

⁶ I. Čremošnik, Izveštaj o iskopavanju u Lisičićima, Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo, 1954, str. 223.

čatnik iz etnografske zbirke u Zemaljskom muzeju u Sarajevu⁷. Na tom prstenu, koji je datiran u XV vek, nalazimo slična zadebljanja na obruču, samo nešto slabije profilisana. Kod našeg prstena, međutim vidimo već razvijeniju formu, na što ukazuje i bogata ornamentika na pečatu i obruču, koji se približava narodnoj umetnosti.

Drugi interesantan nalaz u grobu jesu dva okrugla dugmeta, manjih dimenzija. Dugmeta su od tankog srebrnog lima, prevučena tankim slojem patine, koja je dosta oštetila strukturu tako da su oba sačuvana samo u fragmentima (vidi prilog 2, sl. 2). Fragmenti su nađeni među kostima šake zajedno sa prstenom. Po svoj prilici su dugmeta služila kao ukrasi na rukavima. Verovatno je u grobu bilo više dugmeta, ali zbog krhkosti materijala nisu se sačuvala. Dugmeta su šuplja i imaju visoko profilisanu ušicu za pričvršćivanje. Dimenzije dugmeta iznose: dužina 1,5 cm, širina 0,6 cm, dok je sama ušica dužine 0,4 cm. Dugmeta ovog tipa nisu retka i pojavljuju se u srednjovekovnim grobovima već od VIII veka do u kasni srednji vek. Smatra se da su rađeni pod vizantijskim uticajem, ali u našim radionicama. Analogan primerak sa našim oblikom predstavlja dugme, nešto većih dimenzija, iz bosanske nekropole u Mihaljevićima, koje je nađeno u grobu zajedno sa talijanskim novčićima iz XIII veka⁸. Na predstavama luksuznog odela našeg plemstva iz XIV i XV veka vidi se da su takva dugmeta dosta upotrebljavana kao ukrasi; manja dugmeta su obično prišivana u većem broju na rukavima⁹. U grobovima kasnog srednjeg veka koji su istraženi na Mogorjelu, okrugla dugmeta su jedini prilozi¹⁰. Datiranje dugmeta je dosta relativno, ali se svakako priklanja istom periodu kao i pečatni prsten.

DATIRANJA NEKROPOLE I NEKA RAZMATRANJA O SREDNJOVEKOVNIM TUMULIMA

U Hercegovini se donedavno vrlo malo znalo o srednjovekovnim grobovima, a posebno o zemljanim tumulima sa grobovima iz tog perioda. U tom pravcu nisu vršena znatnija sistematska iskopavanja. Povremeno se pojavljivao pokoji slučajni nalaz prilikom zaštite ugroženih lokaliteta, kao što je slučaj sa grobovima srednjeg veka u Gošića

⁷ Lj. Beljkašić, Prstenje iz zbirke Etn. odeljenja Zemaljskog muzeja, Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo, 1957, str. 87, tab. I, br. 1; tab. II, br. 1.

⁸ N. Milić, Nekropola u selu Mihaljevići..., Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo, 1956, str. 25, tab. II, 14 i tab. VIII, sl. 2.

⁹ M. Čorović-Ljubinković, Arheološka iskopavanja na Novom Brdu u toku 1957 godine, Starinar, N. Š., knj. IX—X, Beograd, 1959, str. 329.

¹⁰ I. Čremošnik, Nalazi nakita u srednjovekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1951, str. 242.

hanu kod Konjica¹¹, zatim na nekropolama u Ortiješu i na Buni, obe u Bišću polju kraj Mostara, čiji rezultati nisu još publikovani. Među slučajne nalaze spadaju i ovi iz naše nekropole. Pronađeni prilozi u grobu ispod stećka trebalo bi da posluže kao osnova za datiranje nekropole. Međutim, ovde se mora uzeti u obzir okolnost kako je nalaz nađen, te zadržati potrebnu rezervu do konačnih rezultata, što već iziskuje sistematski rad na istraživanju srednjovekovnih grobova u Hercegovini.

U Bosni i Hercegovini nije dosada bilo poznato da su postojali čisto srednjovekovni tumuli. Verovalo se da su tumuli služili za sahranjivanje u preistoriji. Istraživanjem došlo se do zaključka da su u nekim preistorijskim tumulusima vršena sahranjivanja i u srednjem veku. Takvi primeri nisu retki na Glasincu,¹² i u Srbiji na lokalitetu u Dobrači.¹³ U Hercegovini, prva istraživanja u tom pravcu učinjena su na zaštitnom iskopavanju u Gošića hanu.¹⁴ Tom prilikom je konstatovano da su zemljani tumuli služili za sahranjivanje u srednjem veku, pa čak da su i direktno napisani u tu svrhu. Naš slučaj u Gnojnicama potvrdio je ovo još jednom, samo s tom razlikom što je u

¹¹ Š. Bešlagić, Stećci u dolini Neretve, Naše starine II, Sarajevo, 1954, str. 206.

¹² M. Garašanin-J. Kovačević, Pregled materijalne kulture Južnih Slovena, Muzejski priručnik 3—5, Beograd, 1951, str. 200-201.

¹³ M. i D. Garašanin, Srednjovekovno srpsko groblje u Dobrači, Starinar, N. S., V—VI, Beograd 1956, str. 191 i d.

¹⁴ Š. Bešlagić, ibidem, str. 209 i 210.

zemljanoj gomili pronađen grob ispod stećka, dok je u Gošića hanu istražen zemljani tumulus u okviru nekropole stećaka koja je datirana u XV vek. Ovakvi i slični rezultati mogu poslužiti arheološkoj nauci kao siguran dokaz da su u srednjem veku u dolini Neretve vršena sahranjivanja i u zemljanim tumulusima odnosno da postoje srednjovekovni tumuli. Dovoljno je ako napomenemo nekoliko još neobjavljenih slučajeva sa zaštitnih iskopavanja u Buni i u Ortiješu. Obe nekropole su se nalazile u Bišću polju kod Mostara i u njima su takođe konstatovana sahranjivanja u zemljanim tumulusima.¹⁵ Dok je nekropola u Ortiješu pružila samo oskudne podatke o načinu sahranjivanja i arhitekturi grobova, bez kakvih priloga u njima, nekropola na Buni dala je u jednom grobu mali nalaz u vidu dubrovačkog novčića sa sv. Blazijusom na reversu, koji bi pripadao XV veku — dobu optičaja toga novca na ovoj teritoriji. Analogan način sahranjivanja sa našom nekropolom, i pored oskudnih priloga u grobovima ovih nekropola, ukazuje na jedan određeni period. Taj bi period bio XV vek do početka XVI veka, kojem odgovara i naša nekropola u Gnojnicama. Međutim, sistematskim istraživanjem srednjovekovnih nekropola, naročito srednjovekovnih grobova u tumulusima, dobiće se ubuduće više podataka za preciznija datiranja u arheologiji kasnog srednjeg veka u Bosni i Hercegovini.

¹⁵ Nekropola u Ortiješu pronađena je slučajno pri gradnji avionske piste u Bišću polju 1955. godine. Nekropola na Buni istražena je prilikom zaštitnih radova 1960. godine, kada je bila ugrožena izgradnjom motela. Rezultati sa ovih istraživanja, koja je vodio Zavod u Mostaru, biće uskoro objavljeni.

DIE RESULTATE DER KONSERVIERUNGSARBEITEN AN DER MITTELALTERLICHEN NEKROPOLE IN GNOJNICE BEI MOSTAR

Die Resultate der Konservierungsarbeiten an der mittelalterlichen Nekropole in Gnojnice, in Bisce Polje bei Mostar, haben sehr interessante Daten für die Archäologie des Mittelalters in Bosnien und Herzegowina ergeben. Im Rahmen einer kleinen Nekropole, welche sieben Grabdenkmäler (stecak) zählte, war auch ein Erdtumulus in welchem mittelalterliche Bestattungen konstatiert wurden. Es wurde ganz zufällig bei Erdnivellierungsarbeiten, welche die Landwirtschaftliche Station in Mostar dort ausführte, im Erdtumulus unterhalb eines stecak ein Grab mit Beilagen entdeckt. Die Beilagen im Grabe sind sehr bescheiden und bestehen aus einem Silberring und zwei runden Knöpfen. Die Grabarchitektur entspricht der üblichen Bestattungsart in mittelalterlichen Gräbern in der Herzegowina. Die Grabkonstruktion besteht aus vier Steinplatten, welche einen rechteck-

kigen Raum, bedeckt mit noch einer flachen Platte, bildeten. Das Motiv am Ringe ist den ornamentalen Verzierungen analog, welche an den Grabdenkmälern (stecak) des XV. und XVI. Jahrhunderts aus der Nähe von Kupres dargestellt sind, aber sie nähern sich auch den Motiven an gewissen Handarbeiten in Bosnien und der Herzegowina. Dem Typ nach, ist unserer Ringform jene des Siegelringes analog, welcher sich in der ethnographischen Sammlung im Landesmuseum in Sarajevo befindet. Auf Grund dieser Daten wurde der Ring mit dem XV. Jahrhundert datiert. Diese Datierung, sowie die Bestattungsart welche für die bestimmte Periode bezeichnend ist, diene als Unterlage um die Entstehungsperiode dieser Nekropole in das Ende des XV. Jahrhunderts zu stellen.

IZVJEŠTAJ O PROGRAMU ZA URBANISTIČKO UREĐENJE STARE SARAJEVSKE ČARŠIJE

AUTORI: ALIJA BEJTIĆ I ZDRAVKO KOVAČEVIĆ

Dne 12. i 13. aprila 1963. g. održana je sjednica proširenog Urbanističkog savjeta grada Sarajeva na kojoj je razmatran program urbanističkog uređenja stare sarajevske čaršije. Autori programa su arhitekti Zdravko Kovačević i Alija Bejtić. Izvjestio Urbanističkog savjeta za ovaj program bili su Dr. arh. Đorđe Bošković, profesor Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, arhitekt Husref Redžić, profesor Arhitektonsko-urbanističkog fakulteta u Sarajevu i arh. Stanko Mandić, docent Arhitektonskog fakulteta u Beogradu.

Materijale sa ove sjednice pripremiće za Gradsko vijeće Sarajeva posebna komisija sastavljena od arhitekata, konzervatora, privrednih i turističkih radnika, koja je izabrana na toj sjednici.

Na ovome mjestu donosimo izvještaj recenzenata programa urbanističkog uređenja stare sarajevske čaršije koji je na pomenutoj sjednici podnesen.

Sa zadovoljstvom ističemo metodološku ispravnost, široko učešće velikog broja naučnih i stručnih radnika, te studioznost svih koji su saradivali na izradi programa za urbanističko uređenje stare sarajevske čaršije. Ovako široko učešće naučnih i stručnih radnika i studioznost primjenjena kod izrade svih pojedinačnih elaborata i samog predloženog programa može da posluži kao ugled kako treba pristupati rješavanju ovako kompleksne problematike kakva je vezana za staru sarajevsku čaršiju. Nema sumnje da je brojnost učesnika u izradi ovog programa imala u prvom redu pozitivnih rezultata, ali i negativnih u toliko što su pojedinačne elaborate radili potpuno neovisno jedan od drugoga. I u ovako skraćenom obimu pojedinačni elaborati su veoma bogati podacima od najvećeg značaja za određivanje budućnosti sarajevske čaršije. Želimo da istaknemo potrebu da se pojedinačni elaborati štampaju u cjelini makar i u najograničenijem tiražu.

Da bi mogli dati ocjenu predloženog programa za urbanističko rješenje stare sarajevske Čaršije potrebno je da preciziramo osnovne postavke ovog Programa.

Područje Čaršije — Autori su ograničili staru sarajevsku Čaršiju na zapadu ulicom Veselina Masleše i Katedrale, a na istoku prostorom iza Vijećnice. Na sjevernoj strani Autori ograni-

čavaju Čaršiju Titovom ulicom i područjem iznad Kovača, a na jugu Dobrovoljačkom ulicom, odnosno produženim pravcem ove ulice.

Karakter Čaršije

1. Danas, to je centar dijela grada, Ranije, Čaršija je bila Centar čitavog grada.

2. To je ujedno istorijska urbana cjelina sa značajnim urbanističkim vrijednostima i arhitektonskim spomenicima. Kulturno istorijski razlozi kao i potrebe turizma zahtjevaju njeno čuvanje.

3. Zanatstvo, ugostiteljstvo i trgovina su danas glavne privredne djelatnosti u Čaršiji. Ove djelatnosti podmiruju potrebe jednog dijela grada, neke su za čitav grad, neke za okolna sela, — a neke za čitavu republiku.

4. Ne postoje razlozi za ukidanje ovih privrednih djelatnosti, »ali postoji razumljiva težnja našeg društvenog razvoja za promjenom načina proizvodnje, poslovanja i usluživanja«.

5. Čaršija može da bude izvor prihoda iz unutrašnjeg i deviznog turizma.

6. Čaršija ima vrijednosti od interesa za nauku.

7. Geološki, geomehanički i drugi uslovi omogućavaju građenje i većih objekata u Čaršiji.

Tehničko stanje Čaršije

1. Najveći broj objekata napravljen je od drveta i ćerpiča. (Nerezistentni materijali).

2. Osim dućana građenih u Turskom periodu koji su trošni, u slabom su stanju i dućani i poslije Turskog perioda.

3. Uobjektima nema sanitarija.

4. Ovakvi objekti su opasni za pojavu požara. Budući građevni i urbanistički lik Čaršije

1. Potrebno je primjenjivati princip rekonstrukcije.

2. »Sačuvati sve ono što je bilo pojedinačno ili u ansamblu istorijski i arhitektonski i konstruktivno vrijedno i zdravo.«

3. Rušiti sve što je tehnički slabo, dotrajalo i nezdravo, te istorijski i arhitektonski nevrjedno.

4. Rušiti i ono što ima turističku ambijentnu vrijednost, a sa tehničkog i higijenskog stanovišta je neodrživo pa to isto ponovo graditi u starim i likovnim koncepcijama (potrebe turizma). To se konkretno odnosi na čitave nizove starih dućana, koji predstavljaju osnovnu karakteristiku Čaršije.

5. Na prostorima na kojima se ruše tehnički dotrajali, te istorijski, spomenički i turistički nevrjedni objekti i na kojim se ne vrši obnova u smislu prethodnog principa može i treba da se sasvim savremeno kreiraju i objekti i prostori oko tih objekata, vodeći pri tome strogo obzira o ambijentu u kojem se gradi, a taj ambijent treba da i dalje bude ne samo jedan od centara privrede našeg grada, nego istodobno i privlačna spomenička i turistička oaza.

Principi oblikovanja Autori nisu za istorijsku autentičnost u čuvanju spomenika Čaršije niti Čaršije kao cjeline, zbog toga što je po njihovom mišljenju:

1. Teritorij Čaršije neophodno potreban gradu da na njemu razvije savremene funkcije gradskog života.

2. Stari sadržaji Čaršije ne mogu se sačuvati, a novom treba dati prostor.

3. Radni i higijenski uslovi u Čaršiji moraju odgovarati savremenim zahtjevima.

4. Ne slijepo ponašati stare gradnje nego stvarati organske odnose u arhitekturi, a to su: gradacija, vizuelnost, meandar, ritam i intimnost vezana za mjerilo čovjeka. Tako će Čaršija dobiti »ponovo uspjeti arhitektonsko-urbanistički likovni izraz, i to novog vremena i društva«.

5. Pri rekonstrukciji Čaršije i njenih objekata primijenit savremene materijale, kao i klasične koji su trajni i otporni.

6. »Ne treba ići za tim da rekonstruiramo objekte primjenom isključivo savremenih materijala, nego putem harmonične i pažljive kombinacije materijala, vodeći pri tome brigu da nove koncepcije budu uvijek zasnovane na principima organske arhitekture, koju smo kao apsolutnu vrijednost naslijedili i prihvatili iz stare Čaršije.«

Kompozicioni i estetski principi

1. Zadržati uličnu mrežu Čaršije.

2. Zadržati mikro rezerve i dopuniti ih novim.

3. Novim parkovnim grupacijama postići ritam i kontinuitet.

4. Zelenilom sakrivati loše gradnje koje se ne mogu rušiti.

5. U ambijentu čaršije koristiti vodu i prenijeti neke stare česme iz mahale u Čaršiju.

6. Svjetlosnim efektima istaknuti spomenike, koristiti svjetlosne reklame, ali ih dovesti u okvire umjerenosti.

7. Na Čaršiju skladno nadovezati izgradnju mahala koristeći stare likovne pripice i zelenilo.

8. »Na regulacionom području Čaršije omogućiti opstojanje i daljnju izgradnju objekata za sve djelatnosti savremenog društva da bi mogla nova čaršija uspješno vršiti svoju savremenu ulogu.

Šta treba bezuvjetno sačuvati u Čaršiji

— 30 arhitektonskih spomenika pod zaštitom

— Šta treba rekonstruisati

— 15 čaršijskih uličnih cjelina sa dućanima

— Morića Han

— Spoljne dućane Brusa bezistana

Novi objekti koji se moraju sačuvati

— 13 ovakvih objekata

Šta se može rušiti

— Sve ono što nije naprijed spomenuto.

Predlog namjene istorijskih

spomenika

— Gazi Husrev-begova džamija (originalna namjena)

— Kuršumli medresa (za Gazi Husrevbegovu biblioteku)

— Sahat Kula (originalna namjena)

— Gazi Husrebegovo imare, odnosno pekara, (u komponovati u novi ugostiteljski objekat)

— Gazi Husrevbegov Bezistan, (bar Hotel Europe) i podrum za alkoholna pića

— Gazi Husrebegov hamam (ugostiteljski objekat)

— Jevrejski hram (muzej Jevreja)

— Stara pravoslavna crkva (originalna namjena)

— Ferhadija, Čekrekči, Duradžikova i Hadžijska džamija (originalna namjena)

— Hodže Duraka džamija (za smještaj vakuškog arhiva)

— Kazandžiluk (originalna namjena)

— Kamene magaze (za skladišta)

— Stambeni objekti do Morića Hana (konačišta)

— Morića Han (srušiti i ponovo izgraditi prizemlje za ugostiteljstvo, a sprat za kancelarije)

— Brusa bezistan (izložbeni prostor za likovnu i primjenjenu umjetnost)

— Šeher-Čehajina i Latinska čuprija (samo za pješake)

— Despića kuća (sadašnja namjena)

— Firuzbegov hamam (konzervirati ostatke)

- Sebilj na Baščaršiji (originalna namjena)
- Vijećnica (urbanističke ustanove)
- Dućane rekonstruisati s tim da zadrže namjenu zanatstva, trgovine i ugostiteljstva
- Nišane sa nekropola iznad Kovača prenijeti u Muzej grada Sarajeva

Muzej pod vedrim nebom

Na nenaznačenoj lokaciji Autori predviđaju izgradnju »Muzeja« koji bi se sastojao od jednog dućana svakog zanata i trgovine stare sarajevske Čaršije sa originalnim enterijerima, alatima i strojevima, — u kojima bi se obavljao originalni proizvodni postupak. Ovaj objekat bi bio namjenjen deviznom turizmu. Uz njega Autori predviđaju izgradnju prodavaonica turističkih uspomena i više bosanskih kafanica.

Saobraćaj

- Sačuvati uličnu mrežu
- Projektovati parkinge za oko 580 kola a 25 m² (14.500 m²)

Zanati

Autori »tačno« planiraju broj zanatskih radnji buduće Čaršije i korisnu površinu zanatskih radnji koja prema njima treba da bude 13.960 m², prema ranijoj površini od 14.745 m².

— Autori imaju »težnju da u budućoj Čaršiji stvore takve zanatske jedinice u kojim će moći biti osigurani svi potrebni higijenski i radni uslovi«.

— Autori u »budućoj Čaršiji« žele da zanate koncentrišu po strukama, kao što je to bilo i u istorijskoj čaršiji.

Trgovina

— Autori predviđaju izgradnju 5 novih objekata za trgovinu sa ukupno 7.100 m².

— Autori daju tačan popis trgovačkih radnji u Čaršiji, sadašnje stanje i planirano stanje.

Ugostiteljstvo

— Autori predlažu izgradnju raznih novih ugostiteljskih objekata — 48 objekata sa ukupno 5.660 m².

Industrija

— Autori predviđaju izgradnju gradske štamparije sa ukupno 1.500 m².

Turizam

Za turizam Autori traže u postojećim objektima 510 m²

Stanovanje

— Sa područja Čaršije Autori isključuju stanovanje.

Prosvjeta i kultura

- Izgraditi Dom kulture (3.000 m²)
- Izgraditi Muzej Čaršije pod vedrim nebom (1.000 m²)
- Izgraditi školu učenika u privredi (700 m²)
- Urediti izložbeni prostor u Brusa Bezistanu
- Izgraditi ljetnu pozornicu za cca 100 mjesta

Zdravstvene ustanove

- Ne predviđa se nova izgradnja

Administracija i uprava

- Ne predviđa se nova izgradnja

Problemi zagrijavanja objekata u Čaršiji

— Autori predviđaju izgradnju toplane koja bi centralno zagrijavala čitavo područje Čaršije.

Komunalni uređaji:

- vodovod, kanalizacija, električna, plin, PTT.
- Autori predviđaju modernizaciju svih ovih komunalnih uređaja na području Čaršije.

MIŠLJENJE RECENZENATA O OSNOVNIM TEZAMA, PRINCIPIMA I PREDLOZIMA SADRŽANIM U PROGRAMU ZA URBANISTIČKO UREĐENJE STARE SARAJEVSKJE ČARŠIJE Područje Čaršije

Područje koje su Autori ograničili je suviše široko, pošto su neki njegovi dijelovi danas u potpunosti izgubili karakteristike Čaršije. Bilo bi potrebno ograničiti uže područje čaršije na njeno jezgro, a predloženo područje smatrati širim. U ovom širem području bilo bi potrebno čuvati spomenike i spomeničke ansamble dok bi savremeno građenje u ovome dijelu bilo podvrgnuto zahtjevima poštovanja mjerila jezgra Čaršije odnosno biće potrebno skladno uklapanje jezgra Čaršije u izgradnju područja koja uokviruju ovo jezgro. Predlažemo da se područje Čaršije uže ograniči.

Karakter Čaršije

Autori utvrđuju zanatsko-ugostiteljski-trgovački karakter Čaršije. Podvlače njene kulturno-istorijske vrijednosti mogućnosti koje ona pruža za razvitak turizma u zemlji. Njihov stav o ovom pitanju svodi se na »težnju za promjenom načina proizvodnje, poslovanja i usluživanja«. Predlažu izgradnju nove »savremene« Čaršije, koja bi po našem mišljenju u potpunosti negirala karakteristike istorijske Čaršije. Ovakva »nova i savremena Čaršija« teško da bi bila interesantna za turizam, a još manje za nauku i kulturu uopšte.

Tehničko stanje Čaršije

Konstatujući činjenicu da je veliki dio objekata u Čaršiji izgrađen od drveta, Autori se slažu za upotrebu trajnijih materijala ne vodeći računa o činjenici da je upravo upotreba svih materijala lakoća i provizornost konstrukcije, osobenost brojnih čaršijskih objekata. Ovako izgrađeni objekti daju Čaršiji glavnu karakteristiku. Nema sumnje da bi neka savremeno izgrađena Čaršija postala posve neinteresantna za turista — i stranog i našeg.

Budući građevni i urbanistički lik Čaršije

Autori se zalažu za princip rekonstrukcije. Dokaže ona ide vidi se iz slijedećeg: »sačuvati istorijski, arhitektonski i konstruktivno vrijedno i zdravo«? (Šta je to na primjer »istorijski zdravo« — potpuno je nejasno — a to se proklamuje kao osnovni princip). Nadalje, rušiti istorijski, arhitektonski, tehnički slabo, dotrajalo i nezdravo, (Šta je to istorijski i arhitektonski nezdravo)? Ako bi se svi objekti istorijske i umjetničke vrijednosti napravljeni od nerezistentnih materijala po ovom principu Autora osudili na rušenje, onda bi po istoj logici trebalo rušiti Alhambru i svu staru drevnu

stambenu gradsku arhitekturu Gotike, koja se tako brižljivo čuva u svim zapadno-evropskim zemljama.

Autori predviđaju dakle građevno osavremenjavanje jednog dijela objekata (rekonstrukcija i adaptacija) i gradnju brojnih potpuno novih savremenih objekata, uz poštovanje principa stare zatečene arhitekture i ambijenta. Da li bi ovako rekonstruisana, adaptirana, modernizirana i u velikom svom dijelu nanovo izgrađena Čaršija, — sa novim sadržajima, — mogla uopšte da bude turistički interesantna? Problem čuvanja sarajevske Čaršije usko je vezan sa njenim uklapanjem u široki region deviznog turizma. Orijentalnu sarajevsku Čaršiju moguće je najuže vezati u ovom turističkom regionu za Dubrovnik i Mostar. Gledana i sa aspekta deviznog turizma sarajevska Čaršija ima opšte jugoslavenski privredni značaj. Autori se zalažu samo za čuvanje spomenika pod zaštitom na području Čaršije, čime Čaršiji nisu osigurane njene osnovne karakteristike. Čaršiju treba čuvati kao jedinstvenu spomeničku cjelinu.

Principi oblikovanja

Autori traže teritorij Čaršije da na njemu razviju savremene funkcije gradskog života. Oni traže »novu Čaršiju« koja će ponovo dobiti arhitektonsko urbanistički likovni izraz, i to našeg novog vremena i društva«. Dakle, oni se zalažu za novu socijalističku Čaršiju. Moguće je društveni sektor zanata Čaršije prilagoditi turističkoj atraktivnosti, ali mijenjati likovni izraz istorijske Čaršije, — znači i potpunu negaciju, uništenje Čaršije kao arhitektonsko-turističkog fenomena. Pitanje daljnje sudbine Čaršije mora se povezati sa privrednom analizom zanata u Čaršiji, analizom politike narodne vlasti prema ovim zanatima, te upoređivanje ove politike sa materijalno finansijskim mogućnostima koje može da pruža Čaršija kao Jugoslavenska turistička atrakcija prvog reda.

Kompozicioni i estetski principi

Nabrojene principe Autori podređuju dosledno zahtjevu »da bi nova Čaršija mogla uspješno vršiti svoju savremenu ulogu«. Autori ni jednom riječju ne pominju siluetu Čaršije sa njenim akcentiranim arhitektonskim volumenima i vertikalama. Trebaju li postojeći akcenti ostati i dalje akcenti, ili se oni mogu podređivati novim gradnjama?

Šta treba bezuvjetno sačuvati u Čaršiji

Autori su samo za čuvanje 30 spomenika pod zaštitom. Ostale objekte Čaršije predviđaju za rekonstrukciju i adaptaciju ili za rušenje, a na mjestu porušenih predviđaju gradnju novih savremenih objekata. Za rekonstrukciju i adaptaciju predlažu 14.745 m² površine dućana.

Za nove gradnje — 19.560 m². Ovim izgrađenim površinama treba dodati još 14.500 m² za parkinge i uslov Autora da se površine pod ulicama neizgrađuju. Jesu li Autori izgradili na planovima Čaršije bilo kakve pa i najglobalnije analize smještaja novo-izgrađenih površina koje predlažu?

Mišljenja smo da bi prihvatanje ove koncepcije značilo i uništenje Čaršije kao istorijsko-kulturne i arhitektonsko-urbane cjeline i njeno potpuno degradiranje kao turističke atrakcije.

Prijedlog namjene istorijskih spomenika

Ne vidi se da li su predložene nove namjene napravljene na osnovu nekih analiza, a izgleda nam da su pojedine od njih neprihvatljive (Kuršumli medresa, Gazi Huserbegov bezistan, Durakova džamija, Morića Han, Brusa bezistan...). Za analizu novih namjena arhitektonskih spomenika u Čaršiji važne su i mogućnosti grada kao i privredni interes i podobnost objekata pa bi trebalo unaprijed samo okvirno odrediti njihovu namjenu.

Zanatstvo

Autori ulaze u određivanje tačnih brojnih veličina, polazeći od stanja prije 5 godina, koje već danas ne odgovara. Postavlja se pitanje da li je uopšte moguće ovako planiranje? Nadalje, Autori favorizuju nove zanate koji su nedavno prodrli u Čaršiju pa i time doprinose uništavanju karaktera Čaršije. Zar će na primjer auto-lakireri, mehaničari, frizeri i drugi savremeni zanati biti turistički interesantni

Trgovina

Autori predviđaju u Čaršiji krupnu savremenu trgovinu sa robnim kućama. Zbog čega je to potrebno. Mislimo da se ovakva trgovina uopšte ne može uklopiti u ambijent Čaršije.

Ugostiteljstvo

Težnja autora da se ugostiteljstvo razbije na više manjih objekata je pravilna, ali potpuna modernizacija ugostiteljstva u Čaršiji, koju predlažu Autori izazvala bi promjenu njenog karaktera i dovela do toga da na primjer neka mehanizovana aščinica postane posve neinteresantna. Treba zadovoljiti sanitarne propise u čaršijskim ugostiteljskim objektima, ali njihov originalan način poslovanja ne treba mijenjati.

Industrija

Smatramo da se u užem području Čaršije ne može locirati nikakva Čaršija, pa ni predviđena štamparija.

Stanovanje

Mišljenja smo da stanovanje treba isključiti iz užeg područja Čaršije ali ono ne može biti isključeno i iz šireg područja koje Autori predlažu, a na čemu i insistiraju.

Prosvjeta i kultura

Predviđene novogradnje: Dom kulture, Muzej Čaršije pod vedrim nebom, Škola učenika u privredi i ljetna pozornica — ne bi se mogle uklopiti u postojeći urbani i društveni organizam užeg područja Čaršije.

Centralno grijanje Čaršije

Autori predlažu izgradnju toplane i centralno grijanje čitavog područja Čaršije, što izgleda nepotrebno, nerealno pa i neracionalno imajući u vidu istorijski, zanatsko-trgovački karakter Čaršije.

REZIME OSNOVNIH STAVOVA AUTORA I NJIHOVIH PREDLOGA KOJI SE ODOSE NA BUDUĆNOST SARAJEVSKE ČARŠIJE

Prema njihovim stavovima

- Čaršija u budućnosti ne može da zadrži svoje osnovne istorijske karakteristike.
- Treba izgraditi savremenu čaršiju sa novim likovnim izrazom, sa novim načinom poslovanja koji će održavati nove proizvodne odnose. Oni se zalažu samo za striktno čuvanje spomenika pod zaštitom u čaršiji.
- Stara čaršija bi trebala da bude pretstavljena, bolje reći zamjenjena Muzejom zanatstva, gdje bi se u muzejskim dućanima — eksponatima čak i proizvodilo.
- Autori smatraju da bi i ovakva nova čaršija bila turistički interesantna.

Stiče se utisak međutim, da je upravo aktuelno privredno stanje čaršije bilo predominantni motiv inspiracije Autora u traženju i prijedlogu aktivne, programske sadržine budućeg kompleksa čaršije.

Neminovno je čini nam se, potražiti misaona žarišta uzročnike ovako izloženih stavova Autora u pogledu predložene koncepcije. Prvenstveno onih koji bi, po našem mišljenju trebalo revidirati.

Skloni smo da uspostavimo kontakt sa nekim od misli Autora i stojimo na gledištu da treba zadržati samo ono zanatstvo koje je neophodno kao živa sadržina asanirane čaršije. Ostalo zanatstvo međutim, i uopšte privredne pogone, u kojima »se podmiruju ne samo stanovništvo s okolnih stambenih površina, nego i ono sa područja grada, zatim sa sela i jednim dijelom iz cijele Republike« — kao aktuelno stanje čaršije, neminovno je ili liječiti, izmijeniti ili ga prilagoditi uređenoj restauriranoj i konzerviranoj čaršiji. Neodrživ je ovakav jedan privredno-zanatski centar u staroj Čaršiji, kao što je neodrživa i mimo čaršije jedna centralizacija u odnosu na grad kao urbanističku organizaciju.

U tom smislu propozicije tabela na strani 115 su po namjeni i predviđenim građevinskim površinama prevelike a po branšama aktivnosti na njima nedovoljno selekcionirane. Pored toga, zanate koji umiru, trebalo bi favorizirati u cilju kompletiranja sadržine uređenog ambijenta, atomske Čaršije. Dubiozna su, čini nam se gledišta Autora u pogledu zbrinjavanja potreba trgovine i preduzeća u okvirima Čaršije. Savremeni privredni pogon i trgovina, pored svoje perspektive širenja, zahtjevaju odgovarajuće normative površine u organizaciji svoga poslovanja i u obezbjeđenju određenih higijensko-tehničkih uslova za rad. Ako bi ovakve pogone iznova gradili upravo u Čaršiji — ne bi ih trebalo lišiti optimalnih savremenih normativa. Službenici i radnici, kao i privredna računica tih pogona, ne bi trebalo da bude lišena, okrnjena, bezperspektivna i ekonomski nerentabilna iz razloga spomenutog ambijenta i skućenog prostora.

To bi bio još jedan dokaz da se apsolutni optimalni zahtjevi privrede i spomeničke aglomeracije Čaršije, međusobno sukobljavaju, da se međusobno ne mogu pomiriti, ukoliko se svjesno ne ide zatim, da se okrnje uslovi egzistencije jedne ili druge.

Sa takvom se međutim pretpostavkom ne bi trebalo računati kada je riječ o novogradnji, odnosno kada su u toku naponi u traženju solucije za spomeničko-turističko i kulturno područje Čaršije.

Najzad, privredni problem, nasleđen stihijom prethodnih građenja u Čaršiji, njegov atrofirani potencijal, trebalo bi liječiti, rješavati ga mimo područja Čaršije, upravo u okvirima problema urbanističke organizacije grada kao cjeline. Re-izgradnja Čaršije, sankcionisanje i dalje razvijanje njenog privrednog karaktera značila bi svjesno favoriziranje onog stihijski nastalog u njoj, značilo bi u perspektivi lišiti se u potpunosti Čaršije.

»Poduhvat Čaršije« — zvučio bi u takvom nastojanju kao obmana, koja u konačnom ide zatim da riješi praktično probleme lokacija konkretnih privrednih pogona.

Najzad, ne sastoji se problem Čaršije u zaštiti objekata od rezistentnog materijala, u zaštiti džamija i drugih trajnih građevina, već upravo onih koje su ugrožene, onih koje nestaju, onih nerezistentnih. Na predloženi način u bliskoj budućnosti imali bi usamljene rezistentne spomenike izgubljene u volumenima novosagrađenih pogona i izgubljeni ambijent Čaršije.

PREDLOZI IZVJESTIOCA

Analizirajući pojedinačne elaborate Autori programa došli su do zaključka koje smo gore rezimirali. Na bazi istih elaborata koji su poslužili Autorima za njihove zaključke, koji nam izgledaju neprihvatljivi, iznosimo svoje mišljenje i dajemo slijedeće prijedloge:

— Čaršija bi izmjenom pojedinih okolnosti mogla da postane jugoslavenska prvorazredna turistička atrakcija, samo pod uslovom da sačuva svoj cjeloviti istorijski, privredni i oblikovni karakter.

— Da bi se dao odgovor o karakteru Čaršije u budućnosti, odnosno da bi se odgovorilo na pitanje da li Čaršija može da živi, prvo treba analizirati privredno-ekonomsku osnovu današnje sarajevske Čaršije. U toj analizi treba posebnu pažnju posvetiti istorijskim zanatima u Čaršiji, koji žive, ili koji uz pomoć društva mogu da žive proizvođači proizvoda koji imaju bilo upotrebnu, bilo samo dekorativnu vrijednost.

— Poreska politika danas najblaže rečeno ne favorizuje ni jedan istorijski zanat u Čaršiji, pa ipak i pored toga u Čaršiji rade:

Kazandžija	39	radnji
Puškara	2	"
časovničara	17	"
zlatara i Kujundžija	39	"
Nožara	1	"
Bojadžija	6	"

Svječara	1
Klesara	1
Samardžija	2
Knjigovezaca	2
Terzija	2
Abadžija	4
Kapara	8
Jorgandžija	6
Gajtandžija	1
Užara	3
Sarača i nanuldžija	20
Sedlara	3
Opančara	13
Krznara	1
Pekara	4
Slastičara	17
Jufke i kadif	1
Brijača	38

Ukupno: 231 radnja

Već ovaj podatak govori da i danas bez pomoći i pod relativno teškim uslovima žive brojni istorijski zanati u Čaršiji.

— Uz svjesno i plansko favoriziranje nekih od ovih zanata, sigurno bi bilo moguće sačuvati karakter istorijskog zanatstva u Čaršiji. Polazeći od ovih globalnih podataka dolazimo do zaključka da je moguće čuvati Čaršiju i kao cjeloviti privredno istorijski centar specifičnih zanata.

— Pomaganje zanatstva Čaršije i tretiranje nekih istorijskih zanata kao primjenjenu umjetnost, treba u prvom redu vezati za razvoj turizma za uklapanje sarajevske Čaršije u jugoslavenski turistički region naročito na relaciji Dubrovnik—Mostar—Sarajevo.

— Stanje današnjeg podmlatka u zanatima Čaršije je veoma loše. Neophodno je potpuna promjena politike prema istorijskim zanatima u čaršiji, kako u pogledu oporezovanja, tako u pogledu školovanja podmlatka u zanatima koji imaju karakter primjenjene umjetnosti.

— Teritoriju Čaršije treba svesti na njeno jezgro koje ograničavaju linije, ulice i blokovi: zapadna fasada Husrev-begovog bezistana i linija u produžetku pored zapadne strane Jevrejskog hrama, južna strana Titove ulice, uži blokovi koji sa sjevero-zapadne, sjeverne i sjeverno-istočne strane ograničavaju Baščaršiju, potez Kovača do groblja, južna strana nove saobraćajnice u istočnom bloku, Obala, Bazardani ulica, sjeverna strana Kundurđiluk ulice do zapadnog ugla Gazi Husrev-begovog bezistana.

Ovakvo ograničavanje Čaršije na užu sektor u velikoj mjeri pretstavlja uštedu prostora za izgradnju a sa druge strane uštedu investicija koje će se u budućnosti uložiti u rekonstrukciju i održavanje Čaršije. Pri tome objekti okrenuti prema graničnim ulicama — prema Titovoj ulici, Obali (osim prema mostu) i novoj saobraćajnici koja se probija kroz istočni blok, — mogu imati savremene oblike, ali se mora voditi računa o njihovoj prostornoj po-

vezanosti sa neposrednim zaleđem u samoj Čaršiji. U ovom području treba građenje svesti na najmanju mjeru.

U širem području Čaršije treba čuvati spomenike pod zaštitom i istorijske ansamble a sve ostalo može se savremeno graditi uz poštovanje mjerila stare Čaršije.

S a o b r a ć a j

Saobraćajno rješenje sa saobraćajnicama koje tangiraju područje Čaršije smatramo u osnovi zadovoljavajućim. Pri konačnom određivanju trasa na sjevernom i južnom dijelu Čaršije treba voditi računa o slijedećem:

- Na južnom potezu neophodno je voditi računa o tome da saobraćajnica ne ugrozi komplekse Careve Hadžijske džamije.
- Uviđajući neophodnost da se saobraćajnica probije na sjevero-istočne strane kroz stambene blokove između ulica Petra Kočića i Kovača, smatramo neophodnim da ona ne smije ugroziti cjelinu Čekrekčijine džamije. Povezivanje ove nove saobraćajnice sa mahalama na sjevernoj strani sa ulicom Miloš Obilića mora se izvesti uz poštovanje istočnog fronta ove ulice i cjeline Duradžik džamije bez kojih bi sjeverni dio Baščaršije, pa i cijela Baščaršija izgubila svoje likovno jedinstvo.

— Unutar užeg područja Čaršije ne bi se smjeli smjestiti parkinzi, koji moraju ostati periferno u odnosu na Čaršiju.

— U Čaršiji treba ostaviti istorijske zanate, odnosno one koji obrađuju metale, drvo, kožu i tkanine. Savremene kao što su: automehaničari, autolakireri, autolimari, elektroinstalateri i sl. — treba iseliti iz užeg područja Čaršije.

— Daljnji razvoj istorijskog zanatstva ne može se ostaviti samo brizi privatnih zanatlija. Nužno je svjesno razvijanje društvenog sektora uz stvaranje školskih institucija za zanate koji imaju umjetnički karakter. Društveni sektor čaršijskih zanata treba prilagoditi turističkoj atraktivnosti i načinu poslovanja u Čaršiji.

— Kretanje po Čaršiji treba vezati sa turističkim obilaskom što znači da saobraćajno rješenje i raspored najinteresantnijih objekata, odnosno određivanje njihovih novih namjena, treba podrediti turističkoj atraktivnosti.

— U užem području Čaršije treba vršiti konsolidacije autentične rekonstrukcije postojećih i nestalih objekata a čitavom užem području život treba da obezbjeđuje koncentrisani stari zanat, ugostiteljski objekti i sitna trgovina. U principu je i moguće i građenje novih objekata u užem području, ali se mora imati na umu delikatnost svakog ovog zahvata. Zbog toga će trebati vršiti prethodno obimne studije i projekte, pa tek onda postupno i eksperimentalno prilaziti savremenim realizacijama. Ni u kom slučaju te nove gradnje ne smiju dati novi likovni izraz Čaršiji.

— U užem čaršijskom području mora se poštovati istorijska silueta u kojoj glavne akcente po volumenima čine Morića Han, Brusa bezistan, Podkupalne džamije, Gazi Husrefbegova džamija mora i dalje da ostane dominantna prostorne kompozicije džamije.

— Kod određivanja nove namjene istorijskim — arhitektonskim spomenicima u Čaršiji, treba obratiti naročitu pažnju na potrebe uklapanja ovih spomenika u turističke atraktivnosti Čaršije.

— U čisto zanatskim ambijentima užeg područja najveću pažnju treba pokloniti rekonstruisanim zahvatima kazandžiluka, Oprkanja, Baščaršije, Sarača i nekadašnjih Trgovki.

— Otvorene pijace u užem području Čaršije treba također čuvati u cilju daljeg omogućavanja

prodaje seoskih produkata u Čaršiji, što samo povećava njenu turističku atraktivnost.

— U ambijentu Čaršije pokloniti najveću pažnju zelenilu i vodi, glavne istorijske spomenike najveće smišljeno osvjetljivati i potpuno zabraniti sve druge svjetleće reklame.

Na kraju želimo ponovo da podvučemo da će u budućnosti značaj Sarajeva kao turističkog centra zavisiti u prvom redu od obima sačuvanosti istorijskih zanata i autentičnih istorijskih — urbanističkih i arhitektonskih vrijednosti Čaršije.

Sarajevo, 11. aprila 1963. god.

Prof. Ing arh. Đurđe Bošković

Prof. Ing arh. Husref Redžić

Docent arh. Stanko Mandić

RIMSKA STELA IZ KLOTIJEVCA NA DRINI

Nedavno je u Klotijevcu sagrađena nova školska zgrada Osmogodišnje škole. Zgrada je bez dozvole locirana na prostoru koji je ranije zauzimalo poveće srednjovjekovno groblje, odmah uz obalu Drine. Prilikom raščišćavanja terena za gradnju škole nađena su pored većeg broja stećaka i dva rimska kamena fragmenta.

1. Srednji dio monumentalne stele sa četiri poprsja u plitkom reljefu. Domaći plavkasti vapnenac, lošijeg kvaliteta.

Po svojim dimenzijama (visina sačuvanog dijela stele je 1,36 m, širina oko 0,80 m i debljina 0,30 m) i zanatsko-umjetničkoj obradi ova stela svakako spada među monumentalnije stele iz Bosne. Nedostaje joj gornji dio, vjerojatno dosta nizak trouglasti zabat sa akroterijima. Od natpisnog polja (titulusa) sačuvan je manji dio, ali bez traga natpisa (sl. 1).

Arhitektonika stele odgovara italском tipu figuralnih stela, kakve se susreću i kod nas, naj-

češće u Dalmaciji, Hercegovini i na Drini. Stela nije izrađena od jednog kamenog bloka. Zabat je kao posebni dodatak bio pričvršćen za stelu željeznim klinom, kao i na steli Septimije Matise iz obližnje Osatice.

U dvije plitke pravougaone niše (gornja 0,50 : 0,60 m, a donja 0,43:0,60 m), zapravo u dvije vertikalno postavljene metope, koje su odijeljene gredicom (širokom 4 cm), smještene su 4 polufigure, paralelno poredane po dvije u svakoj kaseti. Kao i obično na sepulkralnim spomenicima pokojnici su prikazani u strogom paralelizmu, en face, do pojasa, gotovo u naravnoj veličini ($\frac{3}{4}$ naravne veličine), Sve četiri figure su gologlave, što je, inače, pojava česta na Drini.

Kompozicijska shema čitave stele jednostavna je i jasna (titulus, niše sa portretima i timpanon), bez dekorativnosti i ornamentike, tako da monumentalnost spomenika izbija iz njegove jednostavnosti. Ornamentat ne dolazi ni u svojstvu bordure, jer su i arhitrav i okvir stele sasvim glatki. Kao da je klesar želio svu pozornost gledaoca usredsrijediti baš na same pokojnike, koji kao da nas tužnim i neodređenim pogledom opominju na prolaznost.

Inače, stela sadržajno ne donosi mnogo novoga. U gornjem polju prikazani su muž i žena srednjih godina. Desno je muž, sa kratkom, šišanom kosom, u naboranom odijelu koje je na desnom ramenu zakopčano (okruglom?) fibulom. U lijevoj ruci drži volumen, znak rimskog civiteta, dok je desnicom obujmio suprugu. Lijevo je portret žene sa kosom začušljanom na dvije strane i karakterističnim razdjelom na sredini. Na visokom, elegantnom vratu vidi se glava lijepih dugoljastih crta sa dosta istaknutim nosom. Preko sjetnih očiju navučene su trepavice, kao i kod muškarca, a pogled uperen u neodređeno. Desna joj je ruka spuštena do pojasa, tako da hrbatom skoro dotiče poprečnu gredu. Pouzdano se ne može utvrditi drži li žena u ruci neki predmet, a to bismo i očekivali i u odnosu na donji portret (zakon paralelizma!). Na portretu žene slabo je sačuvan i prikaz odijela, jasno se vidi samo dugi rukav haljine. Ne može se sa sigurnošću utvrditi da li se ispod rukava nazire dio donje haljine, ili je klesar želio da prikaže narukvicu. Drugog

Sl. 1. Antička stela i fragmenti stupova iz Klotjevca.

nakita nema, ali izgleda da na grudima nosi dvije fibule ili dva broša (sl. 2).

U donjoj metopi prikazane su također dvije, i to mlađe figure, valjda sin i kćerka. Obje su figure prilično istrošene, a lijevoj je još otučena i glava. Sudeći po dugom rukavu haljine i općem habitusu, prikazuje djevojku. U desnoj ruci, koja je u istom položaju kao i ruka žene u gornjem polju, djevojka drži grozd, što je rijetka pojava na spomenicima ove vrste. Grozd, kao i vinova loza uopće, predstavljaju Bahove attribute i stoje u vezi sa posmrtnim kultom. Desna figura je nešto bolje sačuvana, a prikazuje dječaka u tunici dugih rukava i u hlamidi koja je zakopčana (okruglom?) fibulom. Odijelo se jedva i nazire osim najreljefnijih nabora. I dječak u desnoj ruci drži neki predmet.

Sl. 2. Detalj stele iz Klotijevca.

Iako su reljefi, kao i cijela stela, prilično stradali od atmosferilija — što je na Drini općenita pojava zbog lošeg kvaliteta kamena — ipak se može dosta jasno uočiti realistički tretman likova, pa čak i izvjesna individualizacija pokojnika, osobito lika starije žene, koji je relativno najbolje sačuvan. Ova je pojava na rimskim provincijalnim sepulkralnim spomenicima kod nas dosta rijetka. Osim toga, rad je dosta plastičan a likovi pokojnika proporcionalno komponirani. Ipak se klesar nije mogao oteti stereotipnoj šabloni u postavljanju likova, kao ni maniri stilizacije, koja osobito dolazi do izražaja u tretmanu odijela (nabori!), ruku i kose.

Ovakav tip nadgrobnih rimskih spomenika već je odranije poznat u Podrinju,¹ a po obradi i

kompoziciji bliži je stelama iz Podunavlja nego onima iz srednje i zapadne Bosne, na kojima je koncepcija i obrada lika sasvim plošna, linearna i dekorativna, a najčešće posve stilizirana. Stil-ska kohezija stela iz Klotijevca je dosta čvrsta i sa rimskim spomenicima iz Srbije i Bugarske. Svi ovi spomenici nastali su pod direktnim uticajem rimske sepulkralne umjetnosti iz Italije. Ovdje je i domaći (epihorski) elemenat stajao pod jakim uticajem rimske kulture, koja je preko rimskih kolonista i vojnika importirana iz Italije. Centri toga uticaja bili su značajni rudarski centar Domavija (nedaleko Srebrenice) i Sirmium, glavni grad donje Panonije. Ovaj se utjecaj širio uz Drinu sve do Višegrada i dalje, a obuhvatao je i srbijansko Podrinje.

Zato u Podrinju i susrećemo drukčije spomenike nego u ostalim krajevima Bosne, gdje je indigeni karakter umjetnosti više došao do izražaja.

Najbližu analogiju steli iz Klotijevca imamo U obližnjoj Osatici² (koja je udaljena oko 1 sat hoda) i nije isključeno da i naša stela potiče iz Osatice. To je već spomenuta stela Septimije Matise sa šest portreta (Patsch, WM XI, str. 180, Fig. 130), koju je profesor Sergejevski datirao u

¹ Dimitrije Sergejevski, Rimska groblja na Drini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, god. 1934, str. 27 i d.

² Karlo Patsch, Iz rimske varoši u Skelanima, GZM 1907, str. 465, Sl. 90 = Wissenschaftliche Mitteilungen aus BiH, XI, S. 180, Fig. 130.

III stoljeće nove ere³. Stela iz Klotijevaca, čini mi se, predstavlja zreliji klesarski rad. Tipološki našoj steli odgovaraju i one iz Skelana⁴, ali se ipak stela iz Klotijevca odvaja koncepcijom i izradom.

Što se tiče datiranja ove stele, nalazimo se u situaciji da to nagađamo sa manje ili više vjerojatnosti. Prvo, nije nam se sačuvao natpis, a jedino natpisi mogu sa sigurnošću vremenski determinirati neki spomenik. Drugo, stela je stradala od vremena, nejasni su i odijelo i fibule. I frizura starije žene je atipična, jer se tu, izgleda, radi o

radius 0,57 m. Materijal je krečnjak. Manji fragment ima pri dnu profilaciju sa stopom od 5 cm, a nešto užu profilaciju ima pri vrhu i veći dio. Gore na bazi, zapravo u centru baze, dužega fragmenta nalazi se rupa, radiusa 7 cm, a duboka 5 cm, u koju se klinom pričvršćavao kapitel. I na bazi manjeg dijela je u sredini rupa, široka oko 10 cm. Nije se mogla izmjeriti dubina ove rupe, koja je služila da se učvrsti deblo stupa za bazu (sl. 1).

Manje je vjerojatno da je ovaj stup dio nadgrobnog spomenika u formi cilindričnog cippusa,

Sl. 3. Dio srednjovjekovne nekropole sa stelom.

jednostavnoj narodnoj frizuri sa razdjelom na sredini. Ipak, oslanjajući se na stilsku koheziju ove stele sa srodnima iz Podunavlja, Podrinja i drugih krajeva, naša se stela može determinirati u III vijek nove ere. Manira stilizacije ne dozvoljava da je smjestimo u ranije doba. Na to vrijeme upućuju i fibule, ako su okrugle, kako ih ja vidim, pa i frizura starije žene, koja bi također mogla da odgovara III stoljeću.⁵ U to bi se vrijeme mogla uklopiti i pojava grozda u ruci mlade žene.⁶

2. Dva fragmenta stupa, koji idu zajedno. Veći je visok 1,30 m, a manji 0,75 m. Oba dijela imaju

³ Ibidem.

⁴ Patsch, o. c, passim; WM XI, str. 160, 177, 179; Fig. 72, 124 i 129.

⁵ Hekler, Die Bildniskunst der Grichen und Komner, Tab. 284-287, 301, 302 i 305.

⁶ Steli iz Klotijevca dosta je slična novopronađena stela sa Crkvine u Plješevici kraj Rogatice. Upor. ovaj broj »Naših starina«, str. 190.

jer je previsok, a na Drini se takav tip sepulkralnih spomenika i ne javlja.

Za ovaj stup (zapravo deblo stupa) najbližu analogiju imamo u Skelanima,⁷ odakle je i ovaj mogao biti dovučen u Klotijevac. To ni u srednjem vijeku ne bi predstavljalo teži problem. Možda i on potiče iz Osatice, ali je isto tako moguće da se, kao i stela, sačuvao in situ. Da je Klotijevac u antici bio naseljen dokazuje i nedavni nalaz presvodenih grobnica u zaseoku Zagaj⁸ i tragovi rimskog naselja u istom zaseoku. Bilo bi potrebno provesti iskopavanje manjeg razmjera da se utvrdi leže li ovi spomenici in situ ili su ovamo dospjeli kao spolij (sl. 3).

Oba opisana spomenika dugo su ležala u šikari, a pronađeni su tek prilikom gradnje škole 1953. godine, kada je šikara — u koju je bilo zaraslo srednjovjekovno groblje — raskršena. U vezi sa izgradnjom HE »Bajina Bašta« u Perućcu

⁷ Patsch, WM XI, S. 171, Fig. 112.

⁸ Vidi »Naše starine« IX, str. 185.

(SR Srbija) čitavo će groblje, koliko se sačuvalo nakon izgradnje škole, zajedno sa novoizgrađenom školskom zgradom biti potopljeno. Stoga je potrebno na vrijeme ispitati ovaj arheološki teren,

a spomenike izvući izvan buduće akumulacije ili prenijeti u muzej. Zavod je u tom smislu već i poduzeo konkretne korake.

RÖMISCHE STELE AUS KLOTIJEVAC AM DRINAFLUSS (SREBRENICA)

Gelegentlich des Baus der Volksschule in Klotijevac am Drinafluss, wurden neben einer grosseren Zahl mittelalterlicher Grabdenkmaler (stecak) auch zwei römische Steinfragmente gefunden.

1) Der mittlere Teil der monumentalen figuralen Stele mit vier Brustbildern in Basrelief (Bild 1). Die Höhe des erhaltenen Teiles dieser monumentalen Stele beträgt 1,36 m, und die Breite 0,80 m. Es fehlt wahrscheinlich der dreieckige Giebel mit Akroterien (Giebelschmuck). Von dem Titulus (Bildunterschrift) ist der kleinere Teil erhalten geblieben, aber ohne irgendeine Spur von Anschrift. Das Relief, sowie das ganze Monument haben stark gelitten. Die Stele hat die Form, welcher man in dem II. und III. Jahrhundert p. Chr. n. öfters in den Donauprovinzen begegnet,

und welche in Bosnien meistens am Drinafluss vorkommt.

2) Zwei Säulenfragmente, welche eng zusammenpassen, mit 0,57 m Kreishalbmesser; die Höhe des grosseren beträgt 1,30 m und des kleineren 0,75 m (Bild 3).

Wegen des Aufbaus des Wasserkraftwerkes Perucac am Drinafluss, wird der ganze mittelalterliche Friedhof, zusammen mit dem neuerbauten Schulgebäude durch die Akkumulation des neuen Wasserkraftwerkes überschwemmt werden. Es ist daher notwendig, dass diese wertvollen archäologischen Grabdenkmäler rechtzeitig verlegt werden, und dass das Terrain überprüft wird.

BILJEŠKE IZ ARHEOLOGIJE I

U razdoblju od 1960. pa do kraja 1962. godine Zavod je obavio veći broj intervencija na zaštiti, evidenciji i istraživanju ugroženih i slučajno otkrivenih arheoloških objekata na terenu. Na nekima od ovih spomenika izvršena su i manja zaštitna iskopavanja, a gdje se za to ukazala potreba, objekti su i konzervirani. U više slučajeva Zavod je ove zaštitne zahvate na terenu vršio i uz pomoć vanjskih saradnika, stručnjaka iz zavičajnih muzeja i Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Ova je saradnja bila intenzivna i dala dobre rezultate.

Da ovi nalazi ne bi ostali zaboravljeni, o značajnijima donosimo kratke bilješke, dok ćemo neke samo spomenuti. One nalaze koje su ispitali vanjski saradnici samo notiramo, ostavljajući im mogućnost da ih sami objave.

Budući da se radi o materijalima koji su kulturno i vremenski vrlo različiti, gotovo je nemoguće da ih svrstamo u jedan logični kronološki red. Zato ćemo ih prikazati, držeći se uglavnom onoga reda kojim su zaštitne intervencije izvršene. Izvještaji i dokumentacija o ovim nalazima postoje u arhivi Zavoda.

VRANJEVO SELO KRAJ NEUMA

Kustos Zemaljskog muzeja Zdravko Marić ispitao je u Vranjevu selu kraj Neuma rimsku nekropolu sa urnama. Tom su prilikom pronađene dvije čitave kamene urne i nekoliko urni u fragmentima i predane Zavičajnom muzeju u Mostaru.

Ovom su prilikom na lokalitetu Grude, u istom selu, ispitani ostaci jedne antičke villae rusticae. Među ostalim nalazima nađena su i dva rimska crijepa-tegule sa pečatom VVARIS i SARPANS. Tegule su uvrštene u zbirku Zemaljskog muzeja.

DONJA DOLINA (BOS. GRADIŠKA)

Drug Marić je, također na intervenciju Zavoda, izvršio i manje zaštitno iskopavanje u Donjoj Dolini kraj Bosanske Gradiške, na nekropoli iz XVI stoljeća, koja je bila direktno ugrožena radovima na savskom nasipu. Grobovi su bili ukopani u latenski sloj poznatog sojeničkog naselja, iz čega se vidi da je život u ovom prehistorijskom naselju prestao sa latenom. U grobovima,

inače, nije bilo priloga osim jednog ugarskog novčića iz 1620. godine.

KARAHODŽE (TRAVNIK)

U selu Karahodže, nedaleko Bile, slučajno je, pored seoskih kuća, otkrivena jedna kasnoantička grobnica na svod (Gewölbegrabkammer), inače u Bosni poznatog tipa. Za ploču na ulaznim vratima u grobnu komoru upotrijebljen je kao spolij antički fragmenat sa reljefom, na kojem je prikazano poprsje osobe odjevene u epihorsku (ilirsku) nošnju. Nalaz je ispitao kustos Zemaljskog muzeja Veljko Paškvalin.¹ Reljef je ustupljen Zavičajnom muzeju u Travniku.

ZAGAJ KRAJ KLOTIJEVCA NA DRINI

Sličan nalaz na lokalitetu Zukića strana u Zagaju kraj Klotijevca na Drini (NOO Srebrenica) također je ispitao drug Paškvalin. Ovdje su prilikom oranja otkrivene dvije kasnoantičke grobne komore na svod. U grobnicama nije bilo nikakvih priloga jer su već ranije bile opljačkane. Inače se na njivama u blizini ovih grobnica, po kazivanju seljaka, nailazi na rimsku opeku.

GRADINA u SASAMA (Srebrenica)

U blizini kasnoantičkog refugija na Gradini u Sasama, nedaleko Srebrenice, otkriveni su prilikom kopanja kanala za potrebe rudnika rimski grobovi. U grobovima je nađeno oko 40 komada lucerna od pečene zemlje sa natpisom CARI, nekoliko keramičkih manjih posuda, 1 prsten i 1 balzamarij. Lampice su, na žalost, raznesene sve, osim 4 komada koji su na intervenciju Zavoda i zauzimanjem Narodne milicije predani Muzeju istočne Bosne u Tuzli. Ova je nekropola vjerovatno pripadala antičkom municipiju Domaviji. Nalaz je ispitala drugarica R. Jovanović, arheolog muzeja u Tuzli.

¹ Veljko Paškvalin, Kasnoantička grobnica na svod iz Karahodže, Zbornik Zavičajnog muzeja Travnik, sv. 3 (u štampi).

CAREVO POLJE (Jajce)

Iz Careva Polja poviše Jajca, sa njive zvane Metalka, potiče jedna ploča od muljike (dim: 0,90 : 0,50 : 0,16), koja na prednjoj strani ima bogat ukras, dat vrlo plastično, koji se sastoji od stiliziranog cvijeta u sredini kompozicije i po jedne ptice sa strana. Ptice u velikim kljunovima drže zmiju, Ovaj je lokalitet već odranije poznat po antičkim nalazima i po bogatom troskovištu, po čemu je vjerovatno i dobio ime.² Ovaj interesantni nalaz ispitala je posredovanjem Zavoda i ploču prenijela u Zemaljski muzej drugarica Nada Miletić, kustos Zemaljskog muzeja. (V. br. 03-259/60 u arhivi Zavoda)

KARLOV HAN (DUVANJSKO POLJE)

Na Duvanjskom polju, u Karlovu Hanu, na lokalitetu »Bara«, rekognoscirani su ostaci jedne kasnoantičke bazilike, čije su dimenzije 20 : 9 m. Crkva ima apsidu i niz prostorija pored naosa. Ispitivanje ovoga objekta obavio je, na inicijativu ovoga Zavoda, Anđelko Zelenika, konzervator Zavoda u Mostaru, a na osnovu informacije koju je Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH u Sarajevu dobio od fra Bonicija Rupčića. Od nalaza navodimo slijedeće: temelji zgrada otesani kvaderi, rimska opeka, fragmenti stakla, dvije nadgrobne ploče, od kojih je jedna u fragmentima sa natpisom, a druga ugrađena u noviju zgradu sa reljefom (navodno Atis ?), zatim 1 dovratnik i nekoliko vrlo zanimljivih fragmenata plastičnog ukrasa crkve (sl. 1).

² Cf. Bojanovski, Naše starine IX, str. 116, bilj. 63.

Sl. 1. Skulpturalni fragmenti sa bazilike u Karlovu Hanu. Snimio A. Zelenika

Na žalost, ovaj interesantni objekat u Karlovu Hanu, koji bi mogao doprinijeti boljem poznavanju starokršćanske arhitekture, izložen je propadaju jer se dosad nije moglo ništa učiniti za njegovu sistematsko istraživanje. Lokalitet je zaštićen i vlasnik obaviješten o tome.

CRKVINA U ČITLUKU (Šipovo)

Na lokalitetu Crkvina u Čitluku kraj Šipova, sa kojega su odranije poznati ostaci kasnoantičke bazilike, slučajno su u gaju Sime Grahovca otkopane 7. V 1961. g. dvije kasnoantičke grobnice na svod (tomba a pozzetto, Gewölbegrabkammer). Manje zaštitno iskopavanje izvršio je ovdje arheolog Zavoda. U toku istraživanja otkrivena je i treća presvođena grobna komora sa predsobljem u obliku vestibula. Čini se da je ova grobna komora u srednjem vijeku korištena za naknadne ukope. Ove grobnice, kao i one u Zagaju i Karahodži, predstavljaju običan tip ranokršćanskih sepulkralnih spomenika. Na grobnicama u Čitluku izvršen je i manji konzervatorski zahvat kako bi se mogle prezentirati. Opširnije o ovom nalazu govori se u članku I. Bojankovskog u ovom broju »Naših starina«.

CRVENICA (Duvanjsko polje)

Arheolog Zavoda ispitaio je i površinske tragove ilirsko-rimskog naselja u selu Crvenici na Duvanjskom polju. Kao arheološki teren Crvenica je već odranije poznata u stručnoj literaturi po nekim podacima Radimskog (GZM 1894, str. 294 i 309 = WM IV, S. 145 i 161.) i Patscha (GZM 1894, str. 105 — 106 = WM IV, S. 273 — 274, gdje je »po dopisu kotarskog ureda u Županju« objavio natpis sa Velikog Badnja (u Crvenici):

AEMILIA (?) MARCELLINA MUNICIPII
NOVENSIUM.

Oko 2 km istočno od sela Crvenice na lokalitetima Grad (ili Gradina), zatim Veliki i Mali badanj (potoci i njive uz njih) i na njivama Laticce i Crkvina nalaze se dosta značajni tragovi naselja koje se prostiralo na površini od blizu 10 ha. Osim ilirske gradine (na Gradu) sa dosta dobro očuvanim obrambenim tumulom i nasipom, cisteranom (?) i obiljem keramike i troske (kovačine!), površinskim rekognosciranjem utvrđeni su i tragovi antičkih kuća (obrađeni kamen, cigla i malter), i to naročito uz potok Veliki badanj. Radimski je pretpostavljao da se ovdje — pored puta za Rakitno, čije se trase po svojoj prilici drži i savremeni put — nalazila rimska putna stanica, a to je mišljenje usvojio i Ballif (Strass. 31). Na padini Gradine naziru se i grobovi.

Na lokalitetu Crkvina, uz potok Studena, vide se na povišenom platou, koji se ne obrađuje, obrisu neke poveće zgrade (crkve) u šutu (dim: 25 : 40 koraka) a oko nje grobovi (ploče). U arealu ove ruše-

Sl. 2. Arhitektonski fragmenat sa Crkvine u Crvenici

vine našao sam nekoliko kvadera tesane sedre (od apside?), kao i arhitektonske fragmente od lapora (sl. 2).

Postojanje ovoga naselja sve do u kasnu antiku potvrđuje nalaz rimskog novca na Velikom badnju:

- Traianus, GB, Cohen 39 (?), jako izlizan.
- Antoninus Pius, MB, Cohen 884, izlizan.
- Septimius Severus, BRM, najbliži Cohen 732.
- Alexander Severus, GB, Cohen 567.
- Claudius Ghoticus, PB, Cohen 144.
- Constantius Chlorus, MB, Cohen 203.
- Vrbs Roma, PB, Cohen 12 (?)
- Valens, PB, Cohen 11 i
- 3 neodređena komada.

Sa Velikog badnja još potiču: 1 tzv. lakonski ključ i 1 bakarna igla, koja je vjerovatno služila kao medicinski instrumenat. (Sličnu iglu objavio je sa Ilidže Kellner, GZM 1895, str. 177, sl. 34.). Ovi su predmeti zajedno sa novcima predani Zemaljskom muzeju (sl. 3). Novce i navedene predmete dobio sam uz nagradu od Radoš Veseljka zv. Marijančević, seljaka iz Crvenice.

Ilirsko-rimskom naselju u Crvenici trebalo bi posvetiti veću pažnju, jer naselje predstavlja kontinuirani tip aglomeracije koja se razvijala i u antici, a možda i kasnije. Crvenica je vrijedan arheološki teren, pa je uvršten u registar zaštićenih spomenika.

MOČILA GORNJA (BOS. BROD)

Na lokalitetu Kućište, u selu Močila Gornja, općina Bosanski Brod, nađena je prilikom

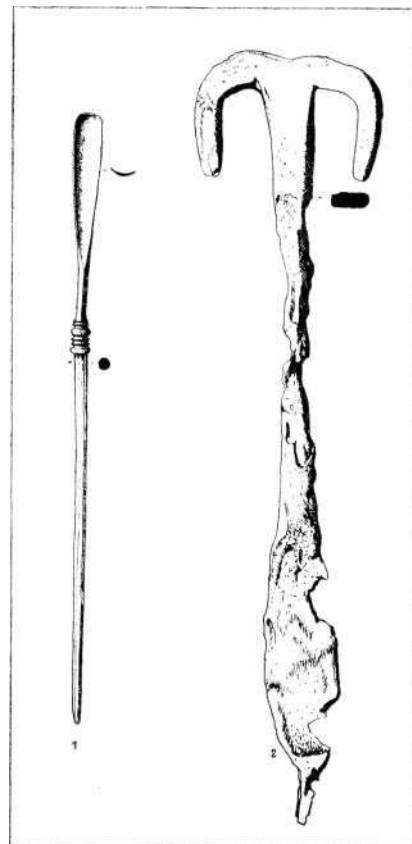
kopanja nekakvog rova ostava (depo) iz bronzanog doba (3 kelta, 6 šiljaka od koplja, 1 nož, 2 fragmenta mača, više fragmenata srpova, više pločica bronzanog lima i nekoliko komada sirove bronzne). Nalaz je na intervenciju Zavoda stručno ispitaio Brana Belić, arheolog Zavičajnog muzeja u Doboju, u kojemu su i pohranjeni svi predmeti iz ovoga nalaza.

ČATIĆI KRAJ KAKNJA

Novije groblje na željezničkoj stanici Čatići ispitaio je Pavo Anđelić, viši kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Na nivou ispod aktivnog groblja, koje je zbog proširenja željezničke stanice u Čatićima ekshumirano, pokazao se je još jedan horizont, svakako starijih grobova. Ovi su grobovi bili napravljeni od tanjih ploča muljike u obliku sanduka na sljeme. Ovakvi su grobovi bili u ovom kraju u srednjem vijeku i kasnije tipični zbog obilja lapora koji se lako cijepa. Groblje, vjerovatno, nije starije od XVIII stoljeća. Najdonji, treći horizont grobova nema oblik sanduka od okvirnih ploča i vjerovatno je još stariji.

TARČIN

Prilikom kopanja pristupnog puta prema trasi nove normalne pruge Sarajevo-Konjic, u neposrednoj blizini željezničke stanice u Tarčinu, nađeno je na jednom mjestu, u kupu, 8 željeznih

Sl. 3. Rimski predmeti iz Crvenice: a) igla (15 cm), b) ključ (18,5 cm) (oboje 1/2 naravne veličine).

kopalja razne veličine. Koplja tipološki pripadaju kasnijem halštatu (oko 500. g. pr. n. e.). Arheolog Zavoda odmah je ispitao mjesto nalaza, napravljena je i manja sonda, ali se nije našlo ni traga bilo kakvom kulturnom sloju, osim slabih tragova rđe od samih kopalja. Očito je da se radi o depou oružja, koje je zakopano na dubini od 1,20 do 1,50 m, vjerojatno pored neke prethistorijske komunikacije, koja je uz Crnu rijeku vodila prema Lepnici. Depoi iz željeznog doba inače su rijetki. — Od 8 kopalja, koliko ih je bilo u nalazu, tri su raznijeli radnici prilikom nalaza, a pet komada je Zavod predao Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

DVOROVI (BIJELINA)

Povodom učestalih nalaza raznih prehistorijskih predmeta u okolini Bijeljine, i to na lokalitetu »Begluk« u Triješnici i lokalitetu »Brodić« u Dvorovima, Zavod je intervenirao više puta i slao svoje predstavnike koji su zaštitili i ispitali slučajne nalaze koji se ovdje pojavljuju u grobovima. Ovi se predmeti mogu atribuirati u široki raspon od enolita sve do antike, ali među dosadašnjim nalazima prevladavaju predmeti iz starijeg željeznog doba.³ Da nalazi ne bi propali, Zavod je uputio druga Zdravka Marica, kustosa Zemaljskog muzeja, sa zadatkom da ih evidentira, uzme dokumentaciju i sakupi na jedno mjesto. Tako je sav materijal predan na privremeno čuvanje Osmogodišnjoj školi »Radojka Lakić« u Bijeljini, i to lično profesoru Čolaković Diki. To bi trebalo da bude zametak budućeg muzeja u Bijeljini. Zasad su sakupljeni ovi objekti: 9 željeznih kopalja iz starijeg željeznog doba, 1 željezno koplje iz srednjeg vijeka, dvije bronzane narukvice iz starijeg željeznog doba, 2 bronzane spirale, 2 bronzane pojasne ploče, 1 glinena posudica, čitava, 1 željezni savijeni ilirski nož, fragmenat posude narančaste boje sa ornamentom iz antike (Terra sigillata chiara?), 1 fragmenat keramike mrke boje, vjerojatno iz I st. pr. n. e., 1 fragmenat od drške neke posude iz rimskog perioda. Međutim, i nakon ovoga ostalo je još nešto stvari u privatnom posjedu. Napominjemo da je neke objekte sa ovih nalazišta dobio direktnim putem i Zemaljski muzej.

ŠIPOVO NA PLIVI

Na poznatom arheološkom lokalitetu »Gromilama« u Šipovu na Plivi iskopan je u zimi 1962. godine, na dubini od 0,65 m, solidno građeni hipokaust sa suspenzurama. Stupići suspenzura oslanjaju se na betoniranu podnicu, dok na njirna, odozgor, leži čvrsti pavimentum, sastavljen iz dva sloja: podne opeke (vel. 0,54:0,54 m) i na njima

Sl. 4. Hipokaust sa Gromila u Šipovu

estriha dobre konzistencije. U šupljini hipokaušta sa strane vide se pregradni zidovi temelja susjednih prostorija (sl. 4).

U iskopu iznad hipokaušta, samo nekih 35 cm pod nivoom zemlje, ležao je u bogatom šutu antičke zgrade poveći blok vijenca (gesimsa) sa više profilacija, izrađen od mekog kamena. Sudeći po ovom arhitektonskom fragmentu, kao i po velikom i solidno izgrađenom hipokaustu, ovdje se morala nalaziti monumentalnija antička zgrada. To potvrđuju i ostali nalazi sa ove parcele, koja je vlasništvo Ribić Malića iz Šipova. Nalaz je evidentirao arheolog Zavoda i dao da se ponovo zatpa.

Tragovi rimskih zgrada otkriveni su i 1 km zapadnije u blizini mosta koji preko Plive vodi u Sariće. Godine 1962, kopajući temelje za upravne i stambene zgrade Šumskog gazdinstva, radnici su nekih 100 m istočnije od mosta naišli na većem prostoru na temeljne zidove od pritesane sedre i muljike u krečnom malteru. Prostor s obje strane današnje ceste pun je fragmenata crijepa (tegula i imbreksa) i opeka kvadratičnog oblika vel: 25 X 25 X 6 cm) već na dubini od 35 cm.

Na građevne ostatke antičkih objekata uz ćupriju već je upozorio i Patsch.⁴ Tik do mosta je, kako navodi Truhelka, nađen i »veliki monumentalni grob« sa natpisom CIL III 13237 (p. 2270)⁵. Očito je, dakle, da se radi o substrukcijama antičkih zgrada koje su stajale uz cestu što je od mosta na Plivi (koji je u antici bio vjerovatno sagrađen nekih 50 m nizvodno od današnjeg mosta) skretala prema planini Lisini, a svakako i niz Plivu prema Jajcu.

U junu 1962. otkopane su na istom lokalitetu, u parku Šumskog gazdinstva supstrukcije neke manje zgrade sa apsidom, koje bi mogle poticati

³ Zdravko Marić, Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, sv. IV (1961.), str. 43-67.

⁴ Patsch, Wissenschaftliche Mittheilungen aus B u. H, XII, S. 139 = Glasnik Zemaljskog muzeja 1910, str. 185.

⁵ Truhelka, WM II, S. 91-92 = GZM 1892, str. 319.

od neke stambene arhitekture uz ovu cestu. Ovu zgradu vremenom određuje nalaz dupendiusa cara Konstantina (306—337). Jedna soba bila je pokrivena mozaikom, na žalost već davno uništenim. Na ovom istom prostoru nađeni su i dobro sačuvani odvodni kanali, prekriveni pločama, koji su mogli služiti za odvod nečiste vode iz kuća u Pli-vu. Odlučeno je da se supstrukcije sa apsidom i kanali konzerviraju i uklope u parkovnu površinu, dok je ostali teren pokriven novim zgradama (sl. 5 i 6).

OSTALI NALAZI

Osim naprijed opisanih slučajnih nalaza, Zavod je kroz ovo vrijeme intervenirao i u brojnim drugim slučajevima. Ovdje spominjemo samo one koji su značajniji. Tako je u selu Duranovićima kraj Tarčina ispitan nalaz odvodnih cijevi od keramike, za koje se u pomanjkanju drugih indicija nije moglo sa sigurnošću utvrditi pripadaju li antičkom ili turskom vremenu. U Derventi je evidentiran turski vodovod sa drvenim cijevima (tomrucima). Isti takav vodovod evidentiran je i u Travniku. U selu Kučić Kula kraj Zvornika pregledan je neki stari kamenolom sa sarkofagom i stupovima, ali se ovi objekti nisu mogli vremenski determinirati.

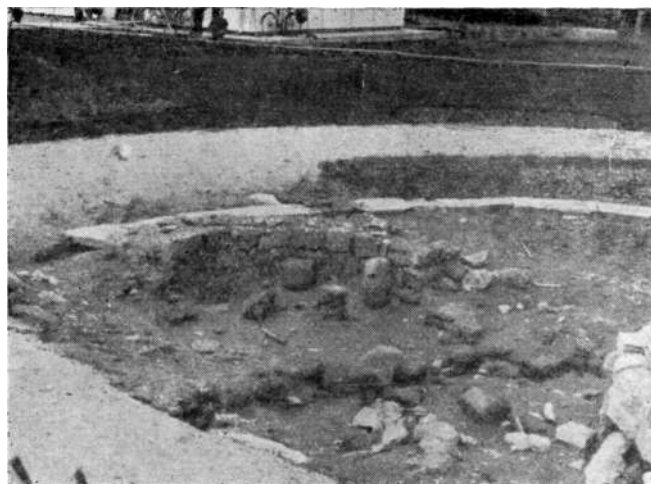
Zavod u Mostaru ispitao je srednjovjekovnu nekropolu ravnih grobova na Buni kraj Mostara. Rimski grob u selu Golo Brdo kod Bijeljine ispitao je Mustafa Grabčanović, povjerenik Zavoda u Bijeljini. Ispitan je i razni alat sa srednjovjekovnog grada Jablangrada kraj Ugljevika i brojni drugi.

REKOGNOSCIRANJA TERENA

U istom je razdoblju Zavod organizirao i tri kompleksna rekognosciranja terena koji su ugroženi izgradnjom novih hidrocentrala. Rekognosciranje bazena Trebišnjice, o čemu su materijali objavljeni u Našim starinama VIII, obavljeno je u saradnji sa Zem. muzejom, dok su područja budućih akumulacionih bazena HE Bajina Bašta u Perućcu (SR Srbija) i HE Goražde i Ustiprača obavljena vlastitim snagama Zavoda.

Osim monumentalne antičke stele u Klotijevcu na Drini, o kojoj se u ovom broju Naših starina posebno govori, u bazenu HE Bajina Bašta ugroženi su i brojni drugi arheološki spomenici: prehistorijski tumuli u Sasama (Višegrad), zatim crkvine u selima Greben i Mušići nizvodno od Sasa, prehistorijski ravni grobovi sa urnama u Tatinici i drugi vrlo vrijedni spomenici kulture.⁶ Zavod je poduzeo energične mjere da se ugroženi objekti na vrijeme saniraju ili ispituju, među njima i poznati most na ušću Žepe u Drinu, remek-djelo turske arhitekture.

⁶ Zaštita spomenika kulture i prirode na području buduće akumulacije HE Perućac na Drini, u arhivu Zavoda pod br. 03-62, Sarajevo 1962.

Sl. 5. Sukstrukcije manje građevine sa apsidom u Šipovu

Na zahtjev »Energoinvesta-Hidrobiro« iz Sarajeva Zavod je u maju 1962. godine organizirao kompleksno rekognosciranje ugroženog područja budućih HE Goražde i Ustiprača. Tom su prilikom nizvodno od Sopotnice u hataru sela Kopači utvrđeni ostaci rimskih poljoprivrednih imanja (villae rusticae) na lokalitetima *Surduk* u Zidini, *Gromilama* u Odžaku i na njivi *Ciglane* (!) i livadi *Ljebori* u Slatini. Na lokalitetima u Slatini ljeti za sušnih dana sva se vegetacija posuši. Zato se livada Ljebori i ne obrađuje. Od nalaza spominjem: fragmenti tegula, obrađena sedra, pritesani lomljeni kamen i krečni malter, a na njivi Surduk u Zidini navodno još i novci, oružje, fibule i grobovi. Izgleda da su ostaci vile u Zidini uglavnom već iskrčeni.

Već je Patsch (GZM 1907, str. 467) zabilježio da su neposredno do Hercegovce crkve Sv. Đorđa u Sopotnici (u kojoj su od davnina uzidani natpis CIL III 8370 — IOM COR i 83771 — TERM kao i reljef Merkura Psihopompa, Patsch GZM 1894, str. 58. = WM IV, S. 245.) utvrđeni ostaci rimskih zgrada, a da je drugi dio rimskog na-

Sl. 6. Detalj antičkog kanala u Šipovu

selja visoko pokriven naplavinom Drine. Izgleda da je na plodnom zemljištu uz Drinu od Sopotnice do Kopača bilo nekoliko antičkih imanja, od kojih su ovom prilikom određena tri.

I na desnoj obali Drine u Hubjerima, na lok. Gromile, utvrđeni su također ostaci jedne rimske vile. Na ruševinama ove zgrade smjestilo se srednjovjekovno groblje! Ovaj lokalitet je rekognoscirao Zdravko Marić, kustos Zem. muzeja, koji je također, učestvovao u ovoj ekipi. Ostale lokalitete rekognoscirao je arheolog zavoda.⁷

PLJEŠEVICA (ROGATICA)

U proljeće 1962. godine evidentirani su rimski kameni spomenici u Rogatici te da bi se lakše zaštitili, skupljeni su na jedno mjesto. Tom prilikom otkrivena je na Crkvini u PLJEŠEVICI, nedaleko Rogatice, antička stela, prebijena na dva dijela. Dimenzije: v. 1,20, š. o. 65, d. o. 25, a donji odbijeni dio: 0,54 m; visina reljefa 5 cm. Materijal je crveni vapnenac (iz majdana na Gučevu?). Od istog su kamena i reljefi Genija i Nimfe, koji potiču sa istog lokaliteta, a sada su ugrađeni u pravoslavnu crkvu u Rogatici.

U edikuli, koja je flankirana običnim rubom bez ukrasa, kao i kod stela iz Klotijevca i Osatice, prikazna su 4 poprsja, u stereotipnoj kompozicijskoj shemi, odvojena po dva poprečnom gredicom. Na žalost, reljef je teško stradao, tako da se detalji ne mogu tačno odrediti. Desna gornja figura samo se nazire. Natpisa nema, iako se polje za titulus sačuvalo (sl. 7 i 8).

Ovo je prvi nadgrobnik ovoga tipa iz Rogatice i okoline. Stela jako podsjeća na stelu iz Klotijevca na Drini,⁸ još jedan dokaz da je Rogatica najbliže vezana sa srednjim Podrinjem od Starog Broda i Klačnika do Osatice i Skelana (Serg. GZM 1936, 13).

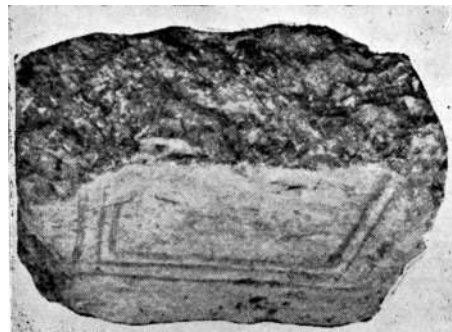
I predmeti na sl. 9 potiču iz Plješevice. Nađeni su na njivi u zaseoku Nerići i vjerojatno potiču iz antičkih grobova kao prilozima. Ovdje je Sergejevski utvrdio ostatke antičke vile rustike koja je vicinalnom cestom bila povezana sa municipijem u današnjoj Rogatici (GZM 1936, str. 13).

⁷ Vidi izvještaj u arhivi Zavoda pod br. 03-1153/1962.

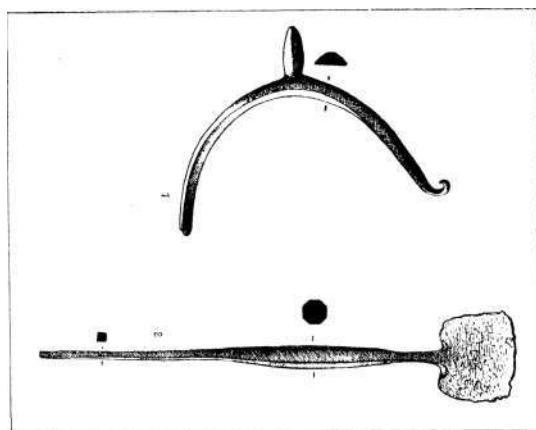
⁸ Naše starine IX, str. 181 i d.

Sl. 7. Gornji dio stele iz Plješevice

Sl. 8. Donji dio stele iz Plješevice

Sl. 9. Mamuza i instrumentat za kozmetiku (ili medicinski instrumentat) iz Plješevice, materijal bronza. Raspon krakova mamuze 6 cm, dužina instrumenta 11,5 cm (oboje 1/2 naravne veličine).

JUBILEJ ĐOKE MAZALIĆA

Upravo se navršilo 75 godina života Đoke Mazalića, a istodobno 50 godina njegovog umjetničkog i 30 godina njegovog naučnog rada. Osim toga, Đoko Mazalić se povukao iz aktivne službe kao i sa dužnosti člana Redakcije »Naših starina«. Povodom toga rijetkog jubileja upućujemo čitaocima ovih nekoliko obavještenja:

Đoko Mazalić je rođen 1888. godine u Bosanskoj Kostajnici. Kao javni radnik on je u prvom redu likovni umjetnik — slikar, a zatim naučni radnik i konzervator. Kao slikar prvi puta je izlagao u Društvenom domu u Sarajevu 1912. godine, zajedno sa Jovanom Bijelićem i Petrom Tiješićem. Prvi njegov naučni rad »Portret sarajevskog mitropolita Pajsija iz 1805. godine i njegov slikar« objavljen je u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1932. godine.

Mazalić je pohađao gimnaziju u Sarajevu, a zatim studirao slikarstvo na Visokoj školi za likovne umjetnosti u Budimpešti. Kroz tri decenija bavio se nastavničko-pedagoškom aktivnošću, a od 1947. godine, on se posvećuje konzervatorskoj službi, ispočetka kao vanjski saradnik, a kasnije kao aktivan službenik Zavoda za zaštitu spomenika kulture SRBiH.

Kao slikar, nakon pomenutog prvog izlaganja 1912. g. u Sarajevu, Đoko Mazalić, kao član društava »Medulić«, »Lada«, »Društva umjetnika SHS«, »grupe »Četvorica«, »Krug«, kao član ULUBIH-a, ili samostalno, učestvuje na mnogim jugoslavenskim izložbama između dva rata i u poslijeratno doba. Mazalić slika Bosnu, bosanske žanr-scene i pejzaž, portret, akt i figuru. Radi gotovo isključivo u ulju; u svojoj ranijoj fazi njegovao je i crtež. U početku radi pod utjecajem Akademije, a od 1917. u impresionističkoj maniri. Iza prvog svjetskog rata jedno je vrijeme pod utjecajem A. Lohte-a, da bi oko 1930. prešao ka naturalističkom shvatanju i na kraju evoluirao ka kolorističkom tretmanu slike.

Njegova učešća na izložbama između dva rata bila su prilično zapažena, a za pomenutu prvu izložbu 1912. godine, zajedno sa Bijelićem i Tiješićem, može se bez pretjerivanja reći da predstavlja početak afirmacije naših domaćih likovnih stvaralaca, startnu tačku savremene likove umjetnosti u Bosni i Hercegovini.

Kroz pedeset godina svog slikarskog rada, Mazalić je dao veliki broj slika, danas rasutih po muzejskim i galerijskim ustanovama i u privatnom posjedu po cijeloj zemlji.

Kao naučni radnik on prvenstveno proučava slikarsku umjetnost u Bosni i Hercegovini u doba Turaka; utjecaje, škole, majstore, a naročito materijale starih slikara i tehnologiju njihova rada. Na ovom sektoru on je kod nas pionir. Njegova je zasluga da se naša kulturna javnost upoznala s imenima i djelima niza naših starih umjetnika, koji su već odavno pali u zaborav. Činjenica je da uglavnom upravo preko radova Đoke Mazalića možemo sebi danas stvarati predodžbu o likovnoj djelatnosti u našim krajevima od srednjeg vijeka naovamo.

Za ovaj sektor Mazalićevog rada karakteristične su studije: »Slikarski materijali starih ikonopisaca«, »Kritska škola i njeni primjerci u Sarajevu« Ud. a naročito bi mogla biti interesantna knjiga »Slikarska umjetnost u BiH u tursko vrijeme«, koja je pripremljena za štampanje.

Pored interesovanja za staro slikarstvo, Đoko Mazalić je pokazao interes za srednjovjekovnu arhitekturu i arheologiju, specijalno za stare gradove i zadužbine. On marljivo prikuplja grafičku, tehničku i historijsku dokumentaciju, obrađuje je i objavljuje po raznim časopisima. Među radovima ove vrste ističu se slijedeći: »Hercegovina crkva kod Goražda i okolne starine« (1940. g.), »Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka« (1941), »Starine u Dobrunu« (1941.), »Travnik i Toričan« (1948), »Stari grad Jajce« (1952. god.) itd.

I opis radova Đoke Mazalića obuhvata 47 studija objavljenih po naučnim i prosvjetnim edicijama (Glasnik Zemaljskog muzeja, Naše starine, Starinar itd), 16 članaka i rasprava u dnevnoj štampi, 5 neobjavljenih radova u raznim redakcijama i 12 radova koji se nalaze još kod pisca. Ovome svemu treba dodati još niz njegovih manjih radova, kritičkih prikaza i sl.

Kao konzervator Mazalić je, uz Hamdiju Kreševljakovića, radio od prvih dana uspostavljanja organizavane zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, i to prvenstveno na evidenciji i registraciji predmeta likovnih umjetnosti, a isto tako i na konzervaciji i čišćenju slika, naročito ikona. On je doprinio organizovanju Likovnog

sektora i radionice Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. Međutim, on se ni kao konzervator nije ograničavao na uže polje svoje djelatnosti već se unosio u svaki konzervatorski problem u čijem je rješavanju mogao da pomogne. Saopštenja o nizu rezultata svog konzervatorskog rada objavio je u »Našim starinama«.

U donošenju ocjene Mazalićevog opusa u cjelini, ili po pojedinim sektorima, valja prvenstveno imati na umu da je on za bosansko-hercegovačku sredinu jedan od pionira savremene likovne umjetnosti, da je pionir na sektoru historije slikarstva u Bosni i Hercegovini, da mu je u prou-

čavanju srednjovjekovne arhitekture jedini preteča dr. Čiro Truhelka, te da je u konzervatorskom poslu također pionir. U tom svom pionirskom radu on je pokazao primjernu ustrajnost i marljivost i nisu izostali veoma brojni rezultati, koji — iako u detaljima možda izgledali skromni — označavaju određene doprinose nauci i kulturi uopšte.

Ovom prilikom, uz zahvalnost na saradnji, želimo da drug Đoko Mazalić još dugo pozivi u zdravlju i ustraje u svome umjetničkom i naučnom radu.

Redakcija

Ako bi se danas-sutra bilo ko od nas našao u situaciji da dadne ocjenu stepena ugroženosti i tehničkog stanja pojedinih vrsta spomeničkog fonda Bosne i Hercegovine i u tom smislu pokušao da uspostavi neki redosljed spomenici tehničke kulture dolaze na prvo mjesto. Jer, njihov je položaj bio težak i prije postojanja organizovane službe zaštite nacionalnog kulturnog nasljeđa, on je takav ostao i nakon njenog formiranja, napokon, takav je i danas i nema nikakvih stvarnih pokazatelja koji bi nagovještavali da će se te prilike u skoro vrijeme znatno poboljšati. Za takvo stanje stvari postoji nekoliko razloga. Prije svega tome je uzrok nehat i nebriga imaoća za dužnu pažnju prema predmetima ove vrste nakon njihovog isključenja iz aktivne upotrebe, a onda i odsustvo tehničke i finansijske pomoći organima zaštite spomenika kulture za organizovanje i napor u ovom pravcu, te na kraju puna nezainteresovanost muzejske službe BiH za prikupljanje, konzervaciju i ekspoziciju ovog dijela kulturne baštine. Zato nije čudo da od svega što se do sada učinilo u ovom pravcu kod nas možemo spomenuti samo skroman pokušaj kojega je unutar individualnih napora svojih članova proveo u jednom času Glavni odbor Narodne tehnike BiH na skupljanju predmeta karakterističnih za razvoj radio i televizijske službe. Ta su nastojanja, međutim, svedena na sasvim amatersku osnovu, ugasla već na početku bez da su ostavila odraza za pokretanje inicijative na širem planu. Drugi pokušaj je učinjen od strane republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture. On se sveo samo na evidenciju objekata ove vrste i opet u ograničenom opsegu — na uvid u inventar nekoliko krupnijih proizvodnih preduzeća poniklih još za austro-ugarske okupacione uprave u BiH (1878—1918.), jer se osnovano pretpostavljalo da ona u svojim pogonima i depovima imaju ili čuvaju mašine starije produkcije. Rezultati tih traženja su različiti. Negdje se pokazalo da je jezgro starije tehnike sačuvano u cjelini (preduzeće drvne industrije »Krivaja« u Zavidovićima), na nekim mjestima starije mašine i strojevi predstavljaju glavninu proizvodnih oruđa u preduzeću (Destilacija drva, Teslić), odnosno važan njihov dio (preduzeće drvne industrije »Grmeč« u Drvaru), dok su na nekim mjestima sačuvani samo usamljeni strojevi i mašine, odnosno dijelovi nekadašnjih tehničkih uređaja (Željezara u Zenici), a u mnogima je izgubljen i svaki njihov trag. Posljednje se odnosi na veliki broj privrednih preduzeća BiH-e koja su poslije oslobođenja temeljno modernizovana ili je u njima provedena potpuna rekonstrukcija svih pogona i uređaja. Pa ukoliko se srećnim sticajem okolnosti u takvom industrijskom kombinatu našao čovjek ili grupa ljudi sa razumijevanjem za čuvanje ovakvih stvari i predmeta onda se moglo dogoditi da od toga nešto i ostane i sačuva se do dana današnjega. Gdje pak takvih ljudi nije bilo sve su te stare mašine i uređaji bestragom nestali. Da je to ogromna i nepopravljiva šteta suviše je u ovom času posebno podvlačiti. Ostalo je samo da se spašava ono što se još može spasiti. A da se u tome polučie bar kakvi-takvi rezultati potrebno je brzo i organizovano raditi.

U navedenom smislu Zavod je uložio izvjesne napore najprije sa željom da za ovu problematiku zainteresuje odgovarajuće društvene faktore. U istom smislu djelovao je nešto i preko štampe i radio-službe s namjerom da utiče na javnost.

Na žalost, međutim, sve je to ostalo u granicama pokušaja i dobrih želja, bez evidentnih praktičnih rezultata. Zato je na kraju preostala samo još jedna mogućnost, tj. da se pred organizovanim skupom, kome bi prisustvovali predstavnici državnih organa i društvenih službi zainteresovanih za ovu materiju, i

delegirani izaslanici svih važnijih proizvodnih preduzeća, napravi cjelovit osvrt na pitanja evidencije, zaštite, konzervacije i prezentacije ovog dijela spomeničkog fonda BiH. Tako je došlo do zajedničke obostvano vođene inicijative Zavoda za zaštitu spomenika kulture i Podružnice konzervatora BiH na liniji organizacije republičkog savjetovanja koje bi razmotrilo navedene aspekte ovog pitanja. Na putu realizacije ove zamisli, koja je u toku posljednje dvije godine dana ulazila u sastav plana rada Zavoda i Podružnice, stajale su objektivne teškoće, finansijske i tehničke naravi. Kada se i to prebrodilo, zahvaljujući razumijevanju i susretljivosti Narodnog odbora opštine Zenica, koji je ponudio svoje usluge domaćina i izvjesnu participaciju u troškovima pripreme, došlo je do praktične realizacije ovog projekta. Izvjesna sredstva za istu svrhu dalo je Društvo konzervatora Jugoslavije — Podružnica za BiH. U organizaciji je učestvovala i republički Savjet za kulturu.

Da bi u pogledu sadržaja savjetovanje dalo što bolje i korisnije rezultate stalo se na stanovište da u programu rada učestvuju priznati jugoslovenski stručnjaci za ovu materiju. Želja je, naime, organizatora bila da mjerodavni stručni eksperti — živom riječju i uz pomoć ilustracija — iznesu vlastita zapažanja o rezultatima postignutim na području republika koje predstavljaju: Srbije, Hrvatske i Slovenije. S druge strane, da bi bilo osigurano i što potpunije učešće zainteresovanih faktora BiH-e za ovu problematiku, Podružnica konzervatora BiH štampala je i razaslala 150 pozivnica najvažnijim interesentima. U saglasnosti i u dogovoru s predstavnicima Glavnog odbora republičkih sindikata, pozivi su upućeni na sva krupnija proizvodna preduzeća BiH-e, prvenstveno željezne, hemijske, drvne, tekstilne i drugih industrija, a onda i zainteresovanim organima uprave (Sekretarijat za industriju IV, Savjet za naučni rad BiH, Privredna komora BiH i NOS-a Sarajevo), naučnim ustanovama i organizacijama (Rektorat univerziteta u Sarajevu, Metalurški fakultet Zenica, Elektro-mašinski i Građevinski fakultet u Sarajevu, Institut za rudarska i hemisko-tehnološka istraživanja u Tuzli, Tehnološki fakultet u Tuzli, i dr.), muzejskim ustanovama i organima službe zaštite spomenika kulture (Zavičajni muzeji u Doboju, Visokom i Tuzli, Zemaljski muzej u Sarajevu, Muzej Pounja u Bihaću, Narodni muzej u Banjoj Luci, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture u Beogradu i Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru), te raznim drugim društvenim i stručnim organizacijama i preduzećima (Društvo konzervatora Jugoslavije u Beogradu, Savez strojara, strojovođa i ložaća Jugoslavije — Odbor za BiH. Zajednica željezničkih preduzeća Sarajevo. Direkcija PTT Sarajevo, Glavni odbor Narodne tehnike BiH, kao i istaknutim političkim i javnim radnicima, i td. Uz navedeno, organizatori su se pobrinuli da za savjetovanje zainteresuju javnost preko novinskih napisa oglašanih u programima Radio-stanice u Sarajevu, u dnevnom listu »Oslobođenje« i lokalnom listu »Naša riječ« u Zenici.

Tehnička strana posla koju je proveo Narodni odbor opštine Zenica pripremljena je solidno, kako u pogledu prijema i smještaja gostiju, tako i u oblasti oglašavanja o mjestu održavanja savjetovanja (putem reklamnih panoa), osiguranja sale i tehničke opreme (audio-vizuelnih sredstava za ilustraciju referata), i sl.

Savjetovanje je održano u velikoj sali Radničkog univerziteta u Zenici, 18. i 19. marta 1963. godine. Otvorio ga je, kraćim govorom, Šefik Bešlić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture NRBiH. Ispred NOO Zenica, savjetovanje je pozdravio predsjednik odbora Esher Arnautović. Nakon toga pročitali su referati sa slijedećim temama: »Spomenici

tehnike u Bosni i Hercegovini i njihova zaštita« (referent Smail Tihčić, viši stručni saradnik iz Sarajeva); »Početak zaštite tehničkih spomenika u Sloveniji« (referent dr Franjo Baš, direktor Tehničkog muzeja, Ljubljana); »Spomenici tehničke kulture u Hrvatskoj« (referent Predrag Grdenić, direktor Tehničkog muzeja, Zagreb); »Zaštita spomenika tehničke kulture u Jugoslaviji kroz specijalizovane ustanove tehničkog značaja« (referent Dragoljub S. Janković, direktor Željezničkog muzeja u Beogradu) i »Uloga tehnike i tehničkih muzeja u našem društvenom životu« (referent Nikola V. Gulan, direktor PTT muzeja, Beograd).

U diskusiji, u kojoj su učestvovali: Ing. arh. Ivan Zdravković, predsjednik Društva konzervatora Jugoslavije, Predrag Grdenić, Dragoljub Janković, ing. Boro Petrović, predstavnik »Energoinvesta«, Sarajevo, Smail Tihčić, Nikola Gulan, Šefik Bešlić, dr Franjo Baš, ing. Kemal Kapetanović, predstavnik Savjeta za naučni rad BiH, i Mensur Serdarević, predstavnik »Željezare«, Zenica, reljefno je podvučen značaj kojega mogu imati spomenici tehničke kulture na planu obrazovanja svih naših građana, osobito ljudi zaposlenih u industriji i industrijskoj proizvodnji. Istaknuto je, pritom, čvrsto vjerovanje da se u Bosni i Hercegovini, zbog specifičnog njenog životnog puta u prošlosti, osobito u periodu austro-ugarske okupacije, još uvijek mogu naći brojni, inače rijetki u svijetu, i zato veoma zanimljivi i visoko vrijedni predmeti proizvodnje u prošlosti koje bi trebalo što prije evidentirati, a onda sakupiti, konzervirati i u sklopu muzejskih izložbi prezentirati javnosti. Takvo naše nastojanje stoji u najužoj uslovljenosti sa sadašnjim industrijskim razvojem BiH-e.

Na temelju ovih referata i diskusije utvrđeno je, i u zaključcima savjetovanja precizirano slijedeće:

— da se na području Bosne i Hercegovine nalaze brojni, zanimljivi i značajni spomenici tehnike koji su nezaštićeni pa uslijed toga propadaju ili od strane privrednih organizacija bivaju rashodovani, odnosno predati preduzeću »Otpad« i u livnice i topionice naših industrijskih pogona;

— da je neophodno potrebno hitno intervenisati da se ovakvi predmeti sačuvaju od daljnog uništavanja, u koju svrhu treba angažovati sve zainteresovane državne organe, ustanove, te sindikalne i ostale organizacije u cilju provođenja i ispunjavanja ovog zadatka.

— Savjetovanje je, također, pokazalo da su u pojedinim republičkim područjima, a naročito SR Sloveniji, ostvareni značajni rezultati na praktičnoj zaštiti i prezentaciji spomenika tehničke kulture, jer tu uspješno funkcioniše tehnički muzej republičkog značaja sa nizom muzeja pojedinih privrednih grana u njenim industrijskim, odnosno privrednim bazenima; u SR Hrvatskoj, upravo je u Zagrebu otvoren

tehnički muzej sa kompleksnom tematikom i prosvjetno-kulturnim, te stručno i naučno-obrazovnim programom koji omogućava rad i praktičnu nastavu na svim nivoima i za sve slušaoce različitih starosnih i intelektualnih uzrasta; u SR Srbiji, odnosno u Beogradu, uspješno funkcioniše nekoliko specijalizovanih tehničko-privrednih muzeja za pojedine privredne grane sa tematikom saveznog značaja (PTT muzej, Željeznički muzej, Muzej Nikole Tesle). Nasuprot tome, na području Bosne i Hercegovine, gdje se nalaze industrijski i privredni rejoni koji daleko prevazilaze republički značaj, u pogledu korištenja spomenika tehnike na stručnom obrazovanju kadrova zaposlenih u proizvodnji, osobito u oblasti industrije, praktično do danas nije učinjeno ništa, a što svakako predstavlja ozbiljan propust koji je već nanio neprocjenjive materijalne štete našoj društvenoj zajednici, ujedno lišio kulturno-prosvjetne institucije, a posebno organe upravljanja radnih kolektiva efikasnih sredstava na stručnom i opštem obrazovanju radnog čovjeka.

— u vezi s prednjim konstatacijama, na savjetovanju je iskristalizirano jedinstveno mišljenje da bi odmah trebalo prići razmatranju i proučavanju problema zaštite i prezentacije spomenika tehnike Bosne i Hercegovine i konkretnom formiranju jedne organizacione jedinice sa sjedištem u Zenici, kojoj bi se, za početak, dali potreban stručni kadar, finansijska i druga sredstva da bi taj rad mogao neposredno započeti.

— na savjetovanju je izražen jedinstven stav da bi kao najpogodnija forma ove organizacione jedinice bilo formiranje tehničkog muzeja republičkog značaja sa kompleksnom tematikom kako bi ova ustanova, kao i one u drugim narodnim republikama, mogla uspješno provoditi ne samo zaštitu i čuvanje spomenika tehničke kulture, već na praktičan i instruktivan način vršiti jednu stalnu, intenzivnu i efikasnu misiju u stručnom osposobljavanju i kulturnom, prosvjetnom i naučnom obrazovanju kako radnika privrednih organizacija tako i širokih narodnih masa.

Zaključci sa savjetovanja i svi ostali potrebni materijali dostavljeni su Savjetu za kulturu BiH, Sekretarijatu za industriju i Privrednoj komori BiH, Savjetu za naučni rad BiH, Republičkom sindikatu Glavni odbor, NOO-u Zenica; i Glavnom odboru Narodne tehnike BiH, s prijedlogom za što brže njihovo provođenje u život. Na ovaj način stvoren je temeljan preduvjet za rješavanje zaštite i prezentacije i ovog dijela nacionalne kulturne baštine, pripremljena, dakle, startna osnova za put pravilnijem sagledavanju i ocjeni vrijednosti spomenika tehničke kulture i njihovom korištenju za opšte dobro sviju nas.

S. Tihčić

IZVJEŠTAJ O RADU U 1961. GODINI

U planiranju i realizaciji poslova nastojalo se da se radom Zavoda dade doprinos proslavi 20-godišnjice narodnooslobodilačke revolucije, što je osobito došlo do izražaja u radu Odsjeka NOB-e, zatim u poslovima na registraciji, ispitivanju i konzervaciji spomenika kulture u Jajcu i uređenju nacionalnog parka Sutjeska.

U drugoj polovini godine je orijentacija u radu bila i na registraciji spomenika kulture, što u duhu propisa predstavlja novi zadatak Zavoda. Izvršene su sve potrebne pripreme za formiranje Registra spomenika kulture i popunjeni podaci za sve ranije zaštićene spomenike kulture.

Organizaciona šema Zavoda u 1961. godini bila je slijedeća: Odsjek za opšte i pravne poslove, Odsjek za arhitektonsko-konzervatorske poslove, Odsjek za likovno-konzervatorske poslove, Odsjek za zaštitu prirode, Referat za poslove arheologije, Referat za nadgrobne srednjovjekovne spomenike, Referat za orijentalnu epigrafiku, Referat za zaštitu spomenika NOB-e i Referat za dokumentaciju i evidenciju.

U Zavodu je u toku 1961. godine bilo zaposleno 20 službenika i tri tehnička službenika, ukupno 23 redovita službenika, koliko je i predviđeno sistematizacijom radnih mjesta u Zavodu. U toku godine primljeno je u službu Zavoda 5 novih redovitih službenika i dva sa skraćenim radnim vremenom. Kroz isto vrijeme dva su službenika otišla, a jedan je umro. U nedostatku stalnih stručnih službenika, a u skladu sa pravilima Zavoda, za izvjesne poslove Zavod je angažovao i vanjske saradnike. To se u prvom redu odnosi na članove komisija koje kao tsručni savjetodavni organi djeluju od ove godine u okviru postojećih odsjeka i referata. Vanjske saradnike je pored toga Zavod koristio i za izradu elaborata za pojedine objekte, kao i za njihovu realizaciju (npr. na radovima ruševina crkve sv. Luke u Jajcu, na citadeli u Jajcu, u Počitelju, na Starom mostu u Mostaru, itd.). Jedno vrijeme je Arhitektonsko-konzervatorski odsjek bio bez ijednog stalnog službenika, što je s obzirom da je ovo jedan od najvažnijih sektora rada u Zavodu, predstavljalo ozbiljnu smetnju za normalni rad ustanove.

Pored izvjesnih kadrovskih i personalnih teškoća, svakako je na rad Zavoda negativno utjecala i okolnost da Zavod nema odgovarajućih radnih prostorija.

Sve razgranatiji poslovi i dinamičniji život Zavoda

sputavala je također i finansijska situacija koja nije dozvoljavala da se poslovi razgranaju još više. To u prvom redu važi za terenske poslove, koji su mogli biti realizovani samo u okviru reduciranih budžetskih sredstava, a ne prema stvarnim potrebama i zadatku Zavoda. Srećom situacija se popravila u toliko što je Zavod u ovoj godini za neke ključne poslove (Jajce, Mostar, Počitelj, Vjetrenica u Zavali, Čapljina i Morića han u Sarajevu) raspolagao i sa većom svotom investicija iz Budžeta NR BiH, u visi on 16,300.000 dinara. Dotacija Saveznog fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti iznosila je za neke od ovih objekata 11,500.000.— dinara, dok su NOS Mostar, NOO-e Jajce i NOO-e Čapljina u ovim radovima participirali sa daljnjih 10,900.000.— (3,000.000 + 5,400.000 + 2,500.000.—) dinara. Ukupno je iz investicija realizovano 38, 700.000.— dinara.

Budući da redovita sredstva Zavoda nisu bila dovoljna da podmire sve veće potrebe koje su se u toku godine ukazale na terenu, Zavod se i ove godine obraćao narodnim odborima komuna i srezova, tražeći da se za tu svrhu osiguraju u njihovim budžetima izvjesna sredstva za konzervaciju spomenika kulture na njihovom terenu. Takva su sredstva 1961. godine dobijena od NOS Tuzla (650.000.— dinara), NOO-e Vareš (350.000.—), NOO-e Jajce (500.000), NOO-e Čapljina (100.000.—), NOO-e Tešanj (500.000.—), NOO-e Breza (1500.000.—) i od Glavnog odbora Saveza boraca (500.000.—) ukupno 2,750.000.— dinara.

Međutim, ako se izuzmu sredstva iz investicija koja su dobijena za određene objekte, sve je to bilo daleko ispod stvarnih potreba.

Rad u Zavodu bio je posvećen također i izdavačkoj djelatnosti i agitaciji. U godini 1961. izašao je iz štampe broj VI »Naših starina«, a štampanje broja VII je u završnoj fazi. Pripremljen je za štampu i broj VIII »Naših starina«. Osim toga je Zavod izdao i propagandnu brošuru: »Šta je spomenik kulture«, čiji su troškovi štampanja podmireni iz pomoći i Republičkog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti. Uz pomoć dotacije Republičkog fonda za izdavačku djelatnost predata je u štampu i monografija o stećcima Kalinovika. U ovim publikacijama, uglavnom su saradivali službenici Zavoda, koji su napisali i veći broj članaka i predavanja u dnevnju štampi i na radiju.

Rad u Zavodu odvijao se uglavnom preko organizacionih jedinica, te ćemo ga iskazati po sektorima.

I ARHIKTEKTONSKO-KONZERVATORSKI ODSJEK

U odsjeku od maja mjeseca radi ing. arh. Rosić Nedeljko, raniji stipendista Zavoda. Ranije je poslove odsjeka honorarno obavljao građevinski tehničar.

U toku godine izvršeni su slijedeći poslovi:

— Praktični konzervatorski radovi na ruševinama sv. Luke i na citadeli u Jajcu.

— Detaljno tehničko snimanje na objektu sv. Luke u Jajcu, kao i na stambenim objektima u Begovini kraj Stoca.

— Posao na izradi studija za konzervaciju i restauraciju Morića hana u Sarajevu i raščišćavanje porušanih zidova i šuta u Morića hanu.

— Tehničko snimanje stambenih i gospodarskih objekata u Vranduku, za potrebe Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture.

— Učestvovanje u izradi projekta osvjetljenja mosta Mehmed paše Sokolovića u Višegradu.

— Rad na organizovanju konzervatorskih radova u Počitelju, kao i na sanaciji Starog mosta u Mostaru.

— Kompletiranje investicionih programa za konzervaciju starih gradova Maglaja i Doboja.

— Izrada studija za konzervaciju i restauraciju Morića hana u Sarajevu.

II LIKOVNO-KONZERVATORSKI ODSJEK

Do 15. juna u odsjeku su radila četiri stručnjaka, a nakon toga dolaskom jednog diplomiranog studenta Akademije likovnih umjetnosti u Beogradu, pet stručnjaka. Time su stvorene solidne kadrovske mogućnosti za dosta efikasno djelovanje restauratorske slikarske službe, kao i za rad čitavog odsjeka.

Rad ovog odsjeka odvijao se kako slijedi:

— Nastavak evidencije spomenika na području NOO Gacko.

— Učestvovanje u ekipnom rekognosciranju terena buduće akumulacije »Perućac« na Drini.

— Čišćenje 3 m² živopisa u manastirskoj crkvi u Dobričevu, kao i skidanje 1 m² živopisa sa ruševine crkvice u Gomiljanima (Trebinje).

— Rad na skidanju uljanih retuša sa živopisa crkve u Trijebnju.

— Rad na izradi registra spomenika kulture na području NOO Jajce.

— Pregled zidne ornamentike rimokatoličke crkve na Plehanu.

— Učestvovanje u komisijском prijemu restauriranih ornamentata na Sulejmaniji džamiji u Travniku, kao i rad na ovim ornamentima.

Specijalizacija dvojice mlađih stručnjaka u Beogradu u Saveznom institutu (ukupno 6 mjeseci).

— Konzervacija šest ikona: Ikona nepoznatog svetitelja, »Deisis sa sv. Trojicom«, i »Rođenje Isusovo«, sve tri iz Muzeja stare crkve u Sarajevu; »Deisis« i »Bogorodica Hodigitrija« iz crkve u Trijebnju; i triptihon »Bogorodica sa svecima« iz privatnog posjeda.

— Redakcija, štampanje i distribucija brošure »Šta je spomenik kulture«.

— Stvaranje registra srednjovjekovnih gradova u Bosni i Hercegovini. Sređeni podaci za 362 grada.

III REFERAT ZA ZAŠTITU ARHEOLOŠKIH SPOMENIKA

Na poslovima zaštite radio je 1 arheolog-konzervator.

U toku godine obavljani su slijedeći poslovi:

— Konzervatorski — ispitivački poslovi na starom gradu Bobovcu.

— Konzervatorski — ispitivački poslovi na starom gradu Jajcu.

— Konzervatorski poslovi na ruševinama kasnoantičke bazilike u Brezi.

— Konzervatorski poslovi na rimskoj vili Mogorjelo.

— Konzervacija i ispitivanje kasnoantičkih grobova u Čitluku kraj Šipova.

— Učestvovanje u ekipnom rekognosciranju terena buduće akumulacije Hidroelektrane Perućac.

— U tri slučaja izvršeni su spasavalački radovi na ugroženim arheološkim nalazištima, izvršena evidencija tih nalaza i organizovano njihovo pohranjivanje (Crvenica, Donja Dolina i Gornja Močila kraj Sl. Broda).

— Obavljeno je proljetno i jesenje čišćenje korova i vegetacije na rimskoj vili u Mogorjelu.

— Izvršeno čišćenje starog grada Tešnja od vegetacije uz manje arheološko sondiranje, i izrađen nacrt elaborata konzervacije i djelomične restauracije starog grada Tešnja.

— Obavljeno je evidentiranje antičkih spomenika u Rogatici.

Od kancelarijskih poslova najznačajniji su: izdavanje dozvola za arheološka iskopavanja u BiH — 25 rješenja, popunjavanje kartoteke arheoloških nalazišta, popunjavanje kartona slučajnih nalaza, popunjavanje kartona sistematskih i zaštitnih arheoloških iskopavanja, registracija deset arheoloških spomenika, prikupljanje podataka za bibliografiju o Jajcu, Šipovu i Kupresu, itd. Održan je i jedan sastanak Komisije za poslove arheologije i srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika.

Referent je napisao i pet stručnih radova.

IV REFERAT ZA ZAŠTITU NADGROBNIH SPOMENIKA

Ovaj referat vodi direktor Zavoda.

Obavljani su slijedeći poslovi:

— Ekipno evidentiranje srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika na području buduće akumulacije HE Perućac na Drini.

— Ekipno evidentiranje srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika na područjima NOO Vlasenica, NOS Doboš, u području gornjeg toka Neretve (u Borču), NOO Trebinje (Popovo Polje i Trebinjska Šuma), NOS Dubrovnik (u zaleđu Pelješca), u Dobor Polju, na Zelengori i na Vlaškom polju.

— Učestvovanje u drugoj etapi istraživanja srednjovjekovne nekropole i crkvine u Vrutcima kod Vrela Bosne.

— Učestvovanje u radu komisije za registraciju spomenika u Jajcu.

— Sređivanje podataka (evidencija) o srednjovjekovnim nekropolama prikupljenih na terenu 1961. godine, zatim o jevrejskim spomenicima i natpisima sa starog pravoslavnog groblja u Sarajevu.

— Napisan referat o zaštiti spomenika NOB-e za Jugoslavensko savjetovanje na Rijeci i kraći referat o problemu proučavanja stećaka za Vizantološki kongres u Ohridu, zatim monografija o stećcima Kalinovika, kao i pet stručnih radova u raznim časopisima.

V REFERAT ORIJENTALNE EPIGRAFIKE

U referatu radi jedan konzervator koji u isto vrijeme vodi i Referat evidencije i dokumentacije. U okviru referata orijentalne epigrafike izvršeni su ovi poslovi:

— Rad na evidenciji i prikupljanju stručne dokumentacije na ugroženim terenima: kod željezničke stanice u Pazariću (nišani i stećci) i u Sarajevu: groblje

— Proučavani su epigrafski spomenici na području Kosmeta. Među ostalim pregledani su dokumenti iz nekoliko zbirki orijentalnih rukopisa u Prištini, Prizrenu i manastiru Dečanima (pomoć Zavodu Kosmeta).

— Evidentirani su stari i značajni rukopisi u biblioteci Mehmed-pašine džamije u Prizrenu.

Ališaha na Bjelavama, groblje Baglajić na Širokači i groblje uz Kasim Kjatib džamiju.

— Obrađeni su spomenici i natpisi sa nekoliko starih muslimanskih grobalja u Sarajevu.

Referent je napisao i pet stručnih radova.

VI ODSJEK ZA ZAŠTITU SPOMENIKA NOB-e

U ovom odsjeku rade dva službenika. Za neke poslove bili su angažovani i vanjski saradnici. Unutar ovog Odsjeka djeluje od juna 1961. i Komisija za zaštitu spomenika NOB-e. Od radova ovoga odsjeka navodimo slijedeće:

— Rad na partizanskoj topografiji na terenu NOO-e Gacko.

— Rad na obilježavanju značajnih historijskih mjesta iz Pete ofanzive na Sutjesci, kao i na predlozima za njihovo uređenje.

— Sakupljeni su podaci o partizanskim štamparijama u toku NOB-e.

— Prikupljeni su podaci o spomenicima NOB-e u gradu Drvaru.

— U Vojnom institutu u Beogradu proučena je dokumentacija o Vrhovnom štabu i Petoj neprijateljskoj ofanzivi.

— Napisana su tri stručna rada i nekoliko članaka za dnevnu štampu i radio.

VII REFERAT ZA EVIDENCIJU I DOKUMENTACIJU

— Obavljeni su slijedeći poslovi:

— Komisijski pregled ugroženih spomenika u Travniku Pod Lipom, povodom uređenja ovog dijela grada.

— Učešće u evidenciji spomenika na Drini (Klotijevcu).

U kancelariji su obavljeni slijedeći poslovi:

— Sređivanje hemeroteke i fototeke, izvršene su pripreme za novu registraciju spomenika, i popunjeni formulari za registrovanje arhitektonskih spomenika.

VIII BIBLIOTEKA

U toku godine biblioteka je povećana za 217 novih knjiga i 357 brojeva raznih časopisa. Veći dio časopisa dobijen je zamjenom za publikacije Zavoda. Današnje ukupno stanje knjiga u biblioteci je 1660 naslova sa 1872 knjige i 187 naslova časopisa sa 1592 broja.

— Uz neke sektore su formirane i priručne biblioteke i to njih pet: Uz sektore za arheologiju, evidenciju, Odsjek NOB-e, za enciklopedije i rječnike, kao i za zakonodavstvo.

— Bibliotekar je učestvovao u radu seminara za popis inkunabula u Zagrebu.

— Izvršen je pregled biblioteka u franjevačkim samostanima u Humcu, Mostaru i Širokom Brijegu. Uzeti su podaci o vrstama knjiga i stepenu ugroženosti u ovim bibliotekama.

— Izvršeno je raspačavanje »Naših starina« broj VI.

— Pružena je pomoć zaštiti i konzervaciji oštećenih knjiga u biblioteci franjevačkog samostana u Jajcu.

— Rađeno je na evidentiranju i sređivanju podataka o inkunabulama u NRBiH. Ukupno je evidentirano 51 inkunabula.

IX ODSJEK ZA ZAŠTITU PRIRODE

Izvršeni su slijedeći poslovi:

— Početak rada na elektrifikaciji pećine Vjetrenice u Zavali. U vezi s tim izrađen je i projekat adaptacije jedne starije zgrade u Zavali za turistički objekat.

— Posebna pažnja posvećena je zaštiti šume u prašumskom rezervatu Perućica, kao i zaštita divljači. Izvršene su predradnje u cilju određivanja granice i ispitivanja prirodnih rijetkosti u čitavom arealu budućeg nacionalnog parka Sutjeska.

— Terenski rad vezan sa akcijom za stavljanje pod zaštitu objekata prirode kod Plivskih jezera, Boračkog i Jablaničkog jezera. Radi se o prikupljanju podataka za izradu projekta, o izgradnji turističkih objekata na ovim jezerima, o zaštiti područja od bujica i erozije.

— Izvršeni su terenski radovi u jednom dijelu livanjskog sreza i prikupljena dokumentacija za više objekata u svrhu njihovog stavljanja pod zaštitu države.

— U saradnji sa Arheološkim sektorom ispitana je manja bujica »Urva« u Kraljevoj Sutjesci u svrhu zaštite arheološkog lokaliteta — Dvori.

— Učestvovanje u rekognosciranju terena buduće akumulacije HE Perućac.

— Rad na praktičnoj konzervaciji zaštićene košćele u Gabeli i na zaštiti mesojednih biljki u Nevesinju.

— Vršena su terenska istraživanja u planini Trešakvici u cilju evidencije, proučavanja i prikupljanja dokumentacije da bi se ova planina proglasila za nacionalni park.

— Izvršene su predradnje za donošenje Zakona o zaštiti prirode.

— Ovaj sektor zajedno sa Sekretarijatom za šumarstvo preduzimao je mjere da bi se izradio plan racionalnog iskorišćavanja Hutova Blata, odnosno izdvajanja rezervata za ptice sa površinom od 300 ha.

— Napisano je 10 stručnih članaka i više članaka u dnevnoj štampi i na radiju.

X REFERAT ZA PRAVNE POSLOVE

U toku godine glavna orijentacija u radu ovog referata bila je na izradi raznih pravilnika, uredbi, uputstava i rad na Zakonu o zaštiti prirode NRBiH uz saradnju stručnih referata. Ostvaren je velik posao i napredak na izradi savremenih propisa o zaštiti spomenika kulture i prirode. Obavljeni su i sljedeći poslovi:

— Pravilnik o načinu vođenja registra spomenika kulture. Pravilnik o vrstama arhivskog i bibliotečkog materijala koji se smatra spomenikom kulture, Pravilnik o načinu na koji će muzeji i galerije prijavljivati svoje predmete radi registrovanja, pravilnik o

radu savjeta Zavoda, Pravilnik o uslovima objavljivanja publikacija Zavoda.

— Uredba o uslovima i načinu korištenja dotacije u vidu oslobođenja od plaćanja poreza.

— Uputstvo o postupku i načinu raspodjele sredstava za povećanje plata službenika Zavoda.

— Pravila Zavoda za zaštitu spomenika kulture NRBiH.

— Zakon o zaštiti prirode.

— Nacrt zakona o proglašenju područja Sutjeske nacionalnim parkom.

XI SEKRETARIJAT

— Administracija Zavoda primila je u 1961. godini 3.653 predmeta, od kojih je pod osnovnim brojem zavedeno 1390.

— Pored redovnih poslova na prijemu i otpremi dnevne pošte, u ovom je odsjeku riješeno u personalnoj službi 46 predmeta izrađeno više ugovora, riješeno u raznim predmetima 40 rješenja i 414 ostalih predmeta, što sačinjava 503 predmeta.

Računovodstvo je primilo 1354 predmeta, od kojih je riješeno isplatom u gotovu 392, a virmanom 962.

— Ekonomat je u 1961. godini nabavio materijala u vrijednosti od 809.865.— dinara (prema 882.416.— dinara u 1961. g.), dok je kroz knjige provedeno 1420 predmeta.

— Rad komisije za ocjenjivanje službenika.

Iz svega naprijed izloženog vidi se pod kakvim je sve uslovima Zavod djelovao u 1961. godini, kakvim se sve poslovima bavio i s kakvim poteškoćama borio. Kao najteži problem kojeg moramo još jednom podvući jest problem radnih prostorija. Svakako, prostori je su glavni uslov za dalji uspješan rad. Bez rješenja ovog problema Zavod će teško moći riješiti sve obimnije potrebe i zahtjeve. Među ostale poteškoće moramo ubrojiti i problem osiguranja najnužnijih materijalnih sredstava za pravilno finansiranje konzervatorskih zahvata na spomenicima kulture. Problem stručnjaka u odnosu na ranije godine sada je znatno lakši. Međutim, i dalje je teškoća osiguranja dobrih stručnjaka u Arhitektonsko-konzervatorskom odsjeku.

Značajnu pomoć pružio je Zavodu u njegovu radu novoformirani Savjet Zavoda koji je u duhu novog Zakona o društvenom upravljanju obrazovan krajem 1960. godine.

Zavod nema stručnjaka etnografa, a zasad takav nije ni predviđen sistematizacijom radnih mjesta. Međutim, baš u ovoj oblasti zaštite spomenika kulture osjeća se potreba intervencije na terenu. Neki poslovi iz ove oblasti ipak su obrađivani, ali u ograničenom opsegu. Isto tako, radom Zavoda dosad nije obuhvaćena ni zaštita spomenika tehnike, što predstavlja nedostatak u radu Zavoda. Povremenom i više slučajnom intervencijom, ovi se problemi ne mogu

riješiti, pa je zato potrebno da se i zaštiti spomenika etnografije, i tehnike pristupi stručnije i sa više sistema. To će biti moguće jedino, ako se za ove poslove angažuju novi stručnjaci.

Problem arhivalija i njihove konzervacije stalno je aktuelan. Ovim se problemima u našoj Republici niko posebno ne bavi, iako oni traže hitno rješavanje.

I pored toga što u Zavodu postoji Likovno-konzervatorski odsjek, ipak rad ovog odsjeka ne može biti na visini svih potreba bez osnivanja restauratorske radionice. Efikasna zaštita postojećeg likovnog fundusa ne može se ni zamisliti bez jedne moderne, dobro oprmljene konzervatorsko-restauratorske radionice. Zavod je u 1961. godini izvršio prethodne pripreme za osnivanje takve radionice. U okviru toga upućena su dva mlada stručnjaka-slikara Zavoda na specijalizaciju u Savezni institut.

Što se tiče službe evidencije, potrebno je što prije pristupiti njenoj reorganizaciji i formiranju moderne evidencije, za što su potrebna finansijska sredstva, kadrovi i prostorije. U vezi sa novim propisima o registraciji spomenika, ova je služba i po svom obujmu i po značenju jako porasla, tako da je postojeći kadrovi više ne mogu savladati. Služba evidencije (i dokumentacije) postaje sve teži problem Zavoda.

Ni rad otsalih sektora u Zavodu nije uvijek bio onako sadržajan kako bi to trebalo. Ovo u prvom redu važi za zaštitu spomenika na terenu, koja nije na punoj visini. Bilo je slučajeva da se oštećuju stari gradovi, uništavaju i kvare nekropole stećaka, arheološki tereni koriste kao majdani, a prirodne rijetkosti oštećuju ili uništavaju. Da bi se ubuduće ovakvi slučajevi spriječili, neophodno je potrebno proširiti mrežu organa zaštite na terenu i u nju uključiti NOO-e, organizacije SSRNJ, milicijske stanice, učitelje i druge pogodne pojedince. Osim toga, potrebna su i veća budžetska sredstva za povremenu inspekciju značajnijih spomenika i terena.

Napokon bi željeli istaći da su donošenjem Zakona o zaštiti prirode, po kojem se predviđa posebna služba zaštite, stvoreni uslovi da se ovaj sektor izdvoji i osamostali osnivanjem Zavoda za zaštitu prirode NRBiH.

IZVJEŠTAJ O RADU U 1962. GODINI

U radu Zavoda za zaštitu spomenika kulture u 1962. godini od najvećeg utjecaja bile su dvije činjenice: težak smještaj ustanove i dotiranje relativno većih finansijskih sredstava zajednice za konzervatorske zahvate na konkretnim objektima. Neadekvatan i neugledan, a nadasve premalen prostor za smještaj inventara, dokumentacije i ljudi, kojima nije bilo moguće osigurati osnovne fizičke i psihičke uslove za rad, stanje koje traje već godinama, permanentno je ometalo i usporavalo rad čitave institucije. Pozitivna je činjenica što se finansijska sredstva za zaštitu spomenika povećavaju čemu se svi radujemo, ali ta okolnost neminovno povećava obaveze Zavodu, nerasmjerno najviše na sektoru stručnih zahvata na spomenicima arhitekture, gdje nam je kadar deficitaran, zbog toga što nemamo zakonske mogućnosti da ga nagradimo približno nagrađivanju u privredi i zbog toga što nam nije pružena mogućnost da takav deficitarni kadar stimuliramo davanjem stanova. Izvanrednim naporom i dovitljivošću trebalo je teškoće koje su dolazile utjecajem tih dviju činjenica svladati da bismo postigli zadovoljavajuće rezultate.

Treća važna okolnost rada ovoga Zavoda u prošloj godini bila je u tome što su poslovi ugovoreni sa Savjetom za kulturu NRBiH, koji ih je onda kao takve finansirao po kvartalima. Iako ta iskustva još

nisu sasvim sagledana, već sada se može reći da je takav način rada povećao aktivnost i odgovornost službenika, ali, kako nismo imali uzora za takav način rada, pokazalo se da nam planiranje nije bilo baš do kraja realno. Osim toga, ugovaranje poslova sa vanjskim saradnicima nije bilo potpuno čvrsto, zatim finansijska situacija Zavoda nije bila fiksirana u momentu kad su poslovi planirani, a i u dotiranju odobrenih finansijskih sredstava bilo je izvjesnih izmjena (restrikcija i drugo), tako da su sve te okolnosti otežavale poslovanje i diktirale izvjesna odstupanja od prvobitnog plana. Isto tako se može reći da poslovanje po ugovaranju nije unijelo nikakve veće promjene zato što je inače sve drugo ostalo po starom — poslovalo se po propisima Zakona o javnim službenicima, bez Pravilnika o nagrađivanju, bez fondova, bez upravnog odbora kao kolektivnog organa upravljanja i dr., što su, inače, uslovi za prelaz na sasvim novo poslovanje.

Ovdje ćemo najprije iznijeti one poslove koji su tekli po planu ugovaranja sa Savjetom za kulturu NRBiH, a onda i poslove koji su obavljani na bazi ugovaranja i finansiranja od strane drugih faktora (Savezni fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti, narodni odbori i dr.).

A UGOVORENI POSLOVI

I KONZERVATORISKI POSLOVI

1. Konzervatorski poslovi u Trijebnju

Obavljeno je čišćenje uljanih i tempera premaza živopisa u crkvi sv. Nikole u Trijebnju. Obim planiranih radova je znatno smanjen zbog toga što su ranije planirana finansijska sredstva, uslijed restrikcije, morala biti smanjena. Ipak je očišćen čitav zapadni zid crkve. Poslovi su obavljani saradnjom Radionice i Likovnog odsjeka, vlastitim stručnim snagama i opremom, uz pomoć angažovanja fizičkih radnika na samome terenu. Radovi na čišćenju živopisa nastaviće se u 1963. godini.

2. Konzervatorski poslovi u Lomnici

U cilju definitivne konzervacije i prezentiranja manastirske crkve sv. Đorđa u Lomnici, sa njenim živopisom, ikonostasom i ostalim umjetničko-istorijskim inventarom, obavljani su prethodni istraživački radovi i prikupljena je sva potrebna naučna dokumentacija, naročito u odnosu na živopis i njegova oštećenja. Na osnovu toga izrađen je elaborat, sa projektom i predračunom za preduzimanje zahvata konzervacije i restauracije čitavog ovog spomenika i njegovog prezentiranja javnosti. Radovi su obavljani kolaboracijom vlastitih stručnjaka Likovnog odsjeka i Radionice Zavoda.

3. Pripreme za konzervaciju starih slika franjevačkih samostana

Izvršeno je prikupljanje istorijske, tehnološke i tehničke dokumentacije o starim slikama franjevačkih samostana u Fojnici, Kreševu i Kr. Sutjesci. Na osnovu toga izrađen je elaborat u kome su fiksirane sve mjere konzerviranja i restauriranja 35 primjeraka najvrednijih a najugroženijih starih slika, sa predračunom troškova. Zavod će sa svojim stručnjacima etapno, u roku od 5 godina, izvršiti predviđene zahvate na ovim slikama. Ovogodišnji pripremni poslovi su obavljani ekipno, saradnjom Likovnog odsjeka i Radionice Zavoda.

4. Konzervacija Mogorjela

Nastavljeni su radovi na konzervaciji ruševina antičke vile na Mogorjelu. Konzerviran je čitav sjeveroistočni kvadrant vile. Osim toga, obavljani su svi pripremni radovi za restauraciju rimskog torkulara (prese) na Mogorjelu — izvršeno je arheološko ispitivanje, napravljeni su crteži, skice, snimljen je teren, kameni recipijent i drugo. Na osnovu ovoga napravljen je stručni elaborat za rekonstrukciju torkulara. U ovu svrhu su bila ujedinjena sredstva Zavoda i NOO Čapljina.

5. Izrada elaborata za uređenje Kozare

Na bazi ranije prikupljenih materijala na terenu Kozare i prikupljene literature o svim događajima i mjestima koja imaju važnost za našu najnoviju istoriju Kozare, zatim geodetskih, tehničkih i foto-snimaka, odabrano je 40 najznačajnijih mjesta (lokaliteta, objekata) i događaja i o njima na terenu i iz postojeće literature sakupljena kompletna građa. Na osnovu svega toga, uz angažovanje arhitekta-kreatora došlo se do idejnog projekta uređenja tih najvažnijih mjesta, koji je prodiskutovan na sastanku predstavnika Glavnog odbora Saveza udruženja boraca NOR-a i ovoga Zavoda, zajedno sa nekoliko učesnika — prvoboraca i rukovodilaca u epopeji Kozare. Nakon toga je elaborat došao da bi bio osnov za poduzimanje ostalih mjera obilježavanja i uređenje Kozare (stvaranja izvedbenih projekata za individualne spomenike, osiguranja finansijskih sredstava i organizovanja izvođenja samih poslova obilježavanja i uređenja) u nadležnosti zainteresovanih faktora. Poslove su obavili stručnjaci Zavoda, uz saradnju Glavnog odbora saveza udruženja boraca i vanjskih saradnika.

6. Hitne i nepredviđene konzervatorske intervencije i nadzor

U toku godine bilo je više hitnih i nepredviđenih poslova pa je bilo osnova što su za njih postojala finansijska sredstva. Većina takvih poslova je iskrsla nenadano i redovno se intervencije nisu mogle od-

gađati. Takvih poslova bilo je dvadesetak, od kojih su značajniji npr. ovi: zaštita fresaka i iskopina crkve sv. Luke u Jajcu, zaštita Markove kule u Višegradu, nalaz i zaštita halštatskog oružja kod Tarčina, Konzervacija slučajnih nalaza rimskih supstrukcija i hipokausta kod Šipova, sanacija bujice Urve u Kraljevoj Sutjesci koja je ugrožavala supstrukcije banskih dvorova na lokalitetu »Dvori«, prenos rimskih kamenih spomenika iz okoline Rogatice u lapidarij u Rogatici i drugi.

7. Konzervacija Carskog hrasta kod Travnika

Angažovanjem vanjskog stručnjaka Zavod je dobio projekat konzervacije ovoga starog i jedinstvenog hrasta. Po tome projektu za potpunu konzervaciju trebalo bi pet puta više finansijskih sredstava nego što ih je imao Zavod. Zbog toga se pristupilo podupiranju velike prostrane grane koja je svojom težinom vukla čitavo stablo i na taj način ga ugrožavalo. Osim toga, čišćenjem suhih grana i truleži te čeličnim podupiračima deblo je i s unutrašnje strane učvršćeno. Time je hrast zasada stabilizovan.

8. Konzervacija košće u Gabeli

Radovi na konzerviranju ovoga rijetkog stabla bili su čišćenje suvih i trulih grana. Međutim, uslijed vjetrova i drugih nepovoljnih atmosferilija, odlomila se

najveća grana na stablu, te je tako ostao samo visoki panj sa nešto manjih postranih grana. Na predlog stručnjaka za ove vrste poslova, odlučeno je da se više ništa ne investira u spašavanje ove košće.

9. Konzervacija pećine Vjetrenice

Nastavljeni su istraživački radovi u cilju njenog daljeg elektrificiranja i uređenja. Početkom 1963. godine predviđamo završetak elektrifikacije I faze, tj. osvjetljenje 600 m pećine, kada bi ona mogla biti otvorena za najširi krug posjetilaca.

10. Spasavalački radovi na sedrenim područjima Martin Broda i Kravice

Izgradnjom ceste do same rijeke Trebižata ugrožen je lijevi bok vodopada Kravice, uslijed čega je došlo do otkidanja velikog bloka sedre. I odvođenjem voda u sušno doba na mlinice okolnih stanovnika ostaju sedrene mase bez vode, uslijed čega se onemogućava rad sedrotvoraca, te takva situacija neizbježno vodi uništavanju sedrenih blokova. Vršena su istraživanja kako da se zaštite takva sedrena područja i u tu svrhu su angažovani vanjski stručnjaci. Išlo se za tim da se propišu takve mjere koje bi omogućile korištenje sedrenih područja u turističke svrhe, ali da ne dođe do njihova uništavanja.

II. REGISTRACIJA — EVIDENCIJA I DOKUMENTACIJA

1. Registrovanje dosada zaštićenih i registrovanje novih spomenika

Po novom Zakonu o zaštiti spomenika kulture moraju svi Zavodi pristupiti registrovanju spomenika i uvođenju Registra spomenika kulture. Prije svega, trebalo je ranije izdata rješenja o zaštiti prilagoditi novim propisima. Kako je u našoj Republici obavljena i revizija ranije izdatih rješenja, bilo je nužno i rezultate te akcije povezati sa poslovima nove registracije. U toku godine je izrađeno ukupno 606 rješenja o upisu i 68 rješenja o brisanju iz Registra, odnosno o neupisivanju u Registar. Potom se pristupilo ustrojavanju knjige Registra i upisu u njega svih spomenika za koje su izdata pozitivna rješenja. Osim toga, Zavod je u zajednici sa odnosnim narodnim odborima pristupio organizovanju registracije spomenika u izvjesnom broju komuna. U tu svrhu su štampani proglasi, obrasci prijava i drugi materijali koji su bili nužni za ovu akciju, a za početak uzeto je nekoliko obližnjih opština kao eksperimentalnih, a onda se prešlo i na ostale planirane. Ukupno je uzeto u rad 30 opština. Akcija je zamišljena dosta široko — izdavanje proglasa građanstvu o prijavljivanju objekata i predmeta, pisanje članaka u dnevnoj štampi i na radiju i održavanje konferencija i predavanja u centrima opština radi objašnjenja značaja i procesa akcije. Naročito se polagalo na prosvjetne radnike, najviše na učitelje seoskih škola, da oni nekim vlasnicima spomenika pomognu pri ispunjavanju prijava. Za angažovanje prosvjetnih radnika imali smo pristanak i preporuku Republičkog odbora sindikata prosvjetnih i naučnih radnika, koji je svim svojim organizacijama poslao raspise i u »Prosvjetnom listu« objavio poseban članak o tome. U opštinama su formirane komisije koje su imale da u određenim rokovima sprovedu akciju na svojim terenima. Članovi kolektiva Zavoda su podijelili teren i, održavajući permanentnu vezu sa određenim opštinama, pomagali i kontrolisali rad. Međutim, i pored tolikih napora, akcija nije donijela očekivane rezultate. U većini slučajeva opštine, a posebno njihovi organi nadležni za poslove kulture, nisu dospjeli da se dovoljno angažuju na svim poslovima, a u više mjesta nisu akciju ni

shvatili kao svoju obavezu. U takvim komunama praktično je skoro sve poslove morao da obavi sam stručnjak Zavoda, koji je obilazio vlasnike i objekte da bi došao do prijava za upis u Registar. Do 20. XII 1962. godine dobijeno je 420 prijava sa teritorija 15 opština, a do kraja decembra i u januaru očekuju se i materijali sa teritorija ostalih opština. Na osnovu primljenih prijava odnosni sektori Zavoda moraju predmete proučiti i putem posebnih komisija odlučiti šta će se upisati u Registar a šta ne. Na osnovu toga donosiće se rješenja o upisu u Registar i pristupati samom upisivanju, moraće se na njihovom provjerenju i kompletiranju raditi u Zavodu mnogo više nego što smo pretpostavljali.

2. Evidentiranje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika

U toku 1962. godine obavljeno je ekipno stručno evidentiranje stećaka na slijedećim područjima: Gornje Zemlje, Kladanj-Šekovići, okolina Olova i manja područja u okolini Stoca i Mostara. Osim toga, obuhvaćeno je ugroženo područje Drine, i to od Višegrada do Bajine Bašte, kao i od Ustikoline do Ustiprača.

3. Terenski rad na evidenciji starih mostova

Poslovi su se odnosili na terensko prikupljanje podataka i na tehnička snimanja starih mostova u Hercegovini, da se upotpuni dokumentacija Zavoda o toj vrsti spomenika, koja bi posredno pomogla kompletiranju građe za izdavanje posebne monografije o starim mostovima u Bosni i Hercegovini.

4. Terenski rad na evidenciji objekata prirode na području sreza Banja Luka

Izvršena su planirana istraživanja objekata prirode navedenog područja, koje je ranijih godina bilo sasvim neobuhvaćeno radom Zavoda. Evidentirane su brojne prirodne rijetkosti, koje će se, nakon provedenog postupka, staviti pod zaštitu po Zakonu o zaštiti prirode. Tako se među pećinama ovoga područja naročito ističe Čukovec-pećina kod Kotor-Va-

rosi, među dendrološkim rijetkostima gigantski hrastovi u selu Zabrđu, također kod Kotor-Varoši, među hidrološkim rijetkostima Vilino vrelo u dolini Cvrcike i izvor Krupa u Krupi na Vrbasu, zatim izvor Ugrića kod Skender-Vakufa i drugi.

5. Poslovi na zaštiti rezervata Pančić-omorike

Najznačajnija staništa ovih rijetkih stabala nalaze se u Podrinju, kako sa naše tako i sa srbijanske strane. Zajedničkim radom sa Zavodom za zaštitu prirode NR Srbije preduzete su mjere da se stvore uslovi za jedinstveni rezervat ove endemne vrste u Podrinju. Pri tome je naročito pažnja posvećena mjerama koje bi trebalo da spriječe sječu stabala, ispašu stoke i sabiranje sjemena radi prodaje od strane okolnih sela. Vršeno je i proučavanje mogućnosti osnivanja rasadnika za uzgoj sadnica koje bi se posadile na opožarenim površinama uz prethodnu zabranu ispaše stoke.

6. Terenski radovi na partizanskoj topografiji

Ovogodišnjim radom obuhvaćeno je bilo samo područje opštine Trebinje. Ekipa od tri člana kolektiva Zavoda, pojačana sa jednim tehničarom kao vanjskim saradnikom, prikupila je istorijsku i tehničku dokumentaciju za 33 spomenika NOB-e navedenog područja, koja je, kasnije, dopunjena i sređena za dalje

korištenje. Naročita pažnja je posvećena tehničkim planovima i crtežima ovih spomenika.

III. Tehnička snimanja i projektovanja

1. U svrhu definitivnog odobrenja finansijskih sredstava raznih izvora za ostvarenje planiranih konzervatorskih radova bilo je potrebno da se dovrše ili nanovo izrade, a onda i revidiraju stručni elaborati konzervatorskih radova na starim gradovima u Jajcu, Maglaju i Doboju, zatim na Aladži-džamiji u Foči, a onda i na stambenom kompleksu »Begovina« u Stocu, što je i urađeno. Osim toga pristupilo se izradi stručnih elaborata za radove koji se planiraju u 1963. godini kao i za neke koji se planiraju u 1964. godini. U tu svrhu su obavljena brojna istraživanja i snimanja na terenu, a zatim, angažovanjem svih raspoloživih stručnih snaga u Zavodu, kao i angažovanjem vanjskih saradnika, došlo se do elaborata za Stari grad u Jajcu (pretposljednja etapa), Stari grad u Tešnju (prva etapa), Aladžu-džamiju u Foči (druga etapa — konzervacija žipovisa), stambeni kompleks Begovina u Stocu (druga etapa), Glavicu-džamiju u Livnu, Begluk-džamiju u Livnu, Balagušudžamiju u Livnu, Rdžep-pašinu kulu u Žepi, Muštovića kuću u Mostaru i ruševine crkve sv. Luke u Jajcu. Svi su ti elaborati revidirani od strane stručnih komisija i odobreni od Savjeta Zavoda.

IV. IZDAVAČKA DJELATNOST — PROPAGANDA

Troškovi štampanja godišnjaka Zavoda

U početku godine Zavod je predao kompletan redigovani lektorisan materijal za broj VIII »Naših starina« na štampanje, a u toku godine su u više na-

vrata vršene korekture, recenzije, prelom, a konačno i imprimatur, tako da se izlazak iz štampe toga broja očekuje krajem mjeseca decembra. U vezi sa izdavanjem ovoga broja izvršen je konačan obračun sa štamparijom i likvidirane su sve druge obaveze.

V. POSLOVI IZVEDENI IZ POSEBNIH DOTACIJA

1. Konzervacije starog grada u Jajcu

Za nastavljanje konzervacije Starog grada u Jajcu izrađen je projekat u Zavodu, a sredstva su bila obezbijedena od Saveznog fonda, Republičkog fonda i NOO Jajce u ukupnom iznosu od 15,000.000 dinara. Radove je izvelo preduzeće »Pliva« pod nadzorom stručnjaka. Izvršena je konsolidacija jednog dijela obrambenih zidova na sjevernoj strani grada, a kruna je popločavanjem i izradom stepenica osposobljena za kretanje i razgledanje. Izvršeno je popločavanje kule na Džikavcu. Paralelno sa radovima na zidovima, izvršeno je temeljito otklanjanje osipe sa zidova i divlje vegetacije koja je onemogućavala pristup spomeniku. Kvalitetu izvedbe doprinijela je okolnost što su angažovani kamenarski zidari iz okoline Imotskog, a ugrađeni kamen je nabavljen iz kmenoloma u Carevom polju, odakle potječe i stara građa. Konzervatorski radovi na ovome objektu nastaviće se i u 1963. godini, ali će se završiti tek u 1964. godini.

2. Konzervacija Starog grada u Doboju

Na osnovu projekta, a udruženim sredstvima Saveznog fonda, Republičkog fonda i NOO Doboju u ukupnom iznosu od 8,000.000 dinara, putem Režijskog odbora a pod stalnim nadzorom stručnjaka Zavoda, obavljani su konzervatorski radovi na starom gradu u Doboju, o čemu vidi i posebni članak ovdje.

3. Konzervacija Starog grada u Maglaju

Na osnovu projekta Zavoda i udruženih sredstava u ukupnom iznosu od 8,060.000 dinara, putem Režijskog odbora i uz stalan nadzor stručnjaka Zavoda,

obavljani su brojni konzervatorski radovi na ovome objektu, što sumarnim pokazateljima iznosi 332,60 m³ ugrađenog novog zida i 926,30 m² fugiranja zidova. Za izvođenje radova podignuto je 665,04 m² skela. U toku ove godine potpuno su sanirani veliki zapadni podzid sa parapetom, sjeverozapadni bastion, kapi-kula sa novim krovom od šindre, dio južnog bedema uz zapadnu kulu, turski kazamat uz zapadnu kulu, sa terasom, i dio sjevernog bedema sa parapetom i bankinom. Napravljena su i nova hrastova vrata na ulaznoj kapiji u grad, a izvedeni su i neki drugi zahvati kao što su: hidroizolacija svoda, injektiranje svoda i drugi. Svi poslovi su izvedeni kvalitetno i istorijski autentično. Novozidani dijelovi koloristički su prilagođeni starim, tako da je dobijena vrlo skladna i atraktivna arhitektonska cjelina koja će se moći koristiti za razne potrebe modernog grada i koja će privlačiti turiste. Radovi će se završiti u slijedećoj godini, jer se pokazalo da je objekat mnogo trošnji nego se pretpostavljalo.

4. Konzervacija Aladža-džamije u Foči

I ovdje su bila udružena sredstva u ukupnom iznosu od 5,000.000 dinara. Svrha je bila da se sanira raspukla kupola i fasada te da se obave istražni radovi na zidnim slikarijama u unutrašnjosti da bi se moglo pristupiti konzervaciji i restauraciji tih dekoracija. Radovi su se obavljali uz ogromne teškoće (zakašnjenje, slaba pomoć Foče u organizaciji poslova, nedostatak kvalifikovane radne snage i opreme angažovanog fočanskog preduzeća, iznenadne hladnoće i drugo), tako da se nisu mogli ni završiti kako su bili planirani. Inače su obavljani ovi radovi: obijen je

malter sa fasade, ubačen armirano-betonski serklaž u tambur supole (ustanovilo se da čelični prsten ne bi bio statički ispravan), otkriven lim kupole na mjestima pukotina i pukotine injektirane, štokovana je fasada i obavljena je izmjena oštećenih blokova, zadržani su žlebovi na tamburu i izvršeno je njegovo štokovanje, izmijenjen je oštećeni lim na centralnoj kupoli i nabavljen materijal za dovršenje poslova iduće godine. Osim toga, uglavnom je istražen i snimljen živopis i prikupljeni historijski i tehnički podaci o njegovom stanju, uz čišćenje prljavih zidnih površina, te izvršeno pranje i skidanje kasnijih namaza.

5. Konzervacija stambenog ansambla »Begovina« u Stocu

Za prve spasavalačke radove na ovome ansamblu dobijena su relativno malena finansijska sredstva — ukupno 2,500.000 dinara, a i ona su stigla tek u decembru, tako da se pristupilo najnužnijim radovima na krovnim konstrukcijama i saniranju samih krovova. Osim toga, obavljani su manji konzervatorski radovi na zidovima, uglavnom saniranjem pukotine. Radovi su izvedeni na osnovu elaborata Zavoda, a organizacija poslova obavljena je putem Režijskog odbora, uz stalan nadzor predstavnika Zavoda.

6. Konzervacija Starog mosta u Mostaru

Trebalo je da se u ovoj godini obavi završna etapa radova na Starom mostu u Mostaru, za koje je bilo osigurano ukupno 19,000.000 dinara udruženih sredstava. Stručna komisija, pod čijim se nadzorom vrši ovaj delikatan posao, ustanovila je da su nakladni zahtjevi izvođača (»Mostogradnja«, Beograd) u odnosu na povećanje cijena izvođenja opravdani, tj. da je za svršetak poslova na Starom mostu potrebno oko 34,000.00 dinara. Kako se, međutim ta razlika nije mogla još ove godine osigurati, a kako Komisija nije mogla dati pristanak da se poslovi na sanaciji gornjeg stroja mosta izvode u dvije etape (pored ostalog i zbog toga što skela ne može ostati na objektu za vrijeme visokog vodostaja Neretve), to se poslovima

nije pritsupilo, nego je odlučeno da se oni obave sljedeće godine, kada budu osigurana sva potrebna sredstva i kada budu stvoreni uslovi da se poslovi izvedu kontinuirano u istoj godini. Ovih dana je pripisio definitivni predračun »Mostogradnje«, koji ne iznosi 24,000.000 nego 39,000.000 dinara.

7. Konzervacija i uređenje pećine Vjetrenice

Nastojanja Zavoda bila su usmjerena da se pećina osvjetli barem na dužini od 600 m i da se uz pećinu izgradi turistički objekat, ali su zato bile velike smetnje. Osvjetljenje se može očekivati u proljeće sljedeće godine, ukoliko za to budu osigurana finansijska sredstva, a time i otvorenje pećine za široki krug posjetilaca. Više uspjeha smo imali sa izgradnjom turističkog objekta. Posredstvom Zavoda i Sekretarijata za privredu Izvršnog vijeća BiH, Privredna banka u Sarajevu odobrila je u NOO Ravno dugoročni zajam u iznosu od 9,829.000 dinara u tu svrhu. Na osnovu projekta izrađenog u Zavodu, u organizaciji Režijskog odbora, pristupilo se izgradnji objekta koji je i završen. Iz istih sredstava nabavljena je njegova osnovna oprema.

8. Konzervacija i uređenje srednjovjekovne nekropole u Radimlji

Iako je bilo više nastojanja od strane Zavoda za konzervaciju i uređenje srednjovjekovne nekropole u Radimlji kod Stoca, nije bilo moguće osigurati ma kakva finansijska sredstva za radove u ovoj godini. Zavod je jedino uspio da izradi Program uređenja Radimlje, koji je, nakon diskusije posebne konferencije svih zainteresovanih i nadležnih ustanova i organizacija, održane u Mostaru, i nakon diskusije na sjednici stalne komisije Zavoda za arheologiju i srednjovjekovne nadgrobne spomenike, usvojen i dopunjen. Na osnovu toga pristupilo se geodetskom snimanju Radimlje i okolice i izradi projekta uređenja. Ako se predložena sredstva odobre i projekt bude gotov u mjesecu martu, moglo bi se dosta učiniti na konzerviranju i uređenju ove veoma vrijedne nekropole u toku 1963. godine.

VI OSTALI POSLOVI

U toku protekle godine u Zavodu je obavljen niz poslova koji nisu bili ugovoreni za smatramo da je za rad upotpunjavanja slike rada ove ustanove potrebno i o takvim, barem važnijim, poslovima ovdje dati osnovna obavještenja.

1. Uz pomoć Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture iz Beograda omogućeno je dvojici konzervatora-tehničara da učestvuju u tromjesečnim kursovima i da se specijaliziraju za restauraciju fresaka i mozaika. Na liniji stručnog usavršavanja kadrova, omogućeno je slanje jednog stručnjaka na petnaestodnevni studijski put u Poljsku a jednome je data pomoć za desetodnevni studijski boravak u Grčkoj. Osim toga, dvojica stručnjaka su upućena u školu stranih jezika, a jedan student arhitekture je stipendiran.

2. Odsjek za zaštitu prirode organizovao je republičku konferenciju za zaštitu ptica, sa referatom, i zajedno sa zainteresovanim organizacijama i ustanovama pokrenuo niz aktivnosti u tome pravcu, a Likovni odsjek je pripremio referat i preduzeo niz mjera za organizovanje republičkog savjetovanja o zaštiti spomenika tehnike, koje će se u okviru programa Društva konzervatora održati u martu 1963. godine. Osim toga, referenti su diskutovali na nekoliko savjetovanja, tako na Jugoslavenskom savjetovanju o urbanizmu i zaštiti spomenika koje je održano u Splitu, zatim na savjetovanjima konzervatora u Svetozarevu i Sremskoj Mitrovici. kao i na republičkom savjetovanju o turizmu.

3. Stručnjaci Zavoda su u više slučajeva pružili pomoć privatnim vlasnicima u njihovim akcijama

opravaka spomenika kulture, kao npr. kod opravljavanja rimokatoličke crkve u Gorici kod Livna, za koju je svrhu Savjet za kulturu NRBiH dao dotaciju u iznosu od 1,000.000 dinara, a kod konzervacije starog grada Bobovca (dotacija NOO Vareš u iznosu od 400.000 dinara) arheolog Zavoda je i organizovao i izveo sve poslove. Restaurator-slikar Zavoda je obnovio slikarske dekoracije Sulejmanije džamije u Travniku i na jednom stropu Franjevačkog samostana u Plehanu obnovio i slike Anntoninija. Epigraf Zavoda je, na molbu Zavoda u Prištini, pomogao stručnu evidenciju orijentalnih rukopisa u Prizrenu i Orahovcu. Osim toga, pod nadzorom stručnjaka Zavoda, nastavljena je konzervacija srednjovjekovne bazilike u Brezi.

4. I u odnosu na pravne propise bilo je nekoliko poslova. Tako je Zavodu izrađen nacrt odluke o osnivanju Republičkog Zavoda za zaštitu prirode i nacrt Zakona o podizanju i čuvanju spomenika narodne revolucije.

5. Konzervatorsko-restauratorska radionica Zavoda je u toku godine preuzela 5 ikona iz zbirke Stare pravoslavne crkve u Sarajevu i na njima izvela preventivnu zaštitu. Iako tako, radionica je zajedno sa Likovnim odsjekom intervenirala na nekoliko najugroženijih primjeraka zbirke ikona Srpsko-pravoslavne crkvene opštine u Tešnju. Tom prilikom je stručnjak Likovnog odsjeka evidentirao 105 primjeraka ikona te zbirke.

6. U pravcu proširenja mreže organa zaštite, Zavod je radio na pripremi osnivanja Zavoda za zaštitu

7. Na liniji populariziranja spomenika kulture stručnjaci Zavoda su napisali niz članaka u »Oslobođenju«, na Radio-Sarajevu ili u popularnim stručnim listovima.

8. Zavodu se sve više obraćaju ustanove ili pojedini naučni radnici iz zemlje ili inostranstva koji traže podatke i razne usluge u vezi sa spomenicima kulture i prirode BiH. U vezi s tim, stručnjaci Zavoda su spremno izlazili u susret takvim zahtjevima, iako je ponekad za te usluge trebalo dosta vremena.

9. Bilo je više zahtjeva građana za izvoz predmeta

umjetničke ili kulturno-istorijske vrijednosti. U svim tim slučajevima Zavod je formirao komisije koje su obavile pregled tih predmeta i dale svoja mišljenja koja su bila osnov Savjetu za kulturu NRBiH da takve molbe usvoji ili odbije.

10. Izdavačka djelatnost Zavoda nije se odnosila samo na pripremu i izdavanje broja VIII »Naših starina«. Zavod je osim toga, uz pomoć Republičkog fonda za izdavačku djelatnost, štampao monografiju »Kalinovik« kao svesku broj VII serije »Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine«.

ZAKLJUČAK

Ako se osvrnemo na postignute rezultate u odnosu na poslove koji su ugovoreni sa Savjetom za kulturu NRBiH, može se konstatovati da je obim nekih poslova iz viših razloga morao biti nešto smanjen. U poslovima koji su obavljani mimo ugovaranja Zavod je postigao još veće rezultate. Pri svemu tome Zavod se borio sa velikim teškoćama, od kojih su one najveće već naprijed spomenute. Između ostalih ovdje ističemo da su se poslovi administracije Zavoda jako razgranali i umnožili, tako da su naše preskromne kadrovske snage zagušene i da je već stvorena situacija koja koči napredak ustanove.

Smatramo da je u našem prošlogodišnjem radu bilo i nedostataka. Npr. neki naši projekti za konzervatorske zahvate nisu bili na vrijeme gotovi i nisu bili dovoljno precizni što je uticalo na sam rad. Možda je i naše preveliko oslanjanje na narodne odbore u poslovima registracije bio jedan od razloga što akcija donijela očekivane rezultate. Osim toga, mi još uvijek nismo dospjeli da se posvetimo zaštiti etnografskih spomenika, kako onih nepokretnih tako još više onih pokretnih.

Poseban problem, teškoću, a možda i našu slabost, predstavlja zaštita spomenika u dolini rijeke Trebi-

šnjice, kao i onih u dolini rijeke Drine, koji su ugroženi predstojećim potapanjem. Još uvijek je sudbina Dobrićeva, Arlanagića mosta, Mosta na Žepi i drugih spomenika ostala neizvjesna, iako se čas potapanja dolina Trebišnjice i Drine jako približio. Sva naša nastojanja dosada su ostala bezuspješna; niti su investitori osigurali sredstva za primjenu barem minimalnih mjera zaštite niti smo uspjeli ta sredstva da osiguramo na drugoj strani. Bojimo se da će morati doći do žrtve za koju ćemo kasnije svi ustanoviti da je uslijedila nečijom greškom, a ne objektivnim uslovima.

Jedno od glavnih iskustava iz našeg rada ranijih godina sastoji se u tome što smo konstatovali kako konzervatorskim zahvatima na objektima moraju da prethode na vrijeme izrađeni dobri stručni elaborati, zbog čega smo našu osobitu pažnju u radu u 1962. godini posvetili baš izradi takvih elaborata, u čemu su osigurana finansijska sredstva bila veoma važan faktor. Smatramo da će dobijeni elaborati biti veliko olakšanje u našem budućem radu.

ZBORNİK ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE, edicija Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture, knjiga XII, Beograd 1961.

Michelangelo Muraro, Neke napomene o freskama i tehnicima njihove konzervacije. Ovaj kratak izvještaj o iskustvima italijanskih konzervatora u radu sa freskama javlja se upravo kao dragocjen prilog razmjeni mišljenja i iskustava u informisanju naših restauratora i istraživača o aktuelnim problemima konzervacije freske. Autor je protiv liječenja fresaka od vlage bilo kojim drugim metodom osim skidanja i zalaže se za veću primenu sintetičkih smola kao vezivna sredstva i lakovi.

Arh. Branko Maksimović, Zaštita žive prirode u sastavu urbanističkog nasleđa. Autor se zalaže za proširenje pojma spomenika kulture na živu prirodu te za odgovarajuću korekciju kriterija zaštite. On uočava izvjesnu kauzalnost u odnosima između naše folklorne arhitekture i prirode koja je okružuje, zadržavajući se iscrpno na korišćenju zelenila kao određenog elementa opšte urbane koncepcije (primjer Prčnja sa lozom iznad ulica koja mu daje određeni intimni štimung, ili zelenih tremova u Risnu koji su dio stanbeno-korisnog prostora). Posebno se zadržava na problemu zaštite vodnih tokova imajući pred očima Prizren u kome je voda nerazdvojni dio istorijsko arhitektonske aglomeracije, što mu sve daje naročitu osobenost koju treba sačuvati od tipiziranih urbanističkih rješenja. Članak je ilustrovan komparativnim fotosima i crtežima.

Miodrag Maksimović, Povodom prodaje i ustupanja na korišćenje spomenika kulture u društvenoj svojini privatnim licima. Autor sa pravnog stanovišta razmatra ovakve slučajeve i dokazuje da su oni nezakoniti.

Gordana Cvetković-Tomašević, Savremena konzervacija arheoloških spomenika kao sinteza istraživačkih radova. Autorka ovoga kraćeg članka, vjerovatno na osnovu ličnog iskustva sa konzervatorskih radilišta, daje ubjedljive argumente protiv vještačkog djeljenja posla na arheološkom terenu na ispitivačke i konzervatorske radove koje su do sada obavljali arheolozi — istraživači i arheolozi — konzervatori bez dovoljne saradnje. Dosadašnji apsurd po kome je interes istraživača prestajao onda kada je istraživanje arheološkog terena bilo završeno (odnosno štampana publikacija), a konzervator-arheolog stavljan u neugodnu situaciju da sprovede konzervaciju (koja u stvari treba da bude sinteza svih ispitivačkih radnji) bez pune slike o objektu, jer prosto nije u stanju da u kontinuiranju prisustvuje iskopavanjima, po autorici treba napustiti i konzervaciju, kao krunu ispitivačkih radova staviti u zadatak arheologu-istraživaču. Tako bi se došlo do novog lika arheologa, koji bi paralelno sa istraživačkim radovima donosio i idejno rješenje konzervacije i prezentacije, što treba da bude i glavna svrha svih arheoloških pretraživanja. Takav idejni projekat izvele bi specijalizovane ekipe konzervatora.

Ranko Findrik, A zaštiti seoske kuće. Tema ovoga rada je još uvijek aktuelno i neriješeno pitanje zaštite ruralnih cjelina, posebno seoske kuće, koja u odnosu na gradsku i monumentalnu arhitekturu nosi najistaknutija autohtona i konzervativna obilježja. Pored zadržavanja na opštim razmatraj ima problema zaštite seoske kuće i njenog karaktera, autor pokušava da na konkretnim primjerima (kule karakteristične za okolinu Peći) utvrdi osnovne metodološke principe na osnovu kojih bi pristupali odabiranju objekata namjenjenih šticeanju (karakteristični uzorci) da bi sve to podkrijepio konkretnim detaljima.

Arh. Slobodan Nenadović, *Konzervatorska dokumentacija o arhitekturi manastira Resave.* Već dugogodišnji konzervatorski radovi na kompleksu manastira Resave rezultirali su izvjesnim nalazima i zapazanjima koji pripomažu jasnijem sagledavanju ovoga objekta a i konačno rješavanju izvjesne zagonetke. Do sada se nije tačno moglo odgovoriti na pitanje zbog čega je fasada crkve manastira Resave izvedena samo u kamenu a ne u kamenu i opeci kako je slučaj sa ostalim građevinama moravske stilske grupe. Obijanjem novijeg sloja maltera autor članka je došao do dokaza da je Resava oduvijek bila ozidana samo od kamena. Sondažnim otkopima pronađeno je par fragmenta dekorativne plastike koja se, po autoru, veže čvršće za plastiku crkava raške škole nego moravske. Otkopom temelja ustanovljeno je da je njihova horizontala za čitav metar viša na zapadu a niža na istoku tala za čitav metar viša na zapadu a niža na istoku, te se indicira interesantno pitanje nije li Resava izgrađena na starijim kulturnim temeljima. Narteks, koji je svakako nastao poslije živopisa u naosu, u današnjem obliku potiče iz 1735. godine, kada je stari narteks usljed eksplozije raznesen. Na kraju donosi se rekonstrukcija vrlo slikovitog poda u narteksu Resave.

Arh. Ivan M. Zdravković, *Rezultati konzervatorskih ispitivanja i radova na gradu Zvečanu.* To je izvještaj drugog djela kontinuiranog konzervatorskog rada na Zvečanu (radovi obavljani 1960.). Između važnijih rezultata treba spomenuti otkopavanje temelja bivše crkve sv. Đurđa za koju autor nalazi da je prije bila palata sa kapelom, pošto su u njenoj priprati nađeni dva bunara. Slični bunari pronađeni su i u »vizantinskoj građevini« kao i u građevini sa zaobljenim temeljima. Na mjestu gdje se smatralo da stoje temelji palate Zdravković je našao temelje donžana. Na kraju autor razmatra izvjesne aspekte uključenja ovoga kompleksa u urbanističko rješenje Mitrovice, te određuje lokacije ugostiteljskih objekata i daje idejno rješenje trase automobilskeg puta na Zvečanu.

Arh. Slavimir Benić, *Konzervatorsko urbanistički problemi Dubrovnika.* Osvrnuvši se na istorijat dubrovačkih lazareta (prvog na Dančama, drugog na Lokrumu i trećeg na Pločama) autor daje prijedlog da se danas jedino sačuvani lazaret (na Pločama), nastao na početku 17. vijeka) konzervira i adaptira u tržnicu, te na taj način uključi u svakodnevni život.

Petar Petru, Sempetar i problematika njegove zaštite. U stručno konzervatorskom smislu zahvati na rimskim nadgrobnim spomenicima u Šempetru predstavljali su po autoru jedan od najvećih zahvata te vrste u Sloveniji. Autor opisuje sve probleme i iznosi rješenja konzervatorske službe u svrhu čuvanja i rekonstrukcije ovih bogato ukrašenih nadgrobnika, zadržavši se posebno na pitanju nadopune dekorativne plastike u kamenu.

Arh. Aleksandra Faber, Njega jednog arheološkog spomenika. Na primjeru otkopina rimskog kupališta u Varaždinskim Toplicama (I—IV v.) iznose se iscrpno brojne varijante konzervatorskih rješenja sa posebnim osvrtom na problem zaštite slikanih maltera od promrzavanja.

Rajko Sikimić, O tehničarima gamzigradskih mozaika. Na osnovu svoga rada na konzervaciji gamzigradskih mozaika (rimski kompleks u blizini Zaječara), sa očiglednim darom zapažanja Sikimić proniče u detalje recepture i postupka starih majstora mozaika, te će njegov, relativno kratak rad biti od koristi kako istraživaocima tako i konzervatorima.

Lukša Beretić, Crkva, tvrđava u Suđurađu na Šipanu. Crkva sv. Duha u Suđurađu nastala je negdje u 16. vijeku, prije 1577. god., a zanimljiva je prije svega zbog izvjesnih fortifikacionih elemenata u svojoj koncepciji. Autor prikazuje njeno teško stanje i daje prijedlog zaštitnih mjera.

Nadežda Katanić, Nastavak rada na ispitivanju i proučavanju starih kamenih mostova. Akcija Saveznog instituta na evidentiranju i proučavanju starih kamenih mostova, koja je već urodila posebnom publikacijom koja je obuhvatila mostove u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, proširena je i na ostale krajeve naše zemlje. U ovom izvještaju govori se o nekim mostovima iz Srbije, Hrvatske, Dalmacije i Crne Gore.

Na preostalim stranicama Zbornik donosi materijale sa Savjetovanja o evidenciji i dokumentaciji spomenika kulture koji je održan u Dubrovniku u decembru 1960. godine, izvještaje sa područja međunarodne saradnje Saveznog instituta (pišu M. Vunjak i N. Pešić), prikaze knjiga i časopisa i izvještaj o razmjenu publikacija.

Z. Kajmaković

(MARKO VEGO, NOVI I REVIDIRANI NATPISI IZ HERCEGOVINE, GLASNIK Z. M., ARH. 1962.)

Već duže vremena prof. Marko Vego objavljuje u nastavcima u Glasniku Z. M. rezultate svoga traganja za pravim smislom naših srednjovjekovnih i dočasnijih tekstova na kamenu, koji su, zbog svoje već poslovične nejasnoće, često puta vrlo različito čitani i objavljivani, a ponekad ostajali potpuno zagonetnim. Posto se radi o tretiranju skoro jedinih izvornih dokumenata naše prošlosti na terenu, bez kojih se ne može zadrijeti ni u jednu oblast naše istorije, postaje nam jasno da je M. Vego pristupio jednom teškom, odgovornom i vrlo korisnom poslu. S obzirom da je Vego odličan poznavatelj dokumenata naše istorije i terena, i da u svoj posao unosi entuzijazam i objektivnost istraživača, to se već sada može konstatovati da rezultati nisu izostali.

U ubjedenju da će to biti korisno, u ovom osvrtu zadržaćemo se na izvjesnim tekstovima koje bolje poznajemo i iznijeti svoje primjedbe na Vegino čitanje. Pošto se nećemo zadržavati na podvlačenju Veginih uspjeha smatramo za potrebnim da napomenemo da ove manje primjedbe nikako ne utiču na pozitivnu ocjenu autorevog rada u cjelini.

Poslije revidiranja natpisa na teritoriji zapadne Hercegovine, ovoga puta predmet autorove pažnje su spomenici iz istočnih krajeva ove oblasti. Obradeni su natpisi iz Vlasnica, Trijebnja, Gorice kod Stoca, Vidoštaka, Ošanića, Nekuka, Dabra, Burmana, Bolju-na, Gornjeg Hrasna, Premilova Polja, Ljubomira Žakova, Krtinja, Gornjeg Slanog i Djedica.

Iz Trijebnja donijeta su tri natpisa na kamenu i jedan na fresci u crkvi Sv. Nikole. Vego natpis na ploči uz kamenu krstaču na lokalitetu »Krstac« čita kao:

А СЕН ЛЕЖИ ЛБВА □ШКАНО□ИЦА

Po našem mišljenju ime sahranjene osobe treba čitati: ... ЛБВО □ШКАНО□ИЊА

Ploču i krstaču autor datira u 15—16 vijek, između ostalog i zbog slučaja da je umrla nazvana po mužu Vuksanu, što je po Vegi novija pojava. S obzirom da ovaj prilog za ovakvu dataciju otpada našim čitanjem teksta, čini se da se i spomenik mora datirati nešto ranije, u period prije dolaska Turaka u ove krajeve. Autor je pravilno uočio da je ranije čitanje ovoga natpisa bilo pogriješno (»A se leži Luba zovom Vuksa«), ali su ga ipak povukle greške predhodnih autora te u ispravkama nije bio potpun. Problematično slovo »O« u imenu »Lubo« ima jednu kratku uspravnu crtu na sredini, gore. Ta je crta tako postavljena da se nikako ne može čitati kao »A«, a mora otpasti i misao da se radi o poluglasu jer je ovaj znak na kraju prezimena pravilno napisan. Slovo »O« sa crtom na sredini nije nepoznato u našoj paleografiji i registrovano je u ovom vidu i na drugim spomenicima (vidi Enciklopediju Jugoslavije, pod azbuka).

Kao i ostali naši istraživači koji su čitali fresko-natpis uz lik ktitora crkve na Trijebnju, i Vego donosi ovaj tekst nepotpuno, možda zato što se ostali tekst vrlo teško čita jer se djelimično nalazi pod skramom premaza. Ovaj natpis u cjelini ima 6 redova. Do sada je čitan samo posljednji red:

»ВОЕВОДА РАДОЕ ХРАБРЕНЬ»

Pažljivim čitanjem može se doći do novih riječi a nije isključeno da će se još koja riječ otkriti kada se natpis očisti. Nakon našeg čitanja natpis glasi: (tri početna reda još su nečitljiva) 4. red: »НЛЕ ... НСИ... 5. red ВЪСЕДЪРЖИТЕЛЬ 6. red: ВОЕВОДА РАДОЕ ХРАБРЕНЬ Tekst u 5. redu pokazuje nam da se radi o invokaciji, vrlo neobičnoj. Poluglas na kraju prezimena ligiran je sa predhodnim znakom.

Treći natpis iz Trijebnja, koga Vego dotiče, odnosi se na obnovu crkve iz 1534. godine. Kamen sa tekstom uzidan je u sjeverozapadnim ugao crkve. On je uglavnom pravilno objavljen još od strane V. Čorovića. Vego donosi izvjesne sitnije ispravke koje ne utiču bitno na sadržaj teksta. Međutim i na njegovo tumačenje moguće je staviti izvjesne manje primjedbe koje će se najlakše vidjeti uporedivši Vegino čitanje sa našim crtežom teksta:

Sl. 1.

Po našem mišljenju početak treba umjesto СЪ СТЪН.Н читати као СН СТЪН... je još samo jedan nejasan znak u obliku kratke uspravne crte, a nalazi se između epiteta i veze »I«. U riječi

»TRUDI« posljednji znak »I« presječen je ukoso tan-
kom i dugom linijom, te bi možda ovu riječ trebalo
čitati kao »TRUDIH«. Od prezimena »HRABREN«
pored dva slova, koja donosi Vego, (Hr) mogu se pro-
čitati i ostala slova, samo su ona napisana nešto niže,
na ivici kamena i razbacana su bez reda. Njih je, kako
ćemo vidjeti, docnije, u 18. vijeku urezao jeremonah
Dionizije. Monogram ovoga jeremonaka (»D«) nalazi
se urezan ispod riječi »VOJVODA« u glavnom tekstu.
Već na prvi pogled može se ustanoviti da su ova doc-
nija slova o kojima je riječ pisana nevjestije i ukle-
sana bez zanatske sprema. Ona se jasno izdvajaju od
ostalog teksta koji se inače ističe posebnom bojom
svečanog crkvenoslovenskog pisma.

Što se tiče kratke zabilješke sa datumom na ka-
menu u zidu crkve, iznad napred pomenutog teksta,
koja predstavlja monogram Sime Miličevića, obnovi-
telja crkve na Trijebnju iz 1701. godine (Crtež 2) tre-

WM
1701

ba spomenuti da pored teksta na zapadnoj strani
ovoga kamena postoji i tekst na njegovoj sjevernoj
strani. On je doskoro bio pod krečom i malterom te
zato nije mogao biti čitljiv. Ovaj tekst napisan je od
iste ruke koja je napisala i monogram na zapadnoj
strani. Radi se ponovo o Šimi Miličeviću. Natpis glasi:

WM
1701

(S. M. Dionizije ierom(o)n(ah) 1706.) Da se zaista radi
o Šimi Miličeviću vidi se najbolje po monogramu koji
je identičan sa onim na zapadnoj strani, pa čak i u
greškama. Slova »S« i »M« su pridnu spojena kosom
crtom te bi se monogram mogao čitati i kao »ωN«. Sime
Miličević na jednoj strani kamena piše datum
arapskim slovima (1701) a na drugoj pomoću ćirilskih
slova. On ovom posljednjem metodu pisanja datuma
nije bio vičan te griješi. Njegova konstrukcija datuma
ne predstavlja ništa, ali je očigledno da je htio napi-
sati 1706 (napisao je 1000, 7, 60). Možemo izvući za-
ključak da je Sime Miličević zapis iz 1701, godine na-
pisao u vrijeme obnove crkve (ta obnova zabilježena
je u jednoj bujrontiji u manastiru Žitomisliću), a drugi
natpis nastao je docnije, kada se S. Miličević
zakaluđerio i dobio ime Dionizije. Negdje oko tog vre-
mena on je dopisao prezime »Hrabren« u tekstu glav-
nog natpisa i stavio svoju signaturu na taj natpis:
D(ionizije). No još uvijek ne treba isključiti moguć-
nost da se oba njegova monograma čitaju kao »ωN«, što
bi moglo da predstavlja skraćeno od »OBNOVI«, među-
tim to ne utiče na pripisivanje ovih zabilješki
Šimi Miličeviću, docnijem jeremonahu Dioniziju.

Autor zatim donosi dva natpisa iz Hodova. U dru-
gom natpisu Stapjana Trjedanovića (koga tako čita
M. Vego) mislimo da možda ne bi bilo nekorisno po-
tražiti u ovom prezimenu, malo neobičnom, etimo-
lošku vezu sa imenom sela Trijebanj, neposrednom
susjedu Hodova. U istom natpisu autor nalazi dvaputa
ligaturu »JA«, ali sudeći po faksimilu ovi znakovi su

problematici, a naročito onaj u imenu Stapan pošto
se uspravna crta ligature poklapa sa urezom štita.

U čitanju natpisa na kamenu »županice Runi« u
Gorici kod Stoca Vego postiže u odnosu na ranija čit-
tanja vidne rezultate, iako definitivno ne rješava ovaj
vrlo teško čitljivi tekst. Natpis će vjerovatno biti i
dalje predmet autorovog interesovanja.

Slijedi revizija natpisa iz Vidoštaka kod Stoca,
koji, s obzirom da je datiran jasno sa 1231. godinom,
predstavlja najstariji natpis na kamenu u ovom po-
dručju, te otud njegova izuzetna opšta vrijednost.
Pošto se u ovom natpisu spominje kaluđerica Marija
»zovom Divica« žena popa Debiživa, autoru se pruža
prilika da iznese niz pretpostavki i zaključaka, sa-
svim logičnih i opravdanih. Međutim, opet je proble-
matičan znak »ja« koga autor nalazi u riječi »božija«.
Pored toga što je, kako i autor uočava, »A« spojeno
sa znakom »H«, te se i zbog toga ne može bez rezerve
tvrditi da se radi o ovoj ligaturi, ima i drugih ele-
menata koji govore da je ovdje samo napisan dva
puta znak »M«, a ne »JA«. Od 13 znakova »A« u ovom
natpisu njih 9 je ligirano sa susjednim znakovima,
što nam govori da se ovo javlja kao manir pisara.
»Trbuh« znaka »A« spojen je u riječi »bažija« sa des-
nom crtom znaka »H« kosom crtom, te konstrukcija
podsjeća na »M«, onako kako je »M« napisano u su-
sjednom prostoru (ovdje je uspravna crta znaka »A«
u riječi »božija« spojena kosom crtom sa znakom
»A«, te smo dobili još jedna »M«). Znak »A« u riječi
»Marija« dakle postoji. (Naravno da ova primjedba
ne utiče na Vegino uspješno pronalaženje znaka »JA«
na drugim spomenicima u Hercegovini, te je i njego-
va sumnja u ispravnost mišljenja ranijih autora o
otsustvo ovoga znaka u Hercegovini, opravdana). U
imenu Dabiživa nedostaje drugo »I« a ne prvo.

Vegu zbunjuje nalaz kipa Bogorodice u Vidoštaku,
pošto smatra da skulptura nije karakteristična za
pravoslavne crkve čiju lokaciju ovdje pretpostavlja.
Međutim, iako je skulptura na ovim crkvama manje
karakteristična ona se ipak ne isključuje, naročito ne
ako se radi o reljefima kakav je ovaj. Slični reljefi,
pa i samostalne skulpture, javljaju se na plastici
crkava raške stilske grupe, a docnije i moravske. Biće
da je ovaj reljef nekada stajao u luneti crkve u
Vidoštaku. (Lokalitet ima izuzetan značaj i na njemu
treba što prije izvesti sistematsko ispitivanje. Pored
originalnih stećaka, ploča, malih nadgrobnih »oltara«,
ulomaka plastike i stubova neke veće građevine, koja
možda i nije rimska, ovdje je prije par godina Milo-
rad Milutinović sa Ošanića izorao na svojoj njivi
dobro očuvani kameni patos neke veće građevine).

Sa Ošanića Vego donosi tri natpisa. Datum u nat-
pisu na ploči monahinje Marte nije tačno pročitan.
Umjesto » « autor vidi » «, te umjesto 1495. dolazi
do 1572. godine. Znak » « je neosporan i napisan je
isto onako kao i na ploči vojvode Radosava na ulazu
u crkvu, tj. sa nešto oborenom kvakom na vodorav-
noj crti. Završetak riječi »monahi« ne treba nadopu-
njavati, iako je »I«, kao i prvo slovo imena »MARTA«,
nejasno napisano. U najstarijim dokumentima pravo-
slavne kaluđerice nazivaju se: »monahi«.

U natpisu vojvode Stipana Miloradovića Vego pro-
nalazi i završetak prezimena, te na taj način potvr-
đuje ranija mišljenja o porijeklu i pripadnosti ovih
stolica. Manje ispravke čini i na natpisu na ploči
pred crkvom, koji se odnosi na vojvodu Radosava
Hrabrena, ovdje sahranjenog 1505. godine.

Radi potpunosti donosimo i natpis na kamenu uzi-
danom u jugozapadni ugao crkve (zapadna strana)
koga do sada nije bilo moguće dešifrovati. Natpis
glasi: **ОСВЕШТЕН** (osvešten), a čita se tako da se
naizmjenično uzima po jedno slovo iz iljevog i desnog
uspravnog stubca. Natpis svakako potiče iz vremena
izgradnje crkve na Ošanićima, te otud i njegov zna-
čaj, no pošto je ovo pitanje kompleksnije na njemu

se ovoga puta nećemo zadržavati. On je stariji od svih pomenutih natpisa u Ošanićima. U tačnom kalku natpis izgleda ovako:

Istorijskim činjenicama bogati natpis na spomeniku Polihranije Čihorić u Veličanima Vego sa inventcijom koristi da bi došao do mnogih važnih zaključaka, u čemu i uspijeva. Njegova misao da su u srednjem vijeku bile dvije vrste kaluđera, manastirski i oni povlašćeni, koji žive u svojim kućama ili na dvorovima, svakako je ispravna. Međutim, zaključak da je u Veličanima bila pravoslavna crkva, glavna za Popovo polje, te da je manastir Zavala, blizak Veličanima, zbog toga novijeg datuma (pošto Polihranija nije tamo sahranjena) još uvijek je nedovoljno argumentovan. Lokacija i osnova crkve manastira Zavale dovoljni su elementi koji kultno mjesto na položaju današnje crkve dotiraju daleko prije polovine 14 vijeka.

Govoreći o problemu kaluđerstva u srednjem vijeku autor dotiče i natpis na spomeniku Beoke, kćeri Pribislava Kosače na srednjovjekovnoj nekropoli u selu Vlaholju kod Kalinovika (po Š. Bešlagiću) i smatra da umjesto KRSTJANICOM treba čitati KRSTIJAŠINOVA. No ne ulazeći u problem čitanja ove riječi skrenuli bi pažnju da ime umrle ne treba čitati kao Beoka već Joka. Slovo »B« svakako ne postoji u pomenutom natpisu, a mislimo da nije nikada ni postojalo. Ime Joka (muško Joko) karakteristično je naročito za oblast Gacka i sreće se tamo na dva spomenika slično napisano (IOKO — Joko). Slovo »E« u imenu o kome je riječ zamjenjuje glas »J«, kao što ga u drugim natpisima najčešće zamjenjuje slovo »I«.

*

Na kraju bi primjetili da metod čitanja natpisa sa gipsanih apklača nije srećan, a posebno je nekorisno, čak i štetno, donošenje fotosa apklačovanih natpisa. To je tek jedan korak dalje od sistema crteža kako su to radili naši prvi istraživači tekstova na kamenu. Gipsani mulaži trpe promjene prilikom skidanja, prilikom transporta, odljeva i obrade teksta, a poslije svega dolazi slikanje bojom po tragu urezanih slova. No, i ukoliko se može opravdati ispomaganje odljevima pri čitanju natpisa, čini se da je nepotrebno slova retuširati da bi se ona fotografisala. Snimanje pomoću kosih svjetlosnih zraka originalnih spomenika na terenu, ili barem apklača u ateljeu, daleko je vjerodostojnije. Taj sistem trebalo bi usvojiti barem u radu na reprezentativnim izdanjima. Nama je jasno da je nemoguće sprovesti ovaj postupak kod svih tekstova bez dobro opremljene fotolaboratorije sa reflektorima i blendama koje bi mogle da usmjeravaju svjetlost. No, treba pokušati.

*

U osvrtu na rad J. Kovačevića »Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu« (Glasnik Zemaljskog muzeja za 1960—61, 309,316) Vego se u »Prikazima« dotiče još jednom natpisa na reljefu sa predstavom sv. Petra u Stonu. O ovom natpisu on je opširnije pisao u Našim starinama VII, 1960, 139-143. Tada je izneo mišljenje da riječ »skorona« treba čitati kao glagol, no u pomenutom osvrtu autor napušta ovo mišljenje te

u ovoj riječi vidi vlastito ime Skorona ili nadimak u smislu majstor. U potpunosti se slažemo sa ovom ispravkom. Korisno bi bilo ispraviti i Vegino čitanje riječi »OBRAZ« u istom natpisu. Autor umjesto poluglasa na kraju ove riječi vidi znak »a«, te riječ čita kao »OBRAZA«. Da se ovdje zaista radi o poluglasu potvrđuje nam slijedeće: Znak za »a« majstor kleše sa »trbuhom« na vrhu zaobljenim, dok je ovdje trbuh oštro prelomljen. »Trbuh« je ipak urezan sa lijeve strane uspravne crte, a ne sa desne, iako do izvjesne zabune može doći jer je, radi korelacije sa predhodnim znakom, uspravna crta nešto ukošena u lijevu stranu. Znak za poluglas mogao je doći samo iza riječi »OBRAZ« i on je tu i došao. Da se radilo samo o neobičnoj stilizaciji slova »a« bilo bi neobjašnjivo zbog čega je ta varijacija ili greška napravljena baš na ovom mjestu. Ovako stilizovan poluglas sreće se nekoliko puta na natpisu kneza Miroslava na portalu crkve sv. Petra u Bijelom polju, naročito u njegovom posljednjem redu. Čini se da će biti korisno konstatovati izvjesne srodnosti između natpisa sa reljefa u Stonu i onog u Bijelom polju. Naročito su slični znakovi »K«, »O«, »I«, »R«, »D« i još neki, a razlike postoje samo u pisanju znakova »Ž« i »N« (u stonskom natpisu kosa crta nije vijugava).

Pored navedenih komparacija u svrhu objašnjenja ornamentike na stonskom reljefu, koju Vego pravilno određuje kao vizantijsko-romansku, najveće sličnosti mogu se ipak konstatovati ako se uporedi stonski reljef sa reljefom Bogorodice u timpanonu zapadnog portala crkve u Studenici (1183—1196). Istina, stonski reljef je daleko rustičniji, pošto je rad slabijeg majstora, no sistem ornamenta na orealima jasno govori da su oba nastala u približno isto vrijeme. Toj dataciji se ne protivi ni napred određena paleografska veza između stonskog natpisa i natpisa kneza Miroslava iz Bijelog polja.

Z. Kajmaković

»LEPOTE I ZNAMENITOSTI BOSNE I HERCEGOVINE«, Izdalo novinsko izdavačko preduzeće »Književne novine«, Beograd, 1961., stranica 455.

Pisanje i štampa monografskih studija o gradovima i gradskim naseljima malo je poznat oblik domaće izdavačke djelatnosti. Izuzev rijetkih pokušaja obrade kulturno-istorijskih aspekata (prije rata: Sarajevo, Mostar, Jajce; nakon oslobođenja: Bijeljina, Zenica), te stručne obrade fonda srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka (»Olovo«, »Ljubuški«, »Široki Brijeg«, »Kupres«, »Kalinovik«), nije kod nas zabilježen niti jedan slučaj kompleksne studije svih elemenata važnih za bliže poznavanje bilo kojeg našeg naselja u geografskom, geološkom, arheološkom, istorijskom, etnografskom, privrednom, umjetničkom i drugim aspektima. Odsustvo takvih studija uočava se kao osjetna praznina na planu opštedruštvenih potreba našeg vremena. Jer, izlišno je, na primjer, dokazivati da danas svaki građanin osjeća potrebu za što boljim poznavanjem mjesta u kojemu živi i djelomskom i svim ostalim kvalitetima koji mu podaju njegovu specifičnu atmosferu i miris, javlja se u nama želja i za očuvanjem tih vrijednosti, poticaj dakle, padova i uspona, prirodnim mu bogatstvima, etnosom, za aktivnim našim učešćem u organizaciji života naluje. S približavanjem njegovoj istoriji, vremenima selja i davanjem doprinosa na liniji njegovog što sretnijeg i uspješnijeg razvoja. Sagledavanjem istorijske prošlosti, sadašnjih vrijednosti i potencijalnih mogućnosti javiče se i ljubav za komunu za sve što živi i što se kreće na njenom području. A s ljubavlju dolazi i ponos. Dvije, dakle, moralne kategorije koje postaju pouzdani jamci za što bolje čuvanje grada i siguran mu prosperitet.

Postojanje monografskih izdanja doprinijelo bi ne samo boljem poznavanju domaćih ljudi sa svojim zavičajem — na kakvoj bi se pouci moglo insistirati već od školskih klupa, kroz laku penetraciju građe o mjestu u jednom od školskih predmeta, u formi kolokvijalne nastave i seminarske građe — već, također, i svih onih koji dolaze u naš grad i koji ga obilaze. Koncizno i lako interpretirana građa, ilustrovanja zanimljivim fotomaterijalom, može postati i praktičan priručnik u turističke svrhe, odnosno mjesto u kome je moguće iznaći svu građu potrebnu za izradu raznovrsnih prospekata i vodiča za potrebe popularizacije mjesta u turističkim relacijama.

Uviđajući tu prazninu, novinsko-izdavačko preduzeće »Književne novine« iz Beograda došlo je na ideju da za republičko područje Bosne i Hercegovine štampa seriju knjiga pod nazivom »monografije mjesta« i na taj način ublaži taj osjetan nedostatak u praksi domaće izdavačke djelatnosti.

Prva u seriji tih knjiga, izdata pod naslovom »Le-pote i znamenitosti Bosne i Hercegovine« sadrži opise 78 mjesta. U predgovoru njenom navedeno je da ona treba da služi kao turistički priručnik »koji ne bi bio samo veoma sažeti, suvo izloženi informator osnovnih činjenica, nego i šira, potpunija slika svih onih područja zanimljivih turistima i putnicima. Ovako nabačena deviza, u sadašnjim uslovima turizma kod nas, prihvaćena je sa razumijevanjem pa je stvorena povoljna klima interesovanja da se priđe praktičnoj realizaciji programa. Finansijska sredstva za tu svrhu osiguraće narodni odbori opština, odnosno srezova.

Tako se prišlo poslu. Na žalost, međutim, knjiga nije ispunila obećani zadatak. Zbog činjenice da je polazni osnov izdavača bio rukovođen isključivo komercijalnim pobudama, a ne i željom za interpretacijom građe na način kako je to trebalo činiti po logici pristupa samom poslu, dogodili su se značajni propusti.

Obzirom na okolnost da je knjiga uključila građu s područja čitave BiH, svoj obol za mjesto koje će naći u publikaciji trebala je dati svaka komuna. Ona, pak, koja to nije htjela ili možda nije mogla učiniti izostavljena je iz ovog pregleda na način kao da i ne postoji na geografskoj karti, još manje na teritoriju Bosne i Hercegovine. Ovakvu sudbinu podijelili su Bugojno, Kalinovik, Kiseljak, Kladanj, Kotorvaroš, Kreševo, Sokolac i Trnovo. Sva ostala opštinska mjesta dobila su različite prostrane okvire, već prema tome kakav je i koliki bio njihov finansijski prilog i učešće. To je, čini se, bio jedini i isključivi kriterij po kome se mjerio aršin prostorne zastupljenosti, dok je sve ostalo bilo od sekundarnog značenja i vrijednosti. Jer, inače kako da se drugačije objasni da, na primjer, Bosanska Krupa dobije 5,5 strana teksta i 6 fotosa sa površinom od 4,5 strane, a da, s druge strane, Jajce i Travnik, kao veća, ekonomski nešto i jača, i u sklopu istorijskih razmatranja kudikamo interesantnija i bogatija mjesta, dobiju po nepune dvije strane teksta, bez i jednog fotosa, ili da selo Grude dobije stranu teksta i fotos, a Maglaj, Konjic i Bijeljina jedva nepunu stranu teksta, bez fotosa. Čitav niz ovakvih disproporcija (Ljubija 5 strana teksta i fotos, Bosanski Petrovac 4 strane teksta i fotos, Gornji Vakuf 4,5 strane teksta i fotos, Cazin 3,5 strane teksta i 2 fotosa, Duvno 3 strane teksta i 3 fotosa, Glamoč 3,5 strane teksta i 2 fotosa, Vareš 4,5 strane teksta i fotos, a na drugoj strani Zenica i Brčko samo po 1,5 stranu teksta i po jedan fotos, dok Zvornik, Rogatica, Gradačac i Derвента imaju po jedva jednu nepunu stranu teksta, bez fotosa, i tome slično) ne može se ničim drugim objasniti osim grubo ispoljenim komercijalnim aspektom koji je bio rukovodeći faktor kod prilaza ovom poslu. Rezultat je, naravno, morao biti negativan i gotovo porazan.

Knjiga trpi od niza daljnjih nedostataka. Prije svega postoji veoma primjetna zbrka i netačnost u pogledu naziva geografskih pojmova i mnogih struč-

nih termina tako da se, na primjer, umjesto riječi Kreševo kaže Kruševo, umjesto Dobrićevo veli Dobrićevac, mjesto Fethija kaže Fetija, mjesto postolje kaže postelje, Geljevo a treba Reljevo, Ošalić treba Ošanić, Adhnama treba Ahdnama, arheološkog treba arheološko, restoracija treba restauracija, itd., da ne govorimo o masi štamparskih grešaka i ponavljanja u mnogim tekstovima, itd.

Tu je i niz netačnih i sasvim proizvoljnih konstatacija. Tako se, na primjer, veli da je toranj crkve sv. Luke u Jajcu »jedini sačuvani objekat ove vrste iz srednjeg veka na Balkanu«, ili se navodi da je u franjevačkom samostanu u Kraljevoj sutjeski »sačuvano nekoliko slika gotskog stila, zatim skupocene tkanine i crkveni pribor od XV veka naovamo«. Tvrdnja je proizvoljna, budući se u refektoriju samostana čuva samo jedna slika koja ima oznake njemačke gotičke umjetnosti, dok su sve ostale kasnijeg datuma (od 16—20 st.). Netačan je, također, podatak o postojanju bar i jednog primjerka crkvenog posuda iz XV st. u istom samostanu. U opisu crkve u Dobru-nu veli se da je »živopis iz vremena zidanja crkve konačno propao za vreme posljednjeg svetskog rata«. Ova vijest ne odgovara istini, jer se zna da je živopis u naosu crkve nestao u prošlom stoljeću, ali su iza toga prestali dijelovi u nartekstu koji su, čini se samo s izuzetkom portreta jednog igumana, preživjeli događaje posljednjeg rata i ostali sačuvani sve do naših dana.

Za manastir Tavnu navedeno je da se u njegovoj blizini nalaze srednjovjekovni gradovi Zvornik i Teočak, makar se zna da udaljenost Tamne do tvrđave u Zvorniku iznosi preko 40 km. Za Trebinjski manastir (Tvrdoš) navodi se da je na »razvalinama sačuvano nešto fresaka, izgleda iz XVII veka«. Očigledno da se na ovom mjestu autor služio podacima starije literature, jer svi znamo da su te zidne slike, ukoliko ih je uopšte tu ranije bilo, već davno, i sasvim, nestale.

U poglavlju o stećcima, pisac članka veli da se oni u pogledu forme javljaju u *bezbroj varijanata* (podvukao S. T.), čije krajnje međe, s jedne strane, predstavljaju ploče, a sa druge sarkofazi. Teško je, međutim, prihvatiti ovakvu formulaciju jer se općenito smatra da se unutar tog raspona najčešće susreću samo još dva temeljna oblika: tzv. sljemenjaci i sanduci. Sve ostale pojave predstavljaju tek neznatna odstupanja u odnosu na ove osnovne oblike.

I konstatacija da se jedan određeni broj stećaka javlja u obliku krsta »često razrađenog i stilizovanog u bezbroj varijanata« ne može se također usvojiti, budući je registar razlika dosta skučen i svodi se na mali broj formalnih rješenja.

U dijelu o srednjovjekovnim i turskim gradovima ima također grešaka. Tako se, na primjer, veli da se banjalučki grad spominje već u 15 st. Podatak nije tačan kao i navod prema kojemu su Turci razorili Brekovicu, jer je poznato da je razaranje tvrđave proveo bihački kapetan upravo s namjerom da ne padne Turcima u ruke i da je oni kasnije ne bi koristili. Za grad Dobor veli se da je napušten krajem 18. st. a napušten je ustvari u prvoj polovini tog vijeka, i slično tome. I u dijelu opisa događaja narodnooslobodilačke borbe ima izvjesnih grešaka. Tako se umjesto 6. istočno-bosanske brigade navodi da je to 4 istočnobosanska brigada, a za odluku Vrhovnog štaba o proboju na Sutjesku veli se da je donijeta 21. maja, a zna se da je donijeta 26. maja. I navod o 1.100 sahranjenih partizana na Tjentištu je proizvoljan. Jer ako se misli, pritom, na zajedničku grobnicu podignutu na ovom mjestu onda taj broj iznosi 3.004 borca, a ako se, pak, misli na borce III divizije i u fašističkom masakru izginule ranjenike, i u tom slučaju podatak je dat sasvim proizvoljno. Takva je, uostalom, i konstatacija da je Busovača, a naročito njena željeznička stanica, bila napadnuta već na početku ustanka. Zna se, međutim, da se intenzivnije vojne akcije narodnooslobodilačke vojske oko ovog mjesta javljaju tek u

drugoj polovici 1942. godine. A kada smo kod ovog mjesta, uzgred da napomenemo autorima da Busovača nije bila nikako »sedište nove vlade na čelu sa Hafis-pašom...«, već samo usputna stanica u kojoj je, 10. augusta 1878, godine, prenoćilo specijalno izaslanstvo sarajevskih građana predvođenih Hafis-pašom. Sutradan, poslije podne, Hafis-paša je iz Busovače uputio pismo kors-komandantu Filipoviću u kome ga moli za sastanak i slobodan prolaz do njegovog štaba u Zenici. General je prihvatio ovu sugestiju i u svom logoru u Zenici dočekao delegaciju. Pa i objašnjenje da je Busovača, zbog svog rudnog bogatstva, održavala »tesne trgovačke veze sa Dubrovčanima i Mlečanima« u srednjem vijeku primjer je jedne uopštene formulacije. A mi dobro znamo da je do danas pro-nađen samo jedan jedini dokumenat u kome se u srednjem vijeku spominje ovo mjesto, datiran u 1371. godinu. Niti jednog drugog pomena nema više o njemu i zbog tog ovako uopštena formulacija predstavlja klasičan primjer gole improvizacije.

Tu su i nespretne formulacije kao ona kod opisa Stoca gdje je rečeno: »Nekoliko stećaka su klesani bosančicom...«, zatim nedopustivo pogrešne valorizacije spomeničkih vrijednosti objekata uslijed čega se oni sa manjom arhitektonskom, umjetničkom i istorijskom vrijednošću i važnošću pretpostavljaju onima koji su neuporedivo vredniji u svakom pogledu. Tako je, na primjer, na istom mjestu doslovno rečeno da je »značajna džamija Ali-paše Rizvanbegovića podignuta 1837. godine na obali Bregave, i petolučni kameni most na istoimenoj reci koji je takođe zadužbina porodice Rizvanbegovića«, a da »Pored ovih spomenika treba spomenuti i tvrđavu u Stocu«.

Negativna je strana knjige da su pojedine vrste kulturno-istorijske građe potpuno izostavljene, dok je nekima dat daleko veći prostor. Tako, na primjer, kod opisa spomenika turskog perioda obrađene su džamije, medrese, turbeta, gradovi i mostovi, dok su hanovi, bezistani, groblja, česme, šadrvani, tekije i obrt u cjelini izostavljeni.

U dijelu u kojemu je dat opis mjesta zapažaju se još veći propusti. Tako je, na primjer, Sarajevo vještački podijeljeno na dva samostalna gradska naselja. Sarajevo i Sarajevo Novo. Pokušalo se to objasniti pa je, naravno, došlo do ponavljanja niza istih elemenata, ili nevjestih i netačnih konstatacija. Tvrdi se, na primjer, da nadmorska visina na kojoj leži Sarajevo »varira do oko 600 metara«, dok Sarajevo Novo leži na oko »700 m nadmorske visine«, da u Sarajevu Novom »postoji više ugostiteljskih objekata a naročito hotel »Jadran«...«, da je isto dobrom tramvajskom i autobusnom vezom povezano sa centrom

grada (kako veliko otkriće!), i sl. Za Brčko se veli da »ima autobusnu vezu sa Bosanskim Samcem, Bijeljinom i. Jajcem«, da »Posušje leži na raskrsnici važnih automobilskih puteva« a za Zenicu da su provale varvara na početku VI veka povukle sobom rušenje ovog naselja poznatog pod imenom *Bastua* (podvukao S. T.), te bezbroj drugih suvislih i nesuvislih opservacija i tvrdnji koje često govore o takvoj improvizaciji, nepoznavanju geografskih prilika, istorije i nomenklature naziva, da se dobiva utisak da autori knjige nisu nikada ni posjetili ovu oblast. Tu su i jednostavno preuzeti tuđi tekstovi, a da pritom nigdje nije navedena literatura kojom se služilo ili da je takav tekst stavljen pod navodne znakove.

Uz knjigu je pridodata »Turistička karta Bosne i Hercegovine«, rad akademskog slikara Borivoja Lazarevića. Karta sadrži niz nedostataka, netačna je u razmjerima i trpi od niza grubih materijalnih grešaka. Pojedina su značajnija naselja sasvim ispuštena (Zenica, Zavidovići), dok su iskazana izvjesna mala mjesta, koja čak i u turističkim relacijama nemaju većeg značaja. Kod pojedinih mjesta naznačeni su izvjesni objekti koji tu stvarno ne postoje, kao što je, na primjer, silueta velikog srednjovjekovnog grada kod Žepča, dok poznati nam grad u Maglaju nije ni crtom naznačen. U neposrednoj blizini Sarajeva je silueta Romanije sa Crvenim stijenama i simbolična predstava uspinjače koja prelazi ovu planinu, i slično tome.

Oprema knjige i ilustracije su slabi i anemični, uz to objašnjenja nekih fotosa nepotpuna, i sa greškama.

Ova, blago rečeno, neuspjela knjiga pojavila se na domaćem tržištu u prvoj polovini 1962. godine. Za njom su slijedile monografije mjesta (»Banovići«, i dr.), a predstoji i daljnje njihovo izdavanje. Kako će izgledati ta nova izdanja teško je za sada predvidjeti, ali prema ovome što smo našli u njihovom prvijencu, ne možemo očekivati i prosječan kvalitet sadržaja, samim tim i njihova društvena korisnost stoji pod snažnim znakom pitanja.

I na kraju, činjenica da su u ovoj knjizi najveći prostor i pažnja posvećeni spomenicima kulture i prirode, kojima se pripisuje najveći straktivni značaj u turističkim relacijama, bio je dovoljan razlog da se složimo u mišljenju po kome i rad na ovoj publikaciji nije smio sasvim mimoći i stručne organe pozvane za pitanje ocjene i tumačenja spomeničkih vrijednosti nacionalnog kulturnog nasljeđa. Sigurno je da se u tom slučaju ne bi dogodili ovakvi propusti.

S. Tihic

Nadežda Katanić i inž. Milan Gojković:

GRAĐA ZA PROUČAVANJE STARIH KAMENIH MOSTOVA I AKVEDUKATA U SRBIJI, MAKEDONIJI I CRNOJ GORI

Izdavač: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1961 god.

Nakon višegodišnjeg rada na terenu triju republika — Srbije, Makedonije i Crne Gore — pojavilo se, u redakciji i izdanju Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture, djelo Nadežde Katanić i inž. Milana Gojkovića: Građa za proučavanje starih kamenih mostova i akvedukata u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori. Ovo opsežno djelo ima 320 strana sa 45 tabli priloga tehničkih snimaka obrađenih objekata i veliki broj ilustracija u samom tekstu. Ovim izdanjem Savezni institut djelomično popunjava jednu veliku prazninu u poznavanju našeg kulturnog nasljeđa, te

bismo živo želili da u što skorijem vremenu i druge republike obrade i publikuju odgovarajući materijal sa svojih teritorija.

Činjenica je da je naša kulturna historija na sektoru građevinske djelatnosti do danas bila pretežno usmjerena na proučavanje monumentalne srednjovjekovne crkvene arhitekture, ignorirajući najvećim dijelom stvaralaštvo od petnaestog vijeka do oslobođenja od Turaka, pa su tako i mostovi ostali — i velikim dijelom propali — a da ih niko nije posebno obradio i o njima ostavio neku vrijedniju dokumentaciju. Na geografskim pregledima starih kamenih mostova u pomenutim republikama, koji su dati u početku knjige, vidimo da je do danas u Srbiji izgubljeno 27 objekata naprama 12 sačuvanih, u Makedoniji izgubljeno 18, sačuvano 13, u Crnoj Gori izgubljeno 13, sačuvano 18.

Vidimo dakle da je na obrađenom terenu izgubljeno 58 evidentiranih mostova (a sigurno je taj broj

bio znatno veći), dok su sačuvana ukupno 43 objekta i 3 akvedukta. Za svaki od sačuvanih 46 objekata u knjizi je dat detaljan opis, sa manje ili više historijskih podataka, te iscrpna tehnička i foto-dokumentacija.

Na teritoriji Srbije obrađeni su sljedeći objekti: Vojnovića most u Vučitrnu, most na rijeci Uvcu, most u Prizrenu, most u klisuri Prizrenske Bistrice, most u selu Kumanici kod Ivanjice, most u Ljubovići, »Terzijski most« u blizini Đakovice, »Tabakski most« u Đakovici, »Talići most« u Đakovici, most u selu Budisavcima, most u selu Pločicama kod Kovina, mostovi u Vranju (most preko Gradske Reke i Beli most).

Sa Makedonskog teritorija obrađeni su: »Dušanov most« preko Vardara u Skoplju, pet mostova u Kratovu, most u Radovišu, most preko Vardara u blizini Tetova, most preko Radike kod Debra, most preko Male Reke zvan »Elen skok«, most u selu Bogomili, most preko Dabničke reke u Prilepu.

Sa područja Crne Gore publikovana je građa o sljedećim mostovima: Most preko Moštanice u blizini Nikšića, most preko Ribnice u Titogradu, mostovi u Pljevljima, most preko Grđevice u Podmainama, most preko Bistrice u blizini Bijelog Polja, most preko Zete zvani »Duklo« u Nikšiću, most preko Morače nazvan »Kaluderski most«, most preko Morače nazvan »Grlo«, most u Bijeloj, most preko Rijeke Crnojevića, most preko rijeke Mrtvice, most preko Sutorine u blizini HercegNovog, pet mostova u Starom Baru. Na kraju obrađena su tri sačuvana akvedukta — jedan kod Skoplja i dva u Starom Baru.

Knjiga je u cjelini koncipirana u tri potpuno neovisna dijela vezano za teritorije pojedinih republika čiji su objekti obrađeni. Svaki dio ima uvod koji daje opšte historijske podatke, rezimirane uglavnom na temelju »Istorije naroda Jugoslavije — knjige I« (Beograd, 1953), te podatke o mostovima od najstarijih tragova do, uključivo, devetnaestog stoljeća. U okviru raspoloživih podataka autori se dosta zadržavaju i na mostovima koji ne postoje više, a za koje se zna na osnovu sačuvane dokumentacije iz bliže i dalje prošlosti. Bez naročitog nastojanja za sistematičnošću i preglednošću, podatci su ležerno prepričani i popraćeni sačuvanim ilustrativnim materijalom. U vezi s ovim je i dati »Geografski pregled rasporeda starih kamenih mostova u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori koji danas više ne postoje«, a koji je dan u početku knjige kao pandan sličnom pregledu sačuvanih mostova.

Napomenuo bih odmah jednu krupnu zamjerku ovim pregledima. Na kartama su označena samo mjesta u kojima su se mostovi nalazili ili se i danas nalaze, bez rijeke koje ti mostovi presvođuju, bez buteva čiji su sastavni dio u funkcionisanju. Za bilo koju drugu vrstu spomenika koncipirane informativne skice još bi mogle da se akceptiraju, ali kod mostova koji su u cjelini uzveši, tako nerazdvojno vezani za presjecišta geofizičkih i društvenih tokova, te tokove i njihova presjecišta nužno je fiksirati da bismo mogli shvatiti historijski značaj i ulogu kojoj su mostovi prvenstveno namijenjeni.

Iza uvoda slijede pojedinačna poglavlja koja se odnose na svaki sačuvani most u republici, a koja obuhvataju bliže podatke o lokaciji, historijske podatke o tom mostu do kojih su autori došli, zatim za most vezanu narodnu tradiciju, a potom njegovu likovno-estetsku i tehničku analizu sa preciznim podacima o dimenzijama cjeline i detalja, o oblicima i načinu izvedbe svodova, čeonih zidova, niveleti, riječnim stupovima, ogradni itd. Također se autori osvrću na strukturu i tehniku zidanja, kao i današnje građevinsko stanje objekta. Jednom riječju to su detaljni izvještaji, popraćeni tehničkom i foto dokumentacijom, koji sadrže opsežnu registraciju raznih detalja od interesa za proučavanje ove materije.

Što se tiče historijske analize, ona je nažalost dosta oskudna pa čak i površno. Dobiva se dojam da raspoloživi izvori nisu ni približno potpuno iskoriš-

teni. Kako se čini, arhivska građa nije uopšte korištena, a vjerovatno ni istraživana. Činjenica da pojedini natpisi sa mostova koji su ovdje publikovani, nisu čak ni prevedeni (npr. onaj sa Terzijskog mosta u blizini Đakovice) je jedan od dokaza površnog prilaznja ovom dijelu zadatka.

Da je djelo nastalo uz nedovoljnu saradnju dvojice autora osjeća se konstantno u materijalima o svakom pojedinom mostu. Autori uopšte nijesu težili da sintetizuju svoje rezultate, već su jednostavno priključili zajedno ono što je napisao jedan i drugi, a pošto nije bilo nikakvog logičnog produženja misli, između dva napisa stavljana je zvjezdica. Izgleda da niko poslije toga nije ni pokušao napraviti jedinstvenu redakciju tekstova, a pošto među autorima materija nije bila precizno razgraničena, došlo je do mnogobrojnih nepotrebnih ponavljanja. Ne treba posebno naglasiti koliko to umanjuje vrijednost djela. Evo nekih, nasumce uzetih, primjera:

Na strani 32 čitamo na početku: »Pet kilometara severoistočno od Prizrena, desetak minuta hoda od razvalina manastira sv. Arhandela, u klisuri Prizrenske Bistrice, na sadašnjem putu Prizren — Sredska, nalazi se stari kameni most s jednim otvorom«. A na istoj strani odmah iza zvjezdice: »Na oko pet kilometara severoistočno od Prizrena, u blizini manastira sv. Arhandela, na putu koji iz Prizrena vodi za manastir i dalje za Sredsku lociran je stari kameni most, koji premošćava grlo klisure reke Bistrice na najpogodnijem mestu«.

Ili na strani 36: »Most ima samo jedan otvor polukružnog oblika... Upornjaci mu počivaju na velikim gromadama kamena na strmim rečnim obalama...«, a malo dalje na str. 37 o istom mostu (u selu Kumanici kod Ivanjice): »Usko korito planinske reke Moravice premošćeno je jednim svodom polukružnog oblika, koji se svojim oporcima preko ne baš izraženih obalnih stubova, oslanja na stenovite obale reke«. Na strani 45: »ovaj most je udaljen 7 km. od Đakovice«, a na strani 48 »most je lociran 7 km. istočno od Đakovice«... Uzeo sam nasumce i s početka neke primjere tog nepotrebnog ponavljanja, koji nažalost nisu usamljeni, već zapravo bez izuzetka prate svako poglavlje kroz 300 strana ove knjige. Ponavljaju se ne samo opšti podaci već i dimenzije i opisi detalja. Pri tome autori padaju i u kontradikcije, pa je npr. »Terzijski most« jedamput dugačak 221,16 metara (zajedno s rampama), dok je malo dalje na istoj strani »ukupne dužine, sa obalnim stupovima, navozima i krilnim zidovima L = 192,85 m.«

Na strani 93 govori se o natpisu na mostu preko Gradske reke, kaže se da je natpis na arapskom jeziku i donosi čak i prevod dr. H. Kaleši-a. Malo dalje na str. 95 za isti natpis se kaže da je na turskom. Pa zar je bilo teško izbjeći ovakove kontradikcije i zar ovakve grubosti ne krnje ugled i autora i redakcije? No kad smo već kod natpisa, vratimo se na str. 66, gdje se govori o kamenu sa nejasnim trgovima plastičnih dekoracija od kojih neke liče na izmešana ćirilska i latinska slova (Talići most). Faktično prema crtežu sl. 67 na str. 69 vidi se sasvim jasno da se radi o hidžretske godine (sene 1248), vjerovatno godini gradnje ili opravke.

Ne nalazim za potrebno da daljnjim primjerima potkrepljujem ovo što sam već iznio. Međutim, htio bih se još osvrnuti na proizvoljnost u nekih interpretacijama historije, koje također na svoj način umanjuju serioznost djela. Zadržaću se na starom kamenom mostu u Skopju, kao vrlo pogodnom primjeru. U »Istorijskim podacima« na str. 113 »o današnjem starom kamenom mostu preko Vardara u Skoplju zna (se) da počiva na temeljima starijeg rimskog mosta«... Dalje na istoj strani čitamo »Za vrijeme vizantijske okupacije Makedonije može se zaključiti da mostovi nisu ni građeni«. Isto tako »Za vreme srpske vlade Makedonijom graditeljska delatnost je uglavnom bila usmerena na izgradnju kulturnih objekata«. Malo dalje na str. 117/117 u poglavlju o tom mostu

govori se da »do danas nigdje nisu sačuvani tragovi ni rimske ni srednjovjekovne gradnje, tako da je most danas u celini turska građevina. Ali tokom ranog srednjeg veka morao je biti popravljan, naročito za vreme Justinijana. Od Justinijanovog vremena pa do popravke mosta pod Muratom II (1421—1451) o mostu se ništa ne zna«. Po čemu se zna da počiva na rimskim temeljima i da je za Justinijana morao biti popravljan, to autori ne objašnjavaju. Ali zato na strani 123 kažu »Ova velika korisna širina most (5,5 m.) još više povećava indicije da most nije građen od strane Turaka (Turci su mahom gradili uzane mostove)«. Ostale indicije ne iznose, a što se tiče širine napomenuo bih samo da je Mimar Sinanov most u Višegradu ipak širi od ovoga. Sva ova labava istorijska naklapanja nisu smetala autorima da u resumé-u »Me vieux pont de pierre sur le Vardar à Skoplje remonte au temps des Romains. Pendant la dégne de Justinien I-er, car il était né à Skoplje, il fut sans doute réparé à plusieurs reprises et surtout durant le Moen Age. Il est également probable que ce pont fut de nouveau réparé au temps de l'empereur Dušan de Serbie, dont il porte le nom, car Dušan avait pris Skoplje pour sa

Prof. Jahiel Finci:
RAZVOJ DISPOZICIJE I FUNKCIJE U STAMBENOJ
KULTURI SARAJEVA

Izdavač: Zavod za stambenu izgradnju NRBiH, Sarajevo 1953 g.

Stečene navike i nasljeđena kultura stanovanja spadaju među bitne elemente pri određivanju karaktera i vrste stana koji se projektuje i gradi. Pod različitim uslovima ostvarivani su ne samo različiti vidovi stambene kulture, već i različiti stepeni njenog formiranja. Upravo je zbog toga različita ne samo arhitektura jedne zgrade, nego i dispozicija stana i njena organizacija.

Naša današnja saznanja o organizaciji stana temelje se uglavnom na stranim iskustvima, iako je poznato da naše porodice žive potpuno drugačije i pod drugim uslovima. Upravo zato, namjera prof. Finci-a je bila da kroz ovu studiju, analizirajući dosadašnje izgrađene stanove u Sarajevu, ukaže kako na pozitivne tako na negativne elemente u našem stambenom nasljeđu.

Analizirajući postojeće stambene objekte, autor stambenu kulturu Sarajeva dijeli na tri osnovna perioda i to:

- I. period turske vlasti (1448-1878)
- II. period austro-ugarske okupacije (878-1918)
- III. period između dva rata (1918-1941)

Svaki od tih perioda je stvorio svoje gledanje na stan, svoju stambenu kulturu koja odgovara društvenim odnosima i shvatanjima te epohe.

Tri perioda — tri urbanistička tretmana. Turski period je period slobodnostojeće izgradnje, avlija i bašča, korištenja konfiguracije terena, poštivanja prirode, želja za vidikom ... Austrougarski period donosi »regulacione« zahvate u želji da se Sarajevo »evropeizira«. Osnovni pokretač izgradnje je renta. Uske ulice, visoka izgradnja, zatvorena mračna i rascjepkana dvorišta, zelenila i bašča nestaje, parcele se koriste i do 95%. U periodu između dva rata dolazi do izvjesnih asanacija mikrorejona i raščišćavanja blokova, do stvaranja manjih zelenih površina, parcele se iskorišćuju do 50%.

Turski period ne poznaje visoku najamnu zgradu, niti zgradu sa većim brojem stanova. U tom periodu izgrađuje se većinom individualne stambene zgrade sa prizemljem i katom i to za jednu porodicu. Potrebno je napomenuti da to nije bila uža porodica

capitale au XIVe siècle. Il ne nous est restée aucune mention de ce pont entre le règne de Dušan et celui du sultan ture Mourad II (1421—1451), quand on procède à une réparation du pont. ...« Čovjek se zaista mora zapitati čemu danas ovakove labave romantičarske konstrukcije u nauci, i zar možemo ime koje smo dali objektu u dvadesetom stoljeću koristiti u historijskoj interpretaciji. Zar ne bi bilo dosljednije, i naučno jedino ispravno, jasno i glasno kazati ono što su autori i onako kazali na str. 172: »...po originalnim starijim partijama koje su očuvane do danas, to je most koji kao građevina pripada pozniem srednjem vijeku, vremenu turske vladavine Makedonijom«.

Završavajući ovaj prikaz, moramo izraziti svoje žaljenje da je ovako vrijedan materijal morao izaći pred javnost sa ovoliko propusta, tim više što je trebalo samo malo više pažnje pa da do njih ne dođe. Nadajmo se da se slični nedostaci neće ponoviti kod objavljivanja građe sa teritorija koje ovom publikacijom nijesu obuhvaćene.

Dž. Čelić

u današnjem smislu, već porodica u ondašnjem zajedničkom i rodovskom smislu.

Na taj način se može objasniti veličina mnogih od tih kuća, koje nijesu samo rezultat imućstvenih prilika.

Ovaj način izgradnje je odraz gledanja na stan kao osnovni prostor za provođenje slobodnog vremena — za uživanje, odmor itd., te sa druge strane reljefnih i topografskih karakteristika padina na kojima se gradilo, a donekle je i rezistencija upotrebljenih materijala (bondruk i čerpić) određivala visinu i način izgradnje.

Postavljanje objekta u pejzaž važan je činilac u arhitektonskom stvaranju, a to je baš ono što karakteriše ovaj period i u čemu su stari majstori bili upravo nenadmašivi.

U dispozicionim rješenjima tog perioda zastupljeni su u najvećoj mjeri svi elementi koji odgovaraju savremenoj arhitekturi i savremenom gledanju na stan i dispoziciju. Može se primjetiti da se kod gradnje stambenih zgrada vodilo mnogo računa o psihi i potrebama čovjeka i da je čovjek bio mjerilo svih stvari, i to ne samo fizički, nego i u biološkom smislu.

Stan je po funkciji bio podijeljen na dio za spavanje, blagovanje, odmor i uživanje i na dio za gospodarstvo. Nije bio raščlanjen po daljim osnovnim funkcijama, ali je zato u pravilu podijeljen na zimski i ljetni boravak. Raznolikost namjena prostorija zahtijevala je brzu i laku transformaciju prostora, koja je bila omogućena specifičnošću namještaja.

»Analizirajući pojedinačno elemente i principe arhitektonskog nasljeđa tog perioda«, kaže autor, »možemo ustanoviti da i današnji dobri stvaraoci savremene arhitekture operišu tim istim elementima«.

Austrougarski period prekida način građenja turskog perioda i unosi druge poglede na stan uzete iz zemalja austrougarskog carstva. Pojačana aktivnost u zemlji zahtijevala je veći broj radne snage, pored činovničko-administrativnog aparata, pa nastaje veliko useljavanje i grad se počinje naglo razvijati. Migracija je nužno iziskivala veliku stambenu izgradnju. Izrađen je urbanistički plan. Najlogičnije širenje grada je bilo u ravnici, koja je među ostalima omogućavala i višu izgradnju. Danas su ti dijelovi grada, uslijed velike izgrađenosti parcela ujedno i najnaseljeniji dijelovi grada, tako da na nekim mjestima naseljenost prelazi 1000 stanovnika po hektaru, dok su parcele iskorištene do 95%.

Nastali su »regulacioni« zahvati čija je osnovna karakteristika zadržavanje širine ulica iz turskog perioda, te izgrađivanje višespratnih zgrada (normalno 5 i 6 etaža). Nešto bolje stanje je u onim dijelovima grada gdje su izgrađivane potpuno nove ulice, kao na pr. na dijelu Marijindvora.

U stilsko-arhitektonskom pogledu mogu se uočiti tri osnovne linije tog vremena. Prva i najjača jeste oblikovanje zgrada u duhu austrougarskog stvaranja u ostalim gradovima carstva (Beč. Pešta). To je uglavnom arhitektura neostilova. Druga, mnogo slabija linija nastala je u želji da se Sarajevu, a donekle i cijeloj Bosni da pečat »orijenta«. Veća skupina stambenih zgrada u tom »orijentalnom« stilu izgrađena je na lijevoj obali Miljacke vis-a-vis Gradske vijećnice. Treća, najmanje izražena linija jeste pokušaj aplikacije arhitekture bosanske kuće na veće stambene zgrade. Tu liniju su pokušali sprovesti u život neki austrougarski arhitekti koji su studirali staru stambenu arhitekturu Bosne i Hercegovine, a među njima je bio najpoznatiji arh. J. Pospšil.

U ovom periodu rješenje dispozicije stana nije osnovno u rješavanju stambene zgrade. Dispozicija proizlazi iz same fasade koja je ujedno uslovljavala i položaj prozora u sobama. Stan nije više služio za uživanje, odmor i razonodu, on je bio sredstvo za prikazivanje »bogatstva« i »visokog standarda«.

Osnovni dispozicioni princip je upotreba hodnika (koridora), iz kojeg se, uglavnom, ulazi u sve prostorije. Težnja za reprezentacijom manifestuje se u tzv. »vizitnim« sobama, a stanuje se uvelikim, ali mračnim, kuhinjama. Nuzprostorije su po pravilu slabo ili nikako osvijetljene, a često i bez mogućnosti za ventiliranje.

Može se zaključiti da ovaj period nije dao ništa što bi bilo karakteristično za Sarajevo, a naročito ne za dispoziciju i funkciju stana.

Period između dva rata nije period izgradnje novih kompleksa niti ulica. Uglavnom se orijentisalo na »plombiranje« odnosno na korištenje praznih zemljišta kod postojećih ulica i komunalnih uređajaja, kao i na izvjesnu djelomičnu asanaciju pojedinih dotrajalih blokova.

Kuće se uglavnom grade radi obezbeđenja rente. Izgradnjom savremenijih i konformnijih stanova nastaje preseljavanje imućnijih građana iz starijih zgrada građenih za vrijeme austrougarske okupacije, pa se stari stanovi sa velikim brojem soba pregrađuju u

veći broj manjih stanova, čime se povećava gustoća naseljenosti i pogoršavaju uslovi stanovanja.

Međutim, iako je renta jedan od osnovnih pokretača izgradnje, parcele se koriste do maksimum 50%, što je u odnosu na prethodni period znatan napredak. Ovome je doprinijelo savremenije gledanje većeg broja mlađih arhitekata koji su poslije propasti austrougarskog carstva došli u Sarajevo.

U dispozicionom rješavanju stana ovog perioda mogu se uočiti dvije faze: starija koja je donekle nastavak austro-ugarskog perioda sa izvjesnim poboljšanjima, i mlađa u kojoj se osjeća velika pozitivna promjena u gledanju na stan. Uočava se želja da čovjek bude mjerilo pri organizaciji stana i da stan služi za boravak, odmor i razonodu, a ne samo za »prikazivanje« i primanje gostiju.

Rješavanje stana ide »iznutra prema vani«. Osnovno je funkcija, a oblikovno rješenje je odraz funkcije. Osnovna karakteristika je uvođenje holskog sistema na mjesto koridorskog. Hol služi kao prostor za dnevni boravak, u njemu se stanuje, a ujedno preuzima ulogu saobraćajne prostorije. Gospodarski, prljavi dio u pravilu je potpuno odvojen od dnevnog boravka i organiziran oko manjeg pretsooblja. Nov element jeste »degažman« koji služi kao tampon i veža između pojedinih intimnih prostorija stana. U konstruktivnom pogledu značajna je upotreba novih materijala, betona i armiranog betona, pa samim tim i novih, armirano-betonskih konstrukcija.

Ovom studijom prof. Fincija dat je nov doprinos proučavanju aktuelnog problema stambene izgradnje u našoj zemlji, naročito s obzirom na ukazivanje na pozitivna dostignuća na tom polju u našoj bližoj i daljoj prošlosti. Smatram važnom činjenicu da je ovo prvi sumaran pregled stambene kulture našeg nasljeđa u kome je barem u osnovnim crtama dato i ono što su ostavile novije historijske epohe, pored onog što je ostavila epoha turske dominacije i što je od ranije u više navrata i sa raznih aspekata analizirano i objavljivano.

Nažalost, težnja autora da u što kraćem i sumarnijem pregledu obuhvati ovu vrlo opsežnu i različitu materiju, nužno je ostavila neka pitanja nerazrađena i neke misli nedorečene. Upravo takve spoznaje dovode do konstatacije da bi bilo nužno nastaviti sa daljnom, što svestranijom i što obuhvatnijom studijom nasljeđa našeg najnovijeg vremena.

Dž. Čelić